

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 85

Sayı: 303

Ağustos 2021

ANKARA - 2021

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ATİLA, CENKER: The Ahhiyawa Question: Reconsidered.....	333
ASLANTÜRK, NURSEL: Hitit Tanrılar Topluluğunda Bir Tanrıça: Kappariyamu	361
YILDIRIM, ŞAHİN: Tiejion Akropolisini	383
HANÇABAY, HALİL İBRAHİM: VI./XII. Asırda Bir Abbâsi Veziri: Adudüddin İbnü'l-Müslime'nin Siyasî ve İdarî Etkinliği	423
USLUER, FATİH: Façlallâh Al-Hurûfi and His World: Power, Religion, and Sufism ..	463
KARADAĞ ÇINAR, GÜLAY: Şah I. Abbas ve Sayın Hanî Türkmenleri Örneğinde Tahakküm ve Direniş	507
ACIDUMAN, AHMET - AŞKİT, ÇAĞATAY - ACIDUMAN, GÖZDE: Did Andreas Vesalius's <i>De Humani Corporis Fabrica</i> and/or Juan Valverde's <i>Historia De La Composicion Del Cuerpo Humano</i> Really Influence the Anatomy Knowledge in the Ottoman Empire?A Preliminary Study on Shams al-Din 'Itâqî's <i>Tashrîh al-Abdân</i>	545
LU, VI AN: Vietnam'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları.....	577
ÖZER, MUSTAFA - DÜNDAR, MESUT: Edirne Sarayı Su Yapıları.....	615
ÇAL, HALİT: Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler	645

Kitap Tanıtma:

YİRŞEN, ŞAMİL: Dilek Maktal Cankö, <i>Bizans Sanatında Kadın</i>	691
EROL, İBRAHİM HALİL: John Lewis Burckhardt, <i>Arabistan Seyahatleri</i> (<i>Temmuz 1814-Haziran 1815</i>).....	695
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	705
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	709

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 85 - Sayı/Issue: 303 (Ağustos / August 2021)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAEER
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Prof. Dr. Yunus KOÇ	
Prof. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGİL	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sihhiye/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2021 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life,
Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, ULAKBIM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Halit Çal "Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1" 8. Çizim, s. 655.

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sit. 1341. Cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA

Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 85 Sayı/Issue: 303 (Ağustos/August 2021)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (Hacettepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nüket BÜKEN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer KÜPELİ (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümmügülsüm POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Esma REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa)
Prof. Dr. Yavuz UNAT (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan YAZICI (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)

BELLETEN

Cilt/Volume: 85

Ağustos 2021

Sayı/Issue: 303

The Ahhiyawa Question: Reconsidered

Cenker Atila*

Abstract

Since Hrozný deciphered the Hittite language, nearly thirty thousand Hittite texts have been translated. About thirty of these texts directly or indirectly refer to the “Ahhiyawa” Kingdom and its king. Upon learning of the existence of an Ahhiyawa Kingdom in the Late Bronze Age, deliberations as where and when it existed, its geographical boundaries, its culture, its kings, and whether the Ahhiyawa king was the “Great King” and whether he was equal to the Hittite king began. To date, in line with their specialties, many scientists including Hittitologists, archaeologists, philologists, proto-historians, Near Eastern archaeologists, and classical archaeologists have given their opinions about the “Ahhiyawa Question”. However, as these proposals present some problems, it became necessary to prepare this study and to re-evaluate the “Ahhiyawa Question”.

Keywords: Ahhiyawa, Ahhiyawa Question, Late Bronze Age, Late Bronze Age Geography.

* Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Literature, Department of Archaeology, Sivas/TURKEY, cenker.atila@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-4239-053X DOI: 10.37879/belleten.2021.333
Makale Gönderim Tarihi: 14.01.2020 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

Ahhiyawa Sorunu: Yeniden Değerlendirme

Öz

Hyrozny'nin Hitit dilini çözmesinin ardından neredeyse otuz bin Hitit tabletinin çevirisi yapıldı. Bu tabletlerin yaklaşık otuz tanesinde doğrudan ya da dolaylı olarak "Ahhiyawa" krallığından ve kralından bahsediliyordu. Geç Bronz Çağı'nda bir Ahhiyawa Krallığı'nın varlığının öğrenilmesinden sonra, nerede olduğu, coğrafi sınırları, kültürü, kralı ve Ahhiyawa Kralı'nın "Büyük Kral" olup olmadığı, Hitit kralına eşit olup olmadığı konusunda bir tartışma başladı. Bugüne kadar uzmanlık olanları doğrultusunda birçok hititolog, arkeolog, filolog, protohistorian, yakın doğu uzmanı ve klasik arkeolog "Ahhiyawa Sorunu" hakkında görüşlerini bildirdi. Bu öneriler hâla bazı sorunlar içermektedir ve bundan dolayı bu çalışma hazırlanmış, "Ahhiyawa Problemi" yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahhiyawa, Ahhiyawa Sorunu, Geç Bronz Çağı, Geç Bronz Çağı Coğrafyası.

Introduction

Since Hrozny's deciphering of the Hittite language, nearly thirty thousand Hittite texts have been translated. About thirty of these texts¹ directly or indirectly refer to the "Ahhiyawa" kingdom and its king. Upon learning of the existence of an Ahhiyawa Kingdom in the Late Bronze Age, deliberations as where and when it existed, its geographical boundaries, its culture, its kings, and whether the Ahhiyawa king was the "Great King" and whether he was equal to the Hittite king began.

The word "*Ahhiya*" as an early version of "*Ahhiyawa*" was mentioned in the period of Tudhaliya I / II and Arnuwanda I (late 15th–early 14th century BC), and most recently in the period of Tudhaliya IV and Suppiluliuma II (late 13th century BC)². From these inscriptions, it was understood that the Ahhiyawa had been in contact with the Hittites for more than two hundred years.

The first suggestion for the localization of Ahhiyawa was proposed by Forrer in 1924. Forrer evaluated the issue philologically and equated the Ahhiyawa in the

1 Rostislav Oreshko, "Aegean Ethnic Group in the Eastern Mediterranean", eds. Łukasz Niesiołowski-Spanò and Marek Węcowski, and Marek Węcowski. *Change, Continuity, and Connectivity North–Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze Age and in the early Iron Age*, 2018, p. 46; Gary Beckman, Trevor Bryce, Eric Cline, *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta, 2011, p. 8.

2 Beckman, *ibid.*, p. 1.

Hittite texts with Achaioi, Lazpa with Lesbos, Taruisa with Troy, King Attarissiya with Atreus, and Tawagalawa with Eteokles. He concluded that Mycenae and its surroundings were Ahhiyawa³. While many scientists rejected Forrer's hypothesis⁴, a number have stated that they backed Forrer's opinion⁵. In the debates that have been going on for nearly a hundred years, the geography discussed has expanded, and in recent publications it has generally been accepted that the Ahhiyawa Kingdom was based in Mycenae⁶. However, as these proposals present some problems, it became necessary to prepare this study and to re-evaluate the "Ahhiyawa Question".

Previous Hypotheses and Proposals

To date, in line with their specialties, many scientists including Hittitologists, archaeologists, philologists, proto-historians, Near Eastern archaeologists, and classical archaeologists have given their opinions about the "Ahhiyawa Question". Some of these views are given below.

Mainland Greece/Argolis/Mycenae

Forrer⁷, who first mentioned the Ahhiyawa problem, equated Ahhiyawa with Achaioi (Achaeta) (*Ahhiyawa=Achaioi*) and stated that Ahhiyawa had to have been in Greece. However, Sommer⁸ stated that the words "Ahhiyawa" and "Achaeta" did not come from the same philological roots. This idea was supported by Muhly⁹.

- 3 Emil Forrer, "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazkoi", *MDOG*, 83, 1924, pp. 1-22.
- 4 Albrecht Götze, "Zur Geographie des Hethiterreiches", *KF* 1, 1927, pp. 108-114; Albrecht Götze, *Die Annalen des Muräliä*, Leipzig, 1933; F. Hrozny, "Hethiter und Griechen", *ArOr* I, 1929, pp. 323-343; Ferdinand Sommer, *Die Ahhijawā-Urkunden*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Munich, 1932; Dany Page, *History and the Homeric Illiad*, Berkeley, 1959.
- 5 George Huxley, *Achaeta and Hittites*, Oxford, 1960; Hans Güterbock, "The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *AJA* 87.2, 1983, pp. 133-138; Beckman, *ibid.*
- 6 David Hawkins, "Tarkasnawa, King of Mira, 'Tarkondemos,' Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies* 48, 1998, pp. 1-31; T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005; Beckman, *ibid.*; Eric Cline, *M.Ö. 1177: Medeniyetlerin Çöktüğü Yıl*, İstanbul, 2018.
- 7 Forrer, *ibid.*, 1-22.
- 8 Sommer, Ahhiyawa-Urkunden, 269.
- 9 James Muhly, "Hittites and Achaeans: Ahhijawā redomitus", *Historia* 23.2, 1974, p. 132.

Huxley¹⁰ held that Ahhiyawa, although dominant in Western Anatolia, was a place in Argolis. Güterbock¹¹ declared: “*I see no evidence for the existence of a country Ahhiyawa in Asia Minor. Evidence from the fourteenth–thirteenth centuries points overseas, and I prefer Mainland Greece to any of the islands as the seat of the Great King of Ahhiyawa.*” However, he then added that he evaluated Ahhiya and Ahhiyawa separately: “*Attarissiyas, the man of Ahhiya in the fifteenth century, is different.*” Hawkins¹² pointed out that Ahhiyawa was in Mainland Greece, by saying: “*Ahhiyawa is located across the sea and is reached via the islands.*” Niemeier¹³ supported the *Ahhiyawa=Achaioi* equation and rejected other views. Cline¹⁴ stated that Ahhiyawa was Mycenae and defended his thesis by asking: “If *Ahhiyawa=Achaea=Mycenae* are not equal, why is there no Hittite text about Mycenae, which had a significant trade potential in the Mediterranean?” Kelder¹⁵ taking into account the geopolitical position of the city of Mycenae, proposed that Ahhiyawa was based in Mycenae. Weiner¹⁶ stated that Mycenae had a developed culture in the 14th and 13th centuries BC and that some of the structures exhibited Hittite architectural influence, indicating that the two cultures knew each other and that the city of Mycenae was called “Ahhiyawa” by the Hittites. In their book, Beckman, Byryce and Cline re-evaluated all “Ahhiyawa” inscriptions:

“So, is it possible that Ahhiyawa was similarly a confederation of Mycenaean kingdoms, rather than one single kingdom? Such a suggestion may resolve many of the lingering questions about Ahhiyawa, including the problem of why there was a single “Great King” recognized by the Hittites, when we

10 Geoge Huxley, *Achaeans and Hittites*, Oxford, 1960, pp. 44–45.

11 Güterbock, *ibid.*, p. 138.

12 Hawkins, *King of Mira*, pp. 30-31.

13 Wolf Dietrich Niemeier, “The Mycenaean in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples”, eds. S. Gitin *et al. Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Jerusalem, Israel Exploration Society, 1998, pp. 17–16.

14 Eric Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford: BAR International Series 591, 1994, p. 69; Eric Cline, “Assuwa and the Achaeans: the ‘Mycenaean’ Sword at Hattusas and Its Possible Implications”, *BSA* 91, 1996, p. 145; Cline, *M.O.* 1177, pp. 117–119.

15 Jorrit Kelder, “Mycenaean in Western Anatolia.” *Talanta* 36–37, 2004–2005, pp. 49–88; J. Kelder, “The Chariots of Ahhiyawa”, *Dacia, Revue d’Archéologie et d’Histoire Ancienne* 48–49, 2005, pp. 151–160; Jorrit Kelder, “Ahhiyawa And The World Of The Great Kings: A Re-Evaluation Of Mycenaean Political Structures”, *Talanta* XLIV, 2012, pp. 41–52.

16 Malcolm Weiner, “Locating Ahhiyawa”, *DORON: Festschrift for Professor Spyros Iakovidis*, 2010, pp. 701–715.

know that there were multiple Mycenaean kings ruling at the same time. If so, we might perhaps draw a parallel and see Ahhiyawa as a very early version of the Delian League (which itself morphed into the Athenian Empire), with members contributing money, men, and ships to a common cause such as overseas trade or warfare¹⁷.”

They declared that Forrer was right and that Ahhiyawa belonged to the Bronze Age Mycenaean world. This idea was also supported by Kelder¹⁸. Hope–Simpson¹⁹ re–evaluated the Ahhiyawa localization proposals and concluded that the *Ahhiyawa*=*Mycenae* equation was the most suitable possibility.

Rhodes/Lower Interface/Southwestern Anatolia

Hrozny²⁰ was the first to state that Ahhiyawa might have been in Rhodes. Hrozny said that Ahhiyawa corresponded to the city of Achaeapolis in Rhodes and Miletos in Millawanda. Sommer²¹ then rejected Forrer’s views and stated that Ahhiyawa must have been on the southwest coast of Anatolia. Page²² argued that Ahhiyawa had been a powerful naval state outside the Hittite domain and therefore, Hrozny’s suggestion of Rhodes was suitable for Ahhiyawa. Turkish archaeologists and historians, including Akurgal²³, Boysal²⁴ and Çapar²⁵ have also associated Ahhiyawa with the city of Achaeapolis in Rhodos.

Gates²⁶ stated: “*Homer has conditioned us to think of the Mycenaean world as divided into small local polities. But the Hittites speak of a King of Ahhiyawa. The Mycenaean pottery of*

17 Beckman, *ibid.*, p. 6.

18 Kelder, *Mycenaeans*, pp. 49–88; Kelder, *Chariots of Ahhiyawa*, pp. 151–160; Kelder, *Ahhiyawa*, pp. 41–52.

19 Richard Hope–Simpson, “The Dodecanese and the Ahhiyawa Question”, *BSA* 98, 2003, pp. 203–237.

20 Hrozny, *ibid.*, pp. 323–343.

21 Ferdinand Sommer, “Ahhiyawā und kein Ende?“, *JGForsch* 55, 1937, pp. 169–297; Sommer, *Ahhiyawa–Urkunden*.

22 Page, *ibid.*, p. 15.

23 Ekrem Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, München, 1961.

24 Yusuf Boysal, “Karia Bölgesi’nde Yeni Araştırmalar”, *Anatolia* XI, 1967, pp.1–29; Yusuf Boysal, “Batı Anadolu’da Son Araştırmalar: Ahhiyawa Sorunu”, *Anatolia* XV, 1973, pp. 63–72.

25 Ömer Çapar, “Ahhiyawa Sorunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, 1981–1982, pp. 387–413.

26 Charles Gates, “Defining Boundaries of the State: The Mycenaean and Their Anatolian Frontier”, edited by R. Laffineur, W. D. Niemeier, *Politeia: Society and State in the Bronze Age*, Aegaeum 12, Liege, 1995, pp. 295–297.

the East Aegean was long thought to be imported, yet now analyses of the clay, especially from Miletus and Rhodes, show that much was locally made. Ahhiyawa is listed together with the city of Tarhuntassa and the land of Mira, places attested in Anatolia. It has a seacoast. In sum, the location is not definite, but it would seem to be in Anatolia, on the seacoast.”

Mountjoy²⁷ expressed his opinion such: “*I suggest that Ahhiyawa, if it was not located on the Greek Mainland, was a maritime kingdom stretching from Miletos down to Rhodes including coastal Anatolia and the offshore islands and that the Ahhiyawans were the local inhabitants who had undergone Mycenaean acculturation to varying degree.”*

Troas/South Marmara Region

MacQueen²⁸ suggested that the Kingdom of Ahhiyawa was in the Troas (Troad) region. MacQueen stated that Millawanda was the land of Ahhiyawa and that it had an impact on the territories of the Seha River Land, the Lukka (Lycia) Lands, Masa and Karkisa (Karkiya). He also stated that between 1380 and 1190 BC Ahhiyawa was mentioned in the Hittite texts, and that these dates were identified with Troy VI, VIIa, and VIIb1. MacQueen stressed that a large number of Cypriot ceramics were found in Troy, and therefore, Troy merchants had traded with Cyprus and perhaps had extended their sea trade to the Eastern Mediterranean. Melaart²⁹ claimed that Ahhiyawa was in the Troas region. Melaart reasoned that a great empire like that of the Hittites needed bronze for the manufacture of weapons and that Ahhiyawa controlled the tin route from Bohemia to North Anatolia. The Hittites had to get along with the king of Ahhiyawa in order to maintain a secure tin trade and thus, it emerged that the king of Ahhiyawa was placed on the list of kings that were equivalent to their (the Hittite) king. Muhly³⁰ stated that Troy VI was Ahhiyawa, and that the kingdom was extended to include some Aegean islands. Bryce³¹ stated that in the Hittite texts, the Taruisa and Wilusiya settlements were distinct from one another and were located in the

27 Penelope Mountjoy, “The East Aegean–West Anatolian Interface in the Late Bronze Age Mycenaeans and the Ahhiyawa”, *Anatolian Studies* 48, 1998, p. 51.

28 James G. Macqueen, “Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium BC”, *Anatolian Studies* XVIII, 1968, pp. 178–185.

29 James Mellaart “Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age”, *Anatolian Studies* XVIII, (1968), pp. 187–202.

30 Muhly, *ibidem*, pp. 129–145.

31 Trevor Bryce, “Ahhiyawa and Troy: A Case of Mistaken Identity?”, *Historia* 26.1, 1977, pp. 24–32.

territory of Ahhiyawa. If *Wilusa=Ilios* and *Taruisa=Troy*, then Troy VI, VIIa, and VIIb1 would have been Ahhiyawa. However, in his later works he changed his mind and stated that Ahhiyawa had been in Mycenae³².

Cilicia

Based on what Herodotus (VII.91) said about the Cilicians, Kretschmer³³ stated that Ahhiyawa must have been in Cilicia.

Cyprus

Kretschmer rejected the idea that Ahhiyawa had been in the Cilicia region³⁴ and equated Ahhiyawa with Cyprus³⁵. This idea was supported by Schaeffer³⁶.

Pamphylia

Mylonas³⁷ proposed two different Ahhiyawa regions, one in Pamphylia and the other in Greece.

Crete

Gurney³⁸ stated that the Minoans were an important seafaring power, and that Ahhiyawa, which is often associated with the sea, might have been in Crete.

Ahhiyawa Texts and Discussions

One of the earliest and most important documents on the localization of Ahhiyawa is the text known as the *Indictment of Madduwatta*.³⁹ This text is dated to the period of Arnuwanda I (late 15th–early 14th century BC)⁴⁰ and describes how Tudhaliya had rescued Madduwatta from an attack by Attarissiya of Ahhiya and

32 Beckman, *ibid.*, 1–6

33 P. Kretschmer, “Zur Frage der griechischen Namen in den hethitischen Texten”, *Glotta* 18, (1930), pp. 161–170.

34 Kretschmer, *Zur Frage der griechischen*, pp. 161–170.

35 Paul Kretschmer, “Achaer in Kleinasien zur Hethiterzeit”, *Glotta* 33, 1954, pp. 1–25.

36 Claude Schaeffer, *Encomi-Alasia I: nouvelles mission en Chypre, 1946–1950*, Michigan, 1952.

37 George Emmanuel Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton, 1966.

38 Oliver Gurney, *The Hittites*, London, 1976, pp. 54–56.

39 Beckman, *ibid.*, AhT 3 [CTH 147], pp. 69–100.

40 Beckman, *ibid.*, 7.

had appointed him to rule the land of Mount Zippasla. The Zippasla Mountain mentioned here was a region within Western Anatolia, near the Hittite border, around Afyon/Sandıklı⁴¹ or in Sakarya⁴² (fig. 1). The text shows that Attarissiya (King of Ahhiyawa) invaded Madduwatta with chariots and occupied his land. As a result of the information provided by this text, the following questions arise and need to be answered:

1. If the Ahhiyawa were Achaeans, were the Achaeans capable of attacking a city in Anatolia with chariots in 1400 BC? Even if they had the power to attack, what were their interests in doing so?
2. The Achaeans were a seafaring civilization. Why should the Achaeans set out on such a long, dangerous and difficult expedition to take “arid lands” in Anatolia (later in the text it is stated that this was an arid region).

This attack seems an unnecessary and impossible one given the status, size and form of governance of the Aegean city-states at that time. Güterbock⁴³ localized Ahhiyawa in Greece, while in the same publication he stated, “*Attarissiya, the man of the Ahhiya in the fifteenth century, is different.*” He declared that, according to the circumstances of that period, it would have been impossible for a Mycenaean-based Ahhiyawa to come to Anatolia from Mycenae with 100 chariots and more than a thousand soldiers.

The text continues: “*After the defeat of Attarissiya, the man of the Ahhiya, with the support of the Hittites, Attarissiya then turned [away(?)] from Madduwatta, and he went off to his own land. And they installed Madduwatta in his place once more.*”⁴⁴ Here, when Attarissiya is driven back to his own country, words like *ship*, *sea*, and *island* do not appear. However, in the following years, when talking about Ahhiyawa, the words *ship*, *sea*, and *island* have been mentioned often. Moreover, it is not feasible chronologically for Forrer to equate Attarissiya with Atreus. Atreus, the father of Agamemnon and Menelaus, lived in the 13th century BC, while Attarissiya lived in the late 15th–early 14th century BC.

41 Ahamet Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu 2*, İstanbul, 2003, p. 16.

42 James Mellaart, “Western Anatolia, Beycesultan and The Hittites”, *Mansel’e Armağan*, Ankara, 1974, pp. 501–502; Jak Yakar, “Hittite Involvement in Western Anatolia”, *Anatolian Studies* 26, 1976, p. 119.

43 Güterbock, *ibid.*, p. 138.

44 Beackman, *ibid.*, p. 81.

According to the *Text of Madduwatta*, Attarissiya and Madduwatta acted together, established sovereignty in Western and Southwestern Anatolia and organized campaigns against Alashiya/Cyprus⁴⁵. By interpreting the text, this is the case used by researchers who argued that Ahhiyawa was in Mycenae⁴⁶. “*The Mycenaean warlord called Attarissiya, a ruler of Ahhiya, extended his military operations in western Anatolia to piratical raids off the southern Anatolian coast. Opportunistically, he appears to have coordinated his operations against the cities of Alasiya with his former enemy Madduwatta. Both benefitted from the partnership*”.

Here, it would be appropriate to ask the following question: Could a warlord from Mycenae organize the people of Western Anatolia and have a say in all of Western Anatolia and Cyprus when these people were not from their own race and did not speak their language but rather spoke the Luwian language?

Mycenaean ceramics are generally distributed in the coastal cities of Western Anatolia and the Mediterranean. It is not possible to talk about a Mycenaean domain/Mycenaean cultural zone/Mycenaean military power in the inland regions. In addition, it was proven in a recent publication that from the period of LHII, Troy had carried out mutual trade relations with Cyprus, the Eastern Mediterranean, the Canaanite region and Egypt⁴⁷. In the same publication, it is stated that goods from Cyprus and the Eastern Mediterranean were more numerous in Troy than in other Western Anatolian cities and that this trade network had been established through Southwest Anatolia, Rhodes and Samos⁴⁸. If we accept Northwest Anatolia as the location of Ahhiyawa, the route of this trade network would seem to have been in accord with the campaigns of Attarissiya and Madduwatta extending to Cyprus.

The Troas region was in control of the Northwest Anatolia–Thrace–Dardanelles trade network with the Aegean–Marmara–Black Sea regions. It would have been seen as impossible for such a strategic region to be controlled by the small city of

45 Beckman, *ibid.*, p. 99.

46 Beckman, *ibid.*, pp. 1–7; Cline, Assuwa and the Achaeans, pp. 137–151; Barış Gür, *Myken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, İstanbul, 2014, pp. 125–127.

47 Magda Pieniazek, Peter Pavúk, Ekin Kozal, “The Troad, South Aegean, and the Eastern Mediterranean: Long–Distance Connections during the Middle and Late Bronze Age”, *Bronzezeitlicher Transport: Akteure, Mittel und Wege, Ressourcen Kulturen Band 8*, Tübingen University Press, Tübingen (2018), pp. 384–390.

48 Pieniazek, *ibid.*, p. 375.

Troy/Hisarlık in a period of powerful kingdoms such as the Hittites, Arzava, the Seha River Land, Mira and the Achaeans. This suggests that the Troas region may have been controlled by a more powerful state. This state was probably the Ahhiyawa state, as pointed out by Götze⁴⁹, MacQueen⁵⁰, Melaart⁵¹ and Ünal⁵².

In addition, a state that frequently attacked around Mount Zippasla had to have been a border neighbor in the same area, possibly west of Mount Zippasla.

One of the important records dealing with the localization of Ahhiyawa is a document dated to the late 15th century BC⁵³. This text was sent by the king/lord of the Ahhiyawa to the Hittite king, and in it he states that some islands in the hands of the Hittites belong to him⁵⁴. The important question is: Were these islands in the Aegean Sea or in the Sea of Marmara? If they were Aegean islands, did the Hittites expand in the mid-15th century BC to claim them? In addition, if *Ahhiyawa=Achaea*, which of their islands did the Achaeans claim were under the control of the Hittites? The Achaeans were governed as independent city states. Which Achaean state claimed to own these islands? It seems difficult to answer these questions at this time. In addition, then, the Aegean islands were independent city states like those of Mainland Greece. If Mountjoy's hypothesis is correct⁵⁵ a "Lower Interface" unit may have been formed under a Rhodes-based Ahhiyawa kingdom. At this time, the Achaeans did not appear to be a political, cultural or political force that could claim rights to the Aegean islands. If these islands were in the Sea of Marmara, did the Achaeans expand to capture the islands of the Sea of Marmara at that time? At that time, the Achaeans had no right to claim the islands in the Marmara Sea. If Ahhiyawa had been a kingdom including Troas and a part of the southern Marmara, it would appear that the Marmara and Aşa islands and the Kapıdağ peninsula were located on the border between Ahhiyawa and the Hittites, where both countries could claim rights (fig. 1). If *Ahhiyawa=Achaea*, then no Aegean or Marmara island was at that time in a position to cause conflict between the Achaeans and the Hittites. Moreover, if, as

49 Götze, *Die Annalen*.

50 MacQueen, *Geography and History*, pp. 169–185.

51 Melaart, *Anatolian Trade*, pp. 187–202.

52 Ünal, *Hittitler*, 16–30; Ahmet Ünal, *Eski Anadolu: Siyasi Tarihi*, Ankara, 2018, pp. 864–866.

53 Beckman, *ibid.*, pp. 134–135, KUB 26.91.

54 Ünal, *Hittitler*, p. 14.

55 Mountjoy, *ibid.*, pp. 33–67.

Ünal states⁵⁶ the Hittite word “*gursawar*” does not mean “*island*” but means “*earth/land*”, then the Hittites and the Achaeans would not be confronting each other under any circumstances. These lands could have been in the southern Marmara or the inland parts of the Aegean Region.

In AhT 20⁵⁷ it is mentioned that the gods of Ahhiyawa and Lazpa were brought to Hattusha in order to cure the disease afflicting Mursili II. Here, Lazpa was proven both philologically and archaeologically to be the island of Lesbos⁵⁸ (fig. 1). In order to treat the king, the Hittite gods first had to be called, and then the gods of the neighboring countries: “*The gods of Hattusha, the gods of Ahhiyawa and Lazpa...*” were called. It is not certain whether the Achaean pantheon was fully established at this time (end of the 14th century BC). Furthermore, it is doubtful that the reputation of the Achaean gods had reached miles away to the Hittite capital of Hattusha. Even if the Achaean pantheon had been fully established, it is doubtful that the Hittite priests would have known the capabilities of the Achaean/Mycenaean gods. As a result, this text shows that the Hittites knew about the Ahhiyawa religion and culture, and that Ahhiyawa likely could have been as close as Lazpa. In addition, Lazpa and Ahhiyawa were both mentioned within the same time frame in several texts. Thus, it can be concluded that both regions were close to each other.

One of the most important texts for the localization of Ahhiyawa is the *Ten-year Annals of Mursili II, Years 3–4*⁵⁹. In this text, Arzava and Millawanda, with the support of the king of Ahhiyawa, started a rebellion against the Hittites⁶⁰. Thereupon, Mursili II sent two generals to Western Anatolia and captured Millawanda. Mursili II then wrote a letter to Uhhaziti, the king of Arzava, and asked for the return of some refugees whom he had harbored. Uhhaziti humiliated Mursili II by calling him “child” and not giving over the refugees. Mursili II then embarked on the Arzava campaign. Uhhaziti had sustained a knee injury before the war started. Acting as commander in his place, his son Piyamakurunta fought Mursili II near the Astarpa River. Mursili II won the war and seized the capital Apasa. Piyamakurunta escaped with his family *to the islands of Ahhiyawa and stayed*

56 Ünal, Hititler, p. 14.

57 Beckman, *ibid.*, p. 193, CHT 520.1.

58 MacQueen, Geography and History, p. 179; Page, *ibid.*, p. 24.

59 Beckman, *ibid.*, AhT 1A–1B [CHT 61], pp. 10–49.

60 Güterbock, *ibid.*, p. 135.

there. In the following chapters, Mursili II wrote: "... *When spring arrived, because Uhhaziti was still ill, he remained in the midst of the sea. His sons were with him, and Uhhaziti died in the midst of the sea. Then his sons parted company: one remained right there in the midst of the sea, while the other, Tapalazunawali, came out from the sea...*"⁶¹. This passage is cited by some researchers as the most important evidence that Ahhiyawa had been located in Mainland Greece. However, no evidence has been found that Uhhaziti and his sons went to Mainland Greece or to Mycenae. From this text, it is understood that they only went from Apasa to the islands, stayed there and then came back again. There is no information about the proximity of these islands to Anatolia or whether they were to the north or to the south. Moreover, *Uhhaziti died in the midst of the sea*. Both the princes' easy travel to and from the island and the arrival of the news of Uhhaziti's death to Mursili II suggest that the islands were close to Western Anatolia. It is quite apparent that Uhhaziti and his children were staying on an island in the middle of the sea, while there is no evidence that they went to Mainland Greece.

As we know from the *Text of Madduwatta* above, *Attarissiya, the man of the Ahhiya*, together with Madduwatta, seized some Aegean islands close to Anatolia and established a commercial and political network that extended to Cyprus. The available information suggests that the island to which Uhhaziti and his family fled could have been an island located near or around Izmir (probably Samos, Icaria or Chios) connected to Ahhiyawa. If these islands had belonged to Ahhiyawa since the time of Attarissiya, it would have been easy for the king of Ahhiyawa to incite Millawanda, which was just across from the islands, against the Hittites.

The Tawagalawa Letter, probably dated to the period of Hattusili III (mid-13th century BC)⁶², provides important information about Ahhiyawa. In this letter written to the king of Ahhiyawa, the Hittite king complained about a rebel named Piyamaradu. In this very long letter, the issues that need to be addressed are:

1. At that time, Millawanda belonged to Ahhiyawa, where the king's brother Tawagalawa was living, while the governor was Atpa, son-in-law of Piyamaradu.
2. When the Hittite king came to Millawanda to retrieve the rebel Piyamaradu, he fled with a ship to the islands of Ahhiyawa.

61 Beckman, *ibid.*, p. 19.

62 Beckman, *ibid.*, AhT 4, pp. 101-122.

3. The 7,000 civilian refugees abducted from Lukka by Piyamaradu were settled in Ahhiyawa. Among these 7,000 people were some voluntarily fleeing the Hittites.

4. Piyamaradu came from Ahhiyawa territory to the lands of Masa and Karkisa.

5. In this letter, the Hittite king addresses the Ahhiyawa king as “*Great King, My Brother, My Peer,*”

As we mentioned above, at that time, Ahhiyawa controlled Millawanda and some of the Aegean islands near Western Anatolia. That Piyamaradu boarded a ship with his family and escaped to Ahhiyawa cannot be regarded as evidence that Ahhiyawa was in Mainland Greece/Mycenae. It is more likely that he had taken refuge on one of the islands near Millawanda that was under the control of Ahhiyawa.

If Ahhiyawa had been in Mainland Greece, moving 7,000 refugees from Western Anatolia to Mycenae by ship would have been a huge undertaking. In the Hittite texts it is stated that when a person or a group went to a place, they had to go by ship. But here in the text it is reported that: “*Many civilian captives have slipped across to your(!) [territory], and you, my brother, have [taken(?)] 7000 civilian captives from me*”⁶³. The narrative in the text suggests that the captured prisoners may have been smuggled into the territory of a bordering state. It is also unlikely that a person from Mycenae (Piyamaradu), speaking a language they did not know, and believing in a different religion, would enter Anatolia and convince 7,000 people to be taken to a country far over the sea. In my opinion, Ahhiyawa may have been a place whose culture, country, language and land were known to the refugees (7,000 people). Moreover, why these people would have been taken to Mycenae is also a different matter for discussion. Bryce⁶⁴ and Gür⁶⁵ state that *these people were taken to work in the construction of the palaces of Mycenae*. This many (7,000) people would have been a huge number for any Achaean city–state at that time. Furthermore, organizing the collection and transportation of these people from inside of Anatolia would have been a problem in itself. If the goal was to find workers to build palaces, this could have been done more easily in Mainland Greece. If it is assumed that Ahhiyawa was in the South Marmara, the purpose of bringing these people to Ahhiyawa could be understood. The purpose might have been for them to work

63 Beckman, *ibid.*, p. 113.

64 Trevor Bryce, “Anatolian Scribes in Mycenaean Greece”, *Historia* 48, 1999, pp. 257–264.

65 Gür, *ibid.*, p. 183.

in the fertile agricultural areas in the South Marmara. Moreover, these people were not likely to have been slaves or captives, but were more likely to have gone to Ahhiyawa voluntarily to work.

Piyamaradu passed through Ahhiyawa on the way to the countries of Karkisa and Masa. Here is one of the most important pieces of information for the localization of Ahhiyawa. It must have bordered the Karkisa and Masa territories. The same text also mentions Wilusa along with these three countries. Ahhiyawa, Karkisa, Masa and Wilusa were probably in the same region, and this region was probably Northwestern Anatolia.

The fact that the Hittite king addressed the king of Ahhiyawa as “Great King, My Brother” does not show that Ahhiyawa was as big a country as the Hittite Empire. This was an international diplomatic form used to show respect. Kelder’s⁶⁶ interpretation is not correct in my opinion. He stated that “Great King” was “*a title that was only bestowed upon the most powerful rulers of the ancient world, such as the Kings of Egypt, Assyria, and Hatti itself.*” At various times in the Hittite texts, the king of Mira⁶⁷, the king of Kizzuwatna/Cilicia⁶⁸ and the king of Tarhuntassa⁶⁹ were addressed as “*Great King*”. These states were not at the level of a great empire and their kings were not equal to the Hittite king. Therefore, it may not be correct to refer to Ahhiyawa as a great empire with vast lands. In addition, the idea that Ahhiyawa was in Mainland Greece raises some questions: To the king of which city was the Hittite king referring when he used the title “Great King”? To the king of Mycenae, Tyrins, Argos, Orchamernos, Thebes, Sparta or Pylos? If there had been an Ahhiyawa Kingdom based in Mycenae, why have no Hittite tablets, writings, or works been found in Mycenae, which has been meticulously excavated for over a century?

A letter (the *Milawata Letter*) to Tarkasnawa, king of Mira dated to the Tudhaliya IV period (late-13th century BC) gives information about the boundaries of the kingdom of Hittite⁷⁰. From the *Milawata Letter*, it is understood that Milawata (Millawanda) was under Hittite rule. Based on this, researchers say that Millawanda

66 Kelder, Ahhiyawa, p. 43.

67 Hawkins, King of Mira, p. 21.

68 Gerd Steiner, “The Case of Wilusa and Ahhiyawa”, *BibO* LXIV, No. 5–6, (2007), p. 602.

69 Hawkins, King of Mira, p. 20.

70 Beckman, *ibid.*, AhT 5 [CHT 182], pp. 123–132.

was no longer an Ahhiyawa territory and that they had lost land in Western Anatolia. In later texts it was stated that the Ahhiyawa king had been removed from the list of “Great Kings”⁷¹.

One of the most important and widely discussed Ahhiyawa texts is the treaty numbered CHT 105. This treaty was made in the late 13th century BC between the Hittite king Tudhaliya IV and the king of Amurru, Shaushgamuwa, who was also a brother-in-law of Tudhaliya IV. In the most important section of the text, Tudhaliya IV, King of the Hittites, says:

“... and the Kings who are my equals in rank are the King of Egypt, the King of Babylonia, the King of Assyria, and the King of Ahhiyawa. If the King of Egypt is the friend of My Majesty, he shall be your friend. But if he is the enemy of My Majesty, he shall be your enemy. And if the King of Babylonia is the friend of My Majesty, he shall be your friend. But if he is the enemy of My Majesty, he shall be your enemy. Since the King of Assyria is the enemy of My Majesty, he shall likewise be your enemy. Your merchants shall not go to Assyria, and you shall not allow his merchants into your land. He shall not pass through your land. But if he should come into your land, seize him and send him off to My Majesty...”⁷².

The “King of Ahhiyawa” here was later erased from the tablet. This political situation was directly related to the Near Eastern countries. The main subject of the text of this treaty was the dispute between the king of Assyria and the king of the Hittites. The Hittite king appears to have been organizing moves against Assyria. Therefore, this agreement had no direct relationship with Ahhiyawa, which we know to have been in the West. In the previous period, in the *Tawagalawa Letter*, the king of Ahhiyawa was referred to as the “Great King”, wherein the name is removed here. This was interpreted by the researchers who equated Ahhiyawa with Achaea to mean that Ahhiyawa had lost its power⁷³. The reason for this was that Millawanda had passed from Ahhiyawa to Hittite rule. Here, it would be appropriate to ask the following question: If the Ahhiyawa Kingdom had been Achaeans, with hundreds of cities in Greece, the Aegean Islands and Crete, have been expelled from the great kingdoms when it had only lost Millawanda? Was

71 Beckman, *ibid.*, p. 132.

72 Beckman, *ibid.*, AhT 2 [CHT 105], pp. 50–68.

73 Cline, M.Ö. 1177, pp. 118–19; Beckman, *ibid.*, pp. 68–69; Karl Strobel, “The 13th to 11th Centuries BC: Questions of Chronology and History in Central and Western Anatolia”, eds. A.E. Ötkü, U. Deniz, S. Günel. *Batı ve Doğu Akdeniz Geç Tunç çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*. Ankara, (2013), p. 196.

being or not being a *Great King* dependent on having or not having a single city? Moreover, this city was not even a capital. Many kingdoms in the Middle East have lost or won dozens of cities over their centuries-old history. Nevertheless, in terms of international relations, their rulers have still been referred to as *Great Kings*. Therefore, it may not be correct here to interpret the removal of Ahhiyawa's name as resulting from its loss of Millawanda or the loss of its power. In this text, which was a regional treaty, the deletion of the name of Ahhiyawa can be interpreted to mean that the name of Ahhiyawa was not necessary since it was not part of that region.

Later in the text it was written: “*You shall not allow(?) any ship [of] Ahhiyawa to go to him (that is, the King of Assyria) [...] When he dispatches(?) [...] the deity of your land [...] the palace...*”⁷⁴. This is a commercial embargo treaty made directly against the Assyrian Kingdom. Assyria had to pass through the territory of Amurru in order to reach the Mediterranean market (fig. 1). Therefore, the Hittite king was warning the king of Amurru. However, even if Assyrian merchants were prevented from passing through the territory of Amurru, other traders going there would be able to trade with Assyria. Therefore, in the following sections of the text, Ahhiyawa merchants were asked not to pass through their territory. This situation was both the cause of constant turmoil for Ahhiyawa in Western Anatolia and an embargo on Assyria. The tin originating in Afghanistan, which was used in the production of bronze, was distributed to the ports of Amurru via Assyria and then to the entire Mediterranean world. This embargo would not only have prevented Assyrian trade, but would also have prevented Ahhiyawa, as a constant threat to the Hittites in Western Anatolia, from producing bronze weapons. First of all, the embargo here must have been an embargo on the Kingdom of Assyria, not on Ahhiyawa. In my opinion, the Ahhiyawa Kingdom, which included Troy, engaged in mutual trade with Cyprus and the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age⁷⁵. At the same time, with this treaty, it was requested to block trade. When we look at Mycenaean trade in the Eastern Mediterranean (ceramics, figurines), the trade is seen to have continued during the LHI–LHIII periods⁷⁶.

Some researchers have concluded from this text that Ahhiyawa was a Thalassocratic

74 Beckman, *ibid.*, p. 63.

75 Pieniazek, *ibid.*, pp. 375–410.

76 Gerd Jan van Wijngaarden, *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600–1200 BC)*, Amsterdam, 2002, pp. 31–109, Maps 5–6.

Kingdom. At that time, it was thought that only Crete or the Achaeans would have had a strong naval dominance, i.e., the *Ahhiyawa=Achaea* or *Ahhiyawa=Crete* equations. On this tablet, however, after the sentence that was defaced, following “any ship [of] **Ahhiyawa** to go to him (that is, the King of Assyria),” about ten lines are unreadable. In these lines, it is likely that other kingdoms are forbidden to pass through the territories of Assyria and Ahhiyawa. However, there is no evidence to ascertain or prove this.

Another important tablet for the localization of Ahhiyawa is the tablet numbered CHT 214.12.A, probably dated to the period of Mursili II or Muwatalli II, which mentions a queen exiled to Ahhiyawa: “...and while my father [was] (still) alive, [so-and-so...], and because (s)he [became hostile] to my mother, [...] he dispatched him/her to the Land of **Ahhiyawa**, beside [the sea]”⁷⁷. As can be clearly understood here, Ahhiyawa is referred to as having a seacoast. If Ahhiyawa had been in Mainland Greece, the term *across* or *beyond* the sea would have had to be used.

In the tablets numbered CHT 214.12.B⁷⁸ and CHT 214.12F⁷⁹ the King of Ahhiyawa is mentioned together with the Western Anatolian “King of the Land of Mira.” The fact that Mira and Ahhiyawa are in the same passage in these two tablets, which are broken in large parts, may prove that Ahhiyawa was located near Mira (Western Anatolia).

Another important piece of information is found in the tablet numbered CHT 214.15. This tablet, known as the *Kingdoms in the Boundary List*, describes the Southwestern and Western Anatolian neighbors bordering the Hittites: “(§1) [...] border [...] (§2) [...] border which [...] (§3) [...] the king(?). The border which [...] (§4) [...] the land] of *Tarhuntassa* [...] (§5) [...] the land] of *Mira* [...] (§6) [...] the land of **Ahhiyawa** [...] (§7) [...] the land of [...] (§8) [...] the land [of]”⁸⁰.

The “Tarhuntassa” referred here covers the regions stretching from Southwestern Anatolia to Cilicia (fig. 1). To the best of our current knowledge, the missing sections on the tablets were likely to include the Lands of Lukka (Lycia), Arzava, and the Seha River. Since all of these countries were located in Western Anatolia, it is likely that Ahhiyawa would have been located in Northwestern Anatolia, north

77 Beckman, *ibid.*, AhT 12, pp. 158–161.

78 Beckman, *ibid.*, AhT 13, p. 163.

79 Beckman, *ibid.*, AhT 17, p. 173.

80 Beckman, *ibid.*, AhT 18, pp. 158–161.

of the Seha Riwer Land. It does not make sense that an Ahhiyawa/Achaean Kingdom in Greece would have been included in this list.

A bilingual inscription (*Inscription of Warika*) found in Adana/Çineköy in 1997 gives important information about the localization of Ahhiyawa. According to this inscription, the country of *Hiyawa* (*Ahhiyawa*?) was located in the Kizzuwatna/Cilicia/Adana region. However, this inscription is dated to the second half of the 8th century BC⁸¹. This inscription may indicate that Ahhiyawa had moved here from Western Anatolia. Oreshko⁸² states that in the ARSUZ I–II and Çineköy inscriptions *Hiwaya=Ahhiyawa* is in the Cilicia region, while the Karatepe inscription indicates that it is referred to as “*Adanawa*”, and he interprets *Adanawa* as a city and *Hiyawa* as a people/region. He then emphasizes the *Ahhiyawa=Achaea* equation. However, Hawkins⁸³ objected to these translations and equations and stated that *Hiya* was not equal to *Dana*. In the inscription of Arsuz II, *Adana* and *Hiyawa* are mentioned as regions/cities/territories⁸⁴. The Warika, Arsuz I–II, Çineköy, and Karatepe inscriptions may indicate that the name Ahhiyawa was given to the Cilicia region during the Iron Age. Bryce⁸⁵ re-evaluated these inscriptions and stated: “*Hiyawa* is an *aphaerised* form of *Ahhiyawa*, and *Ahhiyawa* is the *Hittite* name for the *Mycenaean World*.” However, the interpretation of the inscriptions and the *Adanawa=Quwa=Que=Hiyawa=Ahhiyawa=Achaea* equations are still controversial⁸⁶.

At the end of the Bronze Age, a migration of the Sea Peoples took place from Sicily, Sardinia, Greece and Western Anatolia to Egypt. The Ahhiyawa were probably among these tribes. When the Sea Peoples were defeated in Egypt in 1177 BC, the

81 Recai Tekoğlu – Andre Lemaire. “La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy”, *CRAIBL*, 2000, p. 1003; Ilya Yakubovich, “Adanawa or Ahhiyawa? Reply to the addendum by J.D. Hawkins”, *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. 56–58.

82 Rostislav Oreshko, “Hieroglyphisch-luwische Inschrift auf der ANKARA-Silberschale: Versuch einer neuen epigraphischen und historischen Interpretation”, *Vestnik Drevnej Istorii* 2, 2012, pp. 3–28; Rostislav Oreshko, “The Achaean hides caged in yonder beams: the value of Hieroglyphic Luwian sign *429 reconsidered and a new light on the Cilician Ahhiyawa”, *Kadmos* 52.1, 2013, pp. 19–33; Oreshko, Aegean Ethnic Group, pp. 23–30.

83 David Hawkins, “Addendum to ‘Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia’ by Ilya Yakubovich”, *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. 54–55.

84 Belkız Dinçol – Ali Dinçol – David Hawkins, Hasan Peker, Aliye Öztan. “Two new inscribed Storm-god stelae from Arsuz (İskenderun): ARSUZ 1 and 2”, *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. pp. 64–65.

85 Trevor Bryce, “The Land of Hiyawa (Que) revisited.” *Anatolian Studies* 66, 2016, p. 74.

86 Ünal, Eski Anadolu, p. 483.

tribes in this wave of migration were spread all over the Mediterranean domain. After this defeat, the people of Ahhiyawa may have settled in Cilicia and its surrounding areas and maintained their names and states there. However, as Ünal mentions⁸⁷ *Hiyawa and Ahhiyawa* may only be similar names. If so, the Kingdom of Ahhiyawa which dominated Northwestern Anatolia and some Aegean islands, like many kingdoms in Anatolia and the Middle East, must have been erased from the stage of history after the Bronze Age.

In the present study, the main Ahhiyawa texts were examined. In these texts, Ahhiyawa was seen as a kingdom bordering the Hittites that often caused turmoil in Western Anatolia, sometimes getting along with the Hittite kings and sometimes hostile to them. Güterbock⁸⁸ stated, “*I see no evidence for the existence of a country Ahhiyawa in Asia Minor.*” On the contrary, as discussed above, there is strong evidence that Ahhiyawa was a state in Anatolia.

Kelder⁸⁹ conducted an analysis of Ahhiyawa’s military power and stated that none of the Mycenaean city-states had such power. Therefore, he said that Ahhiyawa should be termed a force outside of Greece.

Later, however, he pointed out the equation *Mycenae=Ahiyawa*: *To conclude: whilst none of the scenarios that have been discussed above can, at this point, be conclusively rejected or accepted, the growing body of circumstantial evidence for a unified Mycenaean state now seems overwhelming*⁹⁰.

Beckman, Bryce, and Cline also supported the *Mycenae=Ahiyawa* equation: “*If the Mycenaean are not the Ahhiyawans, then they are never mentioned by the Hittites. This, though, seems unlikely, for Ahhiyawa must, essentially by default, be a reference to the Mycenaean. Otherwise, we would have, on the one hand, an important Late Bronze Age culture not mentioned elsewhere in the Hittite texts (the Mycenaean) and, on the other hand, an important textually attested Late Bronze Age “state” without archaeological remains (Ahhiyawa)*⁹¹.

Likewise, Yakar⁹² emphasized the *Ahiyawa=Achaea* equation by asking why the Hittites never spoke of the Achaeans if Ahhiyawa and Achaea were not the same.

87 Ünal, *Eski Anadolu*, p. 910.

88 Güterbock, *ibidem*, p. 138.

89 Kelder, *Chariots of Ahhiyawa*, pp. 158–159.

90 Kelder, *Ahiyawa*, p. 50.

91 Beckman, *ibid.*, p. 3.

92 Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, İstanbul, 2007, p. 289.

All the kingdoms and vassals (kingdoms under the Hittites) mentioned in the Hittite texts were bordering neighbors and most of the correspondence was related to problems on the borders. Between the Mycenaeans and the Hittites, there were vassals and kingdoms in Western Anatolia such as Lukka, Arzawa, Mira, the Seha River Land, Karkisa, Masa and Wilusa. It may not have been necessary for the Hittite kingdom, in the center of Anatolia, to make treaties with or to write anything about the many small kingdoms in Western Anatolia and the Achaeans beyond the Aegean Sea. If *Ahhiyawa=Achaea*, the Hittites surely would have mentioned an Achaean city. However, to date, no Achaean city has ever been mentioned in Hittite documents. In addition, the Achaeans / Myceneans were generally engaged in maritime trade and their relations were largely with seaside cities. The Achaeans made no effort to establish a commercial or political relationship with a terrestrial region or the Kingdom of the Hittites. As a matter of fact, in the entire Mycenaean world, only a dozen Hittite works have been found⁹³. Cline⁹⁴ stated that, "... possible Hittite objects constitute only one percent of all of the Orientalia imported from Egypt and the Near East during these centuries..." these figures may indicate that there was no intense commercial or political relationship with the Hittites within the Mycenaean sphere and therefore, there was no need to mention them in the Hittite texts. The fact that Herodotus and Homer, who commented on everything down to the finest detail in the Classical Antiquity Period, did not mention the Hittites does not demonstrate that there were no Hittites. The fact that the Hittites did not mention the Mycenaeans does not mean that they had disappeared.

Furthermore, to date, the word *Ahhiyawa* has not been discovered in any Achaean inscription, except for one found in Knossos. If the Achaeans were the Ahhiyawa, if the king of Achaea was equal to the great Hittite king, and if correspondence was carried out, why then in the Achaean inscriptions is the word *Ahhiyawa* not mentioned with their own names and why is the Hittite Kingdom not mentioned?

The findings from these texts and discussions about the Ahhiyawa can be listed chronologically as follows:

1. In the second half of the 15th century BC, there was a dispute between the Ahhiyawa and the Hittites over the ownership of some islands (lands). This

93 Jorrit Kelder, *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*, Bethesda, Maryland, 2010, p. 98.

94 Eric Cline, "A Possible Hittite Embergo againts the Mycenaeans", *Historia* 40, (1991), p. 1-9

time span does not encompass the dates when the Achaean cities confronted the Hittites. Therefore, Ahhiyawa must have been located in Anatolia, near the sea and close to the Hittites.

2. Attarissiya's invasion of Anatolia with 100 chariots and foot soldiers in the late 15th century BC may indicate that Attarissiya and the Ahhiyawa were of Western Anatolian origin. Again, during this period it would have been impossible for the Achaeans to carry out campaigns against the Hittites using chariots. Moreover, to date, no Achaean commercial or political activities have been identified in Anatolia.
3. Together with Madduwatta, Attarissiya's incursion on some Aegean Islands and Cyprus shows that the Ahhiyawa had taken over islands near Anatolia and possibly Millawanda.
4. The invocation of the gods of Lazpa (Lesbos) and Ahhiyawa in Hattusha in order to cure Mursili II of his disease may indicate that they were neighbors and that the gods of this region were known to the Hittites. The prospect of the Achaean gods being known during the period of Mursili II is problematic.
5. During the Arzava campaign of Mursili II, Uhhaziti fled to the islands of Ahhiyawa in the middle of the sea and died there. There is no record indicating that Uhhaziti was going to Mainland Greece.
6. The 7000 people Piyamaradu collected from the lands of Lukka and the Hittites had passed into Ahhiyawa lands. *Sea-ship-island* words were not mentioned in this migration. Moreover, it is reckoned that transporting such a large group to Mainland Greece by ship would have been very difficult. Thus, Ahhiyawa is likely to have been a kingdom sharing terrestrial boundaries with Lukka and the Hittite lands.
7. The lands of Piyamaradu, Masa and Karkisa were reached by passing through Ahhiyawa. This shows that these three countries were bordering.
8. In the *Text of Tawagalawa*, the Hittite king referred to the king of Ahhiyawa as "Great King". At that time, the word "Great King" was used international respect. Therefore, it may be wrong to consider Ahhiyawa as a great kingdom.
9. In the period of Tudhaliya IV, when the neighbors on the western border were considered, Ahhiyawa was counted along with the countries we know to have

been in Western Anatolia. The information in this text can be interpreted to mean that Ahhiyawa was in Western Anatolia, north of the Seha River Land.

10. During the Tudhaliya IV period, Ahhiyawa merchants were forbidden to enter Assyria. Abundant Cypriot ceramics were found during the Troy excavations. Ceramics of Trojan origin were also found in Cyprus and the Eastern Mediterranean. This shows that Troy was trading with the Eastern Mediterranean. This embargo prevented the commercial activities of both Assyria, which was hostile to the Hittites, and Ahhiyawa, which constantly caused unrest in Western Anatolia. Moreover, there are no records indicating that, prior to this embargo, the Achaeans engaged in extensive trade with Assyria, except for a few Mycenaen ceramics.
11. The Cilicia region is referred to as “*Hiyawa*” in the Arsuz I–II, Çineköy and Karatepe inscriptions dated to the 10–9th century BC. If this is not a similarity in names, most likely the Ahhiyawa people who set out on campaign to Egypt with the Sea Peoples’ migration, after Egypt defeated them, scattered to the north with many other tribes, and the inhabitants of Ahhiyawa settled in the Cilicia region and kept the name of their kingdom alive there.

Conclusion

To summarize, in the 15th century BC Ahhiyawa was probably located in Northwestern Anatolia. Under the leadership of Attarissiya, expeditions were organized into Anatolia as he tried to expand his territory. From the end of the 15th to the beginning of the 14th century BC, under the leadership of Attarissiya, Ahhiyawa captured some Aegean islands and possibly Millawanda. The Ahhiyawa were probably among the tribes that went to Egypt together with the Sea Peoples, after defeated to Egypt, probably they must have settled in Cilicia. In my opinion, the historical, philological and archaeological evidence that Ahhiyawa was located in Mainland Greece is insufficient. The tablets and the data obtained to date indicate that Ahhiyawa was a kingdom established in Western Anatolia.

BIBLIOGRAPHY

- Akurgal, Ekrem, *Die Kunst der Hethiter*, München 1961.
- Beckman, Gary - Bryce, Trevor - Cline, Eric, *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta 2011.
- Boysal, Yusuf, "Karia Bölgesi'nde Yeni Araştırmalar", *Anatolia* XI, 1967, pp. 1–29.
- Boysal, Yusuf, "Batı Anadolu'da Son Araştırmalar: Ahhiyawa Sorunu", *Anatolia* XV, 1973, pp. 63–72.
- Bryce, Trevor, "Ahhiyawa and Troy: A Case of Mistaken Identity?", *Historia* 26.1, 1977, pp. 24–32.
- Bryce, Trevor, "The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia", *Historia* 38.1, 1989, pp. 1-21.
- Bryce, Trevor, "Anatolian Scribes in Mycenaean Greece", *Historia* 48, 1999, pp. 257–264.
- Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford 2005.
- Bryce, Trevor, "The Land of Hiyawa (Que) revisited", *Anatolian Studies* 66, 2016, pp. 67–79.
- Cline, Eric, "A Possible Hittite Embergo againts the Mycenaean", *Historia* 40, 1991, pp. 1–9
- Cline, Eric, *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford, BAR International Series 591, 1994.
- Cline, Eric, "Assuwa and the Achaeans: the 'Mycenaean' Sword at Hattusas and Its Possible Implications", *BSA* 91, 1996, pp. 137–51.
- Cline, Eric, *M.Ö. 1177: Medeniyetlerin Çöktüğü Yıl*, İstanbul 2018.
- Çapar, Ömer, "Ahhiyawa Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14, 1981–1982, pp. 387–413.
- Dinçol, Belkız – Dinçol, Ali – Hawkins, J. David – Peker, Hasan – Öztan. Aliye, "Two new inscribed Storm-god stelae from Arsuz (İskenderun): ARSUZ 1 and 2", *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. 59–77.
- Forrer, Emil, "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazkoi", *MDOG*, 83, 1924, pp. 1–22.

- Friedrich, Johannes, “Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt?“, *KF* 1, 1927, pp. 87–107.
- Gates, Charles, “Defining Boundaries of the State: The Mycenaeans and Their Anatolian Frontier”, edited by R. Laffineur, W.D. Niemeier, *Politeia: Society and State in the Bronze Age*, Aegaeum 12, Liege 1995, pp. 289–297.
- Götze, Albrecht, “Zur Geographie des Hethiterreiches”, *KF* 1, 1927, pp. 108–114.
- Götze, Albrecht, *Die Annalen des Murâiliâ*, Leipzig 1933.
- Gurney, Oliver, *The Hittites*, London 1976.
- Gür, Barış, *Myken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, İstanbul 2014.
- Güterbock, Hans, “The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered”, *AJA* 87.2, 1983, pp. 133–138.
- Hawkins, J. David, “Tarkasnawa, King of Mira, ‘Tarkondemos,’ Boğazköy Sealings and Karabel”, *Anatolian Studies* 48, 1998, pp. 1–31.
- Hawkins, J. David, “Addendum to ‘Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia’ by Ilya Yakubovich”, *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. 54–55.
- Hope-Simpson, Richard, “The Dodecanese and the Ahhiyawa Question”, *BSA* 98, 2003, pp. 203–237.
- Hrozny, Bedrich, “Hethiter und Griechen”, *ArOr* I, 1929, pp. 323–343.
- Huxley, L. George, *Achaean and Hittites*, Oxford, 1960.
- Kelder, Jorrit, “Mycenaeans in Western Anatolia”, *Talanta* 36–37, 2004–2005, pp. 49–88.
- Kelder, Jorrit, “The Chariots of Ahhiyawa.” *Dacia, Revue d’Archéologie et d’Histoire Ancienne* 48–49, 2005, pp. 151–160.
- Kelder, Jorrit, *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*, Bethesda, Maryland, 2010.
- Kelder, Jorrit, “Ahhiyawa and The World of the Great Kings: A Re-Evaluation of Mycenaean Political Structures”, *Talanta* XLIV, 2012, pp. 41–52.
- Kretschmer, Paul, “Zur Frage der griechischen Namen in den hethitischen Texten”, *Glotta* 18, 1930, pp. 161–170.

- Kretschmer, Paul. "Achaer in Kleinasien zur Hethiterzeit", *Glotta* 33, 1954, pp. 1–25.
- MacQueen, G. James, "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium BC", *Anatolian Studies* XVIII, 1968, pp. 169–185.
- MacQueen, G. James, "Hittiler ve Hitit Çağında Anadolu", Ankara 2001, London.
- Mellaart James, "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *Anatolian Studies* XVIII, 1968, pp. 187–202.
- Mellaart, James, Western Anatolia, Beycesultan and The Hittites", *Mansel'e Armağan*, Ankara, 1974, pp. 493–526
- Mountjoy, Penelope, "The East Aegean–West Anatolian Interface in the Late Bronze Age Mycenaeans and the Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, 1998, pp. 33–67.
- Muhly, James, "Hittites and Achaeans: Ahhijawā redomitus", *Historia* 23.2, 1947, pp. 129–145.
- Mylonas, George Emmanuel, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton, 1966.
- Niemeier, Wolf Dietrich "The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples", eds. S. Gitin *et al. Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Jerusalem, Israel Exploration Society, 1998, pp. 17–65.
- Oreshko, Rostislav, "Hieroglyphisch–luwische Inschrift auf der ANKARA–Silberschale: Versuch einer neuen epigraphischen und historischen Interpretation", *Vestnik Drevnej Istorii* 2, 2012, pp. 3–28.
- Oreshko, Rostislav, "The Achaean hides caged in yonder beams: the value of Hieroglyphic Luwian sign *429 reconsidered and a new light on the Cilician Ahhiyawa", *Kadmos* 52.1, 2013, pp. 19–33
- Oreshko, Rostislav, "Aegean Ethnic Group in the Eastern Mediterranean", eds. Łukasz Niesiołowski–Spanò and Marek Węcowski, and Marek Węcowski. *Change, Continuity, and Connectivity North–Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze Age and in the early Iron Age*, 2018.

Page, Dany, *History and the Homeric Illiad*, Berkeley 1959.

Pieniżzek, Magda –Pavúk, Peter – Kozal, Ekin. “The Troad, South Aegean, and the Eastern Mediterranean: Long–Distance Connections during the Middle and Late Bronze Age”, *Bronzezeitlicher Transport: Akteure, Mittel und Wege, Ressourcen Kulturen Band 8*, Tübingen University Press, Tübingen 2018, pp. 375–410.

Schaeffer, Claude, *Encomi–Alasia I: nouvelles mission en Chypre, 1946–1950*, Michigan 1952.

Sommer, Ferdinand, *Die Ahhijawā–Urkunden*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Munich 1932.

Sommer, Ferdinand, “Ahhijawā und kein Ende?”, *IGForsch* 55, 1937, pp. 169–297.

Steiner, Gerd, “The Case of Wilusa and Ahhiyawa”, *BibO* LXIV, No. 5–6, 2007, pp. 590–612.

Strobel, Karl, “The 13th to 11th Centuries BC: Questions of Chronology and History in Central and Western Anatolia”, eds. Armağan Erkanal Ötkü, Ulaş Deniz, Sevinç Günel, *Batı ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ankara, 2013, pp. 193–208.

Tekooğlu, Recai – Lemaire, Andre. “La bilingue royale louvito–phénicienne de Çineköy” *CRAIBL*, 2000, pp. 961–1007

Ünal, Ahmet, *Hittitler Devrinde Anadolu 2*, İstanbul 2003.

Ünal, Ahmet, *Eski Anadolu: Siyasi Tarihi*, Ankara 2018.

Weiner, Malcolm, “Locating Ahhiyawa”, *DORON: Festschrift for Professor Spyros Iakovidis*, 2010, pp. 701–715.

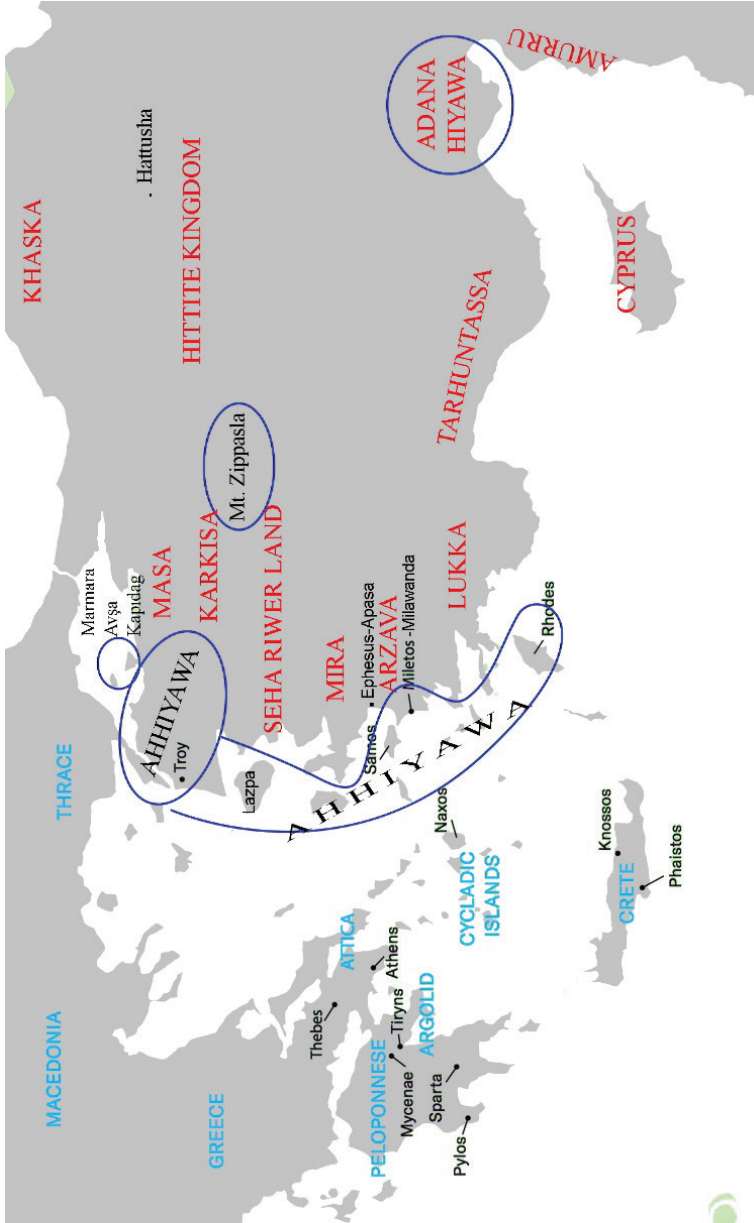
Wijngaarden, Gert Jan Van, *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600–1200 BC)*, Amsterdam 2002.

Yakar, Jak, “Hittite Involvement in Western Anatolia”, *Anatolian Studies* 26, 1976, pp. 117–128.

Yakar, Jak, *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi*, İstanbul 2007.

Yakubovich, Ilya, “Adanawa or Ahhiyawa? Reply to the addendum by J.D. Hawkins”, *Anatolian Studies* 65, 2015, pp. 56–58.

APPENDIX

Hitit Tanrılar Topluluğunda Bir Tanrıça: Kappariyamu

Nursel Aslantürk*

Öz

Eski Anadolu'nun en önemli uygarlıklarından biri olan Hitit uygarlığı tarih boyunca çok sayıda önemli uygarlığa beşiklik etmiş olan ve uygarlıklar tarihinde birçok ilklere tanıklık eden Anadolu'nun verimli toprakları üzerinde MÖ. II. bin yıllarında kurulmuştur. Hint Avrupalı kavimlerden olan Hititler, "Hatti Ülkesi" olarak adlandırdıkları Anadolu'da, siyasi birliği kurduktan sonra yayılmacı bir politika benimsemişlerdir. Bu politika sonucunda Hitit Devleti, Güney ve Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de etki alanı oldukça geniş bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Boğazköy'de yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bulgularan Hitit dilinde yazılmış olan çiviyazılı kil tabletlerden Hititler'in dine dayalı bir yönetim sistemi benimsedikleri öğrenilmektedir. Bu çalışma, politeist (çok tanrılı) bir inanç sistemine sahip olan Hititlerin resmi dininde ve pantheonunda yer alan Tanrıça Kappariyamu'nun kökenini, adının anlamını, tanrıçanın ne zaman ve nasıl kutsandığını Hitit çiviyazılı belgelerden elde edilen veriler doğrultusunda filolojik değerlendirmelerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Hatti, Kappariyamu (Kappariyamu), Kappariyamuwa (Kappariyamuwa), Din, Tanrı(ça).

A Goddess in the Community of Hittite Goddess: Kappariyamu

Abstract

The Hittites, as one of the greatest civilizations of Ancient Anatolia, had established their civilization in 2nd BC on the fertile lands of Anatolia which has been a cradle to

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölüm, Çankırı/ TÜRKİYE, n.aslanturk3@gmail.com ORCID: 0000-0003-1470-2727
DOI: 10.37879/belleten.2021.361
Makale Gönderim Tarihi: 12.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

many civilizations and has witnessed various first strings throughout history. As one of the Indo-European tribes, the Hittites established the political unity and later, they pursued an expansionist policy in Anatolia where they call “the Hattian country”. As a consequence of this policy, the Hittites became an ample empire with a great influence in South and Southeast Anatolia, Mesopotamia and Northern Syria. According to the cuneiform clay tablets written in Hittite language that were discovered in result of the archeological researches in Boğazköy, it has been learned that the Hittites adopted a regime of governance based on religion. This work aims at revealing the Goddess Kapparijamu’s origin, the meaning of her name and when and how the goddess was blessed in the official religion and pantheon of Hittites, who had a polytheistic belief system, based on the data provided by the Hittite cuneiform texts with philological analysis.

Keywords: Hittite, Hattian, Kapparijamu (Kapparijamu), Kapparijamuwa (Kapparijamuwa), Religion, God(dess).

Giriş

MÖ.II.binde Anadolu’da büyük bir uygarlık kurmuş olan Hint-Avrupalı kavimlerden Hititler’in; insanoğlunun her tarihsel süreçte yaratmış olduğu din ve tanrı olgusunu sistemli bir şekilde oluşturdukları görülmektedir¹. Tanrılarını insan şeklinde tasavvur eden Hititler; ancak bazı tanrılarının hayvansal motifleri de söz konusudur (boğa, geyik vs.); politeist yani çok tanrılı bir inanışa sahiptiler.

Bu çalışmamızda Hitit tanrılar topluluğunun bir üyesi olan Tanrıça Kapparijamu (Kapparijamuwa, Kapparija-A.A) Hitit çiviyazılı metinlerden elde edilen bilgiler doğrultusunda tüm yönleriyle ele alınacak ve ayrıca Tanrıça Kapparijamu’nun “Koruyucu Tanrı grubu” ve ^{KUŞ}kurša- ile bağlantısı değerlendirilecektir:

1 Hitit dininin tarihi ve gelişimi için bk. Yasemin Arıkan, “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *AÜ-DTCF Dergisi*, C. 38/ S.1-2, 1996, s. 271-285; Yasemin Arıkan, “Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu”, *Yaşar Coşkun’a Saygı Yazıları*, 2018, s. 41-72.

Tanrıçanın adının geçtiği Hitit çiviyazılı metinler²:

Abs.	^D Kap-pa-ri-ja-mu-u	KUB 7.36 ay. sağ. k. 16; KUB 53.11 II 31
	^D [Kap-pa-r]i-ja-mu-u	KUB 56.33 ay. sağ kol. 4
	^D [Kap-pa-r]i-ja-A.A	KUB 55.54 I 30.
Akk.	^D Kap-pa-ri-ja-mu-u-ua-an	Bo 4801 I 10.
	^D Kap-pa-ri-ja-mu-un	KUB 20.13 I 14; KUB 55.43 II 17; IV 16.
Dat.	^D Kap-pa-ri-ja-mu-i	KUB 53.11 II 25.
	^D Kap-pa-ri-ja-mu-ú-i	KBo 18.97 10+KBo 21.89 IV 16; KUB 53.11 II 18.
[(-)	^D Kap-pa-ri-ja-mu[(-)	KBo 11.35 ay.3; KUB 20.39 V 14.
Fr.	^D Kap-p[a-	KUB 53.11 II 9; KUB 60.41 öy. 4
	^D Ka[p-	KUB 7.36 ay. sağ kol. 4
	^D [KUB 2.3 IV 12.

Hitit çiviyazılı metinlerde adı geçen Kappariyamu Hatti kökenli³ bir tanrıçadır⁴. Genellikle festival metinlerinde geçen bu tanrıçanın adının anlamı da ne yazık ki tam olarak bilinmemektedir. Ancak “muşa-: güç, kuvvet, kudret”⁵ kelimesinin ideogram yazılışının “A.A”⁶ olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kelime Hititçe birleşik olarak “kapparija-muşa: kappari- gücü” şeklinde yeniden kurulabilir. Hattice karşılığının ise “kapparilili” olduğu düşünülmektedir⁷. Ayrıca tanrıçanın, Hitit İmparatorluk dönemi krallarından II.Murşili’nin analarında geçen, Tanrıça

- 2 Emmanuel Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, (RHA VII/46) 1946-1947, s.27; Gabriella Frantz-Szabó, “Kappariyamu”, *RIA* 5, 1976-1980, s. 400; Ben H.L.van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-Newyork-Köln 1998, s. 222; 2001 yılı sonrasında yayınlanan Hitit çiviyazılı metinler ise taranmış olup; tanrıçanın adının geçtiği metinler elde edilmiştir.
- 3 Laroche, *Recherches*, s. 27; Frantz-Szabó, agm., s. 400.
- 4 Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, AS 25, Chicago 1991, s. 18; ancak Charles W. Steiler, *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia*, *Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, StBoT 62, Wiesbaden 2017, s.291 dn.909.” da ise tanrı olarak tanımlamakta iken Laroche, *Recherches*, s.27’de; 174; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, HbOr I/15, Leiden 1994, s. 487’de; Frantz-Szabó, agm., s. 400’de Kappariyamu’nun cinsel kimliği üzerine kesin bir ifade kullanmamışlardır.
- 5 HW: 146; HHw: 108; HZL: 304; HED(m): 196-197; CHD(l-n): 314-316; ayrıca kelimenin diğer anlamları için ve bibliyografya ile birlikte bk. Meltem-Doğan Alparslan, *Hitit kralı II. Muwatalli: Kişiliği ve İcratı (Filolojik Belgeler Işığında)*. İstanbul: Ege Yayınları 2018, s.3-5.
- 6 Anlam için bk. HZL: 304; yazılış için krş. Laroche, *Recherches*, s.27.
- 7 Laroche, *age.*, 1947, s. 27; ayrıca bk. Oğuz Soysal, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, HbOr I/74, Leiden 2004, s. 532

Ḫatepinu'nun bir tapınağının olduğunu bildiğimiz ve Kaşka bölgesinde yer aldığı düşünülen Kapperi kentiyile⁸ de bağlantılı olduğu⁹; dolayısıyla tanrıçanın adının kentin adına getirilen “muça” ekiyle oluşturulduğu ifade edilmektedir¹⁰. F.P.Daddi ise, “Osservazioni su alcuni teonimi hattici” adlı çalışmasında s.102'de tanrıçanın adını “kapperi-” yer adından türetilmiş olup; “-mu” eki eklenmiştir.” şeklinde analiz etmektedir.

Hitit çiviyazılı belgelerde Tanrıça Kapparijamu'nun adıyla en erken Eski Hitit dönemine tarihlendirilen metinlerde karşılaşmaktayız. Ḫanḫana'nın Kültüne (CTH 668) ait olan ve maalesef içerik açısından çok fazla bilgi vermeyen KUB 60.41(Bo 1291)(+) KUB 54.50 (Bo 1434) (+)DBH 46/2.157 (Bo 4958)+HHT 73 (Bo 5478) (+) Bo 7937¹¹ metinde tanrıçanın adı, Tanrıça Ḫalmašuitta¹² ve Tanrı Telipinu ile birlikte geçmektedir¹³. Söz konusu metnin katalog numarasını ise; D.Groddek, DBH 20, 2006'daki çalışmasında, s.41'de “CTH 647: Prens tarafından kutlanılan festivaller” olarak verirken; S. Alp, TTKY VI/23, 1983, s.234'te ise CTH 648 olarak vermektedir.

Hitit bayramlarından, çok sayıda Hattice terim, tanrı ve tanrıça adlarının geçtiği dolayısıyla Hatti kökenli olduğu düşünülen KILAM (CTH 627) bayramında tanrıçanın adı Taḫantiu ile birlikte geçmektedir:

- 8 Einar von Schuler, *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965, s. 79; Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s. 67; Heinrich Otten, “Kapperi”, *RLA* 5, 1976-1980, s. 400; Giuseppe E. del Monte-Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, RGTC VI, Wiesbaden 1978, s.175; Giuseppe E. del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, RGTC 6/2 Wiesbaden 1992, s. 64.
- 9 Laroche, *Recherches*, s. 27; Emmanuel Laroche, *Les noms des Hittites*. Paris 1966, s. 323 dn.17; Haas, *age.*, s. 487 dn.166.
- 10 Laroche, *Les noms des Hittites*, s. 323 dn.17; CHD[l-n]: 314.
- 11 Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 60*, DBH 20, Wiesbaden 2006, s. 41; Ayrıca bk. Erich Neu, *Althethitische Ritualtexte in Umschrift*, StBoT 25, Wiesbaden 1980, s. 109; Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara 1983, s. 234; Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival*, StBoT 27, Part: I, Wiesbaden 1983, s. 114 dn.78; Daisuke Yoshida, *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern*, THeth 22, Heidelberg 1996, s. 225; Ada Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, THeth 26, Heidelberg 2006, s. 246; Rukiye Akdoğan, *Hethitische Texte Bo 4658-Bo 5000. Teil 1: Transkriptionen. Teil 2: Autographien*, DBH 46, Wiesbaden.2016, s. 108-109; Steiler, *age.*, s. 88.
- 12 Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, DBH 27, Wiesbaden, 2009, s. 30.
- 13 öy.4' [^D]Ḫal-ma-aš-šu-it-tu-un ^DKap-ḫ[a-ri-ia-mu-un]
5' [^D]Te-li-ḫi-nu-un...

KUB 2.3 (Bo 115)+KBo 56.77 (787/u) (Yeni Hitit)¹⁴**ay.IV****9** LUGA[L-uš^Ém(a-a)]k-z[(i-ı)]a-aš**10** a-aš-[ki t(i-ıa-zı)]**11** 2-e e-ku-z[(i^DTa-h)]a-an-ti-u**12** ^D[Ka-pa-r(i-ıa-mu-u)]**13** [(GI)Š^DINANNA TUR (LÚ^M)EŠ^S hal-li-ı(a)]-ri-eš^S SİR^{RU}**Tercüme:****9** Kra[l, m(a)]kz[(iı)]a (yapısı)nın**10** kapı[sında(n) g(ırer.)]**11** iki kez içe[(r: Taḥ)]antiu (ve)**12** [Tanrıça Kapar(iıamu)] (için)**13** [(Küçü)k lir (çalınır). (Şarkıcıla)]r şarkı söylerler.**Metnin Değerlendirmesi**

Söz konusu bayrama ait metinden, kırık olmasına rağmen, Tanrıça Kappariya'nun kral tarafından kutsandığı; adının ise Taḫantiu'dan sonra geçtiği görülmektedir. Bu da adı geçen tanrıçanın; Taḫantiu'dan sonra kutsandığını göstermektedir. Metnin ilgili kısmından adı geçen tanrılar için içildiği, seremoniye ise küçük lirin çalınıp, şarkıcıların şarkı söylemesiyle devam edildiği öğrenilmektedir. Ayrıca söz konusu metnin ay.IV 9-14; Yeni Hitit dönemine tarihlendirilen KUB 56.33(Bo 2505)(+)IBoT 4.140(Bo 1205)(+)KUB 59.36 (Bo 3087)(+)Bo 3370¹⁵ metnin ay. x+1-7 ile duplikattır¹⁶.

14 Itamar Singer, *The Hittite KLLAM Festival*, StBoT 28, Part: II, Wiesbaden 1984, s. 68; ayrıca bk. Frank Starke, *Untersuchungen zur Stammbuilding des kelischrift-luwischen Nomens*, StBoT 31, Wiesbaden.1990, s. 401 ve dn.1446; Enrico Badali, *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, THeth 14/1, Heidelberg. 1991, s. 113; Haas, *age*, s. 335 dn.174; 508 dn.144; 627 dn.54; Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultsichicht*, StBoT 37, Wiesbaden.1996, s. 241-242; Daliah Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, THeth 25, Heidelberg 2005, s. 291; Taggar-Cohen, *Hittite Priesthood*, s. 338-339.

15 Metin çalışması için bk. Singer, StBoT 28, s. 68; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 59*, DBH 14, Dresden 2004, s. 64-65; Johann Tischler, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, DBH 49, Dresden 2016, s. 49-52.

16 Tischler, DBH 49, s. 49.

str. 9: makziiaš: ^Émakzi(ia)-, ^Émakkizzi(ia)-, ^Émazki(ia)- “(a) building (:yapı)¹⁷; (isim) ayinlerde de kullanılan bir yapı¹⁸; ^Émakzi-, ^Émakziia-, ^Émazkiia-, ^Émakkizzi(ia)- (ein Gebäude, in dem sich u.a. das Königspaar wäscht und/oder ankleidet: bir bina, içinde krali çiftin yıkandığı ve/ya giyindiği)¹⁹. “**9** ^Ém(a-a)]k-z[(i-zi)]a-aš **10** a-aš-[ki t(i-ia-zi)]: makziia yapısının kapısında(n) geçer/girer.” ifadesiyle de yapının bir kapısı olduğu öğrenilmektedir.

makziiaš: Sg.Gen.

Tanrıçanın adı, Koruyucu Tanrının av çantasının (*kurša*-)²⁰ yenilenmesi ile ilgili (**CTH 683**) metinlerde çok sık geçmektedir:

a.KUB 20.13(Bo 2130) (Yeni Hitit)²¹

öy.I

9' nu *ha-an-te-ez-zi pal-ši* ^D[UTU? TUŠ-aš/GUB-aš e-ku-zi]

10' nu ^{DU} TUŠ-aš e-ku-zi ^{LÚ.MEŠ}S[İR? SİR^{RU} nu (T.A.)]

11' GUB-aš e-ku-zi ^{LÚ.MEŠ}ALAM.Z[U₉]

12' [nu ^DZ]i-it-ha-ri-ia-an GU[B-aš e-ku-zi]

13' [nu ^DLAMMA ^{URU}Ta-t]a-šu-na GU[B-aš e-ku-zi]

14' [nu ^DKap-pa-ri-ia-m]u-un GU[B-aš e-ku-zi]

15' [nu ^DLAMMA ^{URU}Ha-te-e]n-zu-ua ^D[x GUB-aš]

16' [e-ku-zi]

Tercüme:

9' Ve ilk kez [Güneş Tanrısı (için) oturarak/ayakta içer.]

10' Fırtına Tanrısı (için) oturarak içer. Şar[kacılar şarkı söylerler ve (Tanrı/ça x)]

11' ayakta içer. Soyтары[lar (/hokkaba[zlar])]

12' [Tanrı Z]ithariia (için) aya[kta içer.]

17 CHD(l-n): 123; MHH: 418.

18 Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara 2016, s. 331.

19 HHw: 97; EDHIL: 544: ^Émak(kiz)zi(ia)-.

20 McMahon, *age.*, s. 250 vd.

21 McMahon, *age.*, s. 172; Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 20, DBH 13, Dresden 2004a*, s. 24; ayrıca tercüme için de bk. McMahon, *age.*, s. 173.

13' [Tat]aşuna Kenti Koruyucu Tanrısı (için) ayak[ta içer.]

14' [Tanrıça Kappariyam]u (için) aya[kta içer.]

15' [Hate]nzuğa Kenti Koruyucu Tanrısı, Tanrı/ça x (için) [ayakta]

16' [içer.]

Bu metinde Tanrıça Kappariyamu'nun Hitit dini metinlerinde sıkça geçen "Tanrı/ça için içmek"²² eylemiyle kutsandığını öğrenmekteyiz. Metinde; tanrıçanın adı koruyucu tanrılarla birlikte geçmektedir. Adı geçen tanrıça, Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısından sonra, Hatenzuğa Kenti Koruyucu Tanrısından ise önce geçmektedir. Bu da tanrıçanın, Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısından sonra, Hatenzuğa Kenti Koruyucu Tanrısından ise önce kutsandığını göstermektedir. Söz konusu metinden tanrıçanın adının *kurša-* festivalinde, koruyucu tanrılarla birlikte üçlü bir grup şeklinde geçmesi Tanrıçanın; Hitit pantheonundaki "koruyucu tanrılar" grubu içinde yer aldığı düşündürmektedir²³. Ancak; Hitit çivi yazılı metinlerde geçen "D^LLAMMA" ideogramının yalnızca "erkek koruyucu tanrılar" ifade etmesine dayanarak²⁴ Tanrıçanın; Hitit pantheonundaki "koruyucu tanrılar" grubu içinde yer alan bir tanrıça olduğunu düşünebiliriz.

b.KUB 7.36 (Bo 4912) (Yeni Hitit)²⁵

ay. sağ.kr. 3', 16'

x+1 [na-aš-ta] ha-an-te-ez-zi pal-ši A-NA [(T.A.)]

2' [ši-p]a-an-ti EGIR-an-da-ma-k[án 1 MÁŠ.GAL A-NA [(T.A.)]

3' 1 MÁŠ.GAL-ma-kán A-NA ^DKap-[pa-ri-ia-mu ^DLAMMA ^{URU}Ta-tu-šu-na]

4' ^DLAMMA ^{URU}Ta-aš-ha-pu-na [Û A-NA (T.A.)]

5' ši-pa-an-ti na-aš iš-ta-n[a-ni pí-ra-an da-a-i]

22 Diğer anlamları için bibliyografya ile birlikte bk. Nursel Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Külleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Hititoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 25-26.

23 McMahon, *age.*, s. 18; Steiler, *age.*, s. 291dn.909.

24 Hans Gustav Güterbock, "Hittite Religion", *Forgetting Religions*, 1950, s. 92; McMahon, *age.*, s. 26; Alfonso Archi, "How a God of Nature Became a Tutelary God of The King", *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirirleri*, 1.Cilt, 2019, s. 54.

25 McMahon, *age.*, s. 168-171; Ayrıca bk. Haas, *age.*, s. 599 dn.410.

Tercüme:

- x+1** [Ve sonra] ilk kez [(Tanrı/ça x)] için
2' [kur]ban sunar. Sonradan [ise bir keçi [(Tanrı/ça x)] için
3' Bir keçi ise Tanrıça Kap[pariijamu'ya, Tatuşna Kenti Koruyucu Tanrısına]
4' Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısına [ve Tanrı/ça x'e]
5' kurban sunar. Ve onları suna[ğā, (sunağın) önüne(?) koyar.]

- 13'** *A-NA* DINGIR^{LM}-*ma pi-ra-an kat-ta da[-a-i]*
14' *nu-uš-ša-an ŠA 3 MÁŠ.GAL* ^{UZU}x[*da-a-i nu-uš-ša-an*]
15' *ŠA* ^DLAMMA ^{URU}*za-pa-ti-iš-ku-ua* ^K[^{UŠ}*kur-ši še-er da-a-i nu-uš-ša-an* ^{UZU}x *A-NA*]
16' ^D*Kap-pa-ri-ia-mu* ^DLAMMA ^{URU}*T[a-tu-šu-na]*
17' ^DLAMMA ^{URU}*Ta-aš-ḥa-pu-na* ^U[*A-NA* (T.A.)]
18' ^{KUŠ}*kur-ši še-er da-a-i*[
19' [] x x x x[

Tercüme:

- 13'** Tanrının önüne de koyar.
14' O, üç keçinin x e[tini düzenler. Ve onları]
15' Zapatiškuua Kenti Koruyucu Tanrısı'nın [*kurša*'sına koyar. x etini]
16' Tanrıça Kappariijamu, T[atuşuna Kenti Koruyucu Tanrısı]
17' Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısı ve [Tanrı/ça x'in]
18' *kurša*'sına koyar[.
19' [] x x x x[

Metnin Değerlendirmesi:

Metinde bir keçinin Tanrıça Kappariijamu'ya, Tatuşna Kenti Koruyucu Tanrısına ve Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısına kurban olarak sunulduğu anlatılmaktadır. Adının Koruyucu Tanrının *kurša*-sı ile bağlantılı geçtiği bu metnin

15-18. satırlarında ise, x etini Tanrıça Kappariyamu, Tatuşuna Kenti Koruyucu Tanrısı, Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısı ve ne yazık ki adını okuyamadığımız bir tanrı için *kurša*-ya koydukları anlatılmaktadır.

Tanrıçanın adı, Koruyucu Tanrı için yapılan festivale ait fragmanda (**CTH 685**) geçmektedir:

a.KUB 53.11(Bo 2309) (Orta Hitit²⁶)²⁷ II 9', 18', 25', 31'

öy.II

9' 1 NINDA LA-AB-KU-ma pá-r-ši-ia na-an-ša-an ^DKap-p[a-ri-ia-mu-i]²⁸

10' ^{GIŠ}GAG^{HL.A}-aš da-a-i 1 NINDA LA-AB-KU pá-r-ši-ia nu-uš-š[a-an]

....

16' na-aš ap-ap-pa ti-i-e-ez-zi nu-kán ^{GIŠ}e-er-ḫu-ia-az

17' me-ma-al ḫa-aš-šu-un-ga-a-iz-zi nu-uš-ša-an iš-ta-na-a-ni

18' 3-ŠU šu-uh-ḫa-i^DKap-pa-ri-ia-mu-ú-i 1-ŠU

19' ḫa-aš-ši-i iš-tar-na pé-di-i 1-ŠU ^{GIŠ}ḫal-ma-aš-šu-it-ti

20' 1[-ŠU] ^{GI}[š]u-ut-ti-ia 1-ŠU ^{GIŠ}ḫa-at-ta-lu-ya-aš ^{GIŠ}ru-i

21' 1-ŠU nam-ma ḫa-aš-ši-i ta-pu-uš-za da-a-i 1-ŠU šu-uh-ḫa-i

...

24' 1 ^{UZU}NÍG.GIG-ma 1 ^{UZU}ŠÀ ar-ḫa kur!-aš-ki-i[z-z]i

25' nu-uš-ša-an ^DKap-pa-ri-ia-mu-i da-a-i ḫ[a-aš-š]i-i

26' iš-tar-na pé-e-di da-a-i ^{GIŠ}ḫal-ma-aš-šu-it-ti

27' ^{GIŠ}ḫa-at-ta-lu-ya-aš ^{GIŠ}ru-i nam-ma ḫa-aš-ši-i

28' ta-pu-uš-za da-a-i

29' nu-za ^{LÚ}SANGA ^DLAMMA ^{URU}HA-AT-TI 1 ^{DUG}KU-KU-UB ta-a-u-ya[a-la-aš]

26 McMahan, *age.*, 1991, s. 236'da "Eski Hitit" olarak değerlendirmiştir.

27 McMahan, *age.*, 1991, s. 236, 241; Erich Neu, *Ein althethitisches Gewitterritual*, StBoT 12, Wiesbaden. 1970, s. 71; ayrıca bk. Heinrich Otten, *Ein hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, StBoT 13, Wiesbaden 1971, s. 32; Yoshida, *age.*, s. 213-214; Andrej V. Sideltsev, "An Overlooked Case of Inversion in Middle Hittite?", Fs Koşak, 2007, s. 616.

28 Krş. Neu, StBoT 12, s. 71 dn.15.

30' *da-a-i nu iŝ-ta-na-a-ni pí-ra-an 3-ŠU ŝi[-pa-an-ti]*

31' ^D*Kap-pa-ri-ia-mu 1-ŠU ħa-aŝ-ŝi-i iŝ-tar-na pé[-e-di]*

32' *1-ŠU^{GIS} ħal-ma-aŝ-ŝu-it-ti 1-ŠU^{GIS} lu-ut-ti-ia 1[-ŠU]*

Tercüme:

9 Bir nemli ekmeği ise parçalar. Ve onu Tanrıça Kapp[arijamu] için

10 kazıklara (çivilere) koyar. Bir nemli ekmeği ise parçalar. Ve onu ocağın ortasına (orta yerine) koyar.

....

16' Ve geri gider. Sepet ile

17' iri öğütülmüş unu serper. Ve onu sunağa

18' üç kez döker. Bir kez Tanrıça Kapp[arijamu] için

19 bir kez ocağın ortasına (orta yeri için), bir kez taht için,

20' bir [kez] pencere için, bir kez kapının sürgüsü için,

21' bir kez ayrıca ocağın yanına döker.

...

24' Bir karaciğeri ve de bir kalbi kese[r].

25' Onları Tanrıça Kapparijamu için koyar. O[cağı]n

26' ortasına (orta yeri için) koyar. Tahta (taht için) []

27' kapının sürgüsü için, ayrıca ocağın[]

28' yanına koyar.[]

29' Ve Hatti Kentinin Koruyucu tanrısının rahibi bir (ibrik) kap taḫ[al] içkisini

30' alır. Ve üç kez sunağa lib[asyon yapar].

31' Bir kez Tanrıça Kapparijamu'ya, bir kez ocağın ortasına (orta yerine)

32' bir kez tahta, bir kez pencereye

Metin Değerlendirmesi

Festivale ait bu metni bir bütün olarak ele aldığımızda (öy.I ve öy.II) farklı türde kurban sunumlarının anlatıldığını görmekteyiz:

Metnin öy.I 1-17.satırları arasında ekmek sunumlarının ve “TUŠ-aš/GUB-aš *eku*- “oturarak içmek, ayakta içmek” seremonilerinin yapıldığı anlatılmaktadır. Ne yazık ki öy.I'in oldukça tahrip olmasından dolayı, söz konusu sunumların nasıl yapıldığını tam olarak öğrenemesek de Hatti Kentinin Koruyucu Tanrısına ve Marašanta nehrine yapıldığı anlatılmaktadır.

Öy.II'de ise 1-6 ve 22-28.satırlar arasında karaciğer, kalp, baş vb. gibi çeşitli et, 7-21'de ekmek ve un, 29-32.satırlarda ise Hatti Kentinin Koruyucu tanrısının rahibi tarafından *KUKUBU* kapında *tayal* içkisinin sunulması anlatılmaktadır. Bu farklı türde sunumların ise ocak, taht pencere, kapının sürgüsü vb. gibi tapınağın kutsal bölümlerine/yerlerine ve Tanrıça Kappariyamu'ya sunulduğu metinde belirtilmektedir. Kutsal yerlerin sıralandığı bu metinde, yalnızca tanrıçanın adının geçmesi ise oldukça ilgi çekicidir. Burada hemen belirtmek gerekirse, bu metin Tanrıça Kappariyamu'nun, şimdiye kadar neşredilmiş olan tapınakların kutsal yerleri listesinde adının geçtiği tek belgedir. Metnin öy.II 9-10'da Tanrıçanın adaklarını çivilerin/kazıkların üzerinde almasından söz edilmektedir. Bu kazıkların/çivilerin, KUB 55.43 I 10'daki kazıklara benzerlik gösterdiği düşünülmekte; ancak bunların Tanrıça ile olan bağlantısı belirtilmemektedir. Söz konusu kazıkların/çivilerin ^{KUŠ}*kurša*-'ların asıldıkları yerlerle ilişkilendirilmesi, ^{KUŠ}*kurša*-'ların kutsal mekanlar/yerler listesinde sıklıkla karşımıza çıkması ve Tanrıça Kappariyamu'nun adının ise yalnızca kutsal yerlerin sıralandığı bu listede geçmesini göz önünde bulundurduğumuzda ^{KUŠ}*kurša*- yerine Tanrıçanın adının kullanıldığını²⁹ veya Kappariyamu'nun ayrıca Hitit pantheon içi hiyerarşisinde ^{KUŠ}*kurša*-'nın özel bir sembolü olduğunu, tıpkı tanrı/ça atribüleri gibi³⁰, gösterebilir.

29 Ayrıca bk. Maciej Popko, *Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen)*, Warszawa, 1978, s. 112 ve dn.77.

30 Tanrı ve tanrıça atribüleri için bk. Aslantürk, Yayınlanmamış Doktora tezi, 2013.

b.KUB 55.43(Bo 2393+Bo 5138)+DBH 43/2.4(Bo 8272)+KBo 69.172(E 1491) (Orta Hitit)³¹

öy.II

13 EGIR-*an-da-ma* ^DLAMMA ^{URU}*ṣa-pa-ti-iš-ku-ya* GUB-*aš a-ku-ya-an*[-*zi*]

14 ^{LÚ.MEŠ}SÌR SÌR ^{RU}^{LÚ.MEŠ}UR.GI, *ya-ap-pi-an-zi* 1 [^{NINDA}*ta-kar-mu-un*]

15 [*pár-*]*šì-ia na-an-ša-an* EGIR-*pa A-NA* DINGIR^{LM} *iš-ka-r*[*a-an-ta-aš*]

16 [*še-e*]*r ti-an-zi* EGIR-*an-da-ma* *Ki-pi-ik-ki-iš-d*[*u*]

17 [^D*Ka*]*p-pa-ri-ia-mu-un* ^DLAMMA ^{URU}*Ta-ta-šu-na* []

18 ^DLAMMA ^{URU}*Ta-aš-ḥa-pu-na* GUB-*aš a-ku-ya-an-zi* 3 ^{NINDA}[*ta-kar-mu-uš*]

19 [*pár-šì-i*]*a na-aš-kán* EGIR-*pa A-NA* DINGIR^{LM} *iš-ka-r*[*a-an-ta-aš*]

20 [*še-er ti-an-zi*]*i* ^{LÚ.MEŠ}SÌR SÌR ^{RU}^{LÚ.MEŠ}UR.GI, *ya-a*[*p-pi-an-zi*]

Tercüme:

13 Sonradan ise Zapatiškuğa Kenti Koruyucu Tanrısı (için) ayakta içerl[er.]

14 Şarkıcılar şarkı söylerler. Köpek adamlar havlarlar. Bir [takarmu ekmeğini]

15 [par]çalar. Ve onu tekrar tanrı için sıralananların,

16 [üz]erine koyarlar. Sonradan ise Kipikkişd[u]

17 [Tanrıça Ka]pparijamu, Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısı []

18 (ve) Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısı (için) ayakta içerler. Üç (adet) [takarmu] ekmeğini

19 [parçal]ar. Ve onları tekrar tanrı için sıralana[nların]

20 [üzerine koyarla]r. Şarkıcılar şarkı söylerler. Köpek adamlar hav[larlar.]

IV

16' ... *nu* ^D*Kap-pa-ri-ia*[-*m*]*u*

17' ^DLAMMA ^{URU}*Ta-ta-šu-na* ^DLAMMA ^{URU}*Ta-aš-ḥa-pu-na* GUB-*aš a-ku-ya-an-zi*

18' 2 ^{NINDA}*ta-kar-mu-uš pá-r-šì-ia na-aš-kán* EGIR-*pa* ^{KUŠ}*kur-šì da-a-i*]

19' ^{LÚ.MEŠ}SÌR SÌR ^{RU}^{LÚ.MEŠ}UR.GI, *ya-ap-pi-an-zi*

31 McMahan, *age.*, s. 148, 149, 154, 155; Groddek, 2002a: 75, 77, 78; ayrıca bk. Haas, *age.*, s. 267 dn.113; 455 dn.51; 458 dn.68, 74, 78; 618 dn.6; Yoshida, *age.*, s. 219-220; Taggar-Cohen, *age.*, s. 303; Steiler, *age.*, s. 290.

Tercüme:

16' ... Ve Tanrıça Kappariia[m]u,

17' Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısı (ve) Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısı (için) ayakta içerler.

18' İki (adet) [takarmu] ekmeğini [parçal]ar. Ve onları tekrar kurşa'ya koyar.[

19' Şarkıcılar şarkı söylerler. Köpek adamlar hav[larlar.]

Metin Değerlendirmesi

Metinden Tanrıça Kappariyamu, Kipikkişdu, Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısı ve Taşhapuna Kenti Koruyucu Tanrısı için ayakta içildiği adı geçen tanrı(ça) lara üç adet *takarmu* ekmeğinin parçalandığı, parçalanan ekmeklerin tanrılar için sunulanların üzerine konulduğu seremoniye şarkıcıların şarkı söyleyip köpek adamların (köpek maskesi takmış) havlamalarıyla devam edildiği öğrenilmektedir.

öy.II, IV

str.14, 19': *uappiianzi: uappiie/a-; uapiia-* “havlamak”³² anlamına gelen fil Prs. 3.Ç.Ş. haldedir.

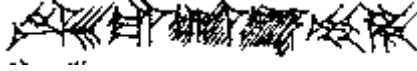
str.14: ^{NINDA}*takarmun:* ^{NINDA}*takarmu-*; ^{NINDA}*dakarmu-*: “Bir ekmek çeşidi³³; kek³⁴; pasta³⁵,” anlamına gelen kelime Sg.Akk.com. haldedir. Hoffner, *Aliementa*, 1974, s.185'te bu ekmek çeşidinin adının Hattice olabileceğini ve ekmeğin adıyla Takarmuha kentinin (^{URU}*Takarmuha*: KBo 10.11 öy.I 3) adı arasında bir bağlantı olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu kentin adını, H.Ertem, Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini, 1973, s.131'de “Takir³muha: KBo 10.11 öy.I 3 ” G.F. del Monte RGTC 6, 1978, s.383'te ise “^{URU}*Ta-kal-mu-ha*: KBo 10.11 öy.I 3” olarak vermektedir. “Takarmuha” kentinin adının geçtiği metin yerini incelendiğimizde ise “kar” işaretinin oldukça tahrip olduğunu görmekteyiz:

32 HW: 244; EDHIL: 958; MHH: 785.

33 HW: 204; Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven 1974, s. 185; HEG (t,d/1): 37; HHw: 160.

34 MHH: 668.

35 Ünal, *age.*, s. 502.

Kentin adının farklı farklı okunması, G. F. del Monte-J. Tischler, RGTC 6, 1978; P. Cornil, Liste des noms géographiques des textes hittites. KBo XXIII-XXX, XXXIII, KUB XLV-LVII”, 1990; G. F. del Monte, RGTC 6/2, 1992 ve 1992 sonrası yayınlanmış Boğazköy’de gün yüzüne çıkartılmış Hitit çiviyazılı tabletlerde de geçmemesinden dolayı kentin adının “Takalmuḫa” olarak okunması gerektiğini düşünmekteyiz³⁶.

iškarantaš: *iškar-*; *išgar-*; *išqar-*; “sokmak, delmek, kesmek, batırmak, saplamak, dikmek, dizmek, şişe dizmek, sıralamak, süslemek; (dansta) dizilmek, (ekmekte) sıralamak, sıraya girmek, çember oluşturmak”³⁷.

iškarant- Ptzp.; *iškarantaš:* Pl. Gen.

c.KBo 21.89(402/d)(+) **KBo 8.97(230/m)** Orta Hitit dönemine tarihlendirilen metin ise ne yazık ki içerik açısından çok fazla bilgi vermemektedir:

öy.I³⁸

16' [nu A-NA^DUTU^DIM^DLAMM]A^{URU}HA-AT-TI^DKap-pa-ri-ja-mu-ú-i

17' [^DLAMM(A^{URU}Ta-aš-ḫa-pu-n)a]^DLAMMA^{URU}Ta-a-ta-šu-na

18' [^D(LAMMA^{URU}Ha-ti-en-zu)]-ua^DHa-aš-ga-la-a-i^DL[AMMA^{URU}]Za-pa-t[i-i]š-ku-ua

“**Fırtına Tanrısının Adanı**” olarak adlandırılan festival fragmanı (CTH 652) olan ve Yeni Hitit dönemine tarihlendirilen KBo 52.128(1332/u)(+) KUB 55.54 (Bo 2381(+))Bo 3470(+))Bo 7825(+))DBH 43/2.13(Bo 8281(+)) VSNF 12.55 (VAT 13589) metinden Tanrıça Kapparijumuḫa için bir kadeh ve bir kalın ekmeğin hazırlandığı öğrenilmektedir:

36 Ayrıca bk. HEG (t,d/1): 37

37 HW: 88, HHw: 65, HEG: 399: “stechen; hineinstecken, feststecken”; HED (a,e,i): 416-419 “sting, prick, stab, pierce, skewer, stick, affix, fasten, attach, set, post; (instr.) stew, heck, cleave, cling (to)”; EDHIL: 401: “to sting, to stab, to pierce, to stick(to)”; ayrıca fiilin kökünü HED (a,e,i): 416-419’da “*iškarra-*; *iškarrija-*”; MHH:273’te ise “*iškanniia-*; *iškarannai-*” da olarak verilmektedir.

38 McMahon, *age.*, s. 175; ayrıca bk. Hans Martin Kümmel, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, StBoT 3, Wiesbaden 1967, s. 88; Sideltsev, agm., s. 616.

öy.I³⁹

29' [A-M]A^DU^{URU}Ne-ri-ik 1 GAL 1 NINDA.KUR₄.RA A-NA^DZA-BA₄-BA₄ 1 G[AL
1 NINDA.KUR₄.RA]

30' [A-M]A^DKap-pa-ri-ia-A.A 1 GAL 1 NINDA.KUR₄.RA A-NA^DLAMMA GIŠ^Š
^DINANN[A

31' A-NA^DLAMMA^{GIŠŠ}SUKUR 1 GAL 1 NINDA.KUR₄.RA ...

Tercüme:

29' Nerik Kenti Fırtına Tanrısı için bir kadeh, bir kalın ekmek, Savaş Tanrısı için bir k[adeh (ve) bir kalın ekmek]

30' Kappariyamu(ua) için bir kadeh (ve) bir kalın ekmek, Koruyucu tanrı(nın) l[ir için bir kadeh (ve) bir kalın ekmek]

31' Koruyucu tanrının mızrağı için bir kadeh, bir kalın ekmek...

Yeni Hitit dönemine tarihlendirilen ve Büyük festival fragmanı olan (CTH 669) metinlerde de tanrıçanın adı geçmektedir:

KBö 11.35 (326/p)⁴⁰**ay.**

1 ^DU^DU^{URU}Zi[-ip-pa-la-an-da

2 ^DLAMMA^DHa-pa-an-t[a-li-ia

3 ^DKap-pa-ri-ia-mu-u[n

4 ^DTe-li-pi-nu-un^D[Ha-te-pi-nu

5 ^DPu-uš-ku-ru-na-a

6 ^DÚ-ri-ia-du

39 Transk. ve terc. tarafımızdan yapılmıştır; ayrıca bk. Groddek, 2002a: 97; Detlev Groddek, Albertine Hagenbuchner, Inge Hoffmann, *Hethitische Texte in Transkription. VS.NF 12, DBH 6*, Dresden 2002, s. 92; René Lebrun, "Reflexions Concernant Hapaliya et la cite de sura". *ArAn 4*: 2000, s. 114-115.

40 Transk. ve terc. tarafımızdan yapılmıştır; ayrıca bk. Haas, *age.*, s. 487 dn.168.

- 1 Fırtına Tanrısı, Zi[ppalanda Kenti Fırtına Tanrısı
- 2 Koruyucu Tanrı, Tanrıça Hapant[aliija
- 3 Tanrıça Kapparijiamu[
- 4 Tanrı Telipinu, Tanrı[ça Hıtepinu
- 5 Tanrı Puşkuruna
- 6 Tanrı Urijadu

KUB 20.39 (Bo 3247)⁴¹ metinden ise tanrıçanın dokuz tanrı ile birlikte, kral tarafından içmek eylemiyle kutsandığını öğrenmekteyiz. Söz konusu metni; KBo 11.35(326/p)'e göre tekrarlanarak geçen benzer kült işlemleri yardımıyla da şu şekilde rekonstrü edebiliriz:

ay.V

- 11' LUGAL-uš GUB-aš 9 [e-ku-zi]
- 12' ^{DU} ^{DU} ^{URU} ʒi[-ip-pa-la-an-da
- 13' ^{DI} I-na-ar ^{DH} [a-pa-an-ta-li-ia
- 14' ^D Kap-pa-ri-ia-m[u-un
- 15' ^D Te-li-pi-nu-un ^{DH} [a-te-pi-nu ^D Pu-uš-ku-ru-na-a ^D Ú-ri-ia-du

- 11' Kral ayakta dokuz kez [içer]:
- 12' Fırtına tanrısı, Zi[ppalanda Kenti Fırtına Tanrısı,
- 13' Tanrı Inar, Tanrıça H[apantaliya,
- 14' Tanrıça Kapparijiam[u,
- 15' Tanrı Telipinu, Tanrıça H[atepinu Tanrı Puşkuruna, Tanrı Urijadu

Kralın dokuz tanrı için içtiği bu metinde; kutsama eyleminin kral tarafından gerçekleştirildiği öğrenilmektedir. Tanrıça Kapparijiamu'nun adının, Hapantaliija'dan sonra geçmesi ise tanrıçanın, Hapantaliija'dan sonra kutsandığını göstermektedir.

41 Groddek, DBH 13, s. 68; Ayrıca bk. Haas, *age.*, s. 487.

Sonuç

Hititler'in başkenti Boğazköy başta olmak üzere diğer Hitit yerleşim yerlerinde de yapılan arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkartılan Hitit çiviyazılı tabletlerin büyük bir bölümünün dini içerikli olması Hititler'in teokratik-tek erklik nitelikli bir yönetim biçimine sahip olduklarını göstermektedir. Hititler kuruluşlarını tamamlayıp dış politikada istilacı bir strateji benimsediklerinde; yani siyasi ve askeri olarak geliştikleri dönemde, ele geçirdikleri ülkelerin tanrılarını kendi tanrılar topluluğuna katmışlardır. Hititler benimsedikleri bu yayılım politikasıyla; zaptettikleri ülkelerin dinsel ve kültürel hasasiyetlerini merkeze taşımışlardır. Böylece siyasal kültürlerini çeşitlendirmişlerdir. Bunun sonucu olarak ele geçirdikleri ülkelerin tanrılarını kendi pantheonlarına taşıyarak; pantheonlarındaki tanrı ve tanrıçalarının sayılarını artırmışlardır. "Bin tanrılı toplum" olarak tanımladığımız Hititler'e ait çiviyazılı metinlerde geçen tanrı ve tanrıça adlarının çeşitliliği de bunu kanıtlamaktadır.

Hititolojinin gözde konularından olan, Hitit pantheon araştırmalarında, kutsal varlıkların cinsel kimliklerinin belirlenmesi oldukça güçtür. Hitit çiviyazılı metinlerde kutsal varlıklar "Tanrı" anlamına gelen "DINGIR" determinativiyile belirtilmektedir. Ancak bu determinativ metinlerde kutsal varlığın eril ya da dişil tanımlanmasını tam olarak ortaya koymamaktadır. Bu nedenle de Hitit pantheonunda yer alan tanrı ve tanrıçaların; plastik yapıtlarda (yontu, rölyef ve figürin) tasvir edilmediği ve çiviyazılı metinlerde çift olarak tanımlanmadığı sürece cinsel kimliklerinin tanımlanması oldukça zordur. Bu bağlamda Hitit tanrılar topluluğunun bir üyesi olan Hatti kökenli Kappariyamu'nun bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmalarda cinsel kimliğinin belirlenmesi konusunda da farklı görüşlerin mevcut olduğu görülmektedir. "Kappariyamuğa" adının analizinden yola çıkarak "güç kuvvet ve kudret anlamına gelen "muğa-" kelimesi daha çok kutsal varlığın eril olduğunu düşündürtse de Hititçe kadın şahıs adlarında da "muğa-" kelimesinin bulunması; Hepamuğa (NH 364), Muğanani (NH 835), Muğatti (NH 838); ve "LAMMA" ideogramıyla yazılan tüm Koruyucu ilahların erkek yani tanrı olarak tanımlanılmasından yola çıkarak çalışmamızda adı geçeninin cinsel kimliğini dişil yani "tanrıça" olarak kabul edebiliriz.

Bu bağlamda çalışmamızda Hitit tanrılar topluluğunun bir üyesi olan Tanrıça Kappariyamu'nun adının ilk kez Eski Hitit dönemine tarihlendirilen metinlerde geçmesi tanrıçanın Eski Hitit Döneminden itibaren Hitit pantheonunda kutsandığını göstermektedir. Hitit teopolitiğine göre; genellikle festival metinlerinde adı "D^DKappariyamu, D^D[Kappar]iia-A.A ve D^DKappariyamuğa" şeklinde geçen

tanrıçanın KILAM bayramında kral tarafından kutsandığı ve adının Taḥantitu ile birlikte geçtiği görülmektedir.

Çalışmamızda temelde vurgulanması gereken bir başka nokta Tanrıçanın adının geçtiği Hitit çiviyazılı metinlerin tümünün bir araya getirilmesiyle, metinlerin transkripsiyon, tercüme ve dil bilimsel incelemelerinden elde edilen veriler doğrultusunda KUB 20.39(Bo 3247) numaralı metin; KBo 11.35(326/p)'e göre söz konusu metinde tekrarlanarak geçen benzer yapımlı kelimeler ve kült işlemleri yardımı ile rekonstrüre edilebilmiştir.

Tanrıçanın; Koruyucu Tanrının av çantasının (*kurša-*) yenilenmesine ait metinlerde, Koruyucu Tanrı için yapılan festivale ait metinde geçmesi ve genellikle koruyucu tanrılarla birlikte (Tataşuna Kenti Koruyucu Tanrısı ve Ḫatenzuḫa Kenti Koruyucu Tanrısı) kutsanmasından dolayı; Kapparijamu'nun koruyucu bir tanrıça olabileceği ve bu tanrılarla bir üçlü oluşturduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Tanrıça Kapparijamu'nun, şimdiye kadar neşredilmiş olan tapınakların kutsal yerleri listesinde adının geçtiği tek belge olan KUB 53.11(Bo 2309) metinde yalnızca tanrıçanın adının geçmesi ^{KUŠ}*kurša* ile tanrıça arasında bir ilgi olabileceğini göstermektedir. Ancak bu ilgiyi ortaya koyabilmek için ne yazık ki elimizde yeteri kadar belge bulunmamaktadır. Şüphesiz ki bundan sonraki yıllarda toprak altından çıkan Hitit çiviyazılı tabletler üzerinde yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilecek veriler ^{KUŠ}*kurša* ile tanrıça arasındaki ilgiyi daha iyi aydınlatacaktır. Söz konusu metin; “^{KUŠ}*kurša-*” yerine Tanrıça Kapparijamu'nun adının kullanılmış olduğunu veya Tanrıça Kapparijamu ile ^{KUŠ}*kursa-* arasında özel bir sembolik ilgi olabileceğini ima etmektedir.

Tüm bu veriler adı geçen Tanrıçanın Hitit pantheonunda teolojik sınıflamada ya da pantehon içi hiyerarşide ikincil pozisyonlarda konumlanan bir tanrıça olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKLAR

- Akdoğan, Rukiye, *Hethitische Texte Bo 4658-Bo 5000. Teil 1: Transkriptionen. Teil 2: Autographien*, DBH 46, Wiesbaden 2016.
- Alp, Sedat, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara 1983.
- Archi, Alfonso, “How a God of Nature Became a Tutelary God of The King”, *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 1. Cilt, (2019), s. 49-63.
- Arıkan, Yasemin, “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *AÜDTCF Dergisi*, C 38/S. 1-2, (1996). s. 271-285.
- Arıkan, Yasemin, “Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu”, *Yaşar Coşkun’a Saygı Yazıları*, 2018, s. 41-72.
- Aslantürk, Nursel, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Hititoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 25-26.
- Badalì, Enrico, *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, THeth 14/1, Heidelberg 1991.
- Bawanypeck, Daliah, *Die Rituale der Auguren*, THeth 25, Heidelberg 2005.
- Cornil, Pierre. “Liste des noms géographiques des textes hittites. KBo XXIII-XXX, XXXIII, KUB XLV-LVII”, *Hethitica 10*, (1990) s. 7-108.
- del Monte Giuseppe F., *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, RGTC 6/2 Wiesbaden 1992.
- Doğan-Alparslan, Meltem *Hitit kralı II. Muwatalli: Kızıliği ve İcraatı (Filolojik Belgeler Işığında)*, Ege Yayınları, İstanbul 2018
- Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 30*, DBH 2, Dresden 2002.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 55*, DBH 4, Dresden 2002.
- Groddek, Detlev, Hagenbuchner, Albertine, Hoffmann Inge, *Hethitische Texte in Transkription. VS NF 12*, DBH 6, Dresden 2002.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 59*, DBH 14, Dresden 2004.

- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 20*, DBH 13, Dresden 2004.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KUB 60*, DBH 20, Wiesbaden 2006.
- Güterbock Hans, Gustav, Hittite Religion, *Forgotten Religions*, (1950) s. 81-109.
- Frantz-Szabó, Gabriella, Kapparijamu, *RLA 5*, (1976-1980), s. 400.
- van Gessel, Ben H.L. *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-Newyork-Köln 1998.
- Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, HbOr I/15, Leiden 1994.
- Hoffner, Harry A., *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven 1974.
- Pecchioli Daddi, di Franca, Osservazioni su alcuni teonimi hattici. *Fs Alp*, (1992) s. 97-108.
- Klinger, Jörg, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultsichicht*, *StBoT 37*, Wiesbaden 1996.
- Kümmel, Hans Martin, *Ersatzrituale für den hethitischen König*, *StBoT 3*, Wiesbaden 1967.
- Laroche, Emmanuel, *Les noms des Hittites*, Paris 1966.
- Laroche, Emmanuel, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, (RHA VII/46) Paris 1946-1947.
- Lebrun, René, Reflexions Concernant Ḫapaliya et la cite de surá. *ArAn 4*, (2000), s. 113-120.
- Monte Giuseppe F. del-Tischler Johann, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, RGTC VI, Wiesbaden 1978.
- McMahon, Gregory, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, AS 25, Chicago 1991.
- Neu, Erich, *Ein althethitisches Gewitterritual*, *StBoT 12*, Wiesbaden 1970.
- Neu, Erich, *Althethitische Ritualtexte in Umschrift*, *StBoT 25*, Wiesbaden 1980.
- Otten, Heinrich, *Ein hethitisches Festritual (KBo XIX 128)*, *StBoT 13*, Wiesbaden 1971.

- Otten, Heinrich, Kapperi, *RLA 5*, (1976-1980), s. 400.
- Popko, Maciej, *Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen)*, Warszawa 1978.
- Schuler, Einar von, *Die Kaškäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin 1965.
- Sideltsev, Andrej V., “An Overlooked Case of Inversion in Middle Hittite?”, *Fs Košak*, (2007), s. 613-629.
- Singer, Itamar, *The Hittite KI.LAM Festival*, StBoT 27, Part: I, Wiesbaden 1983.
- Singer, Itamar, *The Hittite KI.LAM Festival*, StBoT 28, Part: II, Wiesbaden 1984.
- Soysal, Oğuz, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, HbOr I/74, Leiden 2004.
- Starke, Frank, *Untersuchungen zur Stammbuilding des kelischrift-luwischen Nomens*, StBoT 31, Wiesbaden 1990.
- Steiler, Charles W., *The Solar Deities of Bronze Age Anatolia, Studies in Texts of the Early Hittite Kingdom*, StBoT 62, Wiesbaden 2017.
- Taggar-Cohen, Ada, *Hittite Priesthood*, THeth 26, Heidelberg 2006.
- Taracha, Piotr, *Religions of Second Millennium Anatolia*, DBH 27, Wiesbaden 2009.
- Tischler, Johann, *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*, DBH 49, Dresden 2016.
- Ünal, Ahmet, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara 2016.
- Yoshida, Daisuke (1996). *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern*, THeth 22, Heidelberg.

KISALTMALAR

Ay.	Arka yüz.
Öy.	Ön yüz.
CHD	The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago- Chicago 1980vd.
EDHIL	Kloekhorst, A., Etymological Dicyionary of Hittite Inherited Lexicon 2008.
HEG	Tischler,J., Hethitisches etymologisches Glossar, Innsbrucker 1977 vd.
HHw	Tischler J., Hethitisches Handwörterbuch – Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen, 2., vermehrte und verbesserte Auflage, Innsbruck 2008.
MHH	Ünal, A., Multilinguales Handwörterbuch des hethitischen, Hamburg 2007.
T. A.	Tanrı/ça Adı.

Tieion Akropolisi

Şahin Yıldırım*

Öz

Tieion antik kenti, Karadeniz kıyısının batı kesiminde, Kimi antik çağ yazarları tarafından Bithynia ile Paphlagonia arasında sınır olarak kabul edilen Billaos nehrinin (Filyos) hemen yakınında yer almaktadır. Yerleşim, antik ve modern kaynaklar tarafından MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında, Tios adında Miletoslu bir rahibin önderliğinde kurulmuş bir Miletos kolonisi olarak nitelendirilmektedir. Tieion Akropolisinde kazılar sonucunda ortaya çıkarılan MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilen İonia seramikleri, yerleşimin Miletos tarafından kurulduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte önemli bir liman kenti olan Tieion, Karadeniz'in ticaret yolları üzerinde, balıkçılık, şarap üretimi ve tahıl yetiştiriciliğinin ön plana çıktığı bir yerdi. Antik limanın mendirekleri, akropolisteki tapınağı, hamamları, su kemerleri ve tiyatrosuyla Tieion, tipik bir Roma kenti görünümündedir.

Yukarı şehir çevresinde son yıllarda yürütülen kazı çalışmalarında kentin kuruluş dönemlerine ait yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Bu yapılar dikdörtgen ya da yuvarlak şekilde açılmış bir çukurun içinde iptidai şekilde inşa edilmiş konutlardan oluşmaktadır. Bu konutların içlerinde ve çevrelerinde yapılan çalışmalarda, MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen, Miletos yapımı Orta Yaban Keçisi II evresi olarak tanımlanan seramik parçaları bulunmuştur. Bu seramik gurubu ile aynı tabakalarda yerel olarak üretilmiş Phryg menşeli koyu gri, siyah ve kahverengi astarlı seramikler de ortaya çıkarılmıştır. Akropoldeki P1 konutunda ise Grek Koloni Çağı tabakalarının hemen altında, olasılıkla Attika Geç Geometrik Dönemi'ne tarihlendirilen pişmiş toprak bir at heykelciği parçası ile karşılaşmıştır. Bir diğer at figürini parçası da aynı konutta başka bir lokasyonda bulunmuştur ancak, bu ikinci örnek gerek kil yapısı gerekse de stil bakımından yerel üretim olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu figürinlerle birlikte çok

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü, Bartın/ TÜRKİYE, sahin yıldirim@bartin.edu.tr ORCID: 0000-0002-5887-075X
DOI: 10.37879/belleten.2021.383
Makale Gönderim Tarihi: 27.02.2020 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

sayıda yerel imalat çanak çömlek de ortaya çıkarılmıştır. Böylece, Güney Karadeniz’de Grek Koloni Çağı ve Koloni Çağı öncesine dair somut kanıtlar ilk defa elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Grek Kolonizasyonu, Frig, Akropolis, Oikist.

The Acropolis of Tieion

Abstract

The ancient city of Tieion is located on the western region of the Southern Black Sea littoral, next to the Billaos river (Filyos) which was considered as the border between Bithynia and Paphlagonia. It is known as a Milesean colony, which was founded in the second half of the seventh century BC. It is believed that this colony was founded by a priest called Tios in the 7th century BC. Ionian pottery, excavated on the acropolis of Tieion, dated to the 7th/6th Century BC confirms the written sources that Miletus was the founder of the city. As a harbour city Tieion was situated on the sea route of the Black Sea trading with fish, wine and grain. Tieion looks like a typical Roman city with the breakwater of the ancient harbor, the temple in the acropolis, baths, aqueducts and theater.

As a result of the recent archaeological excavations carried out in the vicinity of the acropolis, the ruins of various buildings belonging to the foundation periods of the city were encountered. These structures which were formed by the underground pits that have meshed stone masonry within, constitutes round, oval and rectangular forms. During the studies conducted in and around these structures; the Middle Wild Goat II style ceramics which dating to the last quarter of the 7th century BC and the local productions in dark gray, black and brown wares some of which handmade were also uncovered. Therewithal in the archaeological strata located just below the colonial levels, the terracotta horse figurine fragments dated to the Late Geometric Period and a large amount of local pottery samples were obtained. Thus, the concrete evidences on Greek Colonization of the Southern Black Sea have been acquired.

Keywords: Black Sea, Greek Colonization, Phryg, Acropolis, Oikist.

Giriş

Günümüzde Zonguldak İli, Filyos Beldesi sınırları içerisinde bulunan Tios ya da bir diğer adıyla Tieion antik kenti Amasyalı Strabon (Geographika, XII, 3.5) tarafından “*Söylenecek çok önemli bir şeyi olmayan kent.*” olarak ifade edilmekteydi. Strabon’un önemsiz bir kent olarak andığı bu yerleşim, günümüzde Türkiye’nin

Karadeniz kıyısında yer alıp da üzerinde modern yerleşimin bulunmadığı, yerleşim sınırlarının çok önemli ölçüde korunduğu neredeyse tek antik kent durumundadır. Aynı zamanda Güney Karadeniz sahilinde bilimsel arkeolojik kazısı uzun yıllardır sürdürülen nadir örneklerdendir. Bu bakımdan burada yürütülen kazılarda ortaya çıkarılan arkeolojik veriler, Karadeniz arkeolojisi açısından çok büyük önem taşımaktadır.

Tieion ile ilgili olarak Antik Çağ yazarlarından Marcianus (Geographus, 8), kentin hemen doğusunda Karadeniz'e dökülen Billaios Irmağı'nın Bithynia ile Paphlagonia bölgeleri arasında sınır teşkil ettiğini ve kentin Billaios, (Filyos) Irmağı'nın yakınında, Karadeniz'e uzanan bir yarımada üzerinde kurulduğunu aktarmaktadır (Fig. 1). Yaşlı Plinius (Naturalis Historia, VI. 2.5) da Marcianus gibi Paphlagonia'nın batı sınırının Billaios Irmağı ile birlikte başladığını ifade etmektedir. Yine bir diğer antik dönem yazarı olan Arrianus (Periplus Ponti Euxini, XIII, 5, 5) Tieion ile Billaios Irmağı arasında 20 stadia kadar bir mesafe bulunduğunu söyler.

Kentin kuruluşu ile ilgili başvuru kaynaklarımız antik yazarlardır. Strabon (Geographika, XII, 3.5), Koloni Çağı öncesinde Parthenios Nehri'ne kadar olan bölgede Kaukonlar adında bir kavmin yaşadığını belirtmektedir. Bizanslı yazar Eustathius (Eust. Ad II. II 855) ise, Paphlagon kökenli Kaukonların başkentinin Tieion olduğunu aktarmaktadır¹. Hem antik ve hem de modern kaynaklar kentin Miletos'dan gelen kolonistlerce kurulduğu konusunda neredeyse hemfikirler².

- 1 Bülent Öztürk, "The History of Tieion/Tios (Eastern Bithynia) in the light of Inscriptions", (ed.) Manoledakis, M. Exploring the Hospitable Sea (Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21–23 September 2012), (BAR International Series 2498), Oxford (2013a), s. 147.
- 2 Sümer, Atasoy, "Zonguldak – Fiyos (Tios/Tieion/Tios/Tianos/Tieum) Kurtarma Kazısı", (ed.) İ. Delemen, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, İstanbul (2008), s. 91; Sümer Atasoy, "Önsöz/ Forward", (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak'ta Bir Antik Kent TIOS, Ankara (2015a)s. 1-13; George Bean, "Tios", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton (1979), s. 925; James Crow-Stephen Hill, "The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia", *Anatolian Studies* 45, (1995), s. 251; İzzet Esen, "Antik Tios/Tieion/Villaios(Filyos) Kenti", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı*, Ankara (2003), s. 197; Christian Marek, *Pontus et Bithynia: Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Mainz, 2003, s. 609; Bülent Öztürk-F. İhsan Sönmez, "Batı Karadeniz'de Bir Antik Kent Kazısı: Tios (Filyos)/Tios (Filyos): Excavations at an ancient city on the western Black Sea Region of Turkey", *Arkeoloji Sanat* 127, (2008), s. 134; Bülent Öztürk, "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti/The ancient city of Tios from its establishment till the end of the Byzantine Period", *Arkeoloji Sanat* 128, (2008), s. 63–65; Bülent Öztürk, *Küçükasya'nın Batı Karadeniz Kıyısında Bir Antik Kent: Tios (Tieion)*, Marmara University, (Ph. D Dissertation), İstanbul, 2012; Bülent Öztürk, "The

Tieion'un Miletos tarafından kurulmuş bir Grek koloni kenti olduğuyla ilgili başvuru kaynaklarından birisi de Athenaios(Deipnosophistai VIII, 331), Fosil balığı adı verilen bir tür balığın hem Heracleia'da hem de Tieion'da üretildiğinden bahseder. Kentin Miletos kökenine atıfta bulunan diğer bir kaynak da Arrianus'dur. Arrianus (Periplus Ponti Euxini, XIII, 5, 5), Tieion hakkında "İon menşeiili bir Grek kenti" tabirini kullanmıştır. Arrianus da bu yerleşimi, "Miletoslular'ın bir kolonisi" olarak nitelendirmektedir³. Kentin başlarında Tios adında bir rahip bulunan Miletoslular tarafından kurulduğu ifadesi birçok kaynakta karşımıza çıkar⁴. Stephanos Byzantinos, (Steph. Byz. 624, 20.) Herennius Philon'un Ethnika adlı eserinden aktararak kentin kurucusunun Miletoslu rahip Tios olduğunu belirtir. Rahip Tios, kentin özellikle Roma Dönemi'ne tarihlendirilen otonom sikkelerinde tasvir edilmiş ve kent açısından taşıdığı önem böylelikle ifade edilmiştir.

Tieion'un bir Miletos kolonisi olduğunu gösteren arkeolojik veriler ise antik kentin akropolisinde yürütülen kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilen Arkaik Dönem siyah ve kırmızı figür Attika seramikleri ile yine aynı dönemlere tarihlendirilen İonia menşeiili seramikler, Tieion'un kurucu kenti olan Miletos'la bağlantılarını gözler önüne sermektedir⁵. Yazının ilerleyen bölümlerinde akropolde bulunan seramikler üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

History of Tieion/Tios (Eastern Bithynia) in the light of Inscriptions", (ed.) Manoledakis, *M. Exploring the Hospitable Sea* (Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21–23 September 2012), (BAR International Series 2498), Oxford (2013a), s. 147; A. H. Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2nd ed., Amsterdam, 1983; Walther Ruge, "Tieion", *RE VI A.1*, (1936), s. 856; Louis Robert, *Études Anatoliennes: Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris, 1937, s. 270; Şahin Yıldırım, "Tios Roma Tiyatrosu/ The Roman Theater of Tios". (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak'ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara (2015), s. 271; Şahin Yıldırım, "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/14, (2017a), s. 210.

3 Öztürk, "Kuruluşundan Bizans", s. 64.

4 Marek, *Pontus et Bithynia*, s. 16; Atasoy "Zonguldak – Filyos", s. 91; Öztürk, "Kuruluşundan Bizans" s. 64.

5 Sümer Atasoy - Şahin Yıldırım, "Filyos-Tios 2009 Yılı Kazısı", *KST XXXII/IV*, 2011 (Ankara), s. 2; Sümer Atasoy – Hüseyin Erpehlivan, "Tios'da Erken Yerleşmeye Ait Keramikler/ Ceramics from the Early Settlement at Tios", (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak'ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara (2015), s. 202–203; Şahin Yıldırım, "Tios-Tieion 2015 Yılı Kazı Çalışmaları", *KST XXXVIII/I*, Ankara (2017b), s. 465-478.

Kent, tıpkı Karadeniz'deki birçok Koloni Çağı yerleşimi gibi, doğal bir limana sahip bir yarımadanın hemen bitişiğinde kurulmuştur. Bununla birlikte iç bölgelerle gerçekleştirilen ticari ilişkilerin yürütülmesini sağlayan Billaios gibi çok önemli bir su yolu da kent limanının doğusunda bulunmakta ve Karadeniz'e bir delta oluşturarak dökülmektedir. Billaios Irmağı, günümüzde kullanılan adıyla Filyos Nehri, Kreteia/Flaviopolis yakınlarında doğmaktadır (Fig. 2)⁶. Nehrin doğduğu yerden, denize döküldüğü yere kadar olan toplam uzunluğu 228 km.dir⁷. İç bölgelerle gerçekleştirilen ticari faaliyetler açısından Karadeniz'e dökülen nehirler çok büyük önem taşımaktadır. Karadeniz'deki nehirlerin sistematik bir şekilde ticari su yolu olarak kullanılmasının temelinde Grek koloni hareketleri yer almaktaydı. Karadeniz boyunca kurulan kentlerin çok önemli bir bölümü iç bölgelerle iletişimin daha kolay sağlandığı nehir ya da akarsu vadilerinin denize kavuştuğu, korunaklı doğal limanlara sahip, jeopolitik açıdan stratejik olan noktalarda kurulmuşlardır. Güney Karadeniz kentlerinin önemli bir bölümünde nehir ticareti ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Sangarios, Billaios, Parthenios, Halys, Iris gibi büyük nehirlerle birlikte bazı küçük akarsularında belirli mevsimlerde taşıma amacıyla kullanılmıştır. Ancak bunlardan sadece Tieion'un hemen yakınında, Karadeniz'e dökülen Billaios Nehri üzerinde Roma Dönemi'nde nehir ticareti yürütüldüğünü kanıtlayan mimari izler ve arkeolojik kalıntılar bulunmuştur⁸.

Tieion antik kenti, aşağı ve yukarı şehir olmak üzere iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Kent topoğrafyasında hâkim bir tepe şeklinde olan akropolis, kentin kuruluş dönemine ait tabakaları içinde barındırır. Arkeolojik verilere göre kent ilk olarak burada kurulmuş ve zamanla genişleyerek yaklaşık 60 hektarlık bir alana yayılmıştır. Aşağı şehirde ise ağırlıklı olarak Roma İmparatorluk ve Bizans Dönemi yapıları yer almaktadır. Bu yapılar arasında sahil surları, biri antik liman yakınında, diğeri de agora yakınlarında olmak üzere iki hamam yapısı, su kemeri, tiyatro, tapınak terası, kilise kalıntıları, bazilika, yol kalıntıları, tonozlu galeri, sarnıç, antik liman ve mendirekleri yer almaktadır⁹.

6 Öztürk, *Küçükasya'nın Batı Karadeniz*, s. 96; Robert, *Études Anatoliennes*, s. 180; Serhat Küçükali, "Forecasting the river discharge, thermal and sediment load characteristics: A case study", (ed.) M. S. Altınakar ve diğerleri, *River Flow 2008* (Proceedings of the International Conference on Fluvial Hydraulics, Çeşme, İzmir, Turkey, 3-5 September 2008), Ankara (2008), s. 1975-1981.

7 İsmail Büyüksalih-Hakan Akçın, Güneş U. Sefercik-Serkan Karakaş-A. Murat Marangoz, "Batı Karadeniz Sahil Bölgesindeki Filyos Nehri ve Deltasındaki Değişimlerin Zamansal CBS İle İncelenmesi", *Ege Coğrafi Bilgi Sistemleri Çalıştayı*, İzmir (2005), s. 2.

8 Yıldırım, "Söylenecek Çok Önemli", s. 210-213.

9 Atasoy, "Önsöz/ Forward"; Yıldırım, "Söylenecek Çok Önemli", s. 219-224.

Akropolis

Kentin akropolisi durumunda olan yukarı şehir, doğu batı doğrultusunda yaklaşık 400m. kadar uzanmakta, bazı bölümlerinde daha dar olmakla birlikte yaklaşık 100m. genişlikte bir yarımada. Bu yarımada, batıdan doğuya doğru 30m. yükseklikten başlayarak, 75m. yüksekliğe kadar kademeli bir şekilde tırmanan dört ayrı terastan meydana gelmiştir¹⁰. Kentin kuruluş dönemiyle ilgili arkeolojik veriler, özellikle birinci teras olarak adlandırılan akropolün doğusunda bulunan terasda yoğunlaşmıştır (Fig. 3). Bu bölgede 2006 yılından bu yana yürütülen arkeolojik kazılar, MÖ 7. ve 6. yüzyıllararasına tarihlendirilen arkeolojik kalıntıların ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.

En erken evresi MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen mimari kalıntılar, Koloni Çağı yerleşiminin akropolle sınırlı olduğunu göstermektedir. Akropol birinci terasta Geç Klasik Dönem'den itibaren yapılaşma yoğunlaşmaya başlar. Eldeki veriler, kentin özellikle Hellenistik Dönem'den başlayarak büyümeye ve genişlemeye başladığını göstermektedir. Roma Dönemi'nde ise bu büyüme doruk noktasına ulaşır. Gerek mimari gerekse de diğer arkeolojik veriler, Geç Arkaik Dönem'den itibaren akropol ve çevresinin işlev değişikliğine uğradığını, tepenin askeri ve sivil amaçlı kullanımının MÖ 4. yüzyılın sonlarından itibaren terk edilerek yerini dinsel işlevli yapılara bıraktığını göstermektedir. Akropolün hemen her yerinde karşımıza çıkan dini mimariye ait yapı elemanları, sunu kapları ve pişmiş toprak figürünler, akropol ikinci terasın Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'nin sonlarına kadar dini hüviyette bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir¹¹.

Koloni Çağı Tabakaları

Konutlar

Akropolisde 2006 yılından bu güne kadar yürütülen kazı çalışmalarında birçok yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır (Bk. Fig. 3). Ancak kentin kuruluş dönemi ile bağlantılı mimari yapı kalıntularına ise ancak 2015 yılı çalışmalarında rastlanabildiği. Kentin Arkaik Dönemi ile ilgili mimari ilk bulgu, akropol 1. terasın güneydoğu ucunda bulunan ve olasılıkla geçmiş dönemlerdeki bir deprem ya da toprak kayması sırasında çökmüş olan Orta Çağ surlarının yıkıntılarının kaldırılması

10 Yıldırım, "Söylenecek Çok Önemli", s. 216.

11 Yıldırım, "Söylenecek Çok Önemli", s. 216-217; Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, (ed.), *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak'ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara, 2015. s. 10.

sirasında ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer bulgu ise 2018 yılında yine aynı terasın doğu ucunda, Hellenistik Dönem surlarının hemen bitişiğinde yürütülen kazı çalışmalarını sırasında bulunmuştur.

Doğu terasındaki bu çalışmaların neticesinde MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen, toplam dört adet konut kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bulunan konut yapılarının iki tanesi yuvarlak planlı, diğer ikisi de dikdörtgen planlıdır. Bu yapılar oldukça basit bir mimari düzenleme ile meydana getirilmişlerdir. Konutlar, zeminin hemen 1 ila 1,5m altına açılan dikdörtgen ya da yuvarlak çukurların iç yüzeylerinin işlenmemiş yöresel taşlar ile örülmesi ile inşa edilmişlerdir. Bu çukurların üst örtüleri de olasılıkla tıpkı Kuzey Karadeniz örnekleri gibi saz ya da dallardan oluşturulmuş bir örtü ile kapatılmıştır. Oval olan konutların çapları 3m. civarındadır. Yapıların zeminleri sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. Tespit edilen bütün konutlar birbirlerine oldukça yakın bir şekilde konumlandırılmışlardır. Araziye gelişigüzel yerleştirilen bu konutların aralarında cadde ve sokak oluşumuna dair bir emare bulunmamaktadır. Konutların hemen hepsinin zeminlerinde iki ayrı yangın tabakası ile karşılaşmıştır. Buradaki ilk yangın tabakası MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir ve burada bulunan yanmış haldeki Orientalizan Dönem Güney İonia seramikleri bu yangın tabakasını tarihlememizi sağlamaktadır. İkinci yangın diğerine oranla daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu ikinci yangın tabakası ise burada bulunan çok sayıdaki İonia kylixlerine ait parçalar ve az sayıdaki Attika seramiklerinden ötürü MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Bu yangının Pers İstilasını ile ilişkili olup olmadığı henüz belirlenmemiştir. Bu son yangınla birlikte buradaki yapıların tahrip olduğu ve bir daha kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu yangın tabakalarından elde edilen karbon parçaları üzerinde C14 testi uygulanması için gerekli girişimler başlatılmıştır.

Yuvarlak Planlı Yapılar

P1 Yapısı

Akropolisin Kuzeydoğu köşesinde bulunan ve olasılıkla kentin Ceneviz hakimiyetinde kaldığı sırada inşa edilen bir burcun yıkıntılarının hemen altında çok miktarda Orientalizan ve Arkaik Dönemlere tarihlendirilen seramikler bulunmuştur. Söz konusu kale burcunun temelsiz olması, buradaki kalıntıların görece iyi korunmasını sağlamıştır. Sur duvarına ait molozların temizlenmesinin ardından burada yuvarlak planlı, 3m. çapında bir yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı akropoldeki diğer örnekler gibi yüzey zemininin altına açılmış bir çukur

içine inşa edilmiş olup, bu çukurun iç yüzü işlenmemiş orta boy yassı taşlar kullanılarak tek sıra halinde örülmüştür. Yapının iç kullanım alanı yaklaşık 7m² dir. P1 olarak adlandırılan bu yapının korunan duvar yüksekliği 40cm. kadardır. (Bk. Fig. 3).

P2. Yapısı

Yuvarlak planlı bir diğer yapı kalıntısı ise 2018 yılı kazı sezonunda akropolün doğusunda bulunan ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen sur duvarı ile bu sur duvarı ile bağlantılı Hellenistik mekan duvarlarının arasında bulunmuştur (Fig. 4, 5). Bu alanda yapılan bir sondaj çalışması, P1'deki konuta oranla çok daha iyi korunmuş bir konut yapısının ortaya çıkarılmasını sağlamıştır ancak, Hellenistik Dönem sur duvarlarının yapımı sırasında bu konutun iç yüz duvarının doğu bölümü tahrip edilmiştir. Bu oval planlı yapı da diğeri gibi 3m. çapındadır ve yaklaşık 7m² dir. Kullanılan inşa tekniği aynıdır. Yüzey zemininin altına açılmış basit bir çukurun iç yüzeyi, kaba işlenmiş taşlar kullanılarak tek sıra örülmüş, aralarında da bağlayıcı olarak çamur harç kullanılmıştır. Bu yapının korunan iç duvar yüksekliği yaklaşık 1m.dir. Konut zemininin hemen ortasında bulunan yassı bir taş plaka, çatı örtüsünü taşıyan ahşap bir direkle bağlantılı olmalıdır.

Dikdörtgen Planlı Yapılar

P3 Yapısı

Akropolisde Koloni Çağı'na tarihlendirilen yuvarlak planlı konutlarla birlikte dikdörtgen planlı yapı kalıntıları da ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu yapı kalıntıları yuvarlak planlı olanların aksine oldukça kötü durumdadırlar. Ortaya çıkarılan dikdörtgen planlı iki yapıdan sadece birisinin dörtte birlik bir köşesi günümüze kadar gelebilmiştir. P3 adı verilen bu yapı, Hellenistik Dönem sur duvarının hemen yanında yer almakta olup, sur duvarı inşa edilirken önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Yapının korunan ölçüleri 3x1,5m.dir. Olasılıkla bu yapı da zemine açılan basit bir çukur içerisine inşa edilmiş ve bu çukurun iç yüzleri de tek sıra, kaba yontulmuş taşlar kullanılarak örülmüştür (Bk. Fig. 3).

P4 Yapısı

P4 adı verilen bir diğer dikdörtgen yapı kalıntısından günümüze 3m. uzunluğundaki uzun yan duvar ile bu yan duvarın kuzeydoğuya bakan her iki ucunun 1m. kadar uzunluğa sahip çıkıntıları gelebilmiştir. Tek sıra olarak inşa edilmiş bu duvar kalıntılarının ortalama cidarı ise 40cm.dir.

Koloni Çağı yerleşiminin bu kadar ağır bir şekilde tahrip olmasının ana nedeni akropolde görülen yerleşim yoğunluğudur. Şöyle ki akropol doğu terasta, Arkaik Dönem konutlarının da bulunduğu kültür tabakalarının kalınlığı çok fazla değildir. Bütün kültür tabakalarının toplam kalınlığı ana kayadan günümüz zeminine kadar 3m.civarındadır. Bu 3m.lik kültür tabakasında Arkaik, Klasik, Hellenistik, Roma, Bizans, Ceneviz ve Selçuklular'a ait çok sayıda yapı ve katman bulunmaktadır. Arkaik Dönem yapılarının bulunduğu tabaka, Hellenistik Dönem'de yapılan surlar ve diğer inşai faaliyetler neticesinde önemli ölçüde zarar görmüştür. Ancak, akropoldeki büyük tahribat, doğu terasın merkezinde gerçekleşmiştir. Bu terasta bulunan oldukça büyük ölçülere sahip Roma İmparatorluk Dönemi sarnıcı, Orta Bizans Dönemi Kilisesi ve bu kilise ile bağlantılı yapılar, ana kaya seviyesine kadar uzanan temelleri ile Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem kalıntılarını neredeyse tamamen yok etmişlerdir.

Akropol ikinci teras ise Roma Dönemi mimarisinin en yoğun uygulandığı bölümdür. Bu terasta bulunan yapıların temelleri de ana kaya seviyesine kadar inmiştir. Bu yüzden burada da erken dönem tabakalarına ait mimari izler kaybolmuştur. Roma tapınağının inşası sırasında bütün teras yeniden planlanarak imar edilmiştir. Akropol 2. terasda erken dönemlere tarihlendirilen buluntuların sayısı oldukça azdır. Ancak, yine de buradaki kazılarda MÖ 7-6 ile 4. yüzyıllara ait olması muhtemel Dor başlıkları ve Dor başlıklarına ait parçalar bulunabilmiştir. Bu da burada Roma tapınağı öncesinde de tapınak binaları olduğunu göstermektedir. Özellikle bulunan Dor başlıkları, Arkaik ve de Hellenistik Dönem tapınaklarına ait en önemli bulgulardır.

Akropolisin 3. ve 4. teraslarında Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen yapıların yoğunluğu diğer teraslara oranla daha azdır. Önümüzdeki yıllarda kentin erken dönemlerine ait kalıntılara ulaşabilmek için 3. ve 4. teraslarda yürütülecek çalışmalara daha fazla ağırlık verilecektir.

Karadeniz'in kuzeyinde yürütülen arkeolojik araştırmalar, Grekli ilk kolonistlerin Taman Yarımadası hariç çatılı ya da düz damlı çukur ya da yarı çukur evlerde yaşadıklarını göstermiştir¹². Bu evlerin plan tipleri dikdörtgen, yuvarlak veya

12 R. GochaTsetskhladze, "On the Earliest Greek Colonial Architecture in the Pontus", (ed.) C. J. Tuplin, *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*, (Colloquia Pontica 9), Leiden/Boston (2004), s. 225-278; R. Gocha Tsetskhladze, *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine: Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler; İskit ile Thrak Kral ve Seçkin Mezarlarını Kim İnşa Etti?; Anayurtları Dışındaki İonialılar*, İstanbul, 2005a, s. 97.

ovaldir. Kuzey Karadeniz’de ortaya çıkarılan Arkaik yerleşmeler arasında Olbia ve Berezan dikkati çekmektedir. Olbia’da ortaya çıkarılan bir caddenin çevresinde 40 kadar çukur ev ortaya çıkarılmıştır. Berezan’da ise bu sayı 200’den fazladır¹³. Berezan’daki çukur evlerin tarihi, MÖ 7. yüzyılın sonundan, MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanmaktadır. Buradaki evler belirgin bir plan göstermez¹⁴. Olbia ve Berezan dışında Panticapaeum¹⁵ Chersonesus¹⁶ gibi önemli yerleşimler ile Gorgippia, Myrmekion, Tyramba, Nymphaeum, Nikonion, Kerkinitis gibi merkezlerde Arkaik Dönem’e tarihlendirilen çukur evler ile karşılaşmıştır¹⁷. Güney Karadeniz’deki yuvarlak planlı konutlara Tieion haricinde Sinope’deki Kale Kazıları sırasında da rastlanılmıştır¹⁸. O. Doonan tarafından burada yürütülen çalışmaların raporları yayınlanmıştır.

Bu yapıların kökeni ve kullanım amacı ile ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. G. R. Tsetskhladze, Kuzey Karadeniz’de ortaya çıkarılan konutların bölgede yaşayan yerel topluluklarla ilintili olduğunu savunmaktadır. Yerel halkın yaşadığı yerleşim bölgelerinde bu tip çok sayıda konutun bulunduğunu, depolama ya da çöp için kullanılmış, buradaki konutlara oranla daha küçük boyutlara sahip pek çok çukur açıldığını belirtmektedir¹⁹. Kuzey Karadeniz’de Porthmion’da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan taş temelli konutlar, sadece çukur evlerin konut olarak kullanılmadığını bize göstermektedir²⁰. Kolonistlerin çok önemli bir bölümünün

13 Tsetskhladze, “Earliest Greek Colonial”, s. 232; Tsetskhladze, *Karadeniz’in Tarih*, s. 97.

14 Tsetskhladze, “Earliest Greek Colonial”, s. 232; Tsetskhladze, *Karadeniz’in Tarih*, s. 97; L. SergeiS-olovoy, *Ancient Berezan: The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, (ed.) J. Boardman ve G.R. Tsetskhladze, (Colloquia Pontica 4), Leiden/Boston/Cologne, 1999.

15 Vladimir P. Tolstikov, “Pantikapej – Stolitsa Bospora”, (ed.) G. A. Koshelenko, *Ocherki Arkeologii Bospora*, (1992), s. 45-99; Mikhail Y. Treister, “Excavations at Pantikapaion, Capital of the Kingdom of Bosporus. Old Finds, Recent Results and some New Observations”, (ed.) A. J. Todd, D. Komini-Dialeti ve D. Hatzivassihou, *Greek Archaeology without Frontiers*, Athens (2002), s. 152.

16 Miron I. Zolotarev, “Ранние этапы градостроительства в Херсонесе Таврическом” (Early stages of city building in Taurian Chersonessos), *Chersonesskijsbornik 9*, (1998), s. 26-35.

17 Tsetskhladze, “Earliest Greek Colonial”. s. 225-278.

18 Owen Doonan-Hüseyin Vural-Andrew Goldman-Alexander Bauer-Jane Rempel-Suzan Sherratt-Ulrike Krottschek – Paolo Maranzana-Emine Sökmen, “Sinop Kalesi Archaeological Excavations, 2015–2016 Field Seasons”, (ed.) S. Steadman ve G. Mc Mahon, *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries, vol. 2*, Newcastle-upon-Tyne (2017), s. 179, 181, 193.

19 Tsetskhladze, *Karadeniz’in Tarih*, s. 99.

20 J. Marina Vachtina, “Archaic Buildings of Porthmion”, (ed.) P.G. Bilde, J. M. Højte ve V. F. Stolba, *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Şčeglov on the Occasion of his 70th Birthday* (Black Sea Studies 1), Aarhus (2003), s. 37-54.

geldiği İonia'da ise çukur ev olarak nitelendirilen bir konut yapısı henüz bulunamadı. Fakat bu mimarinin Anadolu'ya yabancı olmadığı anlaşılmalı²¹, buna benzer mimari pek çok dönem ve pek çok kültürde oldukça yaygındır sayıları çok fazla olmayan ve anavatanlarındaki konut mimarisi basit olan ilk kolonistlerin yeni bir çevrede taştan yapılmış, görkemli özel ya da kamu yapıları inşa etmeleri beklenemez. Bölgenin şartlarına uyum sağlamak yerel halk ile aynı mimariye sahip olmak daha mantıklı ve pratik olurdu. Karadeniz'e özgü çukur ve yarı çukur evlerin kıyılardaki bu bölgelerin ilk konut mimari örnekleri olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu çukur evler MÖ 6. yüzyıl sonunda taştan yapılmış konutlar onların yerini alana kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir²². Ancak Tieion'da henüz bu tip konutlara rastlanılamamıştır.

Demir Atölyesi(?)

Akropol Doğu terasta 2019 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında P2 konutunun hemen 1m. kadar yanında bir demir atölyesine ait olması muhtemel bir oluşum ortaya çıkarılmıştır. Demir işliği ana kayanın hemen üzerine yapılmıştır. İşliğin oval planlı bir ocak bölümü bulunmaktadır (Fig. 6). Bu oval ocak kalıntısının içerisinde yoğun miktarda kül ve çok sayıda demir cürufu kalıntısı ortaya çıkarılmıştır (Fig. 7). Ocak ve kanal bölümü tıpkı yanındaki çukur evler gibi, toprak içerisine açılan bir çukurun içinde oluşturulmuştur. Kanal bölümünün ise üzeri örtülmüştür. Bu yapının ocak bölümünün bir kısmı, Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen duvar kalıntısının altında kalmıştır. Bundan dolayı ocağın tamamını ölçmek mümkün olmamıştır. İşliğin ocak bölümünün çapı yaklaşık 1m. kadardır. Düzensiz köşeli taşlar kullanılarak meydana getirilmiştir. Ocağın doğusu, batıya oranla daha iyi korunmuş durumdadır. İşliğin korunan yüksekliği 67cm.dir. Ocağın doğu bölümünde 2,5m. uzunluğunda, 30 cm. genişliğinde şist taşları kullanılarak meydana getirilmiş bir kanal bulunmaktadır. Kanalin üzeri yine şist taşı plakalar kullanılarak kapatılmıştır.

İşliğin planını tam olarak belirleyebilmek için hemen üzerinde bulunan Hellenistik Dönem duvarlarının küçük bir bölümü gelecek kazı sezonunda traşlanacaktır.

21 R. GochaTsetskhladze, "Note on semi-pithouses and handmade pottery from Gordion", (ed.) A. Avram ve M. Babes, *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques: Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucharest (2000), s. 165-170.

22 Tsetskhladze "Note on semi-pithouses"; 2004, s. 253-262; Tsetskhladze, *Karadeniz'in Tarih*, s. 99.

Kuzey Karadeniz'de Berezan'da²³ ve Batı Karadeniz'de Apollonia Pontika'da²⁴ Arkaik Dönem'e tarihlendirilen metalürjik bulgular ortaya çıkarılmıştı. Ancak buralarda bulunan bakır cürüflarının aksine Tieion'da demir cürüfları ortaya çıkmaktadır. Tieion ve çevresindeki metalürjik araştırmalar henüz çok yenidir. Yakınlardaki maden yataklarının ya da cevherlerinin varlığı ile ilgili henüz doyurucu bir bilgi elde edilememiştir. Önümüzdeki yıllarda bu konu üzerine çalışmaların yoğunlaştırılması planlanmaktadır.

Buluntular

Doğu Yunan Seramiği

Akropol Doğu terasta 2015 ve 2019 yılları arasında yürütülen çalışmalarda iki yüz civarında Orientalizan Dönem'e tarihlendirilen Doğu Yunan seramiği parçası bulunmuştur. Bu seramikler baskın olarak Güney İonia atölyeleri tarafından üretilmişlerdir. Bununla birlikte Kuzey İonia atölyelerinin ürettikleri seramiklere az da olsa rastlanılmaktadır²⁵. Güney İonia atölyeleri arasında ise Miletos üretimi olan kaplar ağırlıktadır. Miletos ile birlikte Khios, Klazomena, Kuzey İonia (Teos?) üretimi kaplarla birlikte yerel üretim kap örnekleri de çok sayıda karşımıza çıkmıştır. İonia üretimi kaplar ile birlikte Arkaik Dönem Korinth üretimi scythos ve aribalollos parçalarına da az sayıda da olsa rastlanılmaktadır. Bununla birlikte Arkaik Dönem Attika üretimi siyah firnisli kap örnekleri ise, diğer atölyelere oranla daha az miktarda bulunmuşlardır.

Doğu Yunan seramiğinde önemli bir yere sahip olan Yaban Keçisi Stili R. M. Cook tarafından, Erken Yaban Keçisi, Orta Yaban Keçisi ve Geç Yaban Keçisi olarak üçe ayrılmıştır. Bu kapların çok önemli bir bölümü İonia ve İonia'ya yakın atölyelerde imal edilmişlerdir²⁶. Güney İonia ise, Orta Yaban Keçisi stilinde başı

23 Tsatskheladze, *Karadeniz'in Tarih*, s. 98.

24 Margarit Damyanov, "On the Chronology of the Earliest Greek Metallurgy in Apollonia Pontica (Poster presented)", *The 19th International Congress of Classical Archaeology-Archaeology and Economy in the Ancient World*, (22-26 May 2018), Cologne/Bonn, 2018.

25 Atasoy-Erpehlivan, "Tios'da Erken Yerleşmeye", s. 202.

26 R. Manuel Cook, "Fikellura Pottery", *Annual of the British School at Athens* 34, (1933-34), s. 2; R. Manuel Cook, "Ionia and Greece in the 8th and 7th Centuries B.C.", *JHS* 66, (1946), s. 93-95; R. Manuel Cook, "The Wild Goat and Fikellura Styles: Some speculations", *Oxford Journal of Archaeology* 11.3, (1992), s. 255; Michael Kerschner-Udo Schlotzhauer, "A new Classification System for East Greek Potter", *Ancient West and East* 4.1, (2005), s. 1-56.

çekmektedir²⁷. Tieion akropolisinde ortaya çıkartılan buluntuların en eskileri MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen Orta Yaban Keçisi 2 stilindeki Güney İonia üretimi seramik parçalarıdır (Fig. 8). Özellikle akropolde 2018 ve 2019 yıllarında yuvarlak planlı konutlarda yürütülen kazılarda, konutların hemen hemen anakaya seviyesinde olan ve sıkıştırılmış topraktan meydana getirilen taban seviyelerinde, bu kap parçaları ile sıkça karşılaşmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu konutlar iki ayrı yangın tabakasından etkilenmiştir. MÖ 7. yüzyıl tabakasından karşılaştığımız ilk yangın tabakası, P2 yapısının en altta bulunan taban kotunda karşımıza çıkmıştır. Orta Yaban Keçisi 2 stilindeki seramiklerin hepsi bu yangın tabakasının içinde bulunmuşlardır.

Doğu Yunan seramikleri arasında yine Güney İonia bilhassa Samos ve Miletos ile ilişkilendirilen kylixler oldukça önemli yer tutar. Acropoliste bulunan Doğu Yunan seramikleri arasında şimdiye kadar en çok çıkan kap türü İonia kylixleridir (Fig.9). MÖ 7. yüzyılın sonlarından, MÖ 6. yüzyılın ortalarına kadar tarihlendirilmektedirler²⁸. Tieion'da birkaç tip ile temsil edilen bu kylixler, arasında gözlü kylixlere de rastlanılmaktadır (Fig. 10). Amphoralar arasında ise özellikle Khios üretimi beyaz astarlı amphoralar sayıca fazladır. MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen²⁹ bu depolama kaplarından çok sayıda örnek elimizde mevcuttur. Tieion'da günümüze kadar sadece bir örneği bulunan kuşlu kaselerin üretim yerleri ise tartışmalıdır (Fig. 11). Ancak son zamanlarda bu kapların ana üretim yerinin tespiti amacıyla yapılan analizlerin sonuçlarına göre Kuzey İonia'da birkaç merkez belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır³⁰.

Akropolis Doğu terasta bulunan Doğu Yunan seramikleri ile ilgili kapsamlı bir

- 27 R. Manuel Cook-Pierre Dupont *East Greek Pottery*, London and New York, 1998, s. 51-52.
- 28 Atasoy-Erpehlivan "Tios'da Erken Yerleşmeye", s. 202-203; Udo Schlotzhauer, "Ausgewählte Beispiele ostgriechischer Keramik aus Naukratis im Blickwinkel neuer Forschungen", (ed.) U. Höckmann, ve D. Kreikenbom, *Naukratis: Die Beziehungen zu Ostgriechenland, Ägypten und Zypern in archaischer Zeit* (Akten der Table Ronde Mainz, November 1999), Möhnesee (2001), s. 123-124; Cook-Dupont, *East Greek Pottery*, s. 129.
- 29 Yusuf Sezgin, *Arkaik Dönem İonia Üretimi Ticari Amphoralar*, İstanbul, 2012, s. 83-136.
- 30 Pierre Dupont, "Naturwissenschaftliche Bestimmung der Archaischen Keramik Milets", (ed.) W. Müller-Wiener, *Istanbuler Mitteilungen Beiheft 31*, Tübingen (1986), s. 61-63; Richard E Jones, *Greek and Cypriot Pottery, A Review of Scientific Studies*, British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 1, Athens, 1986, s. 661; Michael Kerschner-H. Mommsen-Meral Akurgal-W. Dietrich Niemeier, *Töpferzentren der Ostagais: Archaometrische und archaologische Untersuchungen zur Mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 3, Vienna, 2002, s. 63-72, 149.

yayın projesi başlatılmış olup bu projenin sonuçları M. Vakhtina, Ş. Yıldırım tarafından birlikte yayınlanacaktır³¹.

Gri Mal Seramik

Hem yuvarlak planlı hem de dikdörtgen planlı konutlarda Doğu Yunan Seramiği ile birlikte yine bu yapıların içinde ve çevresinde yürütülen çalışmalarda, çok sayıda yerel üretim, üzerlerinde bazen fırça ile yapılmış zig zag, üçgen ve damataşı motifleri, bazen de ip baskısı, kazıma ya da parmak baskısı ile yapılmış motifler olan genellikle koyu gri, siyah ve koyu kahverengi hamurlu, elde ve çarkta yapılmış seramik parçaları da ortaya çıkarılmıştır. Kapların önemli bir bölümünün üzerinde herhangi bir bezeme yer almamaktadır. Bazı kaplarda ise gövde üzerindeki kabartma şerit bant üzerine parmak baskısı yapıldığı görülmektedir. Bu seramiklere Akropolün Arkaik Dönem'e tarihlendirilen bütün tabakalarında yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır. Tieion'da ortaya çıkarılan Gri Mal kapların bilhassa fırça ile yapılmış geometrik desenli olanları, Kuzey Karadeniz'deki kazılarda ortaya çıkarılan ve Barbar Seramiği olarak adlandırılan buluntuların aksine oldukça kalitelidir (Fig. 12). Gri Mal seramiğinde mutfak kapları, içki kapları ve depolama kapları yoğunluktadır. Kapların önemli bir bölümünde perdah izi görülür. Kaba mutfak kaplarında mika oranı diğer kaplara oranla daha yüksektir. Akropoldeki kazılar sırasında Gri Mal seramikle birlikte Siyah Mal olarak da adlandırabileceğimiz yerel bir seramik türüne daha rastlanılmaktadır. Ancak bu seramik gri olanlarına oranla daha az sayıdadır. Siyah Mal seramikler Erken Demir Çağı başlarında Balkanlar'da, Thrace'de ve Troia'da VIIb2 tabakasında görülen ve Buckelkeramik olarak da adlandırılan kaplara hamur, form, yapım tekniği ve bezeme olarak oldukça benzemektedir.

2019 yılı kazı sezonunda akropolisin batı ucunda bulunan ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen bir sarnıç yapısının kazısı gerçekleştirilmiştir. Sarnıca akropolisten ulaşımı sağlayan tonozlu dehlizin çökmesiyle birlikte dehlizin içerisine akropolden gelen toprak tabakaları dolmuştur. Bu dolgunun içinde ise çok sayıda Orientalizan Dönem Doğu Yunan seramiği ile birlikte Gri Mal seramikler de bulunmuştur. Bu dolguda bulunan seramikler arasında ise bir tanesi oldukça ilgi çekicidir. Bu seramik koyu gri renkli bir kaba ait gövde parçasıdır. Bu parçanın üzerinde dört karakterden oluşan "EIES" ya da "EGES" yazdığı düşünülen Phrygce bir yazıt

31 Akropolde ortaya çıkarılan Doğu Yunan seramikleri Dr. Marina Vakhtina ve Dr. Şahin Yıldırım tarafından yayına hazırlanmaktadır.

bulunmaktadır. A. Avram tarafından “Eski Phryg Yazısı/Dili - Old Phrygian Language” olarak değerlendirilen bu yazıtın olasılıkla MÖ 7-6. yüzyıllar arasına tarihlendiği düşünülmektedir. Bununla birlikte akropolde bulunan ve üzerinde ne yazdığı henüz deşifre edilmemiş bir seramik kap parçası üzerinde de kazıma tekniğiyle oluşturulmuş bir yazıtta daha rastlanılmıştır. Bu yazıtlar Doç. Dr. Bülent Öztürk ve A. Avram tarafından yayına hazırlanmaktadır (Fig. 13).Phrygia'nın başkenti Gordion'da yürütölen kazı çalışmaları sırasında da üzerinde Phryg alfabesi ile yazılmış yazıtların bulunduğu birçok seramik parçası bulunmuştur. Bu seramiklerin önemli bir bölümü MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.³²

Akropolde bulunan Gri Mal seramik buluntularının hemen hepsi MÖ 7-6. yüzyıllara tarihlendirilen tabakalardan gelmektedir. Bu seramikler Grek Koloni Çağı seramikleri ile aynı kontekste bulunmuşlardır. Bu da bizim Tios'da bulunan kolonistlerle yerel Proto Phryg toplulukların bire bir iletişim halinde olduklarını ve birbirleri ile iyi ilişkiler kurduklarını düşündürtmektedir. Ancak kesin bir yargıya varmak için henüz çok erkendir. Akropolde bulunan Orrientalizan ve Arkaik Dönem'lere tarihlendirilen Grek seramiğinin beş katından daha fazla miktarda Gri Mal olarak adlandırdığımız yerel Phryg menşeiili seramik bulunmuştur.

Gri Mal, diğer bölgelerin aksine İç ve Batı Anadolu'da oldukça yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır³³. Bu durum Phryglerin bu bölgedeki varlığıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu seramik kap formları neredeyse hiç değişmeden Orta ve Geç Demir Çağı boyunca geniş bir coğrafyada yer almakta ve bu seramiklerin kullanımı bazı bölgelerde Hellenistik ve Roma dönemlerine kadar uzanmaktadır³⁴. Bu

32 Rodney Young, *Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet*, (Hesperia Suppl. 38), Athens, 1969, s. 252-296; Claude Brixhe-Lejeune Michel, *Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes*, Paris, 1984.

33 Lisa Kealhofer-Peter Grave-Ben Marsh-Sharon Steadman-L. Ronald Gorny-D. Geoffrey Summers, “Patterns of Iron Age Interaction: Three sites in Yozgat Province”, *Anatolian Studies* 60, (2010), s. 71-92.

34 Robert Henrickson, “Continuity and Discontinuity in the Ceramic Tradition of Gordion during the Iron Age”. (ed.) D. French, ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 3* (Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990) (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16), London (1994), s. 95-129; Robert Henrickson-Pamela Vandiver-James Blackman, “Lustrous Black Fine Ware at Gordion, Turkey: A Distinctive Sintered Slip Technology”, (ed.) P. B. Vandiver, M. Goodway, ve J. L. Mass, *Materials Issues in Art and Archaeology VII* (Symposium held November 26-30, 2001, Boston, Massachusetts, Materials Research Society Symposia Proceedings 712), Warrendale, PA (2002), s. 391-400; Robert Henrickson, “The Local Potter's Craft at Phrygian Gordion”, (ed.) L. Kealhofer, *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work at Gordion*, Philadelphia (2005), s. 124-135; G. Kenneth Sams, *The Early*

seramiğe Güney Karadeniz'in iç bölgelerinde de rastlanılmaktadır. Bithynia'nın Doğu komşusu olan Paphlagonia'da R. Matthews tarafından gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına göre, bu seramik, bütün güneybatı Paphlagonia buluntuları arasında en belirgin Demir Çağı grubu olarak nitelendirilmektedir³⁵. Matthews tarafından bu durum Phryg kültürünün Anadolu'nun kuzeyine yansması olarak değerlendirilmiştir³⁶. Sinop'ta Ekrem Akurgal tarafından yürütülen kazılarda da MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen Doğu Yunan seramiği ile birlikte çok sayıda Phryg seramiği ortaya çıkarılmıştı. Bu durum iç bölgelerle geliştirilen iyi ilişkilere bir kanıt olarak yorumlanmıştır³⁷.

Bununla birlikte Tieion'a kuş uçuşu 80 km. mesafede olan Hadrianoupolis ve Cimistine'de yürütülen araştırmalarda da bu seramiğe rastlanılmıştır³⁸. Aynı zamanda Heracleia Pontica yakınlarında bulunan İnönü Mağarası kazılarında da bu türde seramik buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Kazıyı yürüten H. Ekmen, bu buluntuları Troia VIIb1 ve VIIb2 kültürleri ile ilişkilendirmekte, Balkanlar'dan Anadolu'ya Geç Bronz Çağı sonu, Erken Demir Çağı başlarında meydana geldiği düşünülen göçlerle bağlantılı olduğu savını öne sürmektedir³⁹. Phryglerin başkenti Gordion'da yürütülen kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen çukur konutlarda da az miktarda el yapımı seramikler bulunmuştu⁴⁰. Bu seramiklerin varlığı ile Phryglerin Thraklar gibi Balkanlar'dan gelme bir topluluk olduğu yönünde bir görüş de belirginleşmeye başlamıştır⁴¹.

Phrygian Pottery, Gordion Excavations 4.1–2; University Museum Monograph 79, Philadelphia, 1994; S. Marie Stewart, *Gordion After the Knot: Hellenistic Pottery and Culture*, (Ph.D. dissertation), University of Cincinnati, Cincinnati, 2010, s. 49-50; G. Dechkova Toteva, *Local Cultures of Late Achaemenid Anatolia*, (Ph.D. dissertation), University of Minnesota, 2007, s. 53, 59.

35 Roger Matthews-Claudia Glatz, *At empires' edge; Project Paphlagonia, regional survey in North central Turkey*, British Institute of Archaeology at Ankara, London, 2009, s. 153.

36 Matthews-Glatz, *Project Paphlagonia, regional*, s. 153.

37 Akurgal – Budde, 1956, s. 9.

38 Ergün Lafli-K. Şahin Gülseren, "Iron Age and Hellenistic Ceramics from Southwestern Paphlagonia", *Archaeology and Science* 7, (2012), s. 9-166; Ergün Lafli-K. Şahin Gülseren-Sami Pataci, "Iron Age Ceramics from Southwestern Paphlagonia", ss*Anatolia Antiqua* 21, (2013), s. 33-68.

39 Hamza Ekmen-Ahmet Mercan-Gülden Ekmen-Ali Güney, "İnönü Mağarası 2017 Yılı Kazıları", *KST XXXX/II*, Ankara (2019), s. 274.

40 R. Gocha Tsetsckhladze, "Early Iron Age Societies of the Black Sea region and Anatolia: Some Observations", (ed.) G. Darbyshire ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 5* (Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–10 August 2001) (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 31), London (2005b), s. 214.

41 M. Mary Voight, "Excavations in Gordion 1988-1989; the Yassihöyük Stratigraphic Se-

Gri Mal seramiğe Güneybatı Karadeniz kıyısında arkeolojik konteks olarak ilk defa Tieion'da rastlanılmıştır. Eldeki Phrygce seramik yazıtları ve seramiklerin bazılarının üzerlerinde görülen dama taşı, zig zag ve üçgenler gibi Phryg motifleri, Tieion gri mal seramiğinin oldukça önemli bir bölümünün Phryg Kültürü ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Tieion siyah ve gri mal seramikler üzerine yürütülen ayrıntılı araştırmalar ise devam etmektedir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Karadeniz kıyılarında, tıpkı Tieion'daki Siyah Mal olarak adlandırdığımız seramik tipine benzeyen, el yapımı bir seramik daha vardır. Kuzey Karadeniz'deki arkeolojik araştırmaları yürüten araştırmacıların bir bölümü tarafından “Barbar Seramiği” olarak da adlandırılan bu seramiğe, Karadeniz'in hem kuzeyinde hem de batısında erken dönem yerleşimlerinde sıkça rastlanılmaktadır. Kuzey Karadeniz'de ortaya çıkarılan bu seramiklerin o bölgelerde yaşayan yerel toplumlarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir⁴². Bu seramiğe Romanya'da Istros⁴³, Odessos⁴⁴, Tomis⁴⁵, Apollonia Pontika⁴⁶, Berezan⁴⁷, Olbia⁴⁸ gibi birçok kentte rastlanılmıştır. Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşimlerde bu seramiğin menşei ile ilgili tartışmalar halen devam etmektedir.

quence”,(ed.) D. H. French, ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 3* (Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12 August 1990) (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16), London (1994), s. 285.

- 42 R. Gocha Tsetskhladze, “The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population” (ed.) G. R. Tsetskhladze, *The Greek Colonisation of The Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart (1998), s. 44-47; Tsetskhladze, “On the Earliest”, s. 262-268. Various ancient sources state that many local communities lived around the Black Sea such as the Thracians, Getae, Cimmerians, Scythians, Mariandyni, Tibareni, Eneti, Chalybes, Macrones etc. (Tsetskhladze, “The Greek Colonisation”, s. 44-50.)
- 43 Suzaria Dimitriu, “Cartierul de locuinte din zona de vest a cetatii, inepoca arhaica Sapaturi 1955–1960”, (ed.) E. Conduraci, *Histria 2*, Bucharest (1960), s. 54-56.
- 44 Goranka Toncheva, “Arhaichiya materiali ot Odesos”, *Izvestiya na Arheologicheskaya Institut 30.1*, (1967), s. 173.
- 45 Lucian Arsenie, “Ceramica lucrată cu mâna la Tomis – stadiul actual al cercetărilor”, *Pontica 33–34*, (2000–2001), s. 283-298.
- 46 Krastina Panayotova-Margarit Damyantov-Daniela Stoyanova-Teodora Bogdanova, “Apollonia Pontica: The Archaic Temenos and Settlement on the Island of St. Kirik” (Poster sunum), (ed.) J. M. Alvarez, T. Nogales ve I. Rod, *Centre and Periphery in the Ancient World*, (Proceedings of the XVIIIth International Congress of Classical Archaeology I Merida 13.-17. May 2013), 2014.
- 47 Konstantin Konstantinovich Marchenko, *Varvary v sostave naseleniya Berezani i Ol'vii*, vo vtoroi polovine VI –pervoi polovine IV. do n.e.: po materialam lepnoi Keramiki, Leningrad, 1988, s. 131; L. Sergei Solovyov, *Ancient Berezan: The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, (ed.) J. Boardman ve G. R. Tsetskhladze, (Colloquia Pontica 4), Leiden/Boston/Cologne, 1999, s. 43-58.
- 48 Marchenko, *naseleniya Berezani*, s. 131; Solovyov, *Ancient Berezan*, s. 43-58.

Pişmiş Toprak Figürinler

Akropol Doğu terasta P1 konutunun içinde iki adet terracotta at başı figürünü bulunmuştur (Fig. 14 sol). En altta bulunan arkeolojik tabakada bulunan bu figürinler oldukça ilgi çekicidir. Birinci figürün olasılıkla yerel üretimdir. Terracotta at figürünün boynunun ve başının bir kısmı korunmuştur. Gözü boya ile işlenmiş, figürün kulaklarının olduğu üst bölümü ise kırılmıştır. Figürün burun ve ağız kısmı incelererek ileri uzanmaktadır ancak büyük bir kısmı kırık ve noksanıdır. Boyundan başa geçiş kısmında iyi korunan tek bölüm göz kısmıdır. Siyah boya ile badem formundaki gözün ortasında nokta şeklinde iris işlenmiştir. Boya ile belirtilmiş olan gözün badem formunda oluşu MÖ 7. yüzyıldan itibaren vazo resimlerinde görülmektedir. Gözün hemen altında oluşturulmuş üçlü yatay insize kısa çizgi grubu ve bu yatay çizgi grubunun bir santimetre kadar altında yine insize/kazıma üçlü çizgi grubu ile oluşturulmuş “zigzag” motifi ise atın boyun kısmına işlenmiştir.

İkinci figürün ise kalıp yapımıdır (Fig. 14 orta ve sağ). Atın boyundan başa geçiş kısmı ve başı korunmuştur. Başın arka kısmında yele dikdörtgen bir çıkıntı olarak verilmiş, başın üst kısmındaki yele bölümü ise kırılmıştır. Kulaklar el ile biçimlendirilmiştir. Atın sağ kulağının önünde göz yüzeysel bir kazıma çizgi ile belirtilmiştir. Burun kısmı önde düz olarak bitirilmiştir. Burnun sol yanında 0,7cm çapında daire biçimli ek yeri(çıkıntı) göze çarpar. Olasılıkla burada yer alan bir parça kırılmıştır. Belki de Geç Geometrik Dönem'e tarihlendirilen bazı bronz figürinlerde de görüldüğü üzere birkaç attan oluşan bir gruba aittir. Figürün siyah firnis(glaze) ile kaplanmıştır.

Orta Geometrik Dönem'den itibaren seramikler üzerinde görülmeye başlanan at figürleri⁴⁹, Geç Geometrikte oldukça yaygınlaşan mezar kapları olan amphora, krater benzeri formlar üzerindeki cenaze sahnelerinin bir parçası olarak karşımıza çıkmaya başlar⁵⁰. Özellikle Geç Geometrik'te MÖ 8.yüzyılın ortaları ve son çeyreği içerisinde, vazolar üzerinde görülen at figürlerinin siluet şeklinde betimlenmesi, yelenin belirtilmeye başlaması ve burnun da bir trompet formunda öne doğru düz uzanması yaygın form özelliği olarak görülür⁵¹. Vazolar üzerinde görülen at figürlerinde görülen ikonografik özelliklerin MÖ 8. yüzyılın ortalarından

49 J. Nicolas Coldstream, *Geometric Greece: 900–700 BC*, 2nd ed., London, 2003, s. 54-56, fig. 24a.

50 Coldstream, *Geometric Greece*, s. 88-101, figs. 33a, 34a, 35d, 37a–d.

51 D. Gordon Mitten, “The Earliest Greek Sculptures in the Museum”, *Boston Museum Bulletin*, 339, (1967), s. 4–18, fig. 3.

itibaren bronz at figürinlerinde de yaygınlaştığı görülür⁵². MÖ 8. yüzyıldan itibaren Geometrik Dönem'e tarihlendirilen Atina mezarlarında bulunan pyxislerin kapaklarına da tutamak olarak at figürlerinin eklendiği görülür⁵³. MÖ 8. yüzyılın son çeyreğinde ise oldukça yaygınlaşır. At figürlerinin yaygınlaşması, olasılıkla Homeros'un İlyada destanında konu edildiği vazolar üzerindeki cenaze sahneleri ve araba yarışları ile ortaya çıkan kahramanlık kültürünün işareti olarak yorumlanmaktadır.

Tieion'daki at figürinleri ile ilgili bazı soru işaretleri bulunmaktadır. En önemli konu bunların tarihlendirilmesi konusudur. Özellikle siyah firnslı at figürinin Geç Geometrik Dönem örnekleriyle bazı önemli benzerliklerinin olması oldukça ilgi çekicidir. Ancak akropoldeki bütün arkeolojik veriler, terminus ante quem olarak MÖ 7. yüzyılın son çeyreğini işaret etmektedir. Bu buluntu grubunun net olarak tarihlendirilmesi üzerine çalışmalar devam ettirilmektedir⁵⁴.

Değerlendirme ve Sonuç

Tieion acropolisinin doğusunda bulunan 1. terasdan elde edilen veriler, Güney Karadeniz arkeolojisi açısından oldukça önemli sonuçlar vermektedir. Güney Karadeniz'deki Grek Kolonizasyonu ile ilgili ilk ciddi bulgulara Tieion'da rastlanılmış ve bulunan bu konut yapıları, Oikistlerin tıpkı Kuzey Karadeniz'deki bazı yerleşimler gibi çukur konutlar kullandıklarını göstermiştir. Tieion'da bulunan Doğu Yunan seramikleri, bilhassa da Orta Yaban Keçisi 2 evresine tarihlendirilen parçalar, Samsun Akalan⁵⁵ ve Sinop'ta⁵⁶ bulunanlar hariç, bir ilktir. Güney Batı Karadeniz kıyısında yaşayan yerel halklardan birisinin Phryg orjinli bir toplum olduğunu söyleyebilecek derecede yoğun seramik buluntusu ve önemli

52 Coldstream, *Geometric Greece*, s. 129, 156, figs. 48 a–b, 58b; Mitten, “The Earliest Greek”, s. 4-18, fig. 3; Mary Voyatzis, “Votive riders seated side-saddle at early Greek sanctuaries”, *Annual of the British School at Athens* 87, (1992), s. 259-279, fig. 1-5.

53 Rodney Young, *Late Geometric Graves*, s. 80; Barbara Bohlen, *Die Geometrischen Pyxiden*, Kerameikos 13, Berlin, 1988, s. 8-12, 74-76; Barbara Bohlen, “The Boeotian Origin of an Unusual Geometric Vase”, *The J. Paul Getty Museum Journal* 20, (1992), s. 41-44.

54 Bu pişmiş toprak at figürinleri, Bartın Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Fatma Bağdatlı Çam tarafından ayrıntılı bir şekilde yayınlanacaktır.

55 W. Willson Cumber, “Iron Age Pottery from Akalan”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Istanbul* 26, (1976), s. 31-36, pl. 7.

56 Ekrem Akurgal, “Sinop Kazıları”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 6.1, (1956), s. 48 Ekrem Akurgal-Ludwig-Budde, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*, TTKY 14, Ankara, 1956, s. 4-7; Yusuf Boysal, “Sinop'un En Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 8.2, (1958), s. 23–29.

arkeolojik veriler ele geçirilmiştir. Bununla birlikte Eski Phryg alfabesiyle yazılmış çömlek parçaları da bu bölgede tespit edilmiş ilk Phryg yazıtlarıdır. Phryglerin MÖ 7. yüzyılda bölgenin iç kısımlarındaki varlıkları ile ilgili çok sayıda bulgu söz konusudur. Tieion'a en yakın bulgu ise kuş uçuşu 25km. ötede olan Gökçebey'de kurtarma kazıları sonrasında ortaya çıkarılan bronz Phryg fibulasıdır (Fig. 15). Gökçebey'de bulunan Çanakçılar Özel Müzesi envanterine geçtiğimiz yıllarda giren 25cm çapında, 6cm. yüksekliğindeki bronzdan yapılmış omphaloslu bir kap da Gökçebey'e çok yakın bir tümülüste bulunmuştur (Fig. 16). İkonographik özellikleri açısından MÖ 8-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir⁵⁷. Bölgeye yaklaşık 100km. kadar uzaklıkta olan Safranbolu'da MÖ 9-8. yüzyıllara tarihlendirilen Büyük Göztepe tümülüsünde de Phryg seramiği parçaları ortaya çıkarılmıştır⁵⁸. Ayrıca Safranbolu çevresindeki kaya mezarlarında da Phryg etkileri görülmektedir. Bunlardan özellikle Soğanlı Vadisi'ndeki Karakoyunlu köyünde bulunan ve MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen bir kaya mezarının üçgen alımlıklı fasadında bu etki belirgin bir şekilde hissedilir (Fig. 17)⁵⁹. Tieion'a kuş uçuşu 60 km. uzaklıkta olan Heracleia Pontike yakınlarındaki Alaplı kırsalında bulunan ve Ereğli Müzesi'nde sergilenen MÖ 9-8. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Kybele Kült heykeli de bölgedeki güçlü Phryg mirasının kalıntıları şeklindedirler (Fig. 18).

Tieion'un kurucularının baskın Phryg kültüründen etkilenmemeleri düşünülemez. Phryg kökenli bir tanrı olan Zeus Syrgastes'in⁶⁰ Tieion antik kentinin en önemli

- 57 O. White Muscarella, "Phrygian or Lydian?", *Journal of Near Eastern Studies* 30, (1971), s. 49, pl. IV, fig. 9.
- 58 Şahin Yıldırım, "A Great Tumulus from Paphlagonia", (ed.) G. R. Tsjetskladze ve S. Atasoy, *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity* (Selected Papers from the Third International Conference 'The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast', 27-29 October 2017, Tekkeköy, Samsun), Oxford (2019), s. 226-43.
- 59 Hubertus von Gall, *Die Paphlagonischen Felsgräber: Eine Studie zur kleinasiatischen Kunstgeschichte*, Tübingen, 1966, s. 73-82; Peri Johnson, *Landscapes of Achaemenid Paphlagonia*, University of Pennsylvania, 2010, s. 353; Maya Vassileva, "The Rock-Cut Monuments of Phrygia, Paphlagonia and Thrace: A Comparative Overview". (ed.) G.R. Tsjetskladze, *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of Archaeology and Ancient History* (BAR International Series 2432), Oxford (2012), s.245; Vassileva, "Phrygia and the southern Black Sea littoral", (ed.) G. R. Tsjetskladze-A. Avram-J. F. Hargrave, *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD)* (Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, Belgrade, 17-21 September 2013), Oxford (2015), s. 93-94; Yıldırım "Gökbel Köyü Hamas Kırım Tümülüsü", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı 2*, (2018), s. 1307.
- 60 Alexandru Avram, "Two Phrygian Gods between Phrygia and Dacia", *Colloquium Anatolicum* 15, (2016), s. 70-83; Christian Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*,

kültü olmasının temelinde buradaki yerel kültürlerle olan güçlü etkileşim vardır. Bu kültürün etkilerine kentten Roma Dönemine tarihlendirilen sikkelerinde de sıkça rastlanılmaktadır (Fig. 19)⁶¹. Kentin Koloni Çağı buluntuları arasında ortaya çıkarılan Phryg seramiği ve Phryg yazıtlarını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Tieion akropolünden Güney Karadeniz'deki Grek Kolonizasyonu'nun J. Boardmann, G. R. Tsetschladze gibi birçok bilim insanı tarafından öne sürülen MÖ 7. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Miletos'un önderliğinde gerçekleştiği fikrini doğrular çok sayıda bulgu elde edilmiştir⁶². Bununla birlikte Geç Geometrik dönem at figürinleri ile oldukça benzeşen siyah firnisli at figürini gibi tartışmalı bulgular da mevcuttur. Fakat Akropolde açılan tüm açmalarda Grek Koloni Çağı'nı işaret eden buluntuların neredeyse hepsi MÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Bölgeye gelen Grekler'in Koloni Çağı'ndaki gibi sistematik olmasa da yerleşim öncesi keşif gezileri gibi öncü girişimleri de söz konusu olabilir⁶³. Halys havzasından elde edilen bulgular, Grekler'in MÖ 7. yüzyıl öncesinde de Karadeniz ile bir şekilde ilişkide olduğunu göstermektedir⁶⁴.

Istanbul Forschungen 39, Tübingen, 1993, s. 509.

- 61 Bülent Öztürk, "Tios (Zonguldak-Filyos) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar ve Kültür/ Religious Belief and Cults in Tios", (ed.) Ş. Dönmez, *Lux ex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy*, Ankara (2013b), s. 331-332; Bülent Öztürk, "Bithynia-Paphlagonia Sınıırından (Tios veya Hadrianopolis) Bir Yazıt Üzerine Düşünceler, Zeus Syrgastes/Syrgastios Kültü ve Agon'u", (ed.) M. Arslan ve F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul (2018), s. 722.
- 62 John Boardmann, "Early Greek Pottery on Black Sea Sites?", *Oxford Journal of Archaeology* 10.3, (1991), s. 387-390; John Boardmann, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London, 1999, s. 245-267; R. Gocha Tsetschladze, "Greek Penetration of the Black Sea", (ed.), G. R. Tsetschladze ve F. De Angelis, *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, (Oxford University Committee for Archaeology Monograph 40), Oxford (1994), s. 123-126; Tsetschladze, "The Greek Colonisation" s. 19; Tsetschladze, "The Scythians: Three Essays" (ed.) G. R. Tsetschladze, *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC* (Colloquia Antiqua 1), Leuven/Paris/Walpole, MA (2011), s. 96.
- 63 Akurgal, "Sinop Kazıları", s. 49.
- 64 Manolis Manoledakis, "The Early Greek Presence in the Southern Black Sea", (ed.) M. Manoledakis, G.R. Tsetschladze ve Xydopoulos, Ioannis, *Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral*, (Colloquia Antiqua 18), Leuven/Paris/Bristol (2018), s. 173-241; LatifeSummerer, "Indigenous Responses to Encounters with the Greeks in Northern Anatolia: The Reception of Architectural Terracottas in the Iron Age Settlements of the Halys Basin". (ed.) P. G. Bilde ve J. H. Petersen, *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflicts and Coexistence*, (Black Sea Studies 8), Aarhus (2008), s. 262-267; LatifeSummerer, "Influence of the Greek Pottery on the Late Archaic Architectural Terracottas from North Anatolia". *Il Mar Nero* 6, (2009), s. 188.

Tieion akropolünde yürütölen çalışmalar, kentin Orta Çağ mimarisine ait izlerin daha az bulunduğu 3. ve 4. teraslarda devam ettirilecektir. Özellikle sahildeki sarnıç yapısının hemen üstünde bulunan 4. terasın, Grek Koloni Çağı'na ait daha fazla veriyi içinde bulundurduğunu düşünöyoruz. Tieion'un Koloni Çağı verileri henüz çok yenidir. Kazıların ilerlemesi ile birlikte elimizdeki verileri arttırmayı ve Güney Karadeniz'in içinde birçok sorusunu barındıran bu dönemini daha ayrıntılı bir şekilde yorumlamayı umuyoruz.

KAYNAKLAR

- Akurgal, Ekrem, “Sinop Kazıları”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 6.1, (1956), s. 47–61.
- Akurgal, Ekrem-Budde Ludwig, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope*, TTKY 14, Ankara 1956.
- Arsenie, Lucian, “Ceramica lucrată cu mâna la Tomis – stadiul actual al cercetărilor”, *Pontica* 33–34, (2000–2001), s. 283–298.
- Atasoy, Sümer, “Zonguldak – Fiyos (Tios/Tieion/Tios/Tianos/Tieum) Kurtarma Kazısı”, (ed.) İ. Delemen, *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı*, İstanbul 2008, s. 91–97.
- Atasoy, Sümer, “Önsöz/ Forward”, (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak’ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara (2015), s. 1–13.
- Atasoy, Sümer, “Tios Kentinin Siyasi Tarihi/ The Political History of Tios”, (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak’ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara (2015), s. 15–27.
- Atasoy, Sümer-Erpehlivan, Hüseyin, “Tios’da Erken Yerleşmeye Ait Keramikler/ Ceramics from the Early Settlement at Tios”, (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak’ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara 2015, s. 202–217.
- Atasoy, Sümer-Yıldırım, Şahin, “Filyos-Tios 2009 Yılı Kazısı”, *KST XXXII/IV*, 2011 (Ankara), s. 1-16.
- Atasoy, Sümer-Yıldırım, Şahin (ed.), *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak’ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara 2015.
- Avram, Alexandru, “Two Phrygian Gods between Phrygia and Dacia”, *Colloquium Anatolicum* 15, (2016), s. 70–83.
- Bean, George, “Tios”, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton (1979), s. 925.
- Boardmann, John, “Early Greek Pottery on Black Sea Sites?”, *Oxford Journal of Archaeology* 10.3, (1991), s. 387-390.
- Boardmann, John, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London 1999.
- Bohen, Barbara, *Die Geometrischen Pyxiden, Kerameikos 13*, Berlin 1988.

- Bohen, Barbara, “The Boeotian Origin of an Unusual Geometric Vase”, *The J. Paul Getty Museum Journal* 20, (1992), s. 41–44.
- Boysal, Yusuf, “Sinop’un En Eski Buluntuları ve Kolonizasyonu Hakkında”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 8.2, (1958), s. 23–29.
- Brixhe, Claude-Michel, Lejeune, *Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes*, Paris 1984.
- Büyüksalih, İsmail-Akçın, Hakan-Sefercik, U. Güneş-Karakış, Serkan-Marangoz, A. Murat, “Batı Karadeniz Sahil Bölgesindeki Filyos Nehri ve Deltasındaki Değişimlerin Zamansal CBS ile İncelenmesi”, *Ege Coğrafi Bilgi Sistemleri Çalıştayı*, İzmir (2005), s. 1-8.
- Coldstream, J. Nicolas, *Geometric Greece: 900–700 BC*, 2nd ed., London 2003.
- Cook, R. Manuel, “Fikellura Pottery”, *Annual of the British School at Athens* 34, (1933-34), s. 1-99.
- Cook, R. Manuel, “Ionia and Greece in the 8th and 7th Centuries B.C.”, *JHS* 66, (1946), s. 67-98.
- Cook, R. Manuel, “The Wild Goat and Fikellura Styles: Some speculations”, *Oxford Journal of Archaeology* 11.3, (1992), s. 255-266.
- Cook, R. Manuel-Dupont, Pierre, *East Greek Pottery*, London and New York, 1998.
- Crow, James-Hill, Stephen, “The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia”, *Anatolian Studies* 45, (1995), s. 251-265.
- Cummer, W. Willson, “Iron Age Pottery from Akalan”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Abteilung İstanbul 26, (1976), s. 31-36.
- Damyantov, Margarit, “On the Chronology of the Earliest Greek Metallurgy in Apollonia Pontica (Poster presented)”, *The 19th International Congress of Classical Archaeology-Archaeology and Economy in the Ancient World*, (22–26 May 2018), Cologne/Bonn, 2018.
- Dimitriu, Suzaria, “Cartierul de locuinte din zona de vest a cetatii, inepoca arhaica Sapaturii 1955–1960”, (ed.) E. Conduraci, *Histria* 2, Bucharest (1960), s. 19-132.
- Doonan, Owen-Vural, Hüseyin-Goldman, Andrew-Bauer, Alexander-Rempel, Jane-Sherratt, Suzan-Krotschek, Ulrike-Maranzana, Paolo-Sökmen, Emine, “Sinop Kalesi Archaeological Excavations, 2015–2016 Field Seasons”, (ed.)

- S. Steadman ve G. McMahon, *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries*, vol. 2, Newcastle-upon-Tyne (2017), s. 178-199.
- Dupont, Pierre, “Naturwissenschaftliche Bestimmung der Archaischen Keramik Milets”, (ed.) W. Müller-Wiener, *Istanbuler Mitteilungen Beiheft* 31, Tübingen (1986), s. 57-71.
- Ekmen, Hamza-Mercan, Ahmet-Gülden Ekmen-Güney, Ali, “İnönü Mağarası 2017 Yılı Kazıları”, *KST XXXX/II*, Ankara (2019), s. 271-292.
- Esen, İzzet, “Antik Tios/Tieion/Villaios (Filyos) Kenti”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yılığ*, Ankara (2003), s. 196-224.
- Henrickson, Robert, “Continuity and Discontinuity in the Ceramic Tradition of Gordion during the Iron Age”. (ed.) D. French, ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 3* (Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12 August 1990) (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16), London (1994), s. 95-129.
- Henrickson, Robert, “The Local Potter’s Craft at Phrygian Gordion”, (ed.) L. Kealhofer, *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work at Gordion*, Philadelphia (2005), s. 124-135.
- Henrickson, Robert-Vandiver, Pamela-Blackman, James, “Lustrous Black Fine Ware at Gordion, Turkey: A Distinctive Sintered Slip Technology”, (ed.) P. B. Vandiver, M. Goodway, ve J. L. Mass, *Materials Issues in Art and Archaeology VI* (Symposium held November 26–30, 2001, Boston, Massachusetts, Materials Research Society Symposia Proceedings 712), Warrendale, PA (2002), s. 391–400.
- Hubertus, von Gall, *Die Paphlagonischen Felsgräber: Eine Studie zur kleinasiatischen Kunstgeschichte*, Tübingen, 1966.
- Johnson, Peri, *Landscapes of Achaemenid Paphlagonia*, University of Pennsylvania, 2010.
- Jones, A. H. Martin, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2nd ed., Amsterdam, 1983.
- Jones, Richard, E., *Greek and Cypriot Pottery, A Review of Scientific Studies*, British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 1, Athens, 1986.
- Kealhofer, Lisa-Grave, Peter-Marsh, Ben-Steadman, Sharon-Gorny, L. Ronald-

- Summers, D. Geoffrey, “Patterns of Iron Age Interaction: Three sites in Yozgat Province”, *Anatolian Studies* 60, (2010), s. 71-92.
- Kerschner, Michael-Mommsen, H.-Akurgal, Meral-Niemeier, W. Dietrich, *Töpferzentren der Ostagais: Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur Mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 3*, Vienna 2002.
- Kerschner, Michael- Schlotzhauer, Udo, “A new Classification System for East Greek Potter”, *Ancient West and East* 4.1, (2005), s. 1-56.
- Küçükali, Serhat, “Forecasting the river discharge, thermal and sediment load characteristics: A case study”, (ed.) M. S. Altunakar ve diğerleri, *River Flow 2008* (Proceedings of the International Conference on Fluvial Hydraulics, Çeşme, Izmir, Turkey, 3–5 September 2008), Ankara (2008), s. 1975-1981.
- Lafli, Ergün-Gülseren, K. Şahin, “Iron Age and Hellenistic Ceramics from Southwestern Paphlagonia”, *Archaeology and Science* 7, (2012), s. 9-166.
- Lafli, Eergün-Gürselen K. Şahin-Patacı, Sami, “Iron Age Ceramics from Southwestern Paphlagonia”, *Anatolia Antiqua* 21, (2013), s. 33-68.
- Manoledakis, Manolis,. “The Early Greek Presence in the Southern Black Sea”, (ed.) M. Manoledakis, G.R. Tsatskhladze ve Xydopoulos, Ioannis, *Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral*, (Colloquia Antiqua 18), Leuven/Paris/Bristol (2018), s. 173-241.
- Marchenko, Konstantin.Konstantinovich, Varvary v sostave naseleniya Berezani i Ol'vii, vo vtoroi polovine VI –pervoi polovine IV. do n.e.: po materialam lepnoi Keramiki, Leningrad 1988.
- Marek, Christian, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Istanbuler Forschungen 39, Tübingen 1993.
- Marek, Christian, *Pontus et Bithynia: Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Mainz 2003.
- Marek, Christian, *In the Land of a Thousand Gods: A History of Asia Minor in the Ancient World*, Princeton/Oxford 2016.
- Matthews, Roger-Glatz, Claudia, *At empires' edge; Project Paphlagonia, regional survey in North central Turkey*, British Institute of Archaeology at Ankara, London 2009.
- Bulleten, Ağustos 2021, Cilt: 85/Sayı: 303; 383-422

- Mitten, D. Gordon, "The Earliest Greek Sculptures in the Museum", Boston Museum Bulletin, 339, (1967), s. 4-18.
- Muscarella, O. White, "Phrygian or Lydian?", *Journal of Near Eastern Studies* 30, (1971), s. 49-63.
- Öztürk, Bülent, "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti/ The ancient city of Tios from its establishment till the end of the Byzantine Period", *Arkeoloji Sanat* 128, (2008), s. 63-78.
- Öztürk, Bülent, Küçükasya'nın Batı Karadeniz Kıyısında Bir Antik Kent: Tios (Tieion), Marmara University, (Ph. D Dissertation), İstanbul 2012.
- Öztürk, Bülent, "The History of Tieion/Tios (Eastern Bithynia) in the light of Inscriptions", (ed.) Manoledakis, M. *Exploring the Hospitable Sea* (Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in in Thessaloniki, 21–23 September 2012), (BAR International Series 2498), Oxford (2013a), s. 147-164.
- Öztürk, Bülent, "Tios (Zonguldak–Filyos) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar ve Kültler/ Religious Belief and Cults in Tios", (ed.) Ş. Dönmez, *Lux ex Ponto Euxino. Studies Presented in Honour of Sümer Atasoy*, Ankara (2013b), s. 331-346.
- Öztürk, Bülent, "Bithynia-Paphlagonia Sınıırından (Tios veya Hadrianopolis) Bir Yazıt Üzerine Düşünceler, Zeus Syrgastes/Syrgastios Kültü ve Agon'u", (ed.) M. Arslan ve F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul (2018), s. 717-740.
- Öztürk, Bülent-Sönmez, F. İhsan, "Batı Karadeniz'de Bir Antik Kent Kazısı: Tios (Filyos)/ Tios (Filyos): Excavations at an ancient city on the western Black Sea Region of Turkey", *Arkeoloji Sanat* 127, (2008), s. 133-146.
- Panayotova, Krastina-Damyantov, Margarit-Stoyanova, Daniela-Bogdanova, Teodora, "Apollonia Pontica: The Archaic Temenos and Settlement on the Island of St. Kirik" (Poster presented), (ed.) J. M. Alvarez, T. Nogales ve I. Rod, *Centre and Periphery in the Ancient World*, (Proceedings of the XVIIIth International Congress of Classical Archaeology I Merida 13.-17. May 2013), 2014.
- Robert, Louis, *Études Anatoliennes: Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris 1937.

- Ruge, Walther, “Tieion”, *RE VI A.1*, (1936), s. 856-862.
- Sams, G. Kenneth, *The Early Phrygian Pottery*, Gordion Excavations 4.1-2; University Museum Monograph 79, Philadelphia 1994.
- Schlotzhauer, Udo, “Ausgewählte Beispiele ostgriechischer Keramik aus Naukratis im Blickwinkel neuer Forschungen”, (ed.) U. Höckmann, ve D. Kreikenbom, *Naukratis: Die Beziehungen zu Ostgriechenland, Ägypten und Zypern in archaischer Zeit* (Akten der Table Ronde Mainz, November 1999), Möhnesee (2001), s. 111-125.
- Sezgin, Yusuf, *Arkaik Dönem İonia Üretimi Ticari Amphoralar*, Istanbul, 2012.
- Solovyov, L. Sergei, Ancient Berezan: The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea, (ed.) J. Boardman ve G.R. Tsetskhladze, (Colloquia Pontica 4), Leiden/Boston/Cologne, 1999.
- Stewart, S. Marie, *Gordion After the Knot: Hellenistic Pottery and Culture*, (Ph.D. dissertation), University of Cincinnati, Cincinnati, 2010.
- Summerer, Latife, “Indigenous Responses to Encounters with the Greeks in Northern Anatolia: The Reception of Architectural Terracottas in the Iron Age Settlements of the Halys Basin”. (ed.) P. G. Bilde ve J. H. Petersen, *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflicts and Coexistence*, (*Black Sea Studies 8*), Aarhus (2008), s. 263-286.
- Summerer, Latife, “Influence of the Greek Pottery on the Late Archaic Architectural Terracottas from North Anatolia”. *Il Mar Nero 6*, (2009), s. 187-202.
- Tolstikov, P. Vladimir, “Pantikapej – Stolitsa Bospora”, (ed.) G. A. Koshelenko, *Ocherki Arkheologii Bospora*, (1992), s. 45-99.
- Toncheva, Goranka, “Arhaichiya materiali ot Odesos”, *Izvestiya na Arheologicheskaya Institut* 30.1, (1967), s. 57-180.
- Toteva, G. Dechkova, *Local Cultures of Late Achaemenid Anatolia*, (Ph.D. dissertation), University of Minnesota, 2007.
- Treister, Y. Mikhail, “Excavations at Pantikapaion, Capital of the Kingdom of Bosphorus. Old Finds, Recent Results and some New Observations”, (ed.) A. J. Todd–D. Komini-Dialeti–D. Hatzivassihou, *Greek Archaeology without Frontiers*, Athens 2002, s. 151-172.

- Tsetskhladze, R. Gocha, "Greek Penetration of the Black Sea", (ed.), G. R. Tsetskhladze ve F. De Angelis, *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, (Oxford University Committee for Archaeology Monograph 40), Oxford (1994), s. 111-135.
- Tsetskhladze, R. Gocha, "The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population" (ed.) G. R. Tsetskhladze, *The Greek Colonisation of The Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart (1998), s. 9-68.
- Tsetskhladze, R. Gocha, "Note on semi-pithouses and handmade pottery from Gordion", (ed.) A. Avram ve M. Babes, *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques: Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucharest (2000), s. 165-170.
- Tsetskhladze, R. Gocha, "On the Earliest Greek Colonial Architecture in the Pontus", (ed.) C. J. Tuplin, *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*, (Colloquia Pontica 9), Leiden/Boston (2004), s. 225-278.
- Tsetskhladze, R. Gocha, *Karadeniz'in Tarih ve Arkeolojisi Üzerine: Arkaik ve Klasik Dönemlerde Karadeniz'de Ticaret: Bazı Gözlemler; İskit ile Thrak Kral ve Seçkin Mezarlarının Kim İnşa Etti?; Anayurtları Dışındaki İonialılar*, İstanbul, 2005a.
- Tsetskhladze, R. Gocha, "Early Iron Age Societies of the Black Sea region and Anatolia: Some Observations", (ed.) G. Darbyshire ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 5 (Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001)* (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 31), London (2005b), s. 211-216.
- Tsetskhladze, R. Gocha, "The Scythians: Three Essays" (ed.) G. R. Tsetskhladze, *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC (Colloquia Antiqua 1)*, Leuven/Paris/Walpole, MA (2011), s. 95-139.
- Vachtina, J. Marina, "Archaic Buildings of Porthmion", (ed.) P.G. Bilde, J. M. Højte ve V. F. Stolba, *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Ştegllov on the Occasion of his 70th Birthday* (Black Sea Studies 1), Aarhus (2003), s. 37-54.
- Vassileva, Maya, "The Rock-Cut Monuments of Phrygia, Paphlagonia and Thrace: A Comparative Overview". (ed.) G.R. Tsetskhladze, *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of Archaeology and Ancient History (BAR International Series 2432)*, Oxford (2012), s. 243-252.

- Vassileva, Maya, “Phrygia and the southern Black Sea littoral”, (ed.) G. R. Tsetskhladze, A. Avram ve J. F. Hargrave, *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC–10th Century AD)* (Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities, Belgrade, 17–21 September 2013), Oxford (2015), s.91-96.
- Voight, M. Mary, “Excavations in Gordion 1988-1989; the Yassihöyük Stratigraphic Sequence”, (ed.) D. H. French, ve A. Çilingiroğlu, *Anatolian Iron Ages 3* (Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6–12 August 1990) (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16), London (1994), s. 265-293.
- Voyatzis, Mary, “Votive riders seated side-saddle at early Greek sanctuaries”, *Annual of the British School at Athens 87*, (1992), s. 259-279.
- Yıldırım, Şahin, “Tios Roma Tiyatrosu/ The Roman Theater of Tios”. (ed.) S. Atasoy ve Ş. Yıldırım, *Tios-Filyos Arkeolojik Kazı Projesi. Zonguldak'ta Bir Antik Kent TIOS*, Ankara (2015), s. 271-295.
- Yıldırım, Şahin, “Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* , 7/14, (2017a), s. 206-242.
- Yıldırım, Şahin, “Tios-Tieion 2015 Yılı Kazı Çalışmaları”, *KST XXXVIII/I*, Ankara (2017b), s. 465-478.
- Yıldırım, Şahin, “Gökbel Köyü Hamas Kıranı Tümülüsü”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (2018), s. 1295-1319.
- Yıldırım, Şahin, “A Great Tumulus from Paphlagonia”, (ed.) G. R. Tsetskhladze ve S. Atasoy, *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity (Selected Papers from the Third International Conference ‘The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast’, 27–29 October 2017, Tekkeköy, Samsun)*, Oxford (2019), s.226-43.
- Young, Rodney, *Late Geometric Graves and a Seventh-Century Well in the Agora*, (Hesperia Suppl. 2), Athens, 1939.
- Young, Rodney, “Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet”, *Hesperia 38*, (1969), s. 252-296.
- Zolotarev, I. Miron, “Ранние этапы градостроительства в Херсонесе Таврическом” (Early stages of city building in Taurian Chersonessos), *Chersonesskijsbornik 9*, (1998), s. 26-35.

EKLER

Figür 1: Tieion Akropolisinin doğudan görünümü.

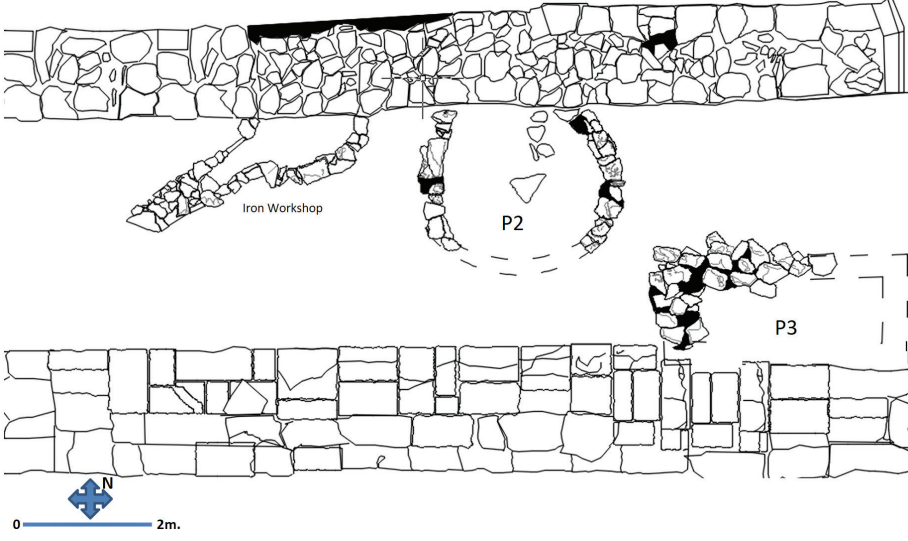
Figür 2: Tieion Akropolisi ve Billaïos Nehri'nin batıdan görünümü.

Figür 3: Akropolde bulunan Arkaik Dönem konutlarının konumları.

Figür 4: Yuvarlak planlı konutlardan P2 yapısı.

Figür 5: P2 ve P3 konutlarının planları.

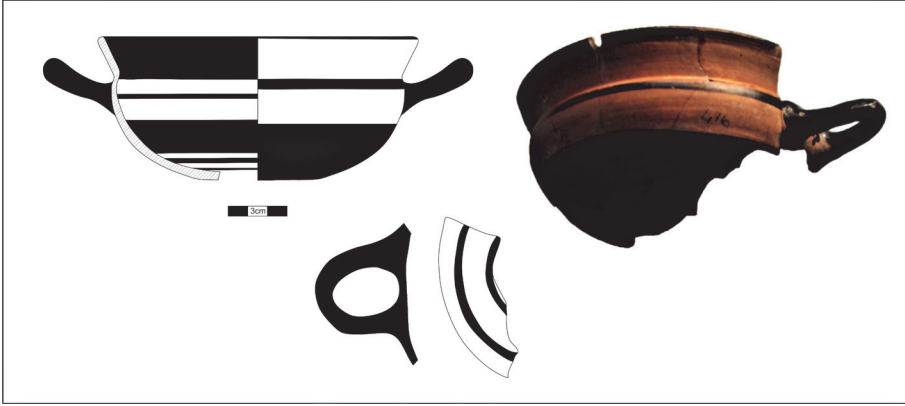
Figür 6: Arkaik Dönem'e tarihlendirilen demir ocağı.

Figür 7: Arkaik Dönem ocağında bulunan demir curufları.

Figür 8: Miletos Orta Yaban Keçisi 2 evresi'ne tarihlendirilen seramik parçası.

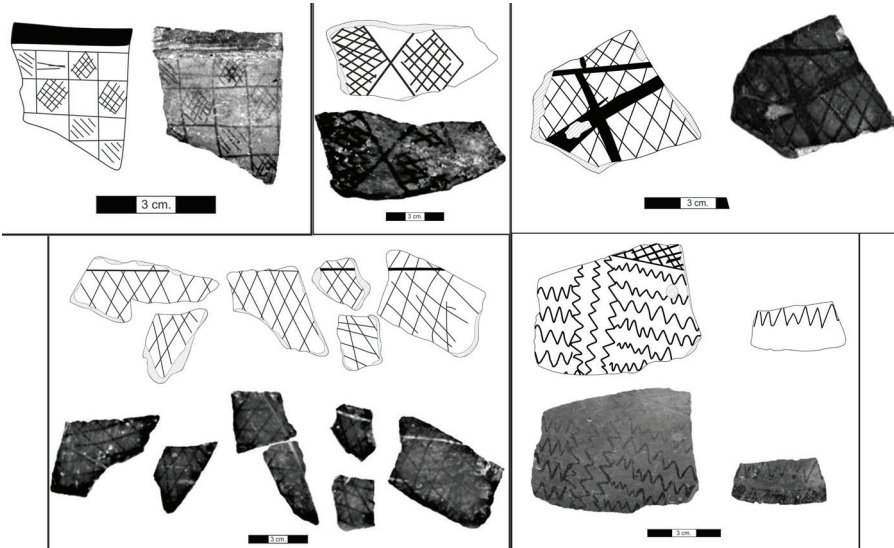
Figür 9: Arkaik Dönem konutlarında bulunan bir İonia kylixi.

Figür 10: P1 yapısının 2. evresinde bulunan gözlü kylix örneği.

Figür 11: Akropolde bulunan Arkaik Dönem kuşlu kase parçası.

Figür 12: Arkaik Dönem tabakalarında bolca karşımıza çıkan yerel Phryg seramiği.

Figür 13: Üzerinde Phrygce yazıtlar bulunan pişmiş toprak kap örnekleri.

Figür 14: P1 yapısında bulunan pişmiş toprak at figürünü parçaları.

Figür 15: Gökçebey, Üçburgu'da nehir limanı kazıları sırasında bulunan bronz Phryg fibulası.

Figür 16: Gökçebey’de bir tümülüsde bulunmuş omphaloslu bronz kase.

Figür 17: Karakoyunlu Köyü Gerdekboğazı kaya mezarı.

Figür 18: Alaplı'da bulunan Kybele heykeli.

Figür 19: MS 3. yüzyıla tarihlendirilen, arka yüzünde Zeus Syrgastios betimlemesi bulunan Tieion darbı bronz sikke.

VI./XII. Asırda Bir Abbâsî Veziri: Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin Siyasî ve İdarî Etkinliği*

Halil İbrahim Hançabay**

Öz

Abbâsî bürokrasisinde uzun yıllar görev yapmış bir aileye mensup olan Adudüddîn İbnü'l-Müslime babası İzzüddîn Abdullah b. Hibetullah'ın vefatıyla birlikte onun yerine üstâdârlığa tayin edilmiştir. Bundan sonraki süreçte etkinliği giderek artan Üstâdâr İbnü'l-Müslime, Vezir İbn Hübeyre'nin zehirlenerek aniden vefat etmesiyle bu makama atanması muhtemel en güçlü aday olarak öne çıkmıştır. Ancak Halife Müstencid, Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin yerine Bağdat'taki siyasî çevrelerle doğrudan bir irtibatı bulunmayan Vâsıt nâzırı (idareci/müfettiş) Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Beledî'yi vezirliğe tayin etmiştir. İdarî açıdan nüfuzunun engellenmek istendiğini anlayan İbnü'l-Müslime ise dönemin etkili şahsiyetlerinden Emîr Kutbüddîn Kaymâz'la ittifak kurmuş ve birlikte Müstencid'i bertaraf ederek Müstazî'yi tahta çıkarmışlardır. Müstazî de ilk icraat olarak İbnü'l-Müslime'yi vezirliğe, Emîr Kaymâz'ı ordu komutanlığına, İbnü'l-Müslime'nin oğlu Kemâlüddîn'i üstâdârlığa tayin etmiştir. Bu çalışma İbnü'l-Müslime ailesinin Abbâsî idarî tarihindeki en etkili şahsiyetlerinden olan Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin bir üstâdâr ve vezir olarak siyasî ve idarî hadiseler üzerindeki rolünü incelemeyi hedeflemektedir. Bunun için öncelikle Adudüddîn'in ailesi, yetişmesi, üstâdârlık yaptığı dönemde Halife Müstencid ve sabık vezir İbnü'l-Beledî ile ilişkileri, ayrıca Vezir İbn Hübeyre'nin zehirlenmesinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı meselesi üzerinde durulmuştur. Ardından Müstencid'in öldürülmesi ve Müstazî'nin halife olmasındaki rolü, vezirliğe tayin edilmesi ve Emîr Kaymâz'la girdiği iktidar mücadelesi ele alınmıştır. Ayrıca konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla,

* Makale hakkındaki tenkit ve tekliflerinden dolayı Doç. Dr. Saim Yılmaz, Arş. Gör. Muhammet Enes Midilli ve derginin anonim iki hakemine, ayrıca İbnü'l-Müslime ailesinin soy ağacının hazırlanma aşamasındaki yardımlarından dolayı İrfan Savran'a teşekkür ederim. Kuşkusuz makalenin tüm sorumluluğu bana aittir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, halilhancabay@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0387-0824 DOI: 10.37879/belleten.2021.423
Makale Gönderim Tarihi: 12.02.2020 – Makale Kabul Tarihi: 21.12.2020

Adudüddin İbnü'l-Müslime'nin çevresindeki şahısların birbiriyle ilişkilerine de işaret edilmiştir. Bu anlamda üstlendiği bürokratik görev sebebiyle dönemin nüfuz sahibi bir diğer şahsiyeti olan Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr'la Emîr Kaymâz arasındaki mücadeleye özellikle değinilmiştir. Son olarak İbnü'l-Müslime'nin Halife Müstazî ile arasının açılması ve öldürülmesi hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsiler, Bağdat, Vezirlik, Üstâdârlık, Adudüddin İbnü'l-Müslime.

An Abbāsīd Vizier in 6th/12th Century:

The Political and Administrative Influence of Adūd al-Dīn Ibn al-Muslima

Abstract

Adūd al-Dīn Ibn al-Muslima belonged to a family that served in the Abbāsīd bureaucracy for many years and was appointed as an ustādār to replace his father, Izz al-Dīn Abd Allāh ibn Hibat Allāh, after the latter's death. In the time afterwards, Ustādār Ibn al-Muslima steadily increased his influence and became prominent as the most likely candidate to be appointed vizier after Ibn Hubayra's sudden death by poisoning. But Caliph al-Mustanjid assigned Ibn al-Baladī, the financial inspector (nāzīr) of Wāsīt, who had no direct connection with the political circles of Baghād instead of Ibn al-Muslima, to the vizierate. Ibn al-Muslima realized that the caliph sought to curtail his political and administrative authority, and allied with Amīr Qaymaz, one of the influential figures of the period, and they enthroned al-Mustadī by deposing al-Mustanjid. As his first action, al-Mustadī appointed Ibn al-Muslima to the vizierate; Amīr Qaymaz to the army command (amīr al-jaish); and Kamāl al-Dīn, the son of Adūd al-Dīn, to the office of ustādār. The aim of this article is to analyze the role of Adūd al-Dīn Ibn al-Muslima, one of the most influential members of Banū Muslima family, on political events as an ustādār and vizier in Abbāsīd administrative history. First, the article will introduce the reader to Ibn al-Muslima's family, his relationship with Caliph al-Mustanjid and former vizier Abū Ca'far Ahmad ibn al-Baladī, and, also look at whether Ibn al-Muslima had a part in the poisoning of Vizer Ibn Hubayra. This will be followed by an assessment of his role in the killing of Caliph Mustanjid and al-Mustazī's becoming caliph, as well as his appointment to the vizierate, and his power struggle with Amīr Qaymaz. Additionally, to provide a complete picture of the issues at hand, this study tries to show the relationships that existed between the people who were around Ibn Muslima. Finally, Ibn Muslima's falling out with Caliph al-Mustazī and the former's death is addressed.

Keywords: Abbāsīds, Baghdad, vizierate, ustādār, Adūd al-Dīn Ibn al-Muslima

Giriş

İslâm tarihinde ilk defa Abbâsîler'le birlikte ortaya çıkan vezirlik müessesesi devletin erken dönemlerinde nispeten basit bir görünüm arz ederken, II. (VIII) asrın başından itibaren daha teşekküllü bir yapı haline gelmeye başlamıştır. Türk kökenli askerî unsurların Vâsık-Billâh'ın (227-232/842-847) ölümünden sonra kumandan ve idareci sıfatıyla yönetimde söz sahibi olmaları vezirlerin nüfuzunu önemli ölçüde azaltmıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren vezirler yeniden güç kazanmıştır. Bununla birlikte Râzî-Billâh (322-329/934-940) tarafından 324 (936) yılında resmî bir makam olarak emîrülümerâliğin ihdas edilmesi ve başına askerî ve idarî açıdan geniş yetkilerle İbnü'r-Râik'in getirilmesi vezirlerin bir kez daha otoritelerini kaybetmelerine neden olmuştur. Kısa bir süre sonra Irak Büveyhîleri'nin (334-447/945-1055) Bağdat'a hakim olmasıyla vezirlik kurumu işlevini neredeyse tamamen yitirmiştir. Bu dönemde Büveyhî emîrlerinin kâtipleri vezirlerin yerini alırken, Abbâsî halifelerinin vezirleri ise kâtip sıfatıyla sadece halifelerin özel işlerini takip etmekle görevlendirilmiştir. Ancak Kâim-Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) şahsî kâtibi Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'yi¹ (ö. 450/1059) vezirliğe tayin etmesi (8 Cemâziyelevvel 437/21 Kasım 1045) vezirlik kurumunun yeniden işlerlik kazanmasını sağlamıştır².

Abbâsîler döneminde halifeden sonraki en yetkili kişi konumunda bulunan vezirler idarî, hukukî, malî ve askerî sahalarla ilgili pek çok görevi yerine getirdikleri için bürokratik yapının başı kabul edilmişlerdir. Halifeyi korumak dışında memurları ve ziyaretçileri huzura çıkarmak ve resmî merasimleri düzenlemekle yükümlü olan hâcibler ise halifenin sırlarına vâkif olmaları sebebiyle saray çevresinde önemli bir nüfuz elde etmişlerdir. Bu nüfuzları sayesinde zaman zaman vezir ve diğer görevlilerle rekabet edebilecek güce kavuşan hâcibler devlet kademesinde yapılan atamalarda etkin bir rol oynamışlardır³. Ancak önceden halife sarayının idaresinden sorumlu olan ve “kahramâne” adı verilen kadın görevlinin yerine VI.

- 1 Makale boyunca “İbnü'l-Müslime” ibaresi yalnız başına kullanıldığında Adudüddîn'e işaret etmektedir.
- 2 Vezirlik kurumunun ortaya çıkışı ve Abbâsîler dönemindeki tarihî gelişimiyle ilgili geniş bilgi ve literatür için bk. Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 38-58; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *İslam Ansiklopedisi*, C 43, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 79-82.
- 3 Hâcib kelimesinin kökeni ve bir kurum olarak tarihî gelişimiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabiyye*, I-III, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1965, C I, s. 380-403; Aydın Taneri, “Hâcib”, *İslam Ansiklopedisi*, C 14, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 508-511.

(XII.) asrın başlarından itibaren üstâdâr olarak isimlendirilen erkek bir görevlinin tayin edilmesi hâciblerin saray içindeki etkinliklerini azaltmıştır. Halife sarayının gelir-gider işlerini yerine getirmek, hanedan ailesine ait gayr-i menkullerden elde edilen gelirlerin takibini yapmak, Kâbe'nin örtüsünün hazırlanmasına nezaret etmek gibi görevler üstlenen üstâdârlar bunların dışında hanedan ailesine ve özellikle halifeye yakınlıkları sayesinde devletin idaresiyle ilgili pek çok konuda önemli bir rol oynamışlardır⁴. Öyle ki, üstâdârlar zaman zaman halife ve veziri nüfuzları altına alarak yüksek dereceli memurluklara yapılacak atamalarda ve üst düzey görevlilerin azledilmesinde en etkili kişi olabilmışlardır. Ayrıca bu nüfuzlarının sonucu olarak üstâdârlar vezirliğe atanması muhtemel en güçlü şahıslar olarak öne çıkmışlardır.

Askerî birliklerin sevk ve idaresinden sorumlu olan ordu komutanları devletin silahlı gücünü emirleri altında bulundurmaları ve maaş karşılığı veya mükâfat olarak kendilerine tevcih edilen iktâ arzilerinden kazandıkları yüksek gelirler sayesinde siyâsî, askerî ve ekonomik açıdan ciddi bir güç haline gelmişlerdir.

Vezir, üstâdâr ve ordu komutanı dışında geç dönemlerde etkinliğini arttıran bir başka görevli, hazinenin gelir giderinden ve resmî harcamaların kontrolünden sorumlu olan sâhibülmahzendir. Her ne kadar sâhibülmahzen diğerleriyle kıyaslandığında siyâsî ve idarî açıdan nispeten geri planda kalsa da, halife ve diğer üst düzey devlet adamlarıyla kurduğu ilişkiler sayesinde zaman zaman vezirliğe vekâlet etmek üzere (nâibülvezîr) görevlendirilmiştir. Hatta, İbnü'l-Attâr örneğinde görüleceği üzere, üst bürokraside elde ettikleri nüfuz sayesinde bazı devlet adamlarının gözden düşmesinde ve görevlerinden azledilmesinde etkili olabilmışlardır.

Abbâsiler'de vezirlik müessesesinin tarihî gelişimine bakıldığında bu kurumun başında bulunan kişilerin zaman zaman başta halife olmak üzere üst düzey devlet görevlileriyle büyük bir rekabet içinde oldukları görülmektedir. Erken dönemlerde daha çok vezirliğe namzet olan şahısların birbirleriyle ve hâciblerle, kısmen de asker sınıfıyla vezirler arasında yaşanan bu rekabet, VI. (XII.) asrın başlarından itibaren üstâdâr ve sâhibülmahzen gibi farklı makamlardaki kişilerin de dahil olmasıyla daha geniş bir çevrede yaşanmaya başlamıştır. Sonu azil, hapis, müsadere ve öldürülmeye biten bu düşmanlıkların altında yatan temel nedenin halife, vezir,

4 Üstâdâr kelimesinin kökeni ve bir kurum olarak Abbâsiler'de ortaya çıkışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21 (2009), s. 1-24; Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", *İslam Ansiklopedisi*, C 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 393-395.

ordu komutanı, hâcib, üstâdâr ve sâhibülmahzen gibi idarenin başlıca unsuru sayılan bu şahısların birbirlerinin hâkimiyet alanına müdahale ederek siyasî ve idarî açıdan kendi nüfuzlarını arttırmak istemeleri olduğu anlaşılmaktadır. Resmî kurumların yapısında ve işleyişinde ciddi zaafiyetlere neden olan bu çekişmeler devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Abbâsîler'in erken dönemlerinden itibaren başta vezirlik olmak üzere yüksek dereceli memurluklar belli ailelerin güç mücadelesine sahne olmuş ve bu mücadele birkaç nesil boyunca devam etmiştir. Bu ailelerden birisi de V. ve VI. (XI. ve XII.) asırlarda vezirlik ve üstâdârlık gibi kurumların yönetiminde etkin bir rol oynayan İbnü'l-Müslime ailesidir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere Resisürriüesâ İbnü'l-Müslime önce Kâim-Biemrillâh'ın özel kâtipliğini, ardından vezirliğini yapmış, oğlu Ebü'l-Feth Muzaffer de yine Kâim-Biemrillâh döneminde nâibülvezirlik görevini üstlenmiştir. Ebü'l-Feth Muzaffer'in torunu İzzüddîn Abdullah b. Hibetullah, Muktefi-Liemrillâh (530-555/1136-1160) tarafından üstâdârlığa getirilmiştir. İzzüddîn Abdullah'ın vefatından sonra oğlu Adudüddîn İbnü'l-Müslime onun yerine üstâdârlığa tayin edilmiş ve bu görevini yeni halife Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) zamanında da devam ettirmiştir. Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) döneminde ise vezir olarak görevlendirilen Adudüddîn İbnü'l-Müslime birkaç yıllık azil sürecinden sonra tekrar eski vazifesine dönmüş ve ölümüne kadar vezirlik makamında kalmıştır.

Daha önce tarafımızdan hazırlanan bir çalışmada İbnü'l-Müslime ailesinin Abbâsî idarî tarihindeki ilk temsilcisi kabul edilen Reisürriüesâ İbnü'l-Müslime'nin meslekî kariyeri ve siyasî faaliyetleri incelenmiştir⁵. Bu makalede ise ailenin son güçlü temsilcisi olan Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin bir üstâdâr ve vezir olarak halife ve diğer siyasî güç sahipleriyle girdiği iktidar mücadelesi ele alınmıştır. Bunun için öncelikle Adudüddîn'in ailesi, yetişmesi ve üstâdârlık yaptığı dönemde Vezir İbn Hübeyre'nin zehirlenmesinde herhangi bir dahlinin olup olmadığı meselesi üzerinde durulmuş, ayrıca Halife Müstencid ve sabık vezir Ebü Ca'fer Ahmed b. el-Beledî (İbnü'l-Beledî) ile ilişkileri incelenmiştir. Ardından Halife Müstencid'in öldürülmesindeki rolü, Müstazî tarafından vezirliğe tayin edilmesi ve Emîr Kutbüddîn Kaymâz'la mücadelesi hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak Müstazî ile arasının açılması ve öldürülmesi ele alınmıştır. Bütün bunların yanında konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin çevresindeki şahısların birbirleriyle ilişkilerine de işaret edilmiştir. Makalenin son kısmına ise İbnü'l-Müslime ailesine ait bir soyağacı konulmuştur.

5 Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s. 268-283.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe literatürde Adudüddîn İbnü'l-Müslime ile ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Yabancı dillerdeki çalışmalara bakıldığında ise İbnü'l-Müslime'nin hayatını merkeze alarak VI. (XII.) asırda Bağdat'ta siyasî ve idarî açıdan güç ve himâye (*patronage*) meselesi üzerinde duran P. A. Mackay'ın makalesi dikkat çekmektedir⁶. Vezir Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn İbn Hübeyre'nin Hanbelî mezhebini siyasî ve idarî bakımdan bir baskı unsuru olarak kullandığını öne süren Mackay, Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin bu baskıdan rahatsız olan Bağdat'ın önde gelen ailelerinin doğal lideri haline geldiğini iddia etmektedir. Söz konusu makale bazı açılardan bizim için yol gösterici olmakla birlikte, Mackay'ın özellikle mezheplerin idarî ve ekonomik hadiseler üzerindeki etkisi ve yine bununla irtibatlı olarak Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin sabık vezir İbn Hübeyre ile ilişkisine dair ortaya koyduğu görüşlere katılmadığımızı belirtmeliyiz.

Subhî Mahmûd el-Azzâm'ın Büveyhî nüfuzunun sona ermesinden Abbâsiler'in yıkılışına kadar geçen süre zarfında vezirlik kurumunun tarihi gelişimini incelediği doktora tezinde Adudüddîn İbnü'l-Müslime hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür⁷. Ancak Azzâm, Mackay'ın öne sürdüğü görüşlere hiç değinmediği gibi İbn Hübeyre'nin öldürülmesiyle ilgili meselede İbnü'l-Müslime'nin rolüne dair nispeten muhtasar bilgiler vermiştir. Bu açıdan söz konusu çalışma bazı rivayetlerin tespit edilmesinde bizim için faydalı olmakla birlikte elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinde Azzâm'dan daha farklı sonuçlara ulaştığımızı özellikle belirtmemiz gerekir.

1. Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin Ailesi ve Yetiştirilmesi

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîh*'ine yazdığı zeyille tanınan İbnü'd-Dübeysî'nin (ö. 637/1239) verdiği bilgiye göre İbnü'l-Müslime ismi Müslime lakabıyla tanınan Hamîde bint Amr isimli bir kadına dayanmaktadır. 263 (876-877) yılında müslüman olan ve muhtemelen bundan dolayı Müslime ismini alan Hamîde bint Amr, Yezîd b. Mansûr isimli bir kâtiplerle evlenmiş ve bu evlilikten Ebû Ca'fer Muhammed b. Yezîd dünyaya gelmiştir. Ebû Ca'fer Muhammed'in Ümmü Külsûm isimli kadınla yaptığı evlilikten Kurretü'l-Ayn adıyla tanınan, ancak daha çok İbnetü'l-Müslime lakabıyla bilinen bir kızları olmuştur. İbnetü'l-Müslime

6 P. A. Mackay, "Patronage and Power in 6th/12th Century Baghdad. The Life of the Vizier 'Adud al-Din Ibn Al-Muzaffar", *Studia Islamica*, 34 (1971), s. 27-56.

7 Subhî Mahmûd el-Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)* (doktora tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ, Amman 2000, s. 140-141, 149-150, 177-185, 196.

ile Ebü'l-Ferec Hasan b. Ubeyd b. Amr b. Hâlid b. er-Rüfeyl'in evliliklerinden sonra bu ikisinin soyundan gelen kişiler Benü Müslime veya İbnü'l-Müslime lakabıyla tanınmışlardır⁸. İbnü'l-Müslime lakabıyla anılan ilk kişinin Ebü'l-Ferec Hasan'ın torunun oğlu Ebü'l-Ferec İbnü'l-Müslime Ahmed b. Muhammed b. Ömer (ö. 415/1024) olduğu söylenmektedir⁹. Ahmed b. Muhammed b. Ömer ise Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'nin dedesidir¹⁰.

Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin dedesinin dedesi Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime Abbâsî halifelîği üzerinde Irak Büveyhîleri'nin (334-447/945-1055) nüfuzunun sona erip Büyük Selçuklular'ın (431-552/1040-1157) nüfuzunun başladığı bir dönemde Kâim-Biemrillâh'ın önce katipliğini, 437 (1045) yılından itibaren de vezirliğini yapmıştır. İbnü'l-Müslime ailesinin Abbâsî idarî tarihindeki muhtemelen ilk temsilcisi olan ve kâiplik mesleğindeki maharetinin yanında "itikadı sağlam" ve "akıl sahibi" gibi müspet ifadelerle anılan Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edilmesiyle Abbâsîler'de yaklaşık bir asırdır atıl bir vaziyette bulunan vezirlik kurumu yeniden işlerlik kazanmaya başlamıştır. On üç yıl vezirlik yapan Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime bu süreçte bir taraftan Irak Büveyhîleri'nin Bağdat'taki varlıklarının ortadan kalkması için büyük bir mücadele vermiş, diğer taraftan Selçuklu sultanları ve devlet adamlarına karşı denge siyaseti izleyerek Abbâsî halifelîğinin güçlenmesi için gayret sarfetmiştir¹¹.

Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'den sonra onun neslinden gelen kişiler Abbâsî idaresinde çeşitli görevler üstlenmeye devam etmişlerdir. Nitekim Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'nin oğlu Ebü'l-Feth Muzaffer, Muktedî-Biemrillâh (467-487/1075-1094) döneminde Amîdüddeve Muhammed b. Fahrüddeve b. Cehîr'in (ö. 493/1100) birinci vezirliğinden¹² ayrılmasıyla (25 Safer 476/14

8 Ebü Abdullah Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-V, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1427/2006, C I, s. 371.

9 Claude Cahen, "Ibn al-Muslima", *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, C 3, Brill, Leiden 1986, s. 891.

10 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülük ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ & Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XIX, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992, C XV, s. 164-165.

11 Reîsürriüesâ İbnü'l-Müslime'nin vezirliği ve bu süreçteki faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s. 268-283.

12 Amîdüddeve Muhammed b. Cehîr, Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118) dönemlerinde iki defa vezirliğe tayin edilmiştir. İkinci vezirliği 19 Safer 484 (12 Nisan 1091) tarihinde sona ermiştir. Amîdüddeve'nin babası Fahrüddeve de Kâim-Biemrillâh döneminde vezirlik yapmıştır. Benü Cehîr ailesinin Abbâsî idarî tarihindeki etkinliği ile ilgili geniş bilgi için bk. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s. 290-310, 313-317; Eric Hanne, "The Banū Jahîr and

Temmuz 1083) bir müddet vezirin uhdesindeki işlerle ilgilenmek üzere vekâleten görevlendirilmiştir¹³. Kaynaklarda sadece edipliğine ve faziletli bir kişi olmasına işaret edilen Ebü'l-Feth Muzaffer'in oğlu Ubeydullah'ın¹⁴ (ö. 526/1131-1132) ise devlet kademesinde görev alıp almadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ubeydullah b. Muzaffer'in oğlu ve aynı zamanda Adüdüddîn İbnü'l-Müslime'nin babası İzzüddîn Abdullah b. Hibetullah 535 (1140-1141) yılında Muktefi-Liemrillâh'ın üstâdârlığına tayin edilmiş ve vefatına kadar bu görevini devam ettirmiştir (549/1154-1155)¹⁵.

Adudüddîn'in oğullarından Kemâlüddîn Ebü'l-Fazl Ubeydullah (ö. 576/1180-1181) babasının vezir olarak görevlendirilmesiyle onun yerine üstâdârlığa tayin edilmiştir. Üstâdârlık görevinin dışında edipliğiyle de tanınan Kemâlüddîn'in ahlâkî açıdan zayıf bir kişiliğe sahip olduğu söylenmektedir¹⁶. Adudüddîn'in bir diğer oğlu Ebû Nasr Alî ise babasının öldürülmesinin ardından tasavvufî bir hayat tarzını benimsemiş ve bir müddet Dârülhilâfe'de¹⁷ inşâ ettirdiği ribâta¹⁸

Their Role in the Abbâsîd and Saljuq Administrations”, *Al-Masaq: Islam and Medieval Mediterranean*, 20 (2008), s. 29-45; Abdülkerim Özaydn, “Benî Cehîr”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, s. 447-449.

13 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVI, s. 200.

14 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVII, s. 273.

15 Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaûd & Türkî Mustafa), I-XIX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, C XVII, s. 354.

16 Safedî, *el-Vâfi*, C XIX, s. 267.

17 Abbâsîler döneminde halife sarayını ve müştemilâtını ifade etmek için kullanılan Dârülhilâfe, devletin erken döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) Dicle nehrinin batısında yaptırdığı, etrafı surlarla çevrili dairevî şehrin içinde bulunuyordu. Mehdi-Billâh (158-169/775-785) halife olunca Dârülhilâfe'yi nehrin doğusunda bulunan Rusâfe'ye taşıdı. Hadî-İlelhâk (169-170/785-786) da burada ikâmet etti. Ancak Hârûnurreşîd'le (170-193/786-809) birlikte tekrar Dicle'nin batı yakasına nakledilen Dârülhilâfe, Sâmerâ'dan sonra Bağdat'ın yeniden devlet merkezi haline gelmesiyle (279/892) nehrin doğu tarafına taşındı. Bu süreçte halife sarayı ve sarayın etrafında bulunan yerleşim yerlerini içine alacak şekilde anlamı ve sınırları genişleyen Dârülhilâfe, Rusâfe'nin güneyindeki Sûkusselâse'nin aşağı kısmında teşekkül etmeye başladı ve devletin yıkılışına kadar burada kaldı. Geniş bilgi için bk. Abdulhamit Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (doktora tezi), Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019, s. 57, 85, 134-136; Saim Yılmaz-Ömer Sazak, “Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2020), s. 285-313; Ramazan Şeşen, “Dârülhilâfe”, *İslam Ansiklopedisi*, C 8, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 538-539.

18 Sımr boylarında ve stratejik mevkiilerde askerî amaçlı müstahkem yapılara verilen addır. Ancak bu yapılar sınırların genişlemesiyle askerî karakterlerini kaybedip dinî ve tasavvufî bir karaktere bürünmüşlerdir. Söz konusu yapılarda zikir ve riyâzet askerî eğitim ve hazırlıkların yerini almıştır. Dahası tasavvufun gelişmesi ribâtlara yeni bir işlev kazandırmış ve ribâtlar giderek birer tekke ve

kalmıştır. Daha sonra Selâhaddîn-i Eyyübî'nin (567-589/1171-1193) yanına giden Ebû Nasr, Vezir İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165) soyundan gelen bazı kişilerin düşmanlıklarına rağmen Selâhaddîn-i Eyyübî tarafından büyük bir teveccühle karşılanmış ve vefatına kadar Dımaşk'ta yaşamıştır (Cemâziyelâhir 582/Eylül-Ağustos 1186 [?])¹⁹. Kaynaklarda Adudüddîn'in Ebû Mansûr el-Ferec ve Ebü'l-Hasan Abdullah isminde iki oğlundan daha bahsedilmektedir. Ancak isimlerinin dışında bu kişiler hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır²⁰.

Cemâziyelâhir 514 (1120) tarihinde dünyaya gelen Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin tam adı Ebü'l-Ferec Adudüddîn Muhammed b. Abdullah b. Hibetullah b. el-Muzaffer b. el-Müslime'dir²¹. Ancak daha çok İbnü'l-Müslime ve Adudüddîn lakaplarıyla tanınmaktadır. İbnü'l-Müslime lakabı mensup olduğu aileye nispetle verilmiştir. Adudüddîn lakabını ise vezirliğe atandığında almıştır. Küçük yaşlarda Kur'ân'ı ezberleyip fıkah ve edebiyatla ilgilenen İbnü'l-Müslime aynı zamanda hadis rivayetiyle de meşgul olmuştur²². Nitekim Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 523/1129), Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed b. Husayn (ö. 525/1131), Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülmelik b. Hayrûn (ö. 539/1144) ve Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir en-Nisâbûrî (ö. 533/1138) gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebü'l-Mahâsin Kâdi Ömer b. Alî el-Kureşî (ö. 575/1179-1180), Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Gâlib al-Bâkîdârî (ö. 604/1207), Ebû Ahmed Dâvud b. Alî (ö. ?), Ebû Ahmed b. Ebî Nasr bin el-Muzaffer (ö. ?) gibi kişiler rivayette bulunmuşlardır²³.

zâviyeye dönüşmüştür. Geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ribât", *İslâm Ansiklopedisi*, C 35, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2008, s. 76-79.

- 19 Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân* (nşr. Muhammed Berakât-vd), I-XXIII, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dımaşk 1434/2013, C XXI, s. 315-316.
- 20 Ebü'l-Feth Muhammed b. Ubeydillâh Sıbt İbnü't-Teâvîzî, *Divân* (nşr. David Samuel Margoliouth), Matba'atu'l-Muktataf, Kahire 1903, s. 464. Ayrıca bk. Mackay, "Patronage and Power", s. 53.
- 21 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 246; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 253; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût-vd.), I-XXV; Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, C XXI, s. 75.
- 22 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 246; Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, C XXI, s. 75. Ayrıca bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 253.
- 23 Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Muhtasarü'l-muhtac ileyhi min Târîhi İbni'd-Dübeysi* (nşr. Mustafa Cevâd), I-III, Matba'atu'z-Zamân, Bağdat 1951-1977, C I, s. 56-57.

2. Üstâdârlığı

a. Vezir İbn Hübeyre'nin Öldürülmesindeki Rolü

İbnü'l-Müslime ilk defa Muktefi zamanında babası İzzüddîn Abdullah b. Hibetullah'ın vefatıyla birlikte onun yerine üstâdârlığa tayin edilmiş ve bu görevini Müstencid-Billâh döneminde de devam ettirmiştir²⁴. Üstâdârlık görevini devraldıktan sonra bilhassa divanların işleyişinde önemli bir nüfuz elde eden İbnü'l-Müslime, Vezir İbn Hübeyre'nin 13 Cemâziyelevvel 560 (28 Mart 1165) tarihindeki ani vefatıyla birlikte söz konusu makama atanması muhtemel en güçlü aday olarak öne çıkmıştır²⁵. Ancak İbnü'l-Müslime sahip olduğu bu nüfuzla rağmen altı yıl boyunca vezirliğe atanmamıştır. Diğer taraftan üstâdârlık yaptığı dönemde kendisiyle ilgili dile getirilen en önemli husus Vezir İbn Hübeyre'nin şüpheli ölümüyle sonuçlanan olayların arkasındaki şahıslardan birisi olup olmadığıdır. Kaynaklar İbn Hübeyre'nin zehirlenerek vefat ettiği hususunda büyük oranda ittifak halinde olmalarına rağmen bu işin arkasında gerçekten kimin olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemişlerdir²⁶. Dolayısıyla mevcut bilgiler doğrultusunda İbn Hübeyre'yi kimin öldürttüğüne dair kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Bununla birlikte bazı araştırmacılar söz konusu hadisede İbn Müslime'nin bir dahlinin olabileceğini ileri sürmektedir. İbn Hübeyre'nin vefatından kısa bir süre önce Üstâdâr İbnü'l-Müslime'nin onun yanında bulunmasının olaya farklı bir boyut

24 Safedî, *el-Vâfi*, C III, s. 269.

25 İbnü'n-Dübeysî, *Ze'ylü Târîhi Medîneti's-selâm*, C I, 372. İbnü'l-Müslime'nin vezirlik için adının öne plana çıkmasında üstlenmiş olduğu üstâdârlık görevinin bu noktada önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Nasr el-Muzaffer b. Ali b. Cehir (523-535/1128-1140) ve İbnü'l-Alkamî (629-642/1232-1244) uzun yıllar üstâdârlık makamında bulunduktan sonra vezirliğe tayin edilmişlerdir.

26 İbn Hübeyre'nin vefatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Abdullah İmâdüddîn Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr: el-kasmü'l-İrâkî*, (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî & Cemil Saîd), I-V, Matba'atü Mecma'î'l-İlmî el-İrâkî, Bağdat 1955-1964, C V, s. 506-507; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 164, 168-169; Halil İbrahim Hançabay, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2017), s. 67-70. Ayrıca bk. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâü'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Dâru Sâdir, Beyrut 1398/1978, C VI, s. 236, 240; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm: sene 551-560* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1411-1421/1991-2000, s. 332-333; Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I-II, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut [ts.], C I, s. 285-286; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 63.

kazandırdığını ifade eden Mason, İbn Hübeyre'den sonra vezirliğe tayin edilenlerin hızla değiştiğini ve İbnü'l-Müslime'nin isminin öne plana çıktığını söylemektedir²⁷. Anlaşıldığı kadarıyla Mason, söz konusu süreçte İbnü'l-Müslime'nin nüfuzunu korumasından hareketle İbn Hübeyre'nin zehirlenmesinde onun bir rol oynamış olabileceğini düşünmektedir. Yine günümüz araştırmacılarından Azzâm, İbnü'l-Müslime ve Hâcib Muhammed b. Abdullah ile İbn Hübeyre arasında gizli bir düşmanlığın bulunduğunu söyleyerek, söz konusu meselenin arkasında İbnü'l-Müslime'nin olabileceğine dair bir ihtimale işaret etmektedir²⁸.

Mason ve Azzâm dışında, İbn Hübeyre ile İbnü'l-Müslime arasındaki ilişkiyi mezheplerin ve iktisadî faktörlerin etkisi açısından daha farklı boyutlarda yorumlayan araştırmacılar da vardır. Nitekim VI. (XII.) asırda mezheplerin idarî ve siyasî olaylar üzerindeki etkisine özel bir önem atfeden Mackay, bu dönemde Bağdat'taki siyasî hadiselerin en önemli taraflarından birisini dünyevî (*secular*) ilgilerle [ekonomik faaliyetler ve devletin idarî kadrolarına yapılan atamalar] mezhepler arasındaki ilişkilerin oluşturduğunu ve İbnü'l-Müslime ile ittifak halinde olan Bağdat'ın sermaye sahibi ileri gelen ailelerinin Şafî veya Hanefî mezhebine mensup olduğunu öne sürmektedir²⁹. Mackay ayrıca Abbâsîler'in Irak Selçuklularına (511-590/1118-1194) yönelik gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerden dolayı devletin önemli bir gelire ihtiyaç duyduğunu, bir vezir olarak İbn Hübeyre'nin ise bu ihtiyacı vergiler üzerinde bazı düzenlemeler yaparak karşılamaya çalıştığını ve [bu uygulamaya karşı çıkması muhtemel] bazı kadıların görevlerine son verdiğini belirtmektedir³⁰. Görüşlerinin devamında Mackay, vezirliğinin yanında Hanbelî bir fakih olmasıyla da tanınan İbn Hübeyre'nin doğrudan *mükûs*, yani gayr-i şer'î vergilere başvuramayacağını, bunun yerine geleneksel vergilerin toplanma sisteminde bir değişikliğe gideceğini, bu durumda ise öncelikle kâdilkudâtın gelebilecek tepkiyi bertaraf etmesi gerektiğini söylemektedir. Bu noktada İbn Hübeyre'nin açıkça Kâdilkudât Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed ed-Dâmegânî'ye (ö. 583/1188) tepki göstermesinin doğru olmayacağını belirten Mackay, bunun yerine onun önce [daha düşük rütbeli bir kadılık makamına sahip olan] Kadı İbnü'l-Murahhim'i³¹ görevinden azlettiğini, ardından iktâ arazilerini harâcî araziye

27 Herbert Mason, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra and Caliph an-Nâsir li Dîn Allâh*, Mouton Publishers, Netherlands 1972, s. 54-55.

28 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 177.

29 Mackay, "Patronage and Power", s. 29.

30 Mackay, "Patronage and Power", s. 32-33.

31 İbnü'l-Murahhim'in ismini Ibn al-Markham şeklinde telaffuz eden Mason (*Two Statesmen of*

dönüştürdüğünü aktarmaktadır. Buna göre arazilerin statüsündeki bu değişiklik devlete büyük bir gelir getirmesine rağmen toplumun hemen bütün kesimleri bu uygulamadan olumsuz etkilenmiştir³². Vergilerle ilgili yapılan düzenlemelerin insanları zor duruma düşüren tek sorun olmadığını söyleyen Mackay'e göre Hanbelilik dışındaki diğer mezheplerin mensupları, özellikle de dönemin Hanbeli olmayan önde gelen aileleri, İbn Hübeyre'nin Hanbelilik düşüncesinin gittikçe etkisini arttırmasından dolayı endişelenmeye başlamışlardır. Bu noktada fakir bir aileye mensup olan İbn Hübeyre ile kıyaslandığında köklü bir aile geleneğine sahip olan İbnü'l-Müslime'nin ismi öne çıkmış ve İbnü'l-Müslime söz konusu ailelerin doğal lideri haline gelmiştir³³. Büyük oranda Mackay'ın görüşlerine dayanan Kucur ise ortaya çıkan bu huzursuzluk ortamında İbn Hübeyre'nin gücünü zayıflatarak dengeyi sağlamayı amaçlayan Halife Müstencid'in Üstâdâr İbnü'l-Müslime'yi desteklediğini ileri sürmektedir³⁴.

Mackay'ın anlatımlarında Hanefi mezhebine mensup Kâdilkudât İbnü'd-Dâmegânî'yi doğrudan karşısına almak istemeyen İbn Hübeyre, bunun yerine kendi planını uygulamak için önce Kadı İbnü'l-Murahhim'i görevinden azletmiştir. Ancak Mackay ısrarla mezheplerin siyasi ve idari olaylar üzerindeki etkisinden bahsetmesine rağmen İbnü'l-Murahhim'le İbnü'd-Dâmegânî arasında ne tür bir ilişki olduğuna dair bir izahta bulunmadığı gibi İbnü'l-Murahhim'in mezhebiyle ilgili herhangi bir açıklama da yapmamıştır. Ayrıca kaynaklarda İbnü'l-Murahhim'in görevinden alınmasıyla ilgili aktarılan rivayetlere bakılacak olursa, Mackay'ın da zikrettiği üzere, bu kararın arkasındaki en önemli nedenlerden birisi İbnü'l-Murahhim'in görevini kötüye kullanması ve insanlardan rüşvet almasıdır. Görevinden azledildikten sonra malları müsadere edilen İbnü'l-Murahhim'in

Medieval Islam, 54, dn. 53) İbnü'l-Esîr'in eserinde geçen bilgilere dayanarak onun kâdilkudât olduğunu iddia etmektedir. Bk. Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh* (nşr. Carl Joan Tornberg), I-XII, Dâru Sâdır & Dâru Beyrut, Beyrut 1965, C IX, s. 97. Ancak *el-Kâmil*'de İbnü'l-Murahhim'in kâdilkudât değil, sadece kadı olduğu söylenmektedir. (*el-Kâmil*, C XI, s. 258). Kâdilkudâtlık kurumuyla ilgili yapılan modern çalışmalarda da İbnü'l-Murahhim'in ismi kâdilkudâtların arasında zikredilmemiştir. Abbâsîler döneminde görev yapmış kâdilkudâtların bir listesi için bk. Safiyye Saâ'de, *Tatavvuru mansûbi'l-kâdi'l-kudât fi'l-fetretayn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, Dâru Emvâc, Beyrut 1988, s. 185-188; Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-kudâtılık* (doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 115-177.

32 Mackay, "Patronage and Power", s. 33-35.

33 Mackay, "Patronage and Power", s. 35.

34 Sadi S. Kucur, "İbnü'l-Müslime, Adudüddin", *İslâm Ansiklopedisi*, C 21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 160.

içlerinde İbn Sinâ'nın *es-Şifâ* isimli eseriyle İhvân-ı Safâ'nın risâlelerinin bulunduğu kitapları yakılmıştır. Ardından hapse atılan İbnü'l-Murahhim kısa bir süre sonra ölmüştür³⁵.

Meslekî açıdan yetersiz olması ve uygunsuz davranışlar sergilemesi sebebiyle görevinden azledilen İbnü'l-Murahhim'in tutuklandıktan sonra elinde bulunan felsefi içerikli kitapların yakılması, diğer mezheplerle kıyaslandığında bu konuda nispeten katı bir tavır sergileyen Hanbelîlik'in daha baskın olduğunu gösterebilir. Nitekim aynı süreçte Halife Müstencid'e yakınlığı sebebiyle İbn Hübeyre tarafından kiskanıldığı söylenen Tevbe b. el-Ukaylı isimli şahsın yanında acelelere [İbnü'l-Muharrim'le ilgili rivayette geçtiği üzere İbn Sinâ ve benzerlerinin kitapları olmalı] ait bazı kitapların bulunduğu gerekçesiyle tutuklanması³⁶ bu dönemde Hanbelîlik'in etkin olduğunu ve belki felsefi ilimlere ilgi duyan veya Hanbelî mezhebine mensup olmayan kimselerin kısmen tedirginlik yaşadıklarını gösteren bir başka örnek olarak zikredilebilir. Bununla birlikte kaynaklarda söz konusu durumun, Üstâdâr İbnü'l-Müslime'yi mevcut şartlardan rahatsız olan zümrenin lideri haline getirdiği veya halifenin İbn Hübeyre'ye karşı dengeyi sağlamak için İbnü'l-Müslime'yi desteklediğine dair bir veri bulunmamaktadır. Bu noktada Mackay, makalesinin ilerleyen sayfalarında kendi görüşünü desteklemek için İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe tayin edilmesiyle Hanbelî mezhebine mensup olmayan kişilerin yeniden devlet kademesinde görev almaya başladıklarını, örnek olarak da Ebü'l-Mahâsin Ömer b. Alî el-Kureşî'nin (ö. 575/1179-1180) Nehrû'l-muallâ³⁷ kadılığına tayin edildiğini ifade etmektedir³⁸. Ancak Mackay'ın tek bir örnek üzerinden genel bir yargıya vardığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan vezirliğinin yanı sıra döneminin önde gelen Hanbelî fakihlerinden birisi olmasıyla tanınan İbn Hübeyre'nin kendi mezhebi içerisinde mutedil bir görüşe sahip olduğu ve çeşitli mezheplere mensup âlimlerin onu sevip ilmî konularda kendisiyle istişare

35 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 258, 362.

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 320. Tevbe b. el-Ukaylı'nın ismini Tevbe el-Bedevisi olarak zikreden İbnü'l-Cevzî onun Hemedân halkının Bağdat'a yönelik yapmayı planladıkları isyana katılmayı düşündüğü için öldürüldüğünü söylemektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 162-163.

37 Bağdat'ın doğu yakasında yer alan en büyük ve en meşhur mahallelerden birisidir. Geniş bilgi için bk. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdir, Beyrut 1397/1977, C V, s. 324.

38 Mackay, "Patronage and Power", s. 39. Kureşî'nin görevlendirilmesiyle ilgili bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 191.

ettikleri bilinmektedir³⁹. Dolayısıyla İbn Hübeyre'nin Hanbelilik'i baskı unsuru olarak kullandığı iddiası biraz aşırı bir yorum olarak görülebilir.

Ayrıca İbnü'l-Müslime'nin köklü bir aileden geldiğini ifade eden Mackay'ın, Kâim-Biemrillâh dönemi vezirlerinden ve İbnü'l-Müslime'nin de dedesinin dedesi olan Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin Hanbelîler'e karşı bir meylinin olduğuna dair kaynaklarda geçen bilgileri⁴⁰ dikkate almadığı belirtilmelidir. Nitekim bazı araştırmacılar⁴¹ bu bilgiler doğrultusunda onun “mutassıb bir Hanbelî-sünnî” oluşuna dikkat çekmektedirler. Onların bu değerlendirmelerinden hareketle İbnü'l-Müslime ailesinin sonraki dönemlerde de Hanbelîler'e yönelik bir meyillerinin olmuş olabileceği öne sürülebilir. Yani bir aile geleneğinden bahsediliyorsa bu geleneğin siyasî-idarî görevler açısından olduğu kadar mezhebî aidiyet/yakınlık açısından da devam ettirilmiş olma ihtimali dikkate alınmalıdır. Bütün bunlara ek olarak İbn Hübeyre'nin icraatları arasında toplumda rahatsızlık uyandıran esas meselenin Hanbelî mezhebinin baskın bir hal almasından ziyade, iktisadî açıdan yürürlüğe konulan bazı uygulamalar olduğu özellikle ifade edilmelidir. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre İbn Hübeyre iktâ arazilerini harâcî araziye dönüştürdüğü için insanlar onun aleyhinde konuşmaya başlamışlardır⁴².

İbn Hübeyre'nin vefatıyla birlikte gelişen olayları yakından takip eden İbnü'l-Müslime, son durumu öğrenmek için yakın adamlarından bazılarını vezirin evine göndermiştir⁴³. Vefat haberinin duyulmasından sonra başta İbn Hübeyre'nin hâcibi İbn Türkân ve Vâsıt'ta nâibliğini yapan İmâdüddîn el-İsfahânî olmak üzere vezirin yakınında bulunan bazı kişiler tutuklanmıştır. Üstâdâr İbnü'l-Müslime'nin evinde gözaltında tutulan İbn Türkân gördüğü işkence sonucu ölürlen⁴⁴, İmâdüddîn el-İsfahânî ise İbnü'l-Müslime'ye bir mektup göndererek

39 İbn Hübeyre'nin ilmi birikimiyle ilgili geniş bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'ayân*, C VI, s. 230-231; İbn Receb, *ez-Zeyl*, C I, s. 251-253; Mason, *Two statesmen of mediaeval Islam*, s. 25-37; Mehmet Aykaç, “İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 20, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, s. 82-83.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C IX, s. 576.

41 Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta 1964, s. 114; Süleyman Genç, *Fatmî-Abbâsî Selçuklu Münasebeleri* (doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s. 146, 156.

42 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 148.

43 İbn Hallikân, *Vefeyât*, C VI, s. 241.

44 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, C V, s. 506-507; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 164.

serbest kalmayı başarmıştır⁴⁵. Ayrıca İbn Hübeyre'nin iki oğlu İzzüddîn Ebû Abdullah Muhammed ve Şerefüddîn Zafer gözümlüne alınarak hapse atılmıştır. Bunlardan küçük oğlu İzzüddîn hapisten kaçmayı başarmış, ancak kısa bir süre sonra yakalanarak tekrar hapse atılmış, Şerefüddîn ise hapiste iken ölmüştür (18 Safer 562/14 Aralık 1166)⁴⁶. Kaynaklarda bu kişilerin gözümlüne alınmasıyla ilgili herhangi bir sebep zikredilmemekle birlikte, eskiden beri devam edegelen uygulamalardan dolayı sabık vezirin yakınlarına yönelik böyle bir tavır sergilenmiş olabilir. Nitekim birçok dönemde mazul vezirin yanı sıra ona yakın kimseler takibata maruz kalmışlar veya görevlerinden azledilerek ölüme mahkûm edilmişlerdir.

İbn Hübeyre'nin vefatıyla boşalan vezirlik makamına hemen bir atama yapmayan Halife Müstencid, Kâdilkudât Ebü'l-Berekât Ca'fer es-Sekâfi'yi nâibülvezîr olarak görevlendirmiştir. Yaklaşık üç yıl boyunca bu görevi devam ettiren Ebü'l-Berekât, İbnü'l-Beledî'nin Safer 563 (Kasım-Aralık 1167) tarihinde vezirliğe tayin edilmesiyle nâibülvezîrlikten ayrılmıştır⁴⁷.

b. Halife Müstencid'in Öldürülmesi ve Müstazî'nin Halife Olmasındaki Rolü

Irak Selçuklularının (511-590/1118-1194) Bağdat üzerindeki nüfuzunun büyük oranda sona erdiği ve Abbâsiler'in siyasî olarak yeniden güçlenmeye başladığı bir dönemde vezirlik makamının bir süre boş kalması dikkat çekmektedir. Bu süreçte İbn Hübeyre gibi hem Abbâsî halifelüğünün diğer hanedanlarla ilişkisinde hem de devletin bürokratik yapısı içinde denge oluşturabilecek güçlü bir şahsiyetin bulunmayışı sebebiyle halifenin böyle bir karar verdiği söylenebilir⁴⁸. Ayrıca vezirlik için güçlü bir namzet olarak öne çıkmasına rağmen Üstâdâr İbnü'l-Müslime'nin söz konusu makama atanmaması önemli bir husus olarak görülmektedir. Bu noktada İbnü'l-Müslime'nin, etrafındaki kişilere yönelik sert tutumlarından dolayı

45 İbn Hallikân, *Vefeyât*, C V, s. 151.

46 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 172, 174. Ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 68, 73.

47 Safedî, *el-Vâfi*, C IX, s. 87; Zehebî, *Târîh: sene 561-570*, s. 153. İbn Hallikân'ın eserinde (*Vefeyât*, C VI, s. 241) İbn Hübeyre'nin oğlu İzzüddîn Ebû Abdullah Muhammed'in babasının yerine vezirliğe vekâlet ettiğine dair bir bilgi yer almaktadır. Ancak İzzüddîn'in babasının vefatından hemen sonra tutuklandığı göz önünde bulundurulursa, onun bu görevi babasının hastalığı sırasında kısa bir süre yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Bk. Mackay, "Patronage and Power", s. 36, dn. 4.

48 Benzer bir yaklaşım için bk. Ma'an Ali Ahmed el-Mukâbele, *İhyâu'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fi'l-fetra min "530-622 h./1135-1225 m."* (doktora tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-'Ulyâ, Amman 1999, s. 121.

kendisiyle ilgili Halife Müstencid'in zihninde bir takım soru işaretlerinin olduğu düşünülebilir. Nitekim Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) döneminde sâhibülmahzen olarak görev yapan Hamza b. Talha'nın (İbn Talha) damadı İbnü'ş-Şemhal ve hanımı yakalanarak İbnü'l-Müslime'nin gözetiminde tutulmuş (557/1162)⁴⁹ bu olaydan kısa bir süre sonra Sâhibülmahzen Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Ubeydullah b. Ca'fer de gözaltına alınarak İbnü'l-Müslime'nin evinde kalmış ve yerine vekâleten Ârızülceş⁵⁰ İbn Hamdûn tayin edilmiştir⁵¹. Yine Zilhicce 558 (Kasım 1163) tarihinde Nakîbünnükebâ⁵² İbnü'l-Abakî görevinden azledilerek İbnü'l-Müslime'nin evine getirilmiştir⁵³.

- 49 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 152. İbnü'ş-Şemhal'in gözaltına alınmasıyla ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir sebep zikredilmemekle birlikte, günümüz araştırmacılarından Hanne, İbnü'ş-Şemhal'in hanımının önemli bir aileden gelmesinin onun tutuklanmasında etkili olabileceğini ileri sürmektedir. Bk. Eric Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad* (doktora tezi), The University of Michigan, Near Eastern Studies, Michigan 1998, s. 379, dn. 36.
- 50 İslâm tarihinin erken dönemlerinde ordunun idarî, malî ve hukukî işleriyle ilgilenmek üzere kurulan divana *Dîvânü'l-ceş*, *Dîvânü'l-cünd* veya *Dîvânü'l-arz* şeklinde isimler verilmiş, başında bulunan kişiye de *sâhibü dîvânü'l-ceş*, *sâhibü dîvânü'l-arz*, *ârzülceş* veya *ârz* denilmiştir. Abbâsiler'in erken dönemlerinde daha çok *Dîvânü'l-ceş* olarak isimlendirilen bu yapıyı Irak Büveyhîleri Türkler ve Deylemler için ikiye ayırarak *Dîvânü'l-Ceşeyn* olarak adlandırmışlar, başında bulunan kişiye de *ârz* demişlerdir. Irak Büveyhîleri'nden sonra diğer İslâm devletlerinde bu divan daha çok *Dîvânü'l-arz* şeklinde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Geniş bilgi için bk. Fuat Köprülü, "Arz", *İslâm Ansiklopedisi*, C 1, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, s. 657-660; Erdoğan Merçil, "Ârız", *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 359; Abdülaziz ed-Dürî, "Divan", *İslâm Ansiklopedisi*, C 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 379; Aydın Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)", *İslâm Ansiklopedisi*, C 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 384; Erdoğan Merçil, "Selçuklular (Selçuklular'da Devlet ve Teşkilat)", *İslâm Ansiklopedisi*, C 36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 390.
- 51 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 155.
- 52 Abbâsiler döneminde Abbasoğulları (Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın soyundan gelenler) ve Alioğulları (Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan gelenler) ile ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere merkezde *nakîbü'l-ensâb* adı verilen bir görevli tayin edilmiştir. Ancak zamanla bu uygulama yaygınlaşınca Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyundan gelen nakiblere *Nakîbü'l-Talibîyyîn* veya *Nakîbü'l-Alevîyyîn*, Hz. Peygamber'in amcasının soyundan gelen nakiblere ise *Nakîbü'l-Abbâsîyyîn* veya *Nakîbü'l-Hâşimîyyîn* denilmiştir. Bu nakiblerin başında bulunanlara *nakîbünnükebâ* unvanı verilmiş ve bu kişiler halifenin menşuruyla tayin edilmiştir. Zaman zaman bu göreve getirilen kişiler siyasi ve idarî açıdan etkin bir rol oynamışlardır. Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği", *Türkiye Yazırlar Birliği (TYB) Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2014), s. 101-114; Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbünnükebâ", *İslâm Ansiklopedisi*, C 32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, s. 322-324.
- 53 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 156. Nakîbünnükebâ dışındaki kişilerin tutuklanmasında ilgili herhangi bir gerekçe sunmayan İbnü'l-Cevzi, İbnü'l-Abakî'nin Müsterşid döneminin önde gelen emirlerinden ve aynı zamanda Basra'nın iktâmî elinde bulunduran Mengüpars'la mektup-

Üstâdârlığa atandıktan sonra divanların işleyişinde önemli bir nüfuz elde eden ve bu nüfuzunu devlet adamlarına yönelik uygulamalarda açıkça ortaya koymaktan çekinmeyen İbnü'l-Müslime'nin bu tavrını Vezir İbn Hübeyre'nin aile fertleriyle ilgili yaşanan hadiselerde de devam ettirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim İbn Hübeyre'nin vefatından sonra gözaltına alınan iki oğlu İzzüddîn ve Şerefüddîn'in mallarına el konulmuş ve bu kişilerin yanı sıra İbn Hübeyre'nin diğer vârisleri [geçimlerini temin etmek için] elbiselerini ve [değerli] eşyalarını satmak zorunda kalmıştır. Ailesine yapılanlar bunlarla sınırlı kalmayan İbn Hübeyre'nin kendi medresesine veya diğer yerlere vakfettiği kitaplar da satılmıştır⁵⁴.

İbnü'l-Müslime'nin giderek artan nüfuzu Müstencid'i rahatsız edecek düzeye ulaşmış ve muhtemelen halife bu sorunu çözmek amacıyla⁵⁵ Bağdat'taki siyasî çevrelerle doğrudan bir irtibatı bulunmayan dönemin Vâsıt nâzırını (idareci/müfettiş) İbnü'l-Beledî'yi vezirliğe tayin etmiştir (4 Safer 563/19 Kasım 1167)⁵⁶. Kâdılkudât, üstâdâr, saray görevlileri, ordu komutanları ve diğer pek çok kimsenin hazır bulunduğu görkemli bir merasimle vezirlik hil'atını giyen İbnü'l-Beledî, Şerefüddîn, Celâlülislâm, Muizzüddevlâ, Seyyidülvüzerâ ve Sadrü's-şark ve'l-garb gibi unvanlarla taltif edilmiştir⁵⁷. Yukarıda da zikredildiği üzere vezirlik için en güçlü aday olmasına rağmen halife tarafından tercih edilmeyen Üstâdâr İbnü'l-Müslime, muhtemelen kendisi de böyle bir beklenti içinde olduğu için, yeni vezir için tertip edilen karşılama ve hil'at merasimine katılmak istememiştir. Hatta bunun için hazineye 5 bin dinar vermeyi taahhüt etmiş, ancak halifenin emriyle merasime katılmak zorunda kalmıştır⁵⁸.

laşıp onu Bağdat'a gelmeye teşvik ettiği için tutuklandığını aktarmaktadır.

54 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-z-zamân*, C XXI, s. 68.

55 Benzer bir yaklaşım için bk. Mackay, "Patronage and Power", s. 37; Hanne, *The Caliphate Revisited*, s. 389.

56 İbnü'l-Beledî Vâsıt'ta nâzırlık yaptığı sırada Hûzistân hâkimi Şümle (Şemle) Bağdat yakınlarındaki Mâhikî kalesini, yeğeni İbn Şenkâ da Basra ve Vâsıt'ı ele geçirmeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. İbnü'l-Beledî ise Basra'nın iktâmı elinde bulunduran Emir Erkuş'la birlikte bu girişimi bertaraf etmek için büyük bir çaba sarfetmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 328-329. İbnü'l-Beledî'nin bu çabalarının da etkisiyle halifeyle aralarında yakın bir dostluğun kurulduğunu belirten Azzâm, onun vezirliğe tayin edilmesinde bu dostluğun etkili olabileceğini imâ etmektedir. Bk. Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 177-178.

57 İbnü'l-Cevzî, C XVIII, s. 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 332; Zehebî, *Târîh: sene 561-570*, s. 11; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 140.

58 Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabatabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut [ts.], s. 317.

Vezirlik görevini üstlendikten sonra devletin malî işleriyle yakından ilgilenen İbnü'l-Beledî, Kûfe ile Bağdat arasında yer alan Hille'ye giderek buradaki [arazilerden elde edilen gelirlerle ilgili ?] durumu bizzat denetledi⁵⁹, ayrıca Halife Müstencid'in emriyle Üstâdâr İbnü'l-Müslime ve ailesinin idarî açıdan nüfuzunun azaltılması için bazı tedbirler aldı. Şöyle ki, Muktefi döneminden itibaren Nehrü'l-melik'in⁶⁰ âmilliğini yapan İbnü'l-Müslime'nin kardeşi Tâcüddîn'in görevine son vererek âmillik yaptığı süre zarfında bu topraklardan elde ettiği gelirlerle ilgili kendisinden bir rapor istedi ve bu sayede devlete büyük bir gelir sağladı. Bununla da yetinmeyen İbnü'l-Beledî, birkaç yıl sonra İbnü'l-Müslime'nin halasının oğlu İbnü's-Sîbî lakabıyla tanınan Muhammed b. Hüseyin ve kardeşinin⁶¹ gözaltına alınmasını emretti. Bimâristânın idaresinden sorumlu olan Muhammed b. Hüseyin'in kardeşi, yanında fazla/yanlış tartan bir tür ağırlık ölçüsü [dirhem gibi değerli şeyleri tartmaya yarayan] bulunduğu için veya bir başka sebepten dolayı elleri ve ayakları kesilerek öldürüldü. Ailesi ve yakın çevresi bu şekilde bir muameleye maruz kalan İbnü'l-Müslime ise büyük bir endişeye kapıldı ve bütün bunlar Vezir İbnü'l-Beledî ile arasında köklü bir düşmanlığın meydana gelmesine neden oldu⁶².

Üstâdâr İbnü'l-Müslime dışında dönemin etkili şahsiyetlerinden bir diğeri Müstencid'in memlûklerinden⁶³ olan Emîr Kutbüddîn Kaymâz'dır. Sâbık vezir

59 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 183.

60 Bağdat'a bağlı büyük köylerden birisidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C V, s. 324.

61 Yukarıdaki rivayette İbnü'l-Esîr, Muhammed b. Hüseyin'in kardeşinin ismini zikretmemiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî ve İmâdüddîn el-İsfahânî'nin verdiği bilgiye göre bu kişinin ismi Ebü'l-Muzaffer İzzüddeve Hüseyin b. Muhammed'dir ve Kûsân'ın âmilliğini yapmaktadır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 188-189; İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, C I, s. 185-186. Kûsân Vâsit ile Nu'mâniyye (Bağdat'la Vâsit'in tam ortasında bulunan bir yerleşim yeridir.) arasında bulunan büyük bir köydür. Geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C IV, s. 413, C V, s. 294. Kaynaklarda bu iki kardeşin isimleriyle ilgili bir karışıklığın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu duruma dikkat çeken Mackay, her hangi bir kaynağa işaret etmeksizin kardeşlerden büyük olanının ismini Fahrüddeve Ebû Abdullah Hasan b. Muhammed şeklinde zikretmektedir. Bk. Mackay, "Patronage and Power", s. 38, dn. 1. Bu şahısların isimleriyle ilgili karışıklık küçük olanının göreviyle ilgili de geçerlidir. Zira İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında bu kişinin bimâristânın sorumlusu olduğu ifade edilirken, İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiye göre ise aynı kişi Kûsân'ın amilliğini yapmaktadır.

62 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 332-333, 349, 361. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 317

63 Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerlere verilen bir isimdir. İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren askerî hizmetlerde görev alan memlûkler zaman zaman siyasî olarak iktidarı belirlemede etkin bir rol oynamışlardır. Geniş bilgi için bk. Süleyman Kızıl-

İbn Hübeyre'nin vefatından sonraki olaylar sırasında nispeten geri planda kalan Emîr Kaymâz, özellikle Müstencid'in rahatsızlanması ve vefatıyla sonuçlanan hadiselerde Üstâdâr İbnü'l-Müslime ile birlikte etkin bir rol oynamıştır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre Müstencid, doktoru İbn Safiyye vasıtasıyla veziri İbnü'l-Beledî'ye haber göndererek Üstâdâr İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz'ın yakalanmasını emretmiştir⁶⁴. *el-Kâmil*'de yer alan rivayette tutuklama emrinin sebebiyle ilgili herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Ancak Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı rivayete göre Müstencid'in rahatsızlığı sırasında Emîr Kaymâz'ın veliaht Ebû Muhammed Hasan'la (Müstazî-Biemrillâh) yazıştığını öğrenen Vezir İbnü'l-Beledî, durumu Müstencid'e haber vermiş, bunun üzerine halife her ikisinin de yakalanmasını emretmiştir⁶⁵.

Olayların seyrine bakıldığında veliaht Ebû Muhammed'le sadece Emîr Kaymâz'ın değil İbnü'l-Müslime'nin de görüşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Müstencid sonrası iktidarın planlayıcısı konumunda bulunan İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz'ın bu yöndeki faaliyetlerinden haberdar olan Müstencid'in, veziri İbnü'l-Beledî'ye haber göndererek bu iki şahsın tutuklanmasına karar verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Müstencid'in bu tutuklama kararını doktoru İbn Safiyye vasıtasıyla Vezir İbnü'l-Beledî'ye ulaştırmak istemesi kendi sonunu hazırlamıştır. Şöyle ki, bir saray çalışanı olarak İbn Safiyye, haliyle Üstâdâr İbnü'l-Müslime'nin adamı olduğu için vezire ulaştırmak üzere aldığı halifenin yazılı emrini İbnü'l-Müslime'ye getirmiş, bunun üzerine İbnü'l-Müslime, ona halifeye gitmesini ve emri vezire ulaştırdığını söylemesini istemiştir. Daha sonra Emîr Kaymâz'la bir araya gelen İbnü'l-Müslime, halifenin kararını ona göstermiş ve birlikte Müstencid'i öldürmek için bir plan hazırlamışlar, hazırlanan planı uygulamak ise dönemin önde gelen askerlerinden Yezdan b. Kamâc⁶⁶ ve Kaymâz el-Hamîdî'ye düşmüştür. Müstencid'in yanına girerek onu zorla hamama götüren ve kapıyı kapatan Yezdan ve Kaymâz, zaten ateşli bir hastalığa yakalanan halifenin hararettten ölmesine sebep olmuşlardır⁶⁷.

Müstencid'in öldüğüne dair haberler duyulmaya başlayınca Vezir İbnü'l-

toprak, "Memlük", *İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 87-90.

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 360.

65 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 168.

66 Yezdan daha önce Müstencid'in emriyle Hille'de ikâmet eden Benû Esed kabilesinin buradan sürülmesi için hazırlanan ordunun komutanlığını yapmıştır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 296.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 360-361; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 168.

Beledî, komutanlar ve askerlerle birlikte harekete geçmiş, fakat halifenin ölüm haberinin gerçek olup olmadığını teyit edememiştir. Bu sırada İbnü'l-Müslime vezire haber göndererek halifenin rahatsızlığının azaldığını ve giderek iyileştiğini bildirmiştir. İbnü'l-Beledî ise Dârülhilâfe'ye askerlerle birlikte girerse kendisi hakkında olumsuz bir kanaat oluşacağından endişelenerek konağına dönmüş, yanındakiler de dağılmıştır. İbnü'l-Beledî ve yanındakilerin içeri girip kendilerini tutuklayacaklarından korkan İbnü'l-Müslime ve Kaymâz ise Dârülhilâfe'nin kapılarını kapatmışlar ve hemen akabinde Müstencid'in vefat ettiğini duyurmuşlardır⁶⁸.

3. Vezirliği

a. Emîr Kutbüddîn Kaymâz ile Mücadelesi

Müstencid'in vefatından sonra Üstâdâr İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz, bazı şartlar öne sürerek Ebû Muhammed Hasan'ı Müstazî-Biemrillâh lakabıyla hilafet makamına geçirdiler. Tarihçiler tarafından ismi Hasan olup da halifelik yetkilerini kullanması engellenen iki kişiden birisi (diğeri Hz. Hasan) olarak tavsif edilen Müstazî-Biemrillah, kendisine sunulan şartları kabul etmekte durmunda kaldı. Bu şartlara göre İbnü'l-Müslime vezirliğe, oğlu Kemâlüddîn üstâdârlığa, Emîr Kaymâz da ordu komutanlığına (emîrülceş) tayin edildi. Babasının öldüğü gün hanedan üyelerinin biatını (el-bey'atü'l-hâssa) kabul eden Müstazî, ertesi gün Tâc sarayında halkın biatını (el-bey'atü'l-âmmе) aldı (10 Rebiülâhir 566 / 21 Aralık 1170)⁶⁹.

Diğer taraftan bütün bu olup bitenleri öğrenince Müstencid'in öldüğü gün askerlerle birlikte saraya girmediği için büyük bir pişmanlık duyan İbnü'l-Beledî, yeni halifeye biat etmesi için kendisine yapılan davete icabet ederek saraya gitti, ancak gelir gelmez öldürüldü, cesedi ise Dicle nehrine atıldı (Rebiülevvel 566/Aralık 1170). Vezirliği üç yıl bir ay⁷⁰ kadar devam eden İbnü'l-Beledî'nin ölümünden sonra evinde bulunan her şeye el konuldu. Bu sırada onun halifeyle yaptıkları yazışmalara muttali olan İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz, kendilerini

68 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 361.

69 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 190-191; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 361.

70 Zehebî, İbnü'l-Beledî'nin altı yıl vezirlik yaptığını aktarmaktadır. Bk. Zehebî, *Târîh: sene 561-570*, s. 243. Ancak İbnü'l-Beledî'nin 4 Safer 563 (19 Kasım 1167) tarihinde vezirliğe tayin edildiği (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 176) göz önünde bulundurulursa Zehebî'nin verdiği sürenin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Zehebî, bu altı yıllık süreye Kâdîkudât Ebü'l-Berekât Ca'fer es-Sekâfî'nin üç yıl devam eden naibülvezirlik görevini de dâhil etmiş olmalıdır.

tutuklatmak isteyen Müstencid'e karşı İbnü'l-Beledî'nin af talebinde bulunduğunu öğrenince onun ölümünden dolayı pişman oldukları söylenmektedir⁷¹.

Rivayetin son kısmındaki bilgilerle ilgili bir kaç hususa işaret edilmelidir. Yukarıda da zikredildiği üzere Halife Müstencid, Vezir İbnü'l-Beledî'ye bir mektup göndererek İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz'ın gözaltına alınmasını istemişti. Ancak bu mektup vezire ulaşmadan İbnü'l-Müslime'nin eline geçmiş, bundan dolayı İbnü'l-Beledî, halifenin İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz'ın tutuklanmasını istediğini öğrenememişti. Dolayısıyla İbnü'l-Beledî'nin İbnü'l-Müslime ve Emîr Kaymâz için halifeden af dilediğine dair evinde bulunduğu iddia edilen yazışmalarla ilgili bilgilerin teyide muhtaç olduğu veya bir başka hadiseye işaret etme ihtimalinin bulunduğu belirtilmelidir.

Müstazî'nin tahta çıkmasından hemen sonra İbnü'l-Müslime vezir olarak görevlendirilmesine rağmen Müstencid'in vefatı münasebetiyle tertip edilen taziyeye merasiminden dolayı kendisi için bir tören düzenlenememişti. Üç gün devam eden bu merasimde taziyeleri kabul eden İbnü'l-Müslime'ye 20 Cemâziyelevvel 566 (29 Ocak 1171) tarihinde Adudüddîn lakabıyla birlikte hil'at verildi. Ardından kâdılkudât, komutanlar, hâcibler, kâtipler ve diğer görevlilerle birlikte evine kadar giden İbnü'l-Müslime, burada kendisine sunulan tebrikleri kabul etti⁷². Ayrıca cami, medrese, ribât ve meşhedlerde⁷³ kalanlara çokça buğday ve altın dağıttı⁷⁴.

İbnü'l-Müslime'nin birinci vezirliği, kuvvetle muhtemel birlikte hareket ettikleri Emîr Kaymâz'la arasının açılması sebebiyle nispeten kısa sürdü ve 10 Şevval 567 (5 Haziran 1172) tarihinde sona erdi. Müstazî'nin İbnü'l-Müslime'yi görevinden azlettiğine dair mektubu kendisine getiren Hâdim⁷⁵ Necâh, ondan vezirlik alameti

71 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 361-362. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 191; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 169; İbn Hallikân, *Vefeyât*, C IV, s. 470; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 318; Zehebî, *Târîh: sene 561-570*, s. 243.

72 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 191-192; İbnü'n-Dübeysî, *Zeyli Târîhi Medîneti's-selâm*, C I, s. 372.

73 Irak'ın Necef, Kerbelâ, Samerrâ ve Kâzımeyn gibi yerleşim yerlerinde Hz. Peygamber'in soyundan gelen kişilerin kabirlerinin bulunduğu yerlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Avni İlhan, "Atebât", *İslâm Ansiklopedisi*, C 4, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 49-50; Mustafa Öz, "Meşhed", *İslâm Ansiklopedisi*, C 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 362-363.

74 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 319.

75 Saraydaki çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere istihdam edilen hâdimler zaman zaman idarî ve askerî görevler de üstlenmişlerdir. Muktedir-Billâh döneminde Hâdim Mürşid ve Hâdim Münis, Kâhîr-Billâh döneminde ise Hâdim Sâbûr vezir ve diğer üst düzey bazı memurların gözaltına alınmasında görevlendirilmişlerdir. Bk. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Kütübü*

sayılan izârını⁷⁶ çıkarmasını ve divitini kapatmasını istedi. İbnü'l-Müslime'nin vezirlikten azledilmesiyle oğlu Kemâlüddîn'in de üstâdârlık görevine son verildi⁷⁷.

Kaynaklarda İbnü'l-Müslime'nin görevinden azledilmesiyle ilgili farklı rivayetler aktarılmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin verdiği bilgiye göre İbnü'l-Müslime, zorba ve zalim olmasıyla bilinen oğlu Üstâdâr Kemâlüddîn'in yaptıklarından dolayı görevinden azledilmiştir. Hâdim Sandal el-Muktefê tarafından gözaltına alınan Kemâlüddîn'in evinde bulunan mallara da el konulmuştur⁷⁸.

Diğer taraftan Müstazî'nin tahta çıkmasıyla ordu komutanlığına tayin edilen Emîr Kaymâz, sahip olduğu yetkilerin yanı sıra halifeyle kurduğu yakın ilişkiler sayesinde dönemin en önemli şahsiyetlerinden birisi haline gelmiştir. Nitekim İbnü'l-Cevzi'nin verdiği bilgiye göre insanların kendisine ulaşması gittikçe zorlaşan Müstazî'nin yanına hizmetçiler ve Emîr Kaymâz'ın dışında kimse giremez olmuştur⁷⁹. Ayrıca ordu komutanı olmasının da etkisiyle devlet idaresinde pek çok meseleye müdahale eder hale gelen Emîr Kaymâz, halife tarafından

Tecâribi'l-Ümem (nşr. Henry Frederick Amedroz & David Samuel Margoliouth), I-II, Matba'atü's-Şeriketi't-Temeddün, Kahire 1914, C I, s. 209, 272; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XIII, s. 82, 89. Devlet memurlarının gözaltına alınması ve sorgulanmasının dışında hâdimler orduda da görev yapmışlardır. Örneğin Muktedir döneminde Hâdim Münis halife tarafından Doğu Roma'ya karşı savaşmak üzere Tarsus'a gönderilmiştir. Ayrıca Mısır'ın Fâtımiler'den geri alınmasında göstermiş olduğu başarıdan dolayı Muktedir tarafından "el-Muzaffer" lakabıyla taltif edilmiştir. Yine bir başka örnekte, Doğu Roma'ya ait bazı bölgelerin fethine katılan Hâdim Büş'r'in elde edilen başarılarla ilgili gönderdiği mektup Bağdat'ta minberlerden okunmuştur. Bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XIII, s. 82, 150. Hâdim Münis'in hayatı, siyasi ve askeri faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Sâim Yılmaz, "Abbâsîler Dönemi Türk Komutanlarından Münis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2007), s. 123-156; a. mlf. "Türk Komutanlardan Münis el-Muzaffer'in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasi Etkinliği", *Dini Araştırmalar*, 30 (2008), s. 121-152.

76 Geleneksel olarak izâr (veya mi'zer) erkeklerin vücutlarını göbeklerinden dizlerinin bir karış altına kadar olan kısmını kapatmak için kullandıkları örtüye verilen isimdir. Hamamlarda bele sarılan peştamal ile erkek ve kadınların iç gömleklerine de izâr denilmiştir. Ancak izâr bazı durumlarda elbisenin üstüne giyilen ve bir tür dış elbise anlamında da kullanılmıştır. Bk. Nebi Bozkurt, "Kıyafet", *İslâm Ansiklopedisi*, C 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 509. Abbâsîler döneminde izâr zaman zaman resmi bir göreve atanan kişiye hil'at olarak da takdim edilmiştir. Nitekim Halife Mutî'-Lillâh (334-364/946-974) Büveyhî emîri İzzüddevlî Bahtiyâr'ın (356-367/967-978) vezirliğine tayin edilen Muhammed b. Bakıyye'ye (ö. 367/977-978) hil'at olarak altın veya gümüş ipe işlenmiş bir izâr vermiştir. Bk. Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es- Sâbi, *Rûsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihâil Avvâd), Dârü'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1406/1986, s. 98; Salâh Hüseyin el-Ubeydî, *el-Melâbisü'l-Arabîyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Dârü'r-Reşid li'n-Neşr, Bağdat 1980, s. 183.

77 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 197.

78 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 173.

79 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 192-193. Ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfi*, C XII, s. 193.

Melikülarab lakabıyla taltif edilmiş ve kendisine Ürdün ve Hille'nin iktâa ile altından mamul bazı hediyeler verilmiştir⁸⁰. Bütün bunlar Emîr Kaymâz'ı siyasî ve ekonomik açıdan İbnü'l-Müslime ile rekabet edebilecek bir konuma getirmiştir. Bu noktada detayları hakkında herhangi bir bilgi aktarmamakla birlikte Zehebî, Emîr Kaymâz'la Vezir İbnü'l-Müslime'nin arasında bir takım anlaşmazlıkların yaşandığını ve ikisinin birbirinden nefret ettiğini söylemektedir⁸¹. Konuyla ilgili nispeten daha kesin ifadeler yer veren İbnü'l-Esîr ise Emîr Kaymâz'ın Müstazî'den İbnü'l-Müslime'yi azletmesini istediğini, Müstazî'nin de Kaymâz'ın devlet içindeki gücünden dolayı onun görüşüne muhalif hareket etmeyip İbnü'l-Müslime'yi görevinden aldığı aktarmaktadır⁸². İbnü'l-Müslime'yi görevinden azletmekle yetinmeyen Emîr Kaymâz, halkı ve emrindeki askerleri vezirin konağını yağmalamaya teşvik etmiş, hatta haremine varıncaya kadar bütün mallarını talan etmiştir. Kaymâz'ın davranışlarından büyük bir rahatsızlık duyan Müstazî ise el konulan malların İbnü'l-Müslime'ye iade edilmesini istemiş, ayrıca Hâdim Necâh'ı İbnü'l-Müslime'ye göndererek yaşananlardan dolayı kendisini teskin etmesini istemiştir⁸³.

Konuyla ilgili Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin aktardığı rivayete bakılacak olursa ahlakî açıdan zayıf bir kişiliğe sahip olan Üstâdâr Kemâlüddîn'in bu özelliklerinden dolayı babası İbnü'l-Müslime'nin vezirlikten azledildiğini söylemek pek mümkün değildir. Oğlu Kemâlüddîn'in görevinden alınmasına gelince, İbnü'l-Müslime'nin azlinden sonra Kemâlüddîn'in halifeyle yakın bir ilişki içerisinde olmasını gerektiren bir mevkide (üstâdârlıkta) kalmasının bir anlamı yoktur⁸⁴. Yani Kemâlüddîn üstâdârlık görevini devam ettirmiş olsaydı bile hâmisini kaybeden birisi olarak onun halifenin yakınında bulunmasının bir önemi kalmayacaktı. Dolayısıyla İbnü'l-Müslime vezirlikten azledilince Kemâlüddîn de üstâdârlık görevinden alınmıştır. Bu noktada İbnü'l-Müslime'nin gözden düşmesinde oğlu Kemâlüddîn'in kötü karakterli birisi olmasından ziyade, Emîr Kaymâz'ın aleyhteki girişimlerinin daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim günümüz araştırmacılarından Azzâm da benzer bir hususa işaret ederek Emîr Kaymâz'ın etkisiyle Müstazî'nin böyle bir karar verdiğini belirtmektedir⁸⁵.

80 Cemâleddin Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahbârî mülûki Benî Eyyûb* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), I-III, Kahire 1953-60, C II, s. 87.

81 Zehebî, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ'*, C XXI, s. 76

82 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 371. Ayrıca bk. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, C II, s. 87.

83 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, C II, s. 87.

84 Mackay, "Patronage and Power", s. 40-41.

85 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 181.

İbnü'l-Müslime'nin görevinden alınmasından sonra yerine hemen bir atama yapmayan Müstazî, Sâhibülmahzen Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Ca'fer'i nâibülvezîr olarak görevlendirmiş (12 Şevvâl 567/7 Haziran 1172)⁸⁶ Hâdim Sandal el-Muktefevî'yi de üstâdârlığa tayin etmiştir.⁸⁷

Kaynaklarda vezirlikten azledildikten sonra siyasî hadiselerin içinde yer aldığına dair bir kayıt bulunmayan İbnü'l-Müslime anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte nispeten sakin bir hayat yaşamıştır. Bununla birlikte yaklaşık üç yıldır nâibülvezîrlik görevini sürdüren Sâhibülmahzen Ebü'l-Fazl Yahyâ'nın 19 Rebülevvel 570 (18 Ekim 1174) tarihindeki⁸⁸ vefatıyla birlikte tekrar vezirliğe atanması gündeme gelmiş, ancak yine Emîr Kaymâz'ın karşı çıkmasıyla bu göreve tayin edilmemiştir.⁸⁹ Şöyle ki, İbnü'l-Müslime'nin vezirlikten azledilmesinde önemli bir rol oynayan Emîr Kaymâz, Müstazî'nin bu yönde bir karar verdiğini duyunca Bâbünnübî ve Bâbülmme kapılarını kapattırarak Dârülhilâfe'yi kuşatma altına aldı. Müstazî ise İbnü'l-Müslime'yi vezirliğe tayin etmeyeceğine dair söz verdi. Ancak tekrar göreve dönerse İbnü'l-Müslime'nin kendisini öldüreceğinden korkan Emîr Kaymâz, bu konuda ikna olmak için İbnü'l-Müslime ve ailesinin Bağdat'tan çıkarılmasını istedi. Kaymâz'ın kendisine zarar vereceğinden endişe eden İbnü'l-Müslime ise şehirden ayrılmayı kabul etmemekle birlikte Dârülhilâfe'den ayrılarak şehirde bir başka yere gitmeye razı oldu, ancak bunun da emniyet altına alınmasını istedi. Bunun üzerine Kaymâz, mazul vezirin herhangi bir takibata maruz kalmayacağına

86 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 197; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 234.

87 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, 371. Hâdim Sandal yaklaşık üç yıl sonra üstâdârlık görevinden azledilmiştir. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XI, s. 235.

88 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 217.

89 Günümüz araştırmacılarından Azzâm, Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut el-Erbilî, Safedî ve Muhammed b. Şâkir el-Kütübî'ye dayanarak Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Ca'fer'den sonra Muhammed el-Enbârî'nin nâibülvezîr olarak görevlendirildiğini öne sürmüştür, ancak bu dönemde vezirlik ve nâibülvezîrlik yapanların isimlerini verdiği listede Enbârî'nin ismini zikretmemiştir. Bk. Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 182, 204. Erbilî'nin eserinde Azzâm'ın iddia ettiği şekilde bir bilgi yer almamaktadır. Bk. Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut el-Erbilî, *Hulâsatü'z-zehbi'l-mesbûk muhtasar min Siyeri'l-mülûk* (nşr. Mekki es-Seyyid Câsim), Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat [ts.], s. 279-280. Safedî ve Muhammed b. Şâkir el-Kütübî'nin eserlerinde ise Muhammed el-Enbârî'nin nâibülvezîr değil vezir olduğu zikredilmektedir. Bk. Safedî, *el-Vâfl*, C XII, s. 193; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *el-Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974, C I, s. 371-372. Ancak döneme yakın kaynaklarda Enbârî'nin böyle bir görev üstlendiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum Safedî ve Kütübî'nin verdiği bilgilerin teyide muhtaç olduğunu göstermesinin yanında, Ebü'l-Fazl'ın vefatıyla (19 Rebülevvel 570/18 Ekim 1174) İbnü'l-Müslime'nin ikinci kez vezirliğe atanması (23 Zilkade 570/15 Haziran 1175) arasında geçen yaklaşık dokuz aylık süre zarfında vezirliği kimin üstlendiğini tespit etmeyi de zorlaştırmaktadır.

dair söz verince, İbnü'l-Müslime ve ailesi dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Şeyhüşşüyûh⁹⁰ Sadrüddîn Ebü'l-Kâsım Abdürrahîm b. İsmâîl (ö. 580/1184)⁹¹ ve Fahrüddeve Ebü'l-Muzaffer Hasan b. Hibetullah b. el-Muttalib'in (ö. 578/1183)⁹² eşliğinde Dârülhilâfe'den ayrılarak önce Ebû Sa'd es-Sûfî ribâtına gitti, birkaç gün sonra da Bağdat'ın batı yakasına geçti. Yaklaşık bir ay sonra tekrar kendi evine döndü (7 Cemâziyelâhîr 570/3 Ocak 1175)⁹³. Emîr Kaymâz ise bu meseleyle ilgili ortaya koyduğu tavırdan dolayı Müstazî'den özür diledi⁹⁴.

Bu olaydan bir kaç ay sonra (Şaban 570/Mart 1175) dönemin bir başka etkili şahsiyeti Sâhibülmahzen Zahîrüddîn Ebû Bekir Mansûr b. Nasr İbnü'l-Attâr'la⁹⁵ yaşadığı çekişme sebebiyle tamamen gözden düşen Emîr Kaymâz, Bağdat'tan kaçmak durumunda kaldı. Kaymâz'la Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr'ın arasının açılmasına yol açan olaylar önde gelen komutanlardan ve aynı zamanda Kaymâz'ın eniştesi olan Emîr Tutâmş'ın Garrâf⁹⁶ halkı üzerine bir ordu göndermesiyle başlamıştır. Askerlerin zulme varan davranışlarından dolayı Garrâf halkından

90 Şeyhüşşüyûh hangâh, zâviye ve ribâtların idaresinden sorumlu sûfî ve âlimlerle fütüvvet teşkilâtının en üst makamında bulunan kimselere verilen unvandır. Kelimenin anlamı ve müessesesi olarak ortaya çıkışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Nathan Hofer, "The Origins and Development of the Office of the "Chief Sufi" in Egypt, 1173–1325", *Journal of Sufi Studies*, 3 (2014), s. 1-37; Harun Yılmaz, "Meşihatüşşüyûh'un Doğuşu ve Mısır'da İki Hankah: Sa'idü's-Sü'adâ ve Siryâkûs" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 34 (2014), s. 1-21; a. mlf. "Şeyhüşşüyûh", *İslâm Ansiklopedisi*, C Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2019, s. 562-563.

91 Hayatı hakkında bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 509; Zehebî, *Târîh: sene 571-580*, s. 307-308.

92 Hayatı hakkında bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 491; Zehebî, *Târîh: sene 571-580*, s. 256-257.

93 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 212-213, 217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 409-410. Ayrıca bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 225; Zehebî, *Târîh: sene 561-570*, s. 60.

94 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 213.

95 Müstazî döneminde Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Ca'fer ve İbnü'l-Attâr'ın sâhibülmahzen olarak görev yaptıkları hemen bütün kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak mevcut bilgiler doğrultusunda bu göreve hangisinin önce atandığına dair kesin bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir. Ancak Ebü'l-Fazl'ın 567 (1172) yılında nâibülvezîrlük görevine atandığı dikkate alınırsa İbnü'l-Attâr'ın bu tarihten sonra beytülmâlin idaresini üstlendiği düşünülebilir. Nitekim İbnü'l-Esir'in eserindeki bilgiler de Ebü'l-Fazl'ın vefat ettiği sırada İbnü'l-Attâr'ın sâhibülmahzen olarak görev yaptığını söylememize imkân tanımaktadır. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 424, 426. Olayların seyrinden anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Attâr, nâibülvezîrlük görevini devam ettiren Sâhibülmahzen Ebü'l-Fazl Yahyâ'nun vefatından sonra etkinliğini arttırmış, İbnü'l-Müslime'nin öldürülmesinden sonra nâibülvezîrlığe atanınca idarî açıdan hemen hemen en güçlü şahıs haline gelmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 459. Nitekim Zehebî onun bu yönüne işaret ederek İbnü'l-Attâr'ın [nâibülvezîr olduktan sonra] devlet kademesinde istediği kişiyi görevlendirdiğini veya azlettiğini söylemektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C XXI, s. 84-85.

96 Garrâf, Vâsıt ile Basra arasında bulunan büyük bir nehrin adıdır. Nehir boyunca pek çok yerleşim yeri bulunmaktadır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, C IV, s. 190.

bazı kişilerin Bağdat'a gelmesiyle büyük bir infial yaşanmış, buna rağmen Kaymâz ve Tutâmîş geri adım atmamıştır. Bunun üzerine İbnü'l-Attâr'la aralarında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Her ne kadar halifenin tavassutuyla İbnü'l-Attâr ve Kaymâz arasında kısmî bir barış sağlanmış olsa da, kısa bir süre sonra Kaymâz'ın emriyle İbnü'l-Attâr'ın evi ateşe verilmiştir. Bununla da yetinmeyen Kaymâz, İbnü'l-Attâr'ın Darülhilâfe'de olduğunu düşünerek kendisine destek olan bazı askerlerle birlikte saraya doğru harekete geçmiştir. Bunun üzerine sarayın çatısına çıkan Müstazî, Kaymâz'ın evinin ve mallarının mubah olduğunu söyleyerek insanları ona karşı kıskırtmıştır. Olayların bundan sonraki safhasında evi ve malları yağmalanan Kaymâz, önce Hille'ye oradan da Musul'a kaçmak zorunda kalmış, fakat yolda ölmüştür⁹⁷.

Kaymâz ve Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr arasındaki anlaşmazlığın en önemli sebebi, siyasî ve ekonomik açıdan gücünün zirvesinde bulunan Kaymâz'ın fütursuzca yaptığı hareketlerin İbnü'l-Attâr tarafından onaylanmamasıdır. Bu noktada Kaymâz ve Tutâmîş'in haddi aşan davranışlar sergilemelerine rağmen bazı kaynakların, Müstazî'nin bu iki şahsın davranışlarına engel olamayacak kadar zayıf olduğunu söylemesi dikkat çekmektedir⁹⁸. Bu durum İbnü'l-Attâr'ın tavrının Kaymâz tarafından ciddi bir tehdit olarak algılandığını gösterebilir.

b. Halife Müstazî ile Arasının Açılması ve Öldürülmesi

Kaymâz'ın ölümüyle İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe atanmasının önündeki büyük engel de ortadan kalkmış oldu. Nitekim onun Bağdat'tan kaçmasından kısa bir süre sonra Müstazî, İbnü'l-Müslime'yi ikinci kez vezirliğe tayin etti (23 Zilkade 570/15 Haziran 1175)⁹⁹. Bu süreçte İbnü'l-Attâr yeniden sâhibülmahzen olarak görevlendirilirken¹⁰⁰ diğer görevlerde ise bazı değişiklikler yaşandı. Daha önce İbnü'l-Müslime'nin oğlu Kemâlüddin'in üstâdârlık görevinden azledilmesiyle onun yerine atanan Hâdim Sandal tutuklanarak üstâdârlıktan alındı, yerine İbnü's-Sâhib lakabıyla meşhur olan Ebü'l-Fazl Hibetullah b. Alî atandı¹⁰¹. Ayrıca makamının gerektirdiği ciddiyetten uzak olduğu gerekçesiyle hâciblik görevinden

97 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 424-425. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 215; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 226.

98 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 424; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 225.

99 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 426; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 227.

100 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 222.

101 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 434.

azledilen Ebû Tâlib Nasr b. Alî en-Nâkıd'ın (İbnü'n-Nâkıd) yerine ise İbnü'l-Muavvic getirildi¹⁰².

İkinci kez vezirliğe tayin edilen İbnü'l-Müslime kısa süren birinci vezirliğiyle kıyaslandığında bu dönemde idarî açıdan daha aktif bir rol oynamıştır. Şöyle ki, Irak Selçukluları'nın Hûzistân emîri Şümle'nin¹⁰³ yanında bulunan III. Melikşah b. Sultan Mahmûd'un (547-548/1152-1153) oğlu el-Bendeniceyn'e¹⁰⁴ büyük bir saldırı düzenleyince, İbnü'l-Müslime, Hac Emîri¹⁰⁵ Tâştekin ve Guzoğlu gibi Vâsıt ve Hille'den gelen komutanlarla birlikte harekete geçmiştir. Abbâsî ordusunun kendi üzerine geldiğini haber alan Melikşah'ın oğlu Irak topraklarından ayrılmak zorunda kalmıştır¹⁰⁶.

Askerî faaliyetlerin dışında zaman zaman başta Halife Müstazî olmak üzere devlet ricaliyle âlimlerin katıldığı büyük davetler tertip eden¹⁰⁷ İbnü'l-Müslime bu sayede bir taraftan idarî açıdan zayıflamış olan etkinliğini arttırmaya diğer taraftan halifenin kendisine olan güvenini yeniden kazanmaya çalıştığı söylenebilir. Ancak bütün gayretlerine rağmen Halife Müstazî ile arası açılmıştır. Kaynaklar

102 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 433.

103 Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar (511-525/1118-1131) döneminde Hûzistân'ın yönetimini üstlenen Şümle, özellikle VI. (XII) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Luristan'ı da hâkimiyeti altına alarak Hûzistân ve çevresini kapsayan yarı bağımsız bir emîrlik kurmuştur. Irak Selçuklu sultanları Muhammed b. Mahmûd ve III. Melikşah (547-548/1152-1153) arasında meydana gelen taht mücadelelerine de müdahale eden Şümle çıkarları doğrultusunda sık sık saf değiştirmiştir. Sonraki yıllarda Hûzistân'daki hâkimiyetini pekiştirmeye çalışan Şümle, Türkmen aşiretleriyle girdiği savaşta öldürülmüştür. Şümle'den sonra onun soyundan gelenler Hûzistân'a hâkim olmaya devam etmişler, ancak Nâsır-Lidînillah (575-622/1180-1225) döneminde söz konusu bölgenin hâkimiyeti Abbâsî halifeliğine geçmiştir. Şümle'nin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Kıyas Şüküroğlu, "Şümle", *İslâm Ansiklopedisi*, C Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2019, s. 565-566.

104 Nehrevan tarafında Bağdat'ın meşhur idarî bölgelerinden birisidir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C I, s. 499.

105 Abbâsîler'in erken döneminde hanedan ailesinden birisinin üstlendiği bu görev Irak Büveyhîleri'nin Bağdat'a hâkim olmasıyla Alioğulları'nın nakîbine (nakîbü'l-Aleviyyîn) verilmeye başlamıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'taki Büveyhî varlığını sona erdirmesinden sonra bu göreve Emîr Ebû Mansûr Kutluğ isminde bir komutan tayin edilmiştir. Muhtemelen bu uygulama, Emîr Tâştekin örneğinde olduğu üzere, sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Hac emîrliğine asker kökenli kişilerin tayin edilmesinde Abbâsîler'in merkezî otoritesinin zayıflamasından dolayı hac yollarındaki güvenliğin tehlikeye düşmesinin etkili olduğu söylenmektedir. Geniş bilgi için bk. Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *İslâm Ansiklopedisi*, C 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 131-133.

106 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C XI, s. 440.

107 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 223.

Vezir İbnü'l-Müslime ve halifenin arasının neden açıldığına dair farklı bilgiler vermektedir. Bu noktada Sıbt İbnü'l-Cevzî, Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr'ın İbnü'l-Müslime'ye karşı açıkça düşmanlık yaptığını ve Halife Müstazi'nin İbnü'l-Müslime hakkındaki düşüncelerini değiştirmesine sebep olduğunu aktarmaktadır. Müstazi'nin kendisiyle ilgili düşüncelerinin değiştiğini fark eden İbnü'l-Müslime de o yıl hacca gitmek için halifeden izin istemiştir¹⁰⁸.

Konuyla ilgili İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarına bakılacak olursa [Bâbü'lâmme hâcibi] Ebû Mansûr b. el-Âlâ gözaltına alındıktan sonra malları müsadere edilmiş ve bundan dolayı Bağdat'ta büyük bir kargaşa meydana gelmiştir. Söz konusu meselede Vezir İbnü'l-Müslime'nin bir dahlinin olup olmadığına dair bilgi verilmemektedir. Buna rağmen rivayetin devamında yanına herhangi bir kişinin girmesine ve resmî merasimlere katılmasına izin verilmeyen İbnü'l-Müslime'nin mallarının müsadere edilmek istendiği, fakat daha sonra büyük bir kısmının kendisine iade edildiği zikredilmektedir. Ayrıca İbnü'l-Müslime'nin bu duruma düşmesiyle emrinde bulunan divanlarla ilgili işlerin çoğunun Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr'ın uhdesine verildiği aktarılmaktadır (Safer 573/Temmuz-Ağustos 1177)¹⁰⁹. Yaklaşık dört ay sonra tekrar merasimlere katılmasına müsaade edilen İbnü'l-Müslime, Dârülhilâfe'ye giderek başta Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr olmak üzere kendisini tebrik etmeye gelenleri huzuruna kabul etmiştir (16 Cemâziyelâhir 573/10 Aralık 1177)¹¹⁰.

Günümüz araştırmacılarından Azzâm, İbnü'l-Attâr'ın etkisinin dışında, Safedî'den naklen İbnü'l-Müslime'nin gözden düşmesinde sert ve zorba bir karaktere sahip olmasıyla tanınan oğlu Üstâdâr Kemâlüddîn'in bir takım tasarruflarının etkili olduğunu iddia etmektedir¹¹¹.

Safedî'nin eserinde Kemâlüddîn'in tabiatı itibarıyla çok sert olduğu ve İbnü'l-Müslime ailesi içinde onun kadar kötü bir şahıs bulunmadığı şeklinde bazı bilgiler verilmekle birlikte, Azzâm'ın iddia ettiği gibi İbnü'l-Müslime'nin gözden düşmesinde oğlunun bu özelliklerinin etkili olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır¹¹². Ayrıca daha önce de işaret edildiği üzere İbnü'l-Müslime

108 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 227.

109 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 235-236.

110 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 237.

111 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 184.

112 Safedî, *el-Vâfi*, C XIX, s. 267.

birinci vezirliğinden azledilince oğlu Kemâlüddîn de üstâdârlık görevinden ayrılmıştı. Kaynaklarda onun bu göreve bir daha atandığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Dolayısıyla bu sırada Kemâlüddîn'in resmî herhangi bir görevi yoktur. Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî'nin iki farklı bağlamda aktarmış olduğu rivayetlerden hareketle Halife Müstazî'nin emriyle Vezir İbnü'l-Müslime'nin görevlerinden kısmen el çekirildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu anlatımlarda Halife Müstazî'nin neden böyle bir tedbire başvurduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Attâr'ın, (oğlunun yaptıklarından dolayı ?) oluşan olumsuz havayı kullanarak halife nezdinde İbnü'l-Müslime aleyhinde bazı girişimlerde bulunmuş olması muhtemeldir. Bu durum karşısında İbnü'l-Müslime'nin de kendi aleyhindeki bu havayı yumuşatmak ve bir müddet Bağdat'taki siyasî ortamdan uzaklaşmak için hacca gitmeye karar verdiği ve bu amaçla halifeden izin aldığı düşünülebilir.

Müstazî ile arasının açılmasından sonra hac ibadetini yerine getirmek maksadıyla halifeden izin alan İbnü'l-Müslime, Bağdat'tan ayrıldı. Aralarında küçük farklılıklar bulunmakla birlikte İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin verdikleri bilgilere göre büyük bir hazırlık yapan İbnü'l-Müslime, ulemâ, edipler ve zahidlerden oluşan kalabalık bir grupla birlikte 4 Zilkade 573 (24 Nisan 1178) tarihinde Dicle'nin batı tarafına geçti. Bu sırada halkın büyük bir kısmı kendisine sevgi gösterisinde bulunurken, hizmetçiler, hâcibler ve kâdilkudât gibi kişiler de İbnü'l-Müslime'yi yolcu ediyorlardı. Sâhibülmahzen İbnü'l-Attâr ise uğurlamaya gelmemişti. İbnü'l-Müslime ve beraberindekiler Bağdat'ın batı yakasında çarşılarıyla meşhur büyük bir mahalle olan Katûftâ'ya geldiklerinde sûfi görünümlü bir kişi elinde bir mektup olduğunu ve bunu ancak İbnü'l-Müslime'ye vereceğini belirterek görevlilerden kendisini vezirle görüştürmelerini istedi. Bunun üzerine görevliler onu İbnü'l-Müslime'nin yanına yaklaştırdılar. Bu sırada üzerinde gizlediği bıçakla İbnü'l-Müslime'ye saldıran bu kişi veziri ağır bir şekilde yaraladı. Hâcib İbnü'l-Muavvic ise saldıran kişinin üzerine atlayarak onu öldürdü, ayrıca katille işbirliği yaptığı söylenen iki kişi de bu sırada öldürüldü. Aldığı yaranın etkisiyle atından düşen ve öleceği anlaşılan İbnü'l-Müslime ise hemen evine kaldırıldı. O gün öğleden sonra da vefat etti. Cenazesi Mansûr Camii'nde kılındıktan sonra vasiyeti üzerine caminin yanında bulunan ribâtın haziresine babasının yanına defnedildi¹¹³.

113 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 240-241, 246-247; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 254-255. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C XI, s. 446-447; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 321; Zehebî, *Târih: sene 571-580*, s. 18-19.

Kaynaklarda İbnü'l-Müslime'nin öldürülmesinin arkasında farklı kişilerin olabileceğine dair bazı rivayetler aktarılmıştır. Sibt İbnü'l-Cevzi'nin verdiği bilgiye göre öteden beri İbnü'l-Müslime ile aralarında düşmanlık bulunan Emîr Tutâmış, bir bâtinî fedaisiyle anlaşarak veziri öldürtmüştür. İbnü'l-Müslime'nin vefatıyla birlikte Halife Müstazî, Tutâmış'ın gözaltına alınmasını ve mallarına el konulmasını emretmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Müstazî'yi böyle bir karar vermeye sevk eden şey, Tutâmış'ın pek çok defa halifeyi hacca gitmesi için teşvik etmesi ve nihayetinde vezirin de hac yolcuğu sırasında öldürülmesidir. Rivayetin sonunda Tutâmış'ın, veziri öldüren bâtininin halifeyi de öldürmesinden korktuğuna işaret edilmesi dikkat çekmektedir¹¹⁴. Bu durum Tutâmış'ın halifeyi hacca gitmeye teşvik ederek bu sırada onu bir bâtinî tarafından öldürtmeyi planladığına işaret ediyor olabilir. Nitekim olaydan sonra halifenin Tutâmış'ı gözaltına alması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Konuyla ilgili yine Sibt İbnü'l-Cevzi'nin babası Hüsâmüddîn'den naklen aktardığına göre, o sırada İbnü'l-Attâr'ın yanında bulunan Hüsâmüddîn, İbnü'l-Attâr'ın çok endişeli olduğunu ve İbnü'l-Müslime'nin öldürüldüğünü duyunca sevincinden bağırarak tekbir getirdiğini söylemektedir. Rivayetin devamında İbnü'l-Attâr'ın ayrıca, İbnü'l-Müslime'nin üstâdârlık yaptığı dönemde İbn Hübeyre'nin öldürülen iki oğlu İzzüddîn Ebû Abdullah ve Şerefüddîn Zafer'in böylece intikamın alındığını söylediği nakledilmektedir¹¹⁵.

Önceki anlatılara bakıldığında İbnü'l-Müslime'nin öldürülmesinde Emîr Tutâmış veya İbnü'l-Attâr'dan hangisinin rolü olduğuna dair kesin bir hüküm vermek pek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Cevzi'nin kayıtlarında bu işi her ikisinin birlikte planladığına dair bazı imaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, vezirin öldüğü günün akşamında İbnü'l-Attâr, her zaman yaptığı gibi kendisiyle görüşmek üzere Tutâmış'ı evine çağırmış, ancak gelir gelmez onu tutuklatmış ve elinde bulunan mallara el koymuştur. Bazı kişiler ise İbnü'l-Attâr ve Tutâmış'ı kastederek veziri öldürmek üzere bir bâtinî ile anlaştuklarını söylemişlerdir¹¹⁶. Bu noktada İbnü'l-Müslime ile araları bozulan İbnü'l-Attâr'ın vezirin aleyhinde Tutâmış'la işbirliği yaptığı, Tutâmış'ın ise İbnü'l-Müslime'nin en büyük düşmanı olan kayıbiraderi Kaymâz'ın intikamını almak için İbnü'l-Attâr'la birlikte hareket ettiği söylenebilir.

114 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 255.

115 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, C XXI, s. 255.

116 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, C XVIII, s. 241.

Sonuç

Beş asırdan daha uzun bir süre tarih sahnesinde kalan Abbâsîler yaklaşık iki asır boyunca önce Irak Büveyhîleri'nin ardından Selçuklular'ın (Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları) nüfuzu altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Selçuklu nüfuzunun büyük oranda etkisini yitirdiği VI. (XII.) asrın ortalarından itibaren siyasî ve ekonomik açıdan olduğu kadar idarî açıdan da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu süreçte başta vezir olmak üzere devlet kademesindeki üst düzey kişiler giderek etkinliklerini arttırmışlar ve bunun sonucunda birbirleriyle kıyasıya bir güç mücadelesine girişmişlerdir. Özellikle bazı halifelerin idarî açıdan nispeten yetersiz olmaları, bu mücadelelerin şiddetini daha da arttırmıştır.

Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzunun sona ermesi için büyük bir çaba sarfeden ve siyasî ve askerî faaliyetleri bakımından seleflerine nazaran daha ön plana çıkan Vezir İbn Hübeyre özellikle malî sahalalarla ilgili aldığı bazı kararlardan dolayı toplumda bir takım rahatsızlıklara neden olmuştur. Esasen İbn Hübeyre'nin bu tarz kararlar almasındaki en önemli etken Selçuklu hakimiyetinden çıkış sürecinde devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardır. Zira uzun yıllardır Irak'ın verimli arazilerinden elde edilen gelirlerin Selçuklu devlet adamlarına ve komutanlarına tahsis edilmesi Abbâsîler'i büyük bir malî krize sürüklemiştir. Bir vezir olarak Vezir İbn Hübeyre de devleti içinde bulunduğu bu malî sıkıntıdan kurtarmak için iktâ arazilerinin statüsünü haracî araziye çevirerek hazinenin daha fazla gelir elde etmesini amaçlamıştır. Ancak bu karar, hemen hemen toplumun bütün kesimlerinde büyük bir tedirginliğe neden olmuştur.

Yürürlüğü koyduğu uygulamalarla toplumda tepki çeken Vezir İbn Hübeyre zehirlenme sonucu ölmüştür. Ancak kaynaklarda onun kim tarafından ve hangi sebeple zehirlendiği hususunda açık bir bilgi mevcut değildir. Bu noktada bazı araştırmacılar İbn Hübeyre'nin zehirlenmesiyle sonuçlanan olayları mezhebî saiklerle izah etme iddiasındadır. Buna göre İbn Hübeyre, Hanbelî mezhebini bir baskı unsuru olarak kullandığı için Üstâdâr İbnü'l-Müslime bu durumdan rahatsız olan Bağdat'ın sermaye sahibi önde gelen ailelerinin doğal lideri haline gelmiştir. Yine bu meseleyle irtibatlı olarak Halife Müstencid denge unsuru oluşturmak için Vezir İbn Hübeyre'ye karşı İbnü'l-Müslime'yi desteklemiştir. Esasen İbn Hübeyre'nin yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebinin nispeten etkili olduğu doğrudur. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Müslime'nin bu durumdan rahatsız olan zümrelerin doğal lideri haline geldiğini ve halifenin İbn Hübeyre'ye karşı dengeyi sağlamak için İbnü'l-Müslime'yi desteklediğini gösteren net bir veri

bulunmamaktadır. Aynı şekilde İbn Hübeyre'nin Hanbelî mezhebini öne çıkaran uygulamalarının toplumda rahatsızlık meydana getirdiğini gösteren bir rivayet de söz konusu değildir. Ancak dönemin müellifi İbnü'l-Cevzî toplumda huzursuzluğa neden olan uygulamanın İbn Hübeyre tarafından iktâ arazilerinin haracî araziye dönüştürülmesi olduğunu açık bir şekilde kaydetmektedir. Dolayısıyla toplumun diğer fertleri gibi sermaye sahibi ailelerin de mezhebî kaygılardan ziyade Vezir İbn Hübeyre'nin aldığı kararlar sebebiyle ekonomik açıdan zor durumda kaldığı ve bundan dolayı toplumda bir huzursuzluğun yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen mevcut rivayetlerden hareketle İbnü'l-Müslime'nin söz konusu ailelerin lideri haline geldiğini söylemek mümkün değildir. Dahası İbnü'l-Müslime'nin nüfuzunu arttıran husus mezhebî faktörlerden ziyade onun bizatihi üstâdârlık kurumunun başında olmasıdır. Zira üstâdâr olarak görev yapan kişiler uzun zamandır Abbâsî idaresinde etkin bir konuma sahip olmuşlar ve bundan dolayı vezirliğe atanması muhtemel en güçlü şahıslar olarak öne çıkmışlardır.

Vezir İbn Hübeyre ile Üstâdâr İbnü'l-Müslime arasındaki ilişkiyle ilgili dile getirilen bir başka iddia, İbn Hübeyre'nin zehirlenerek ani ve şüpheli ölümünün arkasında İbnü'l-Müslime'nin bulunduğuudur. Ancak İbn Hübeyre'nin zehirlenme sonucunda öldüğü kaynakların büyük çoğunluğu tarafından dile getirilmekteyse de bu işin arkasında kimin bulunduğu dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla kuvvetli bir delil ortaya koymaksızın sadece aralarındaki çekişmeden hareketle bu konuda İbnü'l-Müslime'nin rolünün bulunduğunu iddia etmek biraz kolaycı bir yaklaşım olacaktır.

İbnü'l-Müslime'nin Abbâsî idaresindeki nüfuzunu arttırması başta Halife Müstencid olmak üzere siyasî güç sahipleriyle arasındaki ayrılığın daha da derinleşmesine yol açmıştır. Bu noktada Halife Müstencid'in mevcut şartlarda İbnü'l-Müslime'nin gücünü azaltmaya yönelik attığı adımlar kendi sonunu getirdiği gibi İbnü'l-Müslime'nin etkinliğini bir adım daha ileriye götürmesini sağlamıştır. Nitekim dönemin etkili şahsiyetlerinden Emîr Kaymâz'la ittifak kuran İbnü'l-Müslime, Müstencid'i ortadan kaldırarak yerine Müstâzî'yi tahta çıkarmıştır. Müstâzî de iktidarı kendilerine borçlu olduğu İbnü'l-Müslime'yi vezirliğe, oğlu Kutbuddîn'i üstâdârlığa, Emîr Kaymâz'ı da ordu komutanlığına atamıştır. Ancak Müstencid sonrası iktidarı birlikte planlamalarına rağmen aralarındaki güç mücadelesi İbnü'l-Müslime'nin Emîr Kutbuddîn Kaymâz ve Emîr Tutâmîş'la arasının açılmasına neden olmuştur. Her ne kadar İbnü'l-

Müslime bu düşmanlarından bir kısmını bertaraf etmeyi başarmış gibi görünse de sonuçta kimliği belirsiz bir kişinin saldırısı sonucu ölmüştür.

Netice itibariyle VI. (XII.) asrın sonlarına gelindiğinde devletin üst kademesindeki kişilerin birbiriyle mücadelesinde zaman zaman kendi otoritesini koruyamayan halifelerin iş başına gelmesi ve bir taraf olarak bu çekişmelerin içinde yer alması devletin yıkılışına kadar devam edecek bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştur. Dahası bu durum Selçuklu nüfuzu sonrası merkezî Irak topraklarında yeniden hakimiyet kuran Abbâsiler'in idarî açıdan ciddi bir zaafiyete uğramasına neden olmuştur. Bu anlamıyla aslında Adudüddîn İbnü'l-Müslime'nin içinde bulunduğu ortam, siyasî ve idarî açıdan gerçekleştirdiği faaliyetler, üst düzey devlet adamlarıyla kurduğu ilişkiler ve rakiplerine karşı giriştiği mücadeleler Abbâsiler'in geç dönemi açısından temsil kaabiliyeti yüksek bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle idarenin başlıca unsuru sayılan halife, vezir, üstâdâr, ordu komutanı ve kısmen sâhibülmahzen arasındaki çekişmeler bu görevlere getirilen şahıslar değişmiş olsa bile, devletin yıkılışına kadar yaşanmaya devam etmiştir.

KAYNAKLAR

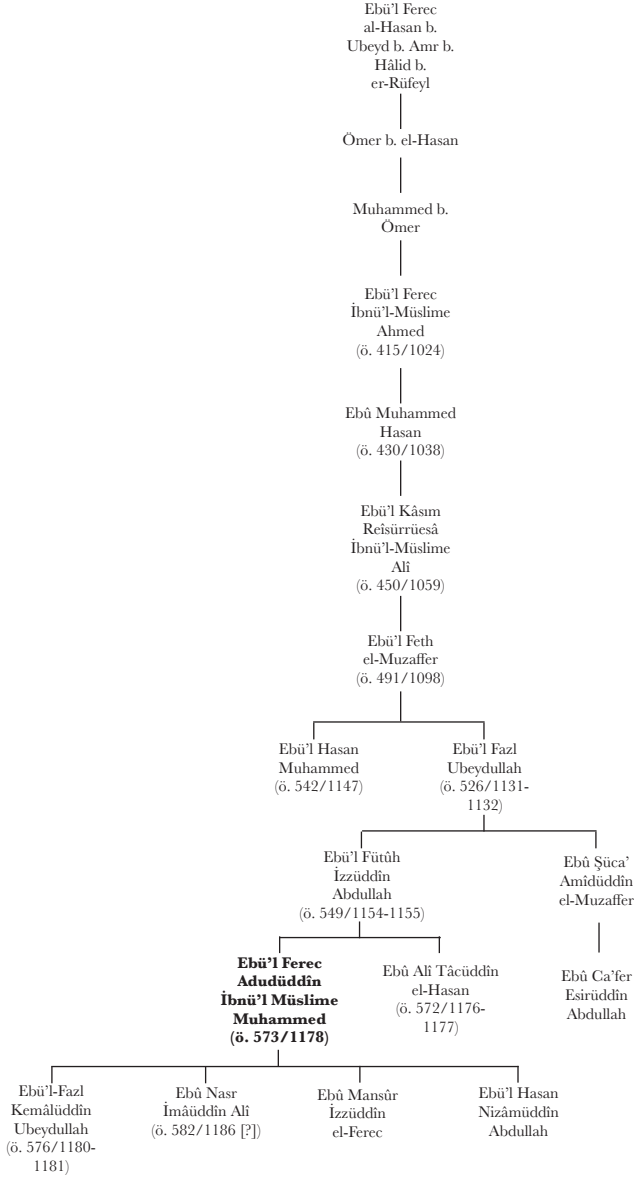
- Atalar, Münir, “Emîr-i Hac”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s. 131-133.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Üstâdüddâr”, *İslam Ansiklopedisi*, C 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s. 393-395.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *İslam Ansiklopedisi*, C 43, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2013, s. 79-82.
- Aykaç, Mehmet, “İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 20, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, s. 82-83.
- Azzâm, Subhî Mahmûd, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)* (doktora tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Amman 2000.
- Bâşâ, Hasan, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsârî'l-Arabiyye*, I-III, Dârü'n-Nehdatî'l-Arabiyye, Kahire 1965.
- Bozkurt, Nebi, “Kıyafet”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2002, s. 508-510.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Nakîbüleşrâf”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006, s. 322-324.
- Cahen, Claude, “Ibn al-Muslima”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, C 3, Brill, Leiden 1986, s. 891-892.
- Dûrî, Abdülazîz, “Divan”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 377-381.
- Dündar, Abdulhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (doktora tezi), Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.
- Erbilî, Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut, *Hulâsatü'z-zehebi'l-mesbûk muhtasar min Siyeri'l-mülûk* (nşr. Mekki es-Seyyid Câsim), Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat [ts.].
- Genç, Süleyman, *Fatımî-Abbâsî Selçuklu Münasebetleri* (doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.
- Göl, Yavuz Selim, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-kudâtlik* (doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.

- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Hançabay, Halil İbrahim, "Abbâsiler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2017), s. 45-72.
- Hanne, Eric, *The Caliphate Revisited: The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad* (doktora tezi), The University of Michigan, Near Eastern Studies, Michigan 1998.
- Hanne, Eric, "The Banū Jahīr and Their Role in the Abbāsid and Saljuq Administrations", *Al-Masaq: Islam and Medieval Mediterranean*, 20 (2008), s. 29-45.
- Hofer, Nathan, "The Origins and Development of the Office of the "Chief Sufi" in Egypt, 1173–1325", *Journal of Sufi Studies*, 3 (2014), s. 1-37.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâü ebnâü'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1398/1978.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem* (nşr. Henry Frederick Amedroz & David Samuel Margoliouth), I-II, Matba'atü'ş-Şeriketü't-Temeddün, Kahire 1914.
- İbn Receb, Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddîn Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I-II, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut [ts.]
- İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim, *Müferricü'l-kürüb fi ahbârî mülûki Benî Eyyûb* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), I-III, Kahire 1953-60.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ & Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XIX, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'd-Dübeysi, Ebû Abdullah Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd, *Zeylü Târihi Medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-V, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1427/2006.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Carl Joan Tornberg), I-XII, Dâru Sâdır & Dâru Beyrut, Beyrut 1965.

- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut [ts.].
- İlhan, Avni, "Atebât", *İslâm Ansiklopedisi*, C 4, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 49-50.
- İmâdüddîn el-İsfahânî, Ebû Abdullah, Muhammed b. Muhammed, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr: el-kasmi'l-İrâkî*, (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî & Cemâl Saîd), I-V, Matba'atü Mecma'îl-Âlmî el-İrâkî, Bağdat 1955-1964.
- Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta 1964.
- Kızıltoprak, Süleyman, "Memlük", *İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 87-90.
- Köprülü, Fuat, "Arz", *İslâm Ansiklopedisi*, C 1, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, s. 657-660.
- Kucur, Sadi S., "İbnü'l-Müslime, Adudüddin", *İslâm Ansiklopedisi*, C 21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 160-161.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *el-Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974.
- Mackay, P. A., "Patronage and Power in 6th/12th Century Baghdad. The Life of the Vizier 'Adud al-Dîn Ibn Al-Muzaffâr", *Studia Islamica*, 34 (1971), s. 27-56.
- Mason, Herbert, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra and Caliph an-Nâsir li Dîn Allâh*, Mouton Publishers, Netherlands 1972.
- Merçil, Erdoğan, "Selçuklular (Selçuklular'da Devlet ve Teşkilat)", *İslâm Ansiklopedisi*, C 36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 389-392.
- Merçil, Erdoğan, "Ârız", *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 359.
- Mukâbele, Ma'an Alî Ahmed, *İhyâu'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye fi'l-fetra min "530-622 h./1135-1225 m."* (doktora tezi), el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Amman 1999.
- Öz, Mustafa, "Meşhed", *İslâm Ansiklopedisi*, C 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004, s. 362-363.

- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuklular Döneminde Nakibü'n-Nukabâların Siyâsî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Alî b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *Türkiye Yazarlar Birliği (TYB) Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2014), s. 101-114.
- Özaydın, Abdülkerim, “Benî Cehîr”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, s. 447-449.
- Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin, *Rüsümü dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihâil Avvâd), Dârü'r-Râidî'l-Arabî, Beyrut 1406/1986.
- Saâ'de, Safiyye, *Tatavvuru mansibi'l-kâdi'l-kudât fi'l-fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, Dâru Emvâc, Beyrut 1988.
- Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaûd & Türkî Mustafa), I-XIX, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1420/2000.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân* (nşr. Muhammed Berakât- vd), I-XXIII, er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimaşk 1434/2013.
- Sibt İbnü't-Teâvizî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Ubeydillâh, *Dîvân* (nşr. David Samuel Margoliouth), Matba'atu'l-Muktataf, Kahire 1903.
- Şeşen, Ramazan, “Dârülhilâfe”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 8, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, 538-539.
- Şükürov, Qıyas, “Şümle”, *İslâm Ansiklopedisi*, C Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2019, s. 565-566.
- Taneri, Aydın, “Hâcib”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 14, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 508-511.
- Taneri, Aydın, “Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994; s. 383-385.
- Ubeydî, Salâh Hüseyin, *el-Melâbisü'l-Arabiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Âsri'l-Abbâsî*, Dârü'r-Reşid li'n-Neşr, Bağdat 1980.
- Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977.
- Yılmaz, Harun. “Meşihatüşşüyüh'un Doğuşu ve Mısır'da İki Hankah: Sa'îdü's-Sü'adâ ve Siryâkûs”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 34 (2014), s. 1-21.

- Yılmaz, Harun, “Şeyhüşşüyûh”, *İslâm Ansiklopedisi*, C Ek-2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2019, s. 562-563.
- Yılmaz, Saim, “Abbâsiler’de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 21 (2009), s. 1-24.
- Yılmaz, Saim, “Abbâsiler Dönemi Türk Komutanlarından Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Hayatı ve Askerî Görevleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2007), s. 123-156.
- Yılmaz, Saim, “Türk Komutanlardan Mûnis el-Muzaffer’in (ö. 321/933) Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği”, *Dinî Araştırmalar*, 30 (2008), s. 121-152.
- Yiğit, İsmail, “Ribât”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 35, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2008, s. 76-79.
- Yılmaz, Saim - Sazak, Ömer, “Doğu Bağdat’ta Dârülhilâfe’nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2020), s. 285-313.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *el-Muhtasarü’l-muhtâc ileyhî min Târîhi İbni’l-Dübeysî* (nşr. Mustafa Cevâd), I-III, Matba’atü’z-Zamân, Bağdat 1951-1977.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’* (nşr. Şuayb el-Arnaût-vd.), I-XXV: Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1403/1983.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l’alâm: sene 551-560* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dârü’l-Kütübî’l-Arabî, Beyrut 1411-1421/1991-2000.

EKİbnü'l-Müslime ailesinin soy ağacı¹¹⁷

117 Soy ağacıyla ilgili bazı bilgiler için bk. Mackay, "Patronage and Power", s. 56.

Faḍlallāh Al-Ḥurūfī and His World: Power, Religion, and Sufism

Fatih Usluer*

Abstract

This article discusses Faḍlallāh al-Ḥurūfī's relations with political and religious circles in detail from his early youth when he left Astarabad, until his execution at the behest of Mīrānshāh, Timur's son, in 796/1394. The common opinion of why Faḍlallāh was executed is considered to be either his superstitious ideas or his pursuit of some messianic, and thus power-related, goals. We tried to find some clues to confute such stereotypical approaches. To this end, we tried to determine Faḍlallāh's view and stance in regard to power by taking into consideration his relationships with statesmen. It was the 'ulamā' and the sufis who played the most critical and significant role in Faḍlallāh's relationships with commoners and statesmen, as well as in his execution. That is why we have placed special emphasis on Faḍlallāh's ties with the 'ulamā' and sufi circles. We discuss how the 'ulamā' and sufis tried to disqualify the other flourishing rival groups in the period leading up to Faḍlallāh's execution.

Keywords: Faḍlallāh Astarābādī, Ḥurūfism, XVth Century Mysticism.

Fazlullah Hurufi ve Dünyası: İktidar, Din ve Sufilik

Öz

Bu makale, Fazlullah Hurufi'nin Esterabad'dan ayrıldığı ilk gençlik çağlarından başlayarak Timur'un oğlu Miranşah'ın yönetimi altında idam edildiği (796/1394) döneme kadarki süreçte politik ve dini çevrelerle ilişkilerini detaylı bir şekilde incelemektedir. Fazlullah'ın idam edilmesinin nedenleri arasında onun batıl fikirleri, mesihçi hedefleri veya iktidara ulaşma gayreti gösterilmiştir. Çalışmamızda bunun gibi basmakalıp tezleri çürütmek için bazı ipuçları bulmaya çalıştık. Bu amaçla,

* Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Languages History and Geography, Department of Turkish Language and Literature, Ankara/TURKEY fusluer@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5543-770X DOI: 10.37879/belleten.2021.463
Application date of article: 16.10.2018 - Approval date of article: 05.04.2021

Fazlullah'ın devlet adamlarıyla ilişkilerinden hareketle iktidara ve iktidar olmaya karşı duruşunu ve bakışını belirlemeye çalıştık. Onun idamında devlet adamlarıyla ilişkileri yanında ulema ve mutasavvıflarla ilişkilerinin belirleyici rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle ulema ve sufi çevrelerle ilişkilerini özellikle irdeledik. Fazlullah'ın idam edildiği dönemde ulema ve suflerinin, ortaya çıkan rakip grupları nasıl saf dışı bırakmaya çalıştıklarını göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Fazlullah Esterâbâdî, Hurufilik, XV. yüzyıl sufiliği.

1. Travels and the Manifestations

Faḍlallāh (740–796/1340–1394) leaves his hometown of Astarabad at the age of nineteen (759/1359) for the Ka'ba¹. Travelling on foot, Faḍlallāh visits Isfahan, the Ka'ba, Khwarazm, Semrom, Mashhad, Khwarazm, Yazd, Isfahan, and Tabriz. His second series of major travels after leaving Tabriz included Gawrud Castle, Gilan, Hazar Jarib in Mazandaran, Qadibagh in Astarabad, Damghan, Bastam, Sabzevar, Samarqand, Mashhad, Burujird, Isfahan, Baku, the Baku Islands, Shamakhi, and Alinjaq.

Faḍlallāh arrives in Tabriz at the age of thirty-five (775/1374). Including the almost twelve years spent in Tabriz, his early travels happened when he had almost achieved his spiritual ascent.

He embarked on his travels to achieve spirituality and to reach perfection; the first divine beneficence comes in Khwarazm and gifts him with the knowledge of dream interpretation². After Faḍlallāh settles in Tabriz, he goes into *arba'een* [a

1 The main modern sources on Faḍlallāh's early life are Hellmut Ritter, "Studien zur Geschichte der Islamischen Frömmigkeit: Die Anfänge der Hurufisekte", *Oriens*, no. 7, June 1954, pp. 1-54 trans. H. Mu'ayyad, *Farhang-i Īrān Zemīn*, no. 10, 1341 H.sh., pp. 319-393; Şâdiq Kiyâ, *Vāzhanāma-yi Gurgānī*, Dānīshgāh-i Tehrān, Tehran 1330 H.sh; Shahzad Bashir, *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*, Oneworld, Oxford 2005, Ya'qūb Āzhand, *Hurufiyya dar Tārīkh*, Ney, Tehran 1369 H.sh, 'Abdulbāqī Golpinarī, *Hurūfīlik Metinleri Katalogu*, TTK, Ankara 1989, Orkhan Mir-Kasimov, Faḍlallāh Astarābādī, *Elr*, Orkhan Mir-Kasimov (ed.), *Unity in diversity. Mysticism, messianism and the construction of religious authority in Islam*, Brill, Leiden 2013, Fatih Usluer, *Hurūfīlik; İlk Elden Kaynaklarla Doguşundan İtibaren*, Kabcı, İstanbul 2009.

2 The date of this event is given as 760 in the translation of *Kh'āb-nāma* and 765 in the original *Kh'āb-nāma*. Nāfajī, on the other hand, sufficed with saying that he engaged in prayers until the ages *bīst u sī*, i.e. twenty and thirty, and that only then was he gifted with the knowledge of dream interpretation. Firishteoghlu 'Abd al-Majīd, *Tarjama-i Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 121; Sayyid Ishāq, *Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 116, 118 and 120, Nāfajī, *Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 243 and 263. In the f. 406a marginal note of the Cambridge, E. 1.27 copy of *Jāvidān-nāma-yi Kabīr*, it is noted that Faḍlallāh was blessed with the gift of interpreting dreams

forty-day retreat] on the tenth day of Sha‘bān in 775 (2 February 1374)³. In the month of Ramaḍān in 775 (March 1374), he was blessed with the interpretation of Quranic Muqatta‘āt, disconnected letters, and of the secrets to the methods of shari‘a, which refers only to Hurufism. Indeed, *Khawāb-nāma* confirms it to be the truths also explained in Faḍlallāh’s *Jāvidān-nāma*, *Arsh-nāma*, and *Maḥabbat-nāma*⁴.

Another date regarding Faḍlallāh’s spiritual life is 788/1386. According to *Kursī-nāma*, it was the year that he revealed the secrets of the Quran⁵. Kiyā recognises the discovery that took place on those two dates as the period when Faḍlallāh started to proselytise the ‘new religion’ in Tabriz⁶. However, we know well that Faḍlallāh attracted followers in each city he travelled to after he was gifted with dream interpretation in Khwarazm. So it is more appropriate to understand the “new religion” called by Kiyā as that Faḍlallāh was blessed with the gift to interpret divine speech in 775/1374 and that the sect was formed on the basis of letters.

At the beginning of one of the anonymous Hurufi manuscripts, it reads that the manifestation of wisdom on Faḍlallāh occurred in the year 788/1386⁷. In another booklet, the same date was noted with Faḍlallāh’s *zuhūr u burūz* (manifestation and appearance)⁸. *Kursī-nāma* dates the ‘penning of the Master Book’ as 788/1386⁹. Ritter defines the *zuhūr u burūz* of 788/1386 to be the discovery of the key of the Quran¹⁰. However, the discovery of the key of the Quran took place in 775/1374, Ritter probably meant the Secrets of the Quran.

Consequently, Faḍlallāh was first gifted with the ability to interpret dreams in Khwarazm (765/1363), and then the knowledge of the Quran and the hadith, the Muqatta‘āt in the Quran, the secrets to the methods of the shari‘a, and the

in 765/1363. The year 772/1370–1 given by Gölpınarlı is not accurate (‘Abdullbāqī Golpınarlı, “Faḍl-Allah Ḥurūfī”, *El2*, Vol. II, p. 733).

3 Sayyid Ishāq, *Khawāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 176.

4 Sayyid Ishāq, *Khawāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 122.

5 ‘Alī al-A‘lā, *Kursī-nāma*, Bibliotheque Nationale, Persan, No. 255, f. 76a; Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1035, f. 12b.

6 Şādiq Kiyā, *ibid.*, p. 289.

7 Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 269, f. 1a.

8 Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1052, f. 7a.

9 ‘Alī al-A‘lā, *Kursī-nāma*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1035, f. 12b; Bibliotheque Nationale, Persan, No. 255, f. 76a.

10 Ritter, *ibid.*, p. 22.

reconnaissance of Prophet Muḥammad's posts, truths, and secrets in Tabriz (775 Ramaḍān/March 1374).

Faḍlallāh's *zuhūr u burūz* which refers to his reveal the Secrets of the Quran was either in his last days in Tabriz or soon after he left (788/1386) for Gilan and Damghan. *Kursī-nāma* read that 'the Master Book has been penned' by referring to *Jāvidān-nāma* (in 788/1386), sheds light on what we should understand from *zuhūr u burūz*¹¹. The fact that, in 787-8/1386, Faḍlallāh aimed at *Jāvidān-nāma* and told Mawlānā Ḥājī Muḥammad Qummī, 'You'll have what's destined to salvage you in thirty years from now', and that after thirty years Muḥammad Qummī took *Jāvidān-nāma* in his hands¹².

When we take a look at all Faḍlallāh's travels, both before and after Tabriz, we see that he lived in every big city, such as Isfahan and Tabriz, for about 12 years. Though he passed several cities during his journey, it is clear that he spent more time in big cities.

The Hurufis explain that Faḍlallāh did not settle down in a certain location until Tabriz because he was irritated by the growing attention around him. Sayyid Ishāq notes that Faḍlallāh would retire into seclusion everywhere he lodged on the way back from his first visit to the Ka'ba, and that he would leave and set off again when noticed by the locals¹³.

11 *Chun zi Fadl asrār-i Qur'an kashf gashf Bud hijrat hafṣad u hashtād u hasht (hafṣad u haftād u hasht* in Bibliotheque Nationale, Persan, No. 255, f. 76a)

*Aṣl-i ʿishān bud kard ān dah mazīd
Tā dalīl-i dīgar āyad z'ān badīd*

...

*Chun kitāb-i aṣl āmad dar qalam
Bud hijrat dād bāz ez-vay du kam
Bīst u yak rā agar nihādī dar-shumār
Dād u tī bāshad k'ez-ū shod āshikār*

'Alī al-A'lā, *Kursī-nāma*, Millet Library, 'Alī Amīrī, Persian, No. 1035, f. 12b; Bibliotheque Nationale, Persan, No. 255, f. 76a.

The abjad i.e. numerical value of the 21 letters of which *basmala* consists is equal to 788. If we add to this sum the number of the 21 letters it is 809. On the other hand, the abjad of the letters Dād and tī, is 809. So 788/1386 is the date of 'the Master Book has been penned'. And 809 is the date in which these ideas or *Kursī-nāma* in general revealed to him. As it was stated in the notes of *Kursī-nāma* in Millet Library, 'Alī Amīrī, Persian, No. 1035, f. 12b. For further interpretations cf. *Saadat Şixyeva*, "Hürufiliyin tarixi: ənənəviləşmiş təhriflər, unudulmuş gerçəklilər", *Metafizika* (1) 2, 2018, pp. 68-69.

12 Sayyid Ishāq, *Klḥwāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, pp. 207-208.

13 Sayyid Ishāq, *Klḥwāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 116 and 118.

Thus, we see that Faḍlallāh was already drawing people's attention long before he was gifted with the ability to interpret dreams. Faḍlallāh gained a reputation in Khwarazm for interpreting dreams, but he was later irritated by the attention and left for Yazd and then for Isfahan and Tabriz for the same reason.

It might sound contradictory that someone like Faḍlallāh who did not cherish communal company would travel to more crowded and cosmopolitan places. Some might explain the strict asceticism (*zuhd*) that he maintained wherever he went and the sleepless nights that he spent crying and praying to restrain his corporal instincts¹⁴ as a pursuit that garners a reputation in society¹⁵. Others might claim that Faḍlallāh aimed to establish a better reputation by maintaining an ascetic lifestyle.

Though Faḍlallāh might well have thought that he would attract less attention in big cities, one question arises at this point: Did Faḍlallāh seek out a particular environment and audience, or did he really choose to abandon the cities because of the growing attention that might have led to problems? Indeed, *Kh^uāb-nāma* does not include the name Tabriz, and refers to the city as *dār al-amān* [the House of Safety]. As detailed below, the dervishes in Tabriz felt more 'at peace' when statesmen started joining Faḍlallāh's talks. In conclusion, Tabriz, for Faḍlallāh, was quite a prolific city both for the manifestations and the knowledge bestowed upon him, and for disclosing his wisdom in educational and political circles.

2. Mahdihood, Messiahhood

The matter of Faḍlallāh's mahdihood leads to the thinking that he pursued political interests, which are also thought to have been why he changed locations and was executed. Therefore, the matter of Faḍlallāh's mahdihood deserves detailed attention.

In his works, Faḍlallāh quite implicatively predicates this issue in an ambiguous manner¹⁶. One might infer from his statements that he was the Messiah, or the Ādem-i Ḥaḳīqī, i.e. the Real Adam. After his death, some of his disciples made speeches recognising him as the Mahdi or Messiah. However, Faḍlallāh frequently stated that he was the possessor of the interpretation; in other words, the one who

14 Shahzad Bashir, *ibid.*, p. 15.

15 Bashir, *ibid.*, p. 22.

16 See: Fatih Usluer, *Hurufilik.*, pp. 363-375.

revealed the essential meaning of the Quran. There is no proof that he revealed his Mahdhood to other people he came across, though some of his disciples might have disclosed this secret to others. Let us emphasise this point: the *zuhūr u burūz* mentioned above refers to the beginning of the penning of *Jāvidān-nāma* rather than Faḍlallāh's public claim to mahdhood.

Here is a brief introduction of *Jāvidān-nāma-yi Kabīr*. Written by Faḍlallāh, the book mostly included Astarābādī dialect despite some parts being in Persian. The book, which was written during Faḍlallāh's troubled travels and migration that lasted for eight years after he left Tabriz, looks more like a draft of a book than a bound book for this very reason. The book was later edited by him or one of his disciples in modern Persian by removing repetitions and combining passages on the same subjects, and it is called *Jāvidān-nāma-yi Saḡhūr*.

Jāvidān-nāma-yi Kabīr includes a section that piques the interest of researchers. This section is called *Navm-nāma*¹⁷, though it is not a separate book. In this section, Faḍlallāh writes about his dreams, sometimes with small notes referring to where and when he had them. The frequently abandoned sentences, word groups, as well as some post-predicate sentences tell us that Faḍlallāh took these notes not for the reader's benefit but for his own. As stated earlier, *Jāvidān-nāma* is very much like a draft of a book.

It is apparent that Faḍlallāh took heed of the dreams and the messages he wrote down in his book; otherwise he would not have recorded them. We will now look into the dreams he had in Tabriz and Sufian, a location that is 40 kilometres from Tabriz, and the notes he took about them.

In the beginning of the month of Şafar in 786 (April 1384), Faḍlallāh had a dream in Sufian. In it, he saw 'Omar Sulţānī being murdered and his men attacking him as a result and Shaykh Kh^wāja ultimately killing him. Dervīsh Tawakkul tells the saddened Hurufi dervishes to mind their own business. In his dream, Faḍlallāh wants to tell them not to worry, that Jesus will come back and explain what is going on, but he stops himself, thinking that they would find it insensible. 'Omar's men ask why the dervishes told Amīr Shams that 'Omar was unwary. Amīr Shams confirms what Faḍlallāh had said: 'Yā Mawlānā'. One of 'Omar's men kills Faḍlallāh's murderer. 'Ubayd goes up to 'Omar's men who killed Faḍlallāh,

17 See: Orkhan Mir-Kasimov, "Le 'Journal des Rêves' de Fadlullah Astarabadi: Edition et Traduction annotée", *Studia Iranica* XXXVIII (2009), pp. 249-304.

followed by Dervīsh Musāfir and ‘Abd al-Raḥīm, to fight them. Dervīsh Kamāl al-Dīn stands by Faḍlallāh, praying for him to come back to life as he is sure that Faḍlallāh will. After he wakes up, as he starts to think about what happened and the soldiers of the Pharaoh who perished in the Nile, someone shows up with a hide for Faḍlallāh. This reminds Faḍlallāh of Hagar’s sacrifice on the stone¹⁸.

The name ‘Omar Sulṭānī in the dream during Şafar 786/April 1384, suggests Amīr ‘Omar¹⁹ who captured the Sultani Castle in 785/1383. Sources lack information on Shaykh Kh^wāja who is not to be confused with Kh^wāja Shaykh, one of the viziers to Sulṭān Uvays. There was a Shaykh Ḥājī who travelled from Sultani to Tabriz with Maḥmūd Khalkhālī in the year 793/1390 and captured the city of Tabriz from the reign of Altūn²⁰. ‘Abd al-Raḥīm, ‘Ubayd, Dervīsh Tawakkul, and Dervīsh Kamāl al-Dīn were Hurufi dervishes.

In Sufian, Faḍlallāh has another dream in which he is abstemious with food and drink²¹. In another dream in Tabriz, he sees drums being played in his honour and for festivities in Mashhad. The same night he also sees Jesus’ disciples. In the dream he has in Tabriz during Ramaḍān, Mawlānā Majd al-Dīn, who has returned from Anatolia and enthroned ‘Alī on a great post, stands to his right. One of his dreams dated to Jumāda I 776 (October 1374) is thought to have occurred in Tabriz, and though the location is not specified, its date suggests that he was in Tabriz. In this dream, Faḍlallāh sees three counsels given to the son of a sultan. These counsels are make your ground red, want a lot, and be generous. He later realises that this person is the Prophet David. Therefore, Faḍlallāh interprets these counsels to David as you should shed blood, you should have many soldiers, and you should forgive generously. At that moment, he sees his right hand in an open position. He thinks that his dervishes will agree with his interpretation when he tells them of his dream.

His next dream occurs in the month of Dhū al-Ḥijja and we think it occurred in the same year. In this dream, Faḍlallāh sees his clothing: clean, white, overly washed, and discarded. It is his own clothing but he sees it as the Mahdī’s. He knows that he is the Mahdī. In a dream from 783, he sees idols coming to life in his

18 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1046, ff. 298a-298b.

19 Faṣīḥ Kh^wāfi, *Mujmal-i Faṣīḥī*. Ed. Sayyid Muḥsin Nāḥī Naṣr-ābādī, Esāṭir, Tehran, 1386 H.sh., Vol. III, p. 984.

20 Kh^wāfi, *ibid.*, p. 996.

21 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 300a.

house (in Tabriz) and the Prophet Muḥammad coming there thanks to his prayers and destroying the idols. Another dream on Shawwāl 9, 786/2 December 1384, is also thought to have occurred in Tabriz due to its date. In this dream, Faḍlallāh sees a river, which is flowing through a vineyard, suddenly flood as strong as the Amu Darya. As he worries that his family will drown in the flood, a voice comes out of the water as if breaking the soil apart. Faḍlallāh goes to the vineyard where he sees that some things have been burnt down, and Kh^wāja Bāyazīd asks Faḍlallāh whether it is the time of mercy or grace, addressing him as ‘O Amīr’. Faḍlallāh thinks that he has been summoned and sees a blackness in the river and follows it. He recites the verse of ‘*My Lord, let me land at a blessed landing place, and You are the best to accommodate [us]*’ Al-Mu’minūn/29, and greets ‘Alī b. Abī Ṭālib. ‘Alī says, ‘Al-Salāmu ‘alaykum, brother, give me your hand, hold my hand.’ He pledges with Faḍlallāh and let’s go of his hand. The beginning of that pledge is, ‘You have embraced the servants of God as mine.’ When ‘Alī addresses him, he thinks that ‘Alī used the word *maja*, i.e. father or ancestor. He asks him, ‘Did you call me that?’ ‘Alī answers, ‘Don’t you know you’re the Adam?’ Faḍlallāh replies, ‘Yes, I do²².’

The messages of these dreams are quite assertive. However, it is debatable if an accurate reality analysis could be based on them. Some researchers who are studying Faḍlallāh’s dream interpretations have inferred that he had political ambitions and intended to fight to gain power²³. There is no historical evidence that indicates that Faḍlallāh had any intent to bear arms or made an attempt to rebel or seize power.

Even the period chronicles bearing information about Faḍlallāh (d. 796/1394) mention no claims brought by Faḍlallāh on being the Mahdī. These sources mention the following reasons for his execution: his growing number of followers; abandoning the fard, i.e. the religious duties; *ta’leel* [negating the apparent meaning of the divine attributes of Allah] and *ibāḥa* [considering Islamic law, i.e. the sharī’a, not to be obligatory]; spoiling the faith of the community²⁴; the thought that humans are just like letters and the groundless belief in superstitions; and inviting Timur into his²⁵ advent.

22 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāwidān-nāma*, ff. 299b, 300a, 300b, 301a, 301b.

23 Ritter, *ibid.*, p. 24.

24 Maqrizī, *Durar al-‘uqud al-farīda fī terājīm al-a’yan al-mufīda* (Beirut, 1423/2002), Vol. III, p. 18, Sakhawī, *Al-ḍaw’ al-lāmi’u li-aḥl al-qarn al-tāsī’u*, Dār al-ghayb al-Islāmī, Beirut 1412/1992), Vol. VI, p. 174.

25 Ibn Ḥājar al-‘Asqalānī, *Inbā’ al-ghumr bi-abnā’ al-‘umr*, Iḥyā al-Turāth, Cairo, 1415/1994, fas. II, p. 219; Sakhawī, *ibid.*, Vol. VI, p. 173.

Thus, the things that led to Faḡlallāh's execution were neither his Mahdihood nor his desire for power. We believe that what should be done at this point is to deeply study the network of relationships of the 14th century mystic within political, scholarly, and sufi circles. These relationships could shed light on his alleged power intentions, as well as on the reasons behind his travels and execution.

3. His Relations with the 'ulamā' and Other Sufis

There have been conflicts and intolerance between sufi circles and the madrasa 'ulamā' throughout history. It is quite difficult to assert that Faḡlallāh was a madrasa 'ulamā'-opposing shaykh. We know that some of his followers, including Nāfajī, Mawlānā Majd al-Dīn Jūrī, Mawlānā Maḡmūd Na'imī, Abū al-Ḥasan, and Mawlānā Majd al-Dīn, were also studying at the madrasa whilst attending Faḡlallāh's assemblies. Nāfajī states in Isfahan: 'From all over, scholars, prominent statesmen comprised of sayyids, amirs, and viziers, as well as Qāḡīs, commanders-in-chief, and the gentry would attend to his assemblies. You could not find a place to sit if you had not already secured one early in the morning. The truths of the Quran and hadith were discussed in his assemblies²⁶.'

The most important figure to attend Faḡlallāh's talks in Isfahan was Kh^wāja Ṣadr al-Dīn Turke of the Iraqī 'ulamā', or as Nāfajī puts it, *afḡal-i 'ulemā-i 'aṣḡ ḡakīm-i mustabṣir-i sūfī nihād, ṣāḡib-i ma'ārif, ṣāḡib-i akhlāḡ-i marḡiyye*. In a dream²⁷, Turke sees the Prophet Muḡammad performing his ablutions as he pours water for the Prophet. Suddenly, some water from Ṣadr al-Dīn's mouth drops on Muḡammad's hand. Kh^wāja Ṣadr al-Dīn feels uncomfortable and ashamed. Muḡammad looks at him and smiles. Kh^wāja Ṣadr al-Dīn tells Faḡlallāh about this dream. According to Faḡlallāh's interpretation, he wants to travel to the Ka'ba to stay and write a book on wisdom and Islamic law, a book that applies fiḡh matters to philosophy. His pouring water for the Prophet and dripping water from his mouth onto the

26 Nāfajī, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 244.

27 There is another report on the same dream but it is only found in the translation and it belongs to Mawlānā Ṣadr al-Dīn Turke. According to this version, Kh^wāja Ṣadr al-Dīn has a dream in which someone kisses the hand of the Prophet Muḡammad, and some water from his mouth drops onto the Prophet's hand. Kh^wāja Ṣadr al-Dīn is saddened by this. Faḡlallāh interprets this dream just as he does in the other report, and even mentions the title of the book that Kh^wāja Ṣadr al-Dīn thought of writing: *Jāmi'-i Ma'qūl ve Manqūl*. See: Firishteoghlu, *Tarjama-i Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 226. In Nāfajī's report, however, as Ṣadr al-Dīn Turke kisses the hand of the Prophet Muḡammad, some saliva from his mouth is transferred to the Prophet's hand. See: Nāfajī, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, pp. 249-250.

Prophet's hand indicate his idea of writing the book. Muḥammad's smile indicates that his sharī'a cannot be correlated with philosophy (the wisdom of the wise). Faḍlallāh tells Ṣadr al-Dīn that the fact that he has only thought about this and has not told anyone about it was why he had this dream. Faḍlallāh asks what kind of dream he would have had if his idea had come to fruition. Ṣadr al-Dīn stands up after he hears the interpretation, kisses Faḍlallāh's hand, and tells him that he has abandoned the idea²⁸.

In a dream mentioned in *Jāvidān-nāma*, Faḍlallāh sees himself at the door of Mawlānā Ṣadr al-Dīn. He holds a shiny sword in his hand. The surface of the sword has an inscription, written with liquid gold and in beautiful calligraphy by an astrologer based on his knowledge of the stars, and it reads that there will be a chaos that will be followed by the emergence of a person called Faḍl of Astarabad²⁹.

Faḍlallāh has another dream in which he sees the Ka'ba levitating. He sees the Ka'ba in the model of the thirty-two. The trees around the Ka'ba are also thirty-two in number and they move. He sees murdered people, fallen trees, and Mawlānā Ṣadr al-Dīn nearby. It seems like he is moving it from its leaf. Ka'ba's neighbours ask: 'Oh, the borderless Ka'ba, where would you like to land?'³⁰

In another report recorded in Nāfajī's *Kh'āb-nāma*, a dream by Afḍal al-Dīn Turke, Kh'āja Ṣadr al-Dīn's father, is told and interpreted. Nāfajī addresses him as 'the Kh'āja of the servants, the savant, the ascetic, the wise, the mulla Kh'āja Afḍal al-Dīn Turke.' Afḍal al-Dīn arrives in Faḍlallāh's assembly and tells him that he saw Allah in his dream, and that Allah told him, 'Afḍal, I am building a dome for you, and I don't want you to worship me if I don't finish it.' Faḍlallāh tells Afḍal al-Dīn that it is a very important dream but interpreting it would be inappropriate and that all the dervishes are included in its interpretation so it would be akin to showing off. At Afḍal al-Dīn's insistence, Faḍlallāh interprets the dream. He asks if Afḍal al-Dīn was thinking of asking for a felt hat that was made by a poor man. Afḍal al-Dīn stands up and says 'Yes' as he cries. 'That was what I thought, please have them bring the hat.' They brought the hat and the turban, which he kisses and puts on his head, and wraps the turban around it³¹.

28 Sayyid Ishāq, *Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 130.

29 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 301a.

30 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, ff. 301a-301b.

31 Nāfajī, *Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 250.

It is clear that these dream interpretations happened before Timur conquered Isfahan in 789/1387 and the Turke family were sent away to Samarqand. The people who were sent away included Kh^wāja Ṣadr al-Dīn, his father Afḍal al-Dīn, and his brother Ṣā’īn al-Dīn³².

Ṣā’īn al-Dīn is known to be among the questioned following the Hurufis’ attempt to assassinate Shāhrukh in 830/1427. Tortured in prison, Ṣā’īn al-Dīn was later sent into exile³³.

Another figure from Isfahan is Zayn al-Dīn Rajāyī. Along with his followers, he attended the assemblies held by Faḍlallāh. Quoting a dream of Zayn al-Dīn—one of the shaykhs of the period—and its interpretation, Nāfajī reports that Faḍlallāh’s unerring dream interpretation brought him much fame and that Zayn al-Dīn kept telling him about this dream and its interpretation until the day he died³⁴.

After he left Tabriz, Faḍlallāh came into contact with sufis who thought positively of him. Sayyid Ṣā’īn al-Dīn Bayhaqī, a famous sayyid, was one of them. Sayyid Ṣā’īn al-Dīn Bayhaqī participated in one of Faḍlallāh’s assemblies in Sabzevar and asked: ‘Someone sees someone else reciting the Quran in his dream, can we know who has the dream and recites the Quran?’ Faḍlallāh interpreted this as it was Ṣā’īn al-Dīn who had the dream, and the one who recited the Quran was Dervīsh Rukn al-Dīn, one of the shaykhs of the period³⁵. Ṣā’īn al-Dīn asked Faḍlallāh what surah he recited in his dream, to which Faḍlallāh answered the Surah al-Jumu’ah. Faḍlallāh answered several of his questions, and in the last one, asked him to strip his clothes of pride and become a dervish. He rejected the request. Years later, the

32 See: Melvin-Koushki Matthew S., *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Ṣā’īn al-Dīn Turka Isfahan! (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Temūrid Iran*, PhD Dissertation, Yale University 2012, pp. 39-41. For works in detail please see: Melvin-Koushki, *ibid.*, pp. 80-158.

33 *Chahārdah Risāla-yi Fārsī az-Ṣā’īn al-Dīn ‘Alī b. Muḥammad Turke-yi Isfahānī*, ed. S. A. M. Bihbahānī and S. I. Dībājī, Taqī Sharīf Riḍā’ī, Tehran 1351 H.sh., p. 205-206. See also: Ilker Evrim Binbaş, “The Anatomy of a Regicide Attempt: Shāhrukh, the Hurufis, and the Timurid Intellectuals in 830/1426-27”, *JRAS*, XXIII (2013), pp. 391-428 and Beatrice Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, p. 42.

34 Nāfajī, *Kitāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 249.

35 Dervīsh Rukn al-Dīn is one of the followers of Shaykh Ḥasan Jūrī. He took over the city of Sabzevar from Kh^wāja ‘Alī Mu’ayyad in the year 778/1376, but in 780/1378, Kh^wāja ‘Alī Mu’ayyad, with the help of Amīr Valī, besieged the city and defeated Dervīsh Rukn al-Dīn. Dervīsh Rukn al-Dīn’s date of death is not known. However, if this interpretation took place in Sabzevar while Dervīsh Rukn al-Dīn was still alive as noted in the dream, we can deduce that he did not die in that war.

person who collects these reports encounters Sayyid Şā'in al-Dīn. He expresses his regret for not listening to Faḍlallāh, and says that he lost his fortune soon after that incident³⁶.

Şā'in al-Dīn Bayhaqī also had Faḍlallāh interpret one of his dreams. According to Faḍlallāh's interpretation, Şā'in al-Dīn bought a pre-pubescent female slave. When Şā'in al-Dīn wanted to make love to her, she escaped. Hurt, he also moved away. Faḍlallāh tells him to respect puberty and age restrictions. Şā'in al-Dīn accepts the interpretation³⁷. Sayyid Şā'in al-Dīn Bayhaqī's rejection of being a dervish might be his dissatisfaction with the above interpretation.

Faḍlallāh's relationship with the 'ulamā' and the sufis who made it to his assemblies in Isfahan and other cities were not always this positive. According to the Hurufis, even though the most common reason why Faḍlallāh kept changing locations is said to have been the growing fondness of the commoners, the negative impressions and rumours about him must also have had an effect. The debates with the 'ulamā', particularly the debates that were lost by the 'ulamā', or Faḍlallāh exposing some of the weaknesses of the 'ulamā', might have also contributed to the situation.

In Yazd, where he went after he was gifted with the ability to interpret dreams in Khwarazm, the 'ulamā' fabricated rumours about Faḍlallāh. One day, while Sayyid Ḥusām al-Dīn Astarābādī was in Faḍlallāh's assembly, a crow began crowing suddenly. Sayyid Ḥusām al-Dīn asked Faḍlallāh if he could tell what the crow was saying. Faḍlallāh answered: 'It is telling me that you gossiped about me with the congregation in so-and-so caravanserai last night³⁸.'

Faḍlallāh travelled to Isfahan after Yazd. In Isfahan, Maḥmūd Rashānānī, 'one of the venerable men of the period who produced words on philosophy', attended Faḍlallāh's assemblies. They had a discussion over whether a man keeps his consciousness after he dies. Maḥmūd Rashānānī tried to prove through rational evidence that the soul cannot have consciousness after the body rots. Faḍlallāh disproves him by presenting the Quran verses and hadith as evidence. Mawlānā Maḥmūd asks him to come up with rational evidence, and not to solely rely on verses and hadith. Faḍlallāh tells him then he should not stick to the words of Plato and Aristoteles. Later, Faḍlallāh tells Mawlānā Maḥmūd that he had a dream

36 Sayyid Ishāq, *Kl̄w̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 142.

37 Sayyid Ishāq, *Kl̄w̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 142.

38 Firishteoghlu, *Tarjama-i Kl̄w̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 227.

earlier that he interpreted, but that he must now listen to another interpretation of it. He tells him where he kept his money during the reformation in Isfahan, the amount, and type. Mawlānā Maḥmūd tells him that he knows that he had the ability to transcend to the al-Ghā'ib. Faḍlallāh tells him that philosophers says that God does not know the *juz ʿyāt*, and the scholars of sharī'a, He is cognizant of the parts and the whole (*juz ʿyāt* and *kulliyāt*). He tells him that his treasure is from the *juz ʿyāt*. If a servant of God knows of the *juz ʿyāt*, then it is more than plausible that God also knows it and that it is He who teaches it to His servant.

Later, Faḍlallāh tells Mawlānā Maḥmūd what he was doing and thinking one evening, and Maḥmūd confirms that he is correct. Faḍlallāh asks him whether knowing these things is binding, to which Mawlānā Maḥmūd answers that it should not necessarily be known. Faḍlallāh says that it is farḍ and sunna for you and me and all the Muslims to know of the consciousness of their souls, and the beginning and the end. We must know whether the soul will have consciousness after the body rots. Mawlānā Maḥmūd also confirms this. 'The thing that should not necessarily be known was taught to me by God as I am subject to Rasūl al-Allah. Then, wouldn't I have been told about the thing that I need to know, the thing that is necessary for my salvation?'³⁹

In his *Jāvidān-nāma-yi Kabīr*, Faḍlallāh writes about his discussion with Mawlānā Maḥmūd Rashānānī on how to find pleasure without a body in a world other than this, and how one can dream, know, feel frightened, hear, etc⁴⁰. This confirms the above-mentioned report.

We should mention Sayyid Hāshim, the last 'ulamā' who had Faḍlallāh interpret his dream in Isfahan. Though he is referred to as Sayyid Hāshim Golestenā-i Iṣfahānī (and Sayyid Hāshim Golestānī in some translations) in *Khawāb-nāma*, the accurate translation is Golestāne. There are many members of the 'ulamā' with the name of 'Golestāne-i Iṣfahānī', and the Golestāne is one of the most famous sayyid families of Isfahan⁴¹. Sayyid Hāshim relays his own dream and its interpretation in this report. In his dream, while seated with a man, two sets of women's clothing are brought out. Sayyid Hāshim wants to wear one of the outfits, but fails. Faḍlallāh interprets this and notes that those two people have agreed to

39 Sayyid Iṣhāq, *Khawāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, pp. 102-108.

40 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 296a.

41 See: Mīr Sayyid Ḥujjat Muvahhīd Abṭāhī, *Rīshahā ve Jilvehā-yi Tashayyu' ve Hawza-i Imīyya-i Iṣfahān der tūl-i Tārīkh*, Daftar-i Tabliḡhāt al-Mahdī, Isfahan, 1376 H.sh., Vol. I, p. 483.

meet somewhere to drink wine, making a deal that one will get someone drunk for a purpose. According to the interpretation, both of them get drunk and they fail to reach their goal. Sayyid Hāshim confirms the interpretation to be true⁴².

A similar event also takes place in Tabriz that would have irritated Ibn-i Faḍlallāh ‘Ubaydī of the ‘ulamā’⁴³. He visits Faḍlallāh Astarābādī and tells him that in his dream he held a bowl of poison in his hands and drank it. Faḍlallāh does not want to interpret the dream, saying that it is too late. The mulla insists that he interpret it and Faḍlallāh asks everyone else to leave. Only the famous Sayyid Amīr Aḥmad, also known as Imām Iṣfahānī, who is a stranger to the city, Sayyid ‘Ivaḍ, and Kh^wāja Ḥasan Kāshī remain. Nāfajī quotes this part of the report from Amīr Aḥmad: ‘Faḍlallāh turns to Ibn-i Faḍlallāh ‘Ubaydī and tells him that he has recently taken a prostitute to his home for his pleasure, held her close, and kissed her. The prostitute hit him on the face.’ The dreamer denies it and Faḍlallāh tells him that the prostitute has a mole on her face and describes her veil, but ‘Ubaydī still denies it. Faḍlallāh turns to Sayyid Amīr Aḥmad and tells him to take someone with him and go to so-and-so’s house where four prostitutes live. He tells him to ask the one with a mole on her face and with dresses as he described where and with whom she was on a specified night. When Amīr Aḥmad stands up, ‘Ubaydī tells him to sit down, and says that it is all true, and confirms the interpretation⁴⁴.

One interpretation of the dream by one of the followers of Mawlānā Imām, who we could not identify though he was most probably a local shaykh in Tabriz, had the potential to irritate the sufis, as well as the ‘ulamā’. A Tabrizī follower of Mawlānā Imām attended Faḍlallāh’s assembly and told him that he had a dream. Faḍlallāh tells him that he did not have a dream, but the follower insists, saying that he saw a flying crow with a piece of liver in its mouth, and the liver fell out of its mouth into a well and disappeared. Faḍlallāh tells him that he will interpret the dream for his sake, even though he did not have that dream. According to

42 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 214.

43 Ibn-i Faḍlallāh ‘Ubaydī’s name is mentioned in a letter of admission related to the tomb of Shaykh Ṣafī al-Dīn Ardabīlī in the archives of the Centre of Religious Foundations and Charity in Iran. The letter, dated to Sha’bān, 785, reveals that his first name is ‘Abd al-Malik. He signed the letter as the qāḍī using the name ‘Abd al-Malik b. Fadlullah ‘Ubaydī (Ibn-i ‘Ubaydī). <http://rasekhoon.net/article/show/119426/يقعه%20اسناده%20فهرست%20%80%8F20%ی%20شیخ%20صفی%20%80%8F20%امور%20%20%اوقاف%20%20%سازمان%20%20%مرکز%20%بایگانی%20%در%20%ار%20%دبلی%20%الدين%20%خيريه>

44 Nāfajī, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, pp. 255-256.

the interpretation, the dreamer was given twenty *tenges* of gold by an old woman in the Maidan neighbourhood of Tabriz to later give to her daughter. However, when the daughter, now an adult, came to claim her money, the Tabrizī follower denied that he was ever asked to give her the money. Hearing this interpretation, the Tabrizī asks Faḍlallāh about the details of the gold. Faḍlallāh tells him about the line on it and where he hid it. The Tabrizī confirms the interpretation after Faḍlallāh says that he will have someone go get the gold if he continues to deny it⁴⁵.

A woman from Tabriz sees in her dream that the moon comes down to the earth and people reach to catch it but they cannot touch it. Faḍlallāh asks her if she tried to touch it too, to which the woman says no. Faḍlallāh interprets the dream as the people of Tabriz who are trying to catch him but they are not strong enough. According to narrator, those who were turned away reported to the judges that many people from the upper and lower classes participated in Faḍlallāh's assembly and that those who attended were hiding guns. Such reports made the judges suspicious of him, and one night the dervishes were surrounded by soldiers. The dervishes saw in the morning that they had been besieged and sent word to Faḍlallāh, who tells them not to worry as it was what the woman had seen in her dream. The soldiers find nothing but the personal belongings of the dervishes. The investigation proves that the allegations were false⁴⁶.

This must surely be the best example of how some of the 'ulamā' and the sufis secretly conducted propaganda against Faḍlallāh and his followers in the community and within political circles. It is a well-known fact that when the 'ulamā' and the sufis wanted to destroy someone or a movement that was gaining respect in the eyes of the people and the government, they used the arguments of doctrines and faith and fabricated that the movement intended to overthrow the government and seize power. In this context, what bothered some of the 'ulamā' and the sufis most must have been Faḍlallāh's political ties. This tells us that Faḍlallāh conducted good relations within political circles and gained recognition until this particular boiling point, and that is what we should prioritise. Propounding Faḍlallāh's relationship with those in political circles will also show whether he intended to 'seize power'.

45 Sayyid Ishāq, *Kl̄ḥ'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 212 and 214.

46 Sayyid Ishāq, *Kl̄ḥ'āb-nāma*, in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 190 and 192.

4. Relations with Political Circles

Faḡlallāh's relationships with the political circles of the period was possibly motivated by the need to confirm their legitimacy of politicians, and to provide the necessary trust and support in order to continue their activities. Indeed, it was noted by the Hurufis that the dervishes enjoyed peace and freedom thanks to the visits of Sulṭān Uvays (reign: 757–776/1356–1374) and his viziers to Faḡlallāh's lodge and their care⁴⁷.

Bashir notes that Faḡlallāh was interested in social and political matters as seen from his interpretations during his time in Tabriz⁴⁸. He also notes that he was particularly open to making contacts within the upper classes, which explains why he agreed to marry the vizier's daughter in Tabriz⁴⁹. However, it is known that Faḡlallāh was distant with government officials except in religious matters. The best example of this is him becoming a son-in-law to Khwāja Bāyazīd, a vizier to Sulṭān Uvays.

One day, Khwāja Bāyazīd Damghānī's wife⁵⁰ called Mawlānā Kamāl al-Dīn Hāshimī, one of Faḡlallāh's trainees and later one of his successors, and told him that she wants to talk to Faḡlallāh even if it has to be behind a curtain. Faḡlallāh welcomes her. She asks Faḡlallāh to take her daughter as a servant in the lodge, i.e. as his wife. She says that this will hopefully be the means of their salvation in the afterlife. Although Faḡlallāh first says that it is a huge imposition, the woman insists, and Faḡlallāh tells her that he will only say yes if his conditions are met.

The conditions that Faḡlallāh laid out for this marriage were quite harsh. The harshness of these conditions makes the claim that Faḡlallāh wanted to make political contacts for his political ambitions controversial. In brief, the conditions were as follows:

She will bring nothing from her house. Her clothing, food, and all other needs will be met only by the earnings of the dervishes. She will never leave the zāwiya or visit anyone in their home. She will sleep on a straw mat and felt pillows, and she will wear cotton dresses. After the assembly is dismissed and Faḡlallāh moves

47 Sayyid Ishāq. *Kh̄wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 122.

48 Bashir, *ibid.*, p. 22.

49 Bashir, *ibid.*, p. 22.

50 She and her spouse from the Būkardiyān tribe (or the Pūkardiyān, a tribe in Astarabad) became Faḡlallāh's followers.

into the cell, she will not allow nobody in. She will not disturb Faḡlallāh when he is busy with his spirituality at night. She will follow the programmes and activities of the dervishes⁵¹.

The daughter of the vizier Bāyazīd Damghānī, whose name is not given in the texts out of respect or for moral reasons and who is only referred to as the *Ḥaḡrat-i ʿāliya*, agrees to the conditions. If Faḡlallāh arrived in Tabriz in the year 775, as stated above, he must have been at least 35 years old when he got married.

The fact that Nāfajī, just like his shaykh Faḡlallāh, was sceptical about the money gained from tutoring the children of statesmen like amirs and viziers, thinking that such statesmen would not be careful with their earnings from a religious perspective⁵², was another example of how the Hurufis saw the elite in the government. The followers' sensitivity to such matters was certainly influenced by Faḡlallāh's lifestyle. Faḡlallāh only ate food that was prepared by the dervishes, and he forbade his wife, the vizier Bāyazīd Damghānī's daughter, from bringing any food from her house⁵³.

There is no data indicating that Faḡlallāh appealed or paid special respect to statesmen simply to earn their sympathy. Sulṭān Uvays and his viziers, Amīr Biṣṭām, Sabzevar governor Kh^wāja Jamāl al-Dīn, and Amīr Eygu Timur all chose to attend Faḡlallāh's assemblies.

The Jalairids

Faḡlallāh's relationship with Sulṭān Uvays of the Jalairid Sultanate is the first example that we know of regarding his relations within top-level political circles. Faḡlallāh moved into the Valī-i Dolaq zawiya in Tabriz. Several top-level statesmen frequented Faḡlallāh's assemblies that took place in this zawiya. Among them were important names such as Sulṭān Uvays (reign: 757–776/1356–1374), his vizier Amīr Zakariyyā, and Kh^wāja Shaykh⁵⁴.

We know that Faḡlallāh arrived in Tabriz in 775/1374 and ended his *arbaʿin* observance in the month of Ramaḡān (March 1374). Since Sulṭān Uvays died on Jumāda I 2, 776/9 October 1374, we can infer that Sulṭān Uvays was in contact with Faḡlallāh in the last year of his life.

51 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 122.

52 Nāfajī, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 257.

53 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 180 and 182.

54 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 122.

Sultān Uvays and Faḍlallāh met for the first time when a Christian scholar came to Tabriz and challenged all Muslim scholars that he would convert to Islam if anyone could provide him with proof in the Quran that Prophet Muḥammad is superior to Jesus. When the news spread of his arrival, some of the scholars wanted him to be exiled from the city. One of the Christian scholar's conditions was that the debate would have to take place before the Sultan. When Sultān Uvays heard the news, he summoned the 'ulamā'. The 'ulamā', i.e. the scholars, brought Quranic evidence that stood for Muḥammad's virtues, and the Christian scholar brought Biblical evidence of Jesus' virtues. The Christian scholar had knowledge of Arabic and tafsir, and he could not be disproven. The 'ulamā' said that asking questions and giving answers to the Christian scholar before the Sultan would be sacrilegious. The Sultan said that giving up on him would indicate weakness and inadequacy.

Mawlānā Majd al-Dīn, who was present at the assembly, said to the Sultan: 'The 'ulamā' here cannot disprove him. If you like, let them take him to the Possessor of Interpretation (Faḍlallāh). The Possessor of Interpretation is also gifted with the ability to interpret the verses and parables revealed in the Bible. Faḍlallāh can answer his questions through the Bible and disprove him.' Sultān Uvays ordered the Christian scholar to be taken to Faḍlallāh's assembly. As a result, the Christian scholar, who was disproven, asked to visit the zawiya the following day to convert to Islam⁵⁵.

It is difficult to infer how close the relationship between Sultān Uvays and Faḍlallāh was after this incident. Sultān Uvays died about seven months after Faḍlallāh arrived in Tabriz. In one of the dreams from Khwarazm, Faḍlallāh sees himself as was seated on a throne in Astarabad where he opened a letter that he thought was written by Sultān Uvays to Amīr Valī⁵⁶.

When Amīr Valī took Astarabad again (757/1356)⁵⁷ from Sarbadaran following Toga Timur's death, Sultān Uvays came to power in the Jalairid Sultanate. Before Faḍlallāh arrived in Tabriz, in the year 772/1370, Amīr Valī and Sultān Uvays fought a war that resulted in the city of Ray being annexed by the Jalairids⁵⁸.

55 Sayyid Ishāq, *Kh̄wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 198, 200 and 202.

56 Faḍlallāh Astarābādī, *Ḥābidān-nāma*, f. 297a.

57 John M. Smith, *History of the Sarbadar Dynasty: 1336-1381 A.D. and its sources*, Mouton, The Hague Paris, 1970, pp. 142-144.

58 Kh̄'āndamīr, *Tārīkh-i Ḥabīb al-Siyar*, Kitābfurshi-i Khayyām, Tehran 1362 H.sh., Vol. III, p. 241.

Since Faḍlallāh was in Khwarazm in 765/1363, this dream must have occurred before the war. In this dream Faḍlallāh referred to Amīr Valī as the fourteenth man next to him beside Allah and the eleven honoured men. Mutual relations seem to have improved when (in 779/1377) Amīr Valī married his daughter off to Sulṭān Ḥusayn, the son of Sulṭān Uvays, whom he had made peace with⁵⁹.

When we take a look at the other statesmen that Faḍlallāh came into contact with during the reign of Sulṭān Uvays, an important name stands out: Amīr Zakariyyā. Amīr Zakariyyā was appointed as vizier during the reign of Shaikh Ḥasan (Ḥasan Buzurg), Sulṭān Uvays' father in the year 736/1335⁶⁰. Amīr Zakariyyā also served as a vizier to Sulṭān Ḥusayn (1374–1382), the successor of Sulṭān Uvays⁶¹.

In his dream, Sulṭān Uvays' vizier Amīr Zakariyyā loses all his teeth. He visits Faḍlallāh to tell him about his dream, and Faḍlallāh tells him that it is about his past. Amīr Zakariyyā wanted to know what it meant. Faḍlallāh walked into his khalvat-khāna, one of its doors open to the zawiya and another to his harem, and invited Amīr Zakariyyā in. Sometime later, Amīr Zakariyyā leaves and kisses the threshold of the house. Faḍlallāh's family and inner circle later learn about his interpretation: Before Amīr Zakariyyā became the vizier, he was entrusted with thirty-two large and valuable pearls by someone who then went on a campaign. That person died in battle, and Amīr Zakariyyā achieved the vizier post and became one of the sultan's lieutenants. When the heir of the late person came to claim the pearls, Amīr Zakariyyā did not bestow favours on him. The heir died without leaving any survivors. Faḍlallāh told Amīr Zakariyyā to relieve the burden by giving the pearls as alms. Amīr Zakariyyā accepted this interpretation and asked forgiveness from God⁶².

Another important figure within the close circle of Sulṭān Uvays who became a dervish to Faḍlallāh is Amīr 'Alī Damghānī. Amīr 'Alī is interesting because he was the father of Ḥasan Damghānī (reign: 762–766)⁶³, also known as the Pahlivān, the eighth amir to the Sarbadaran⁶⁴. It is known that he was the governor of

59 Kh^wāfi, *ibid.*, Vol. III, p. 976.

60 According to Kh^wāndamīr, in the year 737/1336.

61 Kh^wāfi, *ibid.*, Vol. III, p. 915; Kh^wāndamīr, *ibid.*, Vol. III, p. 227-246.

62 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 188 and 190.

63 Davlatshāh, *Tadhkirat al-Shu'arā*, ed. E. Brown, Brill, Leiden 1900, pp. 285-286.

64 There is no mention of Ḥasan Damghānī's son or father in historical sources. In *Mahram-nāma*, Amīr 'Alī Damghānī is said to be Ḥasan Damghānī's father (in the Gurgan dialect پیر حسن دامغانی).

Khorasan. In his *Maḥram-nāma*, Sayyid Ishāq writes about a dream by Sayyid Tāj al-Dīn⁶⁵, one of the trainees in Faḍlallāh's assembly. In his dream, Sayyid Tāj al-Dīn sees himself as 'Alī b. Abī Ṭālib. People happened to know him as 'Alī as well and many of them are his subjects. When Tāj al-Dīn tells the assembly about his dream, everybody sees Faḍlallāh change and get angry. Faḍlallāh does not interpret the dream. When the assembly is dismissed, Faḍlallāh moves into his khalvat-khāna and calls Mawlānā Kamāl al-Dīn Hāshimī and asks him: 'Did you hear the dream of that miserable man?' When Hāshimī asks who he was talking about, he replies that it was Sayyid Tāj al-Dīn. He states that Tāj al-Dīn takes himself for 'Alī, and that his vision is superstitious. He then goes on to say that he was just like the man who told Kamāl al-Dīn Hāshimī about his superstitious visions. Hāshimī realises that the man who is like Sayyid Tāj al-Dīn is Amīr 'Alī Damghānī. One day, Amīr 'Alī Damghānī tells Hāshimī that he has been thinking of marrying one of Faḍlallāh's daughters. Hāshimī remarks that whoever said such a thing should abandon that harmful idea⁶⁶. That is what Faḍlallāh means by the superstitious idea. It is likely seen as being superstitious due to his desire to marry Faḍlallāh's daughter in spite of his advanced age.

It should be emphasised that Amīr 'Alī Damghānī, who was enrolled in Faḍlallāh's circle, was a Sarbadari who served Sulṭān Uvays. It is important as it shows the flexibility of the relationships and transitions among the smaller states in 15th-century Iran.

It is also probable that Mubārak Shāh Tirmizī, mentioned in the translation of *Khawāb-nāma*, is Amīr Mubārak Shāh, one of Sulṭān Uvays' amirs⁶⁷. Mubārak Shāh Tirmizī sees a yellow scorpion in his dream and hits it with a tree branch. The scorpion wraps around the edge of the branch, and he has to hit the branch on the ground several times in order to kill the scorpion. He hears a voice, from God, saying that he has been freed of the demon. He tells Faḍlallāh about his dream and Faḍlallāh interprets it as follows: Tirmizī has an impudent slave who indulges in debauchery. He eventually cut off one of his body parts, albeit against

We recognise this information from *Maḥram-nāma* as being accurate and acknowledge that Amīr 'Alī Damghānī was Ḥasan Damghānī's father. Likely due to a misunderstanding, Azhand and Ritter claim that he is Ḥasan Damghānī's son. Ya'qūb Azhand, *ibid.*, p. 8; Ritter, *ibid.*, p. 40.

65 In the extant copy of *Maḥram-nāma*, Sayyid Tāj al-Dīn is referred to as Kahnā-i Bayhaqī.

66 Sayyid Ishāq, *Maḥram-nāma*, Millet Library, 'Alī Amīrī, Persian, No. 1031, ff. 39a-39b.

67 Khawāfī, *ibid.*, Vol. II, p. 961.

the Sharī'a, and fires him. Mubārak Shāh Tirmizī answers that he had a slave with blond hair and blue eyes who caused him a lot of trouble, so he cut off his ear and fired him. Faḍlallāh says that the voice he heard in the dream means that he does not have to apply the rule of qisas, i.e. retributive justice according to the sharī'a⁶⁸.

After Sulṭān Ḥusayn took over the city of Tabriz from the Muzaffarids, he was killed by his brother Aḥmad on Ṣafar 11, 784/4 May 1382. Despite Sulṭān Aḥmad's enthronement, his brother Sulṭān Bāyazīd took over Tabriz in the same year. The city was conquered by 'Ādil Aqa soon after, but Sulṭān Aḥmad recaptured Tabriz one year later⁶⁹.

We do not have any proof that indicates a direct relationship between Sulṭān Aḥmad and Faḍlallāh. With that being said, we do have a report that mentions a relationship between Faḍlallāh and Jallād Khan Rūmī, the brother of Sulṭān Aḥmad's wife⁷⁰.

The Muzaffarids

After his death (Jumāda I 2, 776/9 October 1374), Sulṭān Uvays was succeeded by Sulṭān Ḥusayn Jalairid. Soon after Muzaffarid Shāh Shujā' took Tabriz from Sulṭān Ḥusayn (777/1375), he had to return to Isfāhan in the winter when fitna broke out. Sulṭān Ḥusayn recaptures Tabriz as a result, and Shāh Shujā' conquers Tabriz for a second time in 783⁷¹.

Faḍlallāh makes a dream interpretation during the time that Tabriz is taken by the Muzaffarids. We would like to quote an event that shows what stance the 'ulamā' took when the administration changed. Mawlānā Majd al-Dīn and Mawlānā Maḥmūd Na'īmī⁷², two of Faḍlallāh's closest followers, also studied at the madrasa

68 Firishteoghlu, *Tarjama-i Khr'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 229. Islamic scholars agree that one who cuts off a slave's body part is not subject to the qisas. Some scholars claim that the slave will then be free in such a situation, based on a practice by the Prophet Muḥammad. See: Ibn Māja, *Ḍiyat* 29.

69 Kh'āfi, *ibid.*, Vol. III, pp. 974-989.

70 The translation says that it occurred in Baghdad. The Persian version of *Khr'āb-nāma*, however, does not mention Baghdad at all. Furthermore, no other report in *Khr'āb-nāma* implies that Faḍlallāh was in Baghdad. It is also possible that Jallād Khan had the dream in Baghdad but told it to Faḍlallāh in Tabriz or somewhere else. Sayyid Ishāq, *Khr'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 196 and 198.

71 Kh'āfi, *ibid.*, Vol. III, pp. 974-989.

72 In the Turkish translation of *Khr'āb-nāma*, the names are noted as Mawlānā Majd al-Dīn Khūrī

with Mawlānā ‘Izz al-Dīn Ḥalvānī⁷³. Mawlānā Majd al-Dīn and Mawlānā Maḥmūd mentioned the interpretations they have heard directly from Faḍlallāh to their teacher, Mawlānā ‘Izz al-Dīn Ḥalvānī, at the madrasa. As a madrasa teacher, Ḥalvānī believes that it has something to do with shaykhs allowing the public to learn from their foresight. However, the students said that this was not confined to mere foresight, but is knowledge from God’s level. In response, Ḥalvānī tells them about a dream he had and asks them to have Faḍlallāh interpret it.

In his dream, Ḥalvānī sees the Prophet Muḥammad. He walks to greet him and Muḥammad puts his spread fingers on his face. The two students tell this dream to Faḍlallāh. According to Faḍlallāh’s interpretation, when Ḥalvānī freed himself from the administration of Sulṭān Uvays’ sons, he wrote a treatise for Shāh Shujā’ in Tabriz. Inclusive of several fields of science, the treatise, or the risāla, had five items on fiqh. When Shāh Shujā’ arrived in Tabriz, Ḥalvānī decided not to present it to Shāh Shujā’. He thought that he would be ashamed of dedicating such a work to Shāh Shujā’ if Sulṭān Uvays’ sons recaptured Tabriz. He therefore removed Shāh Shujā’s name from the preface of his work. The risāla, which he had yet to show anyone, included nothing useful but the five matters on fiqh. Faḍlallāh interprets that this is what was meant when the Prophet Muḥammad put his five fingers, spread out, on his face. When Mawlānā ‘Izz al-Dīn Ḥalvānī listens to the interpretation from his students, he says that those facts, which are not known by anyone else, are true⁷⁴. Gölpınarlı, Āzhand and Mir-Kasimov misconstrue this report and claim that Faḍlallāh wrote a fiqh book for Shāh Shujā’⁷⁵.

Nāfajī reports another dream interpretation that is said to belong to Amīr Farrukh Gunbadī. However, we believe that it belongs to Amīr Farrukh Kabandī⁷⁶, one of the amirs who accompanied Shāh Shujā’ when he took Tabriz from Sulṭān Ḥusayn in 777/1375. *Ḥāfiẓ-i Kharābātī* notes that Amīr Farrukh used to serve

and Mawlānā Maḥmūd Baḥḥāth. (Firishteoghlu, *Tarjama-i Khwāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 131) However, the name Mawlānā Maḥmūd Baḥḥāth is inaccurate as Mawlānā Maḥmūd Baḥḥāth was an Isfahan-based scholar who produced works on wisdom, while the Mawlānā Maḥmūd who attended Faḍlallāh’s talks in Tabriz and would later become one of his caliphs is a madrasa student.

73 Sayyid Ishāq, *Khwāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 130. In translation: Ḥalvāyī.

74 Sayyid Ishāq, *Khwāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 130 and 132.

75 ‘Abdulbāqī Golpınarlı, “Faḍl-Allah Ḥurūfī”, *EI2* Vol. II, p. 733; Āzhand, *ibid.*, p. 16; Mir-Kasimov, *Words of Power*, p. 11.

76 Maḥmūd Kutubī, *Tārīkh-i āl-i Muẓaffar*, Amīr Kabīr, Tehran 1364 H.sh., pp. 103-104.

the Jalairids but then chose to follow Shāh Shujāʿ Muzaffarī, and fought against Sulṭān Ḥusayn along with Shāh Shujāʿ. Following Shāh Shujāʿ's death, he served Sulṭān Aḥmad and fought alongside him against Timur to defend Baghdad. Amīr Farrukh, to whom Ḥāfiẓ-i Shīrāzī wrote a couple of ghazals, died in 803/1400⁷⁷.

In his dream, Amīr Farrukh sees four dragons standing before him. According to Faḍlallāh's interpretation, Amīr Farrukh had a ring weighing 1.5 shekel that had been lost for four years, but he would have it again in fourteen days. Amīr Farrukh says that he had forgotten about the ring, however, fourteen days later, while passing through the bazaar, he lingers in a gold dealer's shop. At that moment, someone shows up and takes the ring out of a pile of cottons that are for sale. Amīr Farrukh recognises his ring and buys it right away⁷⁸.

Faḍlallāh's relationship with the Muzaffarids, who did not stay in Tabriz for very long, is limited to these incidents. However, chaos would continue in Tabriz, as the Mongols and Timurids would soon invade the city, a process that Faḍlallāh witnesses first-hand.

Timurids and Faḍlallāh

In the year 787/1385-6, the Khan of the Golden Horde, Toqtamish, attacked and pillaged Tabriz⁷⁹. In that time, Faḍlallāh sees Toqtamish Khan in a dream. We believe that this might have happened after Toqtamish Khan captured Sarai in 779/1377. He thinks about getting a girl from him—a girl who would give him a son—but then he remembers that the people of Sarai (Toqtamish's capital) are lazy⁸⁰.

The Jalairids and Timurids are pitted against each other in the same year. Sulṭān Aḥmad assigns Amīr Valī and Amīr Sunṭay to besiege Soltani Castle, which is under ʿĀdil Aqa's dominion. In response, Timur sends his soldiers stationed at the Khorasan border under the command of Qara Biṣṭām, Amīr Luṭf-Allah, Amīr Jāgir, and his son Amīr Biṣṭām to help Amīr ʿĀdil. ʿĀdil Aqa fences off the besieged area before the amirs arrive and these amirs spend the winter of 788/1386 in Ray.

77 Rukn al-Dīn Humāyūn Farrukh, *Ḥāfiẓ-i Kharābāī*, Asāṭir, Tehran 1361 H.sh., Vol. V, pp. 3865-3866.

78 Nāfajī, *Kh̄wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 252.

79 Muḥammad Yūsuf Vāleh Iṣfahānī Qazvīnī, *Khuld-i Berīn: Sections 6-7*, ed. Mīr Ḥāshim Muḥaddith, Amīr Kabīr, Tehran 2001, pp 114 and 140.

80 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 295b.

When spring comes, they defeat Sulṭān Aḥmad's soldiers and assign two amirs among them to capture Amīr Valī, who is with Maḥmūd Khalkhālī. They capture Amīr Valī, behead him on the road, and bring his head to the amirs. They take Amīr Valī's head and dispatches it to Mīrānshāh in Nishapur on Şafar 788/April 1386. The amirs leave for Tabriz from there. Gathering with Timur, they conquer Tabriz together. Timur gives Tabriz to Amīr Muḥammad Sulṭān Shāh. During that war, Sulṭān Aḥmad abandons Tabriz and flees to Baghdad⁸¹.

Kh̲w̲āb-nāma reports that one of Faḍlallāh's trainees had a dream as they were travelling to Gilan⁸² from Tabriz. In his interpretation of the dream, Faḍlallāh says that when they arrive at Gawrud Castle⁸³, there will be an assembly by Amīr Biṣṭām, the governor of the place, and that some of the members of the 'ulamā' and the public will be present at the assembly. Indeed, when they arrive, they are welcomed by Amīr Biṣṭām and the locals. In the assembly, Faḍlallāh exposes a charlatan scholar. Amīr Biṣṭām wants to punish the scholar but Faḍlallāh asks him not to and instead tells him to keep those who deviated from the law of Muḥammad away from his assemblies. Amīr Biṣṭām follows Faḍlallāh's warning. Sayyid Iṣḥāq reports that he heard about the incident from Amīr Biṣṭām himself⁸⁴.

Since *Kh̲w̲āb-nāma* notes that Amīr Biṣṭām, knowing that Faḍlallāh is on his way to Gawrud Castle, greets Faḍlallāh, we can say that Amīr Biṣṭām knew Faḍlallāh. Another finding that supports this is a story told by Amīr Biṣṭām himself.

Amīr Biṣṭām says: 'My father was alive when Faḍlallāh was in Tabriz. My father and I were suspicious of his assemblies. One day, my friends and I thought of

81 Hāfiz-i Abrū, *Żubdat al-Tawārikh*, ed. Sayyid Javādī, Vazārat-i Farhang u Irshād-i Islāmī, Tehran 1380 H.sh., Vol. II, pp. 648-651; Kh̲w̲āfī, *ibid.*, Vol. III, pp. 974-989.

82 The name of the place that is noted as Jilan in *Kh̲w̲āb-nāma* is modern Gilan. Jilan is a village in Shahrud. It is known that Faḍlallāh passed from Damghan to travel to Sabzevar from Gilan (Sayyid Iṣḥāq, *Kh̲w̲āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 166), whereas Jilan is not located on the route from Damghan to Sabzevar. In addition, *Kh̲w̲āb-nāma* notes that Shāhrukh sent Sayyid 'Abd al-Ḥayy to 'Lahijan, a town in Jilan' (Sayyid Iṣḥāq, *Kh̲w̲āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 134 and 136). Since Lahijan is a subdivision of Gilan, the Jilan that is mentioned in the work must be modern Gilan.

83 The manuscript refers to Castle Gawrud with a different spelling. There is Kawerd (a village in Sari) and Gawerd (a township in Hazar Jarib, Mazandaran). However, we have no information of whether there was a castle in those small settlements. With that being said, there is the Gawrud Castle, whose name is quite similar. With the probability of an error having occurred during the copying process, we think that it is the Gawrud Castle that is referred to in this work.

84 Sayyid Iṣḥāq, *Kh̲w̲āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 138 and 140; Firishteoghlu, *Tarjama-i Kh̲w̲āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 139 and 141.

organizing a drinking party in the countryside but we did not have time for it. I had a dream in which I was thrown down from somewhere up high. In the morning I went to Faḍlallāh's assembly and told him about my dream. Faḍlallāh told me about the plan that I made with my friends and said that I had the dream because of that plan⁸⁵.

We can say that Faḍlallāh, Amīr Biṣṭām, and Amīr Jāgir first came together at the conquest of Tabriz in 788/1386, and then at Gawrud Castle. Amīr Biṣṭām opposed and fought against Timur's son, 'Omar Bahādur, in the year 808/1405. When he conquered the Soltani Castle in 811/1408, he was awarded by Qara Yūsuf and was made governor of Iraq⁸⁶. He fought against Qara Yūsuf in Soltani in 815/1412, and Qara Yūsuf took Amīr Biṣṭām's brother Amīrzada Muḥammad Maṣṣūr as a prisoner in 816/1413. In 817/1414, he pledged allegiance and obedience to Shāhrukh⁸⁷.

This network of relationships shows that soldiers like Amīr Biṣṭām could change positions in politics, an approach that did not apply to their relations with religious people like Faḍlallāh. In other words, the Amīr Biṣṭām example weakens the opinion that there was strong animosity between the Timurid Dynasty and the Hurufis/Hurufism sympathisers.

Faḍlallāh's next stop after Gilan was Hazar Gari, known as Hazar Jarib today, in Mazandaran. In *Jāvidān-nāma*, Faḍlallāh notes a dream that he had in this town. While he is in Hazar Gari, Dervīsh Kamāl al-Dīn has gone to Samarqand. In the dream, Dervīsh Kamāl al-Dīn tells Faḍlallāh that if he travelled to another land (which Faḍlallāh thinks is Iraq⁸⁸), he would be opposed by no one, and all the doors would be open to him. People would go to him and would not oppress him⁸⁹. Faḍlallāh has another dream while in Hazar Gari, from which he infers that blood will be shed⁹⁰.

Faḍlallāh, after Hazar Gari, on his way to Damghan passes by Qadibagh where

85 Sayyid Ishāq, *Kh'āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 140 and 142.

86 Kh'āfi, *ibid.*, Vol. III, pp. 1025, 1044, 1062, 1063.

87 Rūmlu, *Aḥsan al-Tawārīkh*, ed. 'Abd al-Ḥusayn Navā'ī, Asā'ir, Tehran 1384 H.sh., Vol. I, p. 213.

88 We do not know whether Faḍlallāh went to Iraq, but he mentions Baghdad in his dreams. See: Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, ff. 298a, 300b, 301b.

89 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 299a.

90 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 299b.

he had dream in 8 Rajab 789/25 July 1387⁹¹. In Damghan, however, Jamshīd Ghālī, the governor of Damghan (noted only as Jamshīd in the translation), does not allow Faḍlallāh's family to leave Damghan. We know that Faḍlallāh wanted to take his family to Samarqand. Someone in the town rebukes him, saying how Faḍlallāh, who knows everything, does not know that the governor of Damghan would not allow his family to leave the town. Faḍlallāh explains his dreams and experiences to the man, and says that he knew about it just like he knew everything else, but that he cannot go against destiny⁹².

Jamshīd Ghālī, inaccurately spelled by a copier, is actually Jamshīd Qarīn (d. 805/1402), the governor of Damghan appointed by Timur in 790/1388⁹³. This means that Faḍlallāh was in Damghan in 790 when Jamshīd was appointed as governor.

Another report claims that Faḍlallāh was also arrested in Damghan. In this incident, which perhaps took place when Faḍlallāh's family was not allowed to leave by Jamshīd Qarīn, Faḍlallāh and his three companions were imprisoned in the Damghan castle by someone called Kaljandar under the command of "Mārānshāh 'aleyhi la'na" (Amīrzāda Mīrānshāh in the translation). One day, a black crow lands on the bastions and crows three times. Faḍlallāh says that it is a bizarre crow, bringing bizarre news. His companions ask what news it has brought, and Faḍlallāh tells them that some time ago he saw in his dream magicians bringing the Holy Spirit from the sky down to the earth. Their magic was accompanied by a black crow. The Holy Spirit then turned and burnt the magicians with fire. He says that it was the black crow he had seen, and it means that they will leave this place in three days.

Three days passed before a decree was issued by Amīr Timur to set them free. Amīr Timur said that they were imprisoned without his knowledge, and he orders the execution of Kaljandar who imprisoned them. However, Faḍlallāh says that Kaljandar did not do so of his own volition and asks for mercy. Amīr Bozorg and Faḍlallāh meet in the vicinity of Bistam, and Haḍrat-i Amīr Bozorg shows him the utmost respect and esteem⁹⁴.

91 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 301b.

92 Sayyid Ishāq, *Kh̄wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 210.

93 Kh̄wādamīr, *ibid.*, Vol. III, p. 442.

94 Sayyid Ishāq, *Kh̄wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 193.

This story noted in *Kh^wāb-nāma* is the first instance of the relationship between Mīrānshāh and Faḍlallāh. Mīrānshāh acted as the governor of Khorasan from 782/1380–1 to 795/1393 when he became the governor of western Iran. This incident must have occurred during Mīrānshāh's governorship of Khorasan. Despite Mīrānshāh's imprisonment of Faḍlallāh, his father set him free, which perhaps aroused a feeling of revenge in Mīrānshāh. Indeed, he would go to every effort to challenge Faḍlallāh the next time they met.

We could not identify Kaljandar, but the name of Amīr Bozorg is noted as Amīr Zayrak in two translation copies. Together with Amīr 'Omar, an amir called Amīr Zayrak was referred to legal authorities with the accusation of committing betrayal or acting jealously in a war waged among the amirs on Dhū al-Qa'da 808/August 1387⁹⁵. Amīr Bozorg is noted as Amīr Bozorg Mīr Timur in the translation⁹⁶.

Timur goes on a long campaign in 788/1386, starting in Azerbaijan. He first captures Tabriz, followed by Nakhchivan and Georgia. He spends the winter in Qarabagh. The following year, he returns to Georgia, and besieges the castles of Alinjac and Van to the south. From there, he continues to Isfahan and conquers it, and sends Amīr Eygu Timur off to Shiraz. He then goes to Shiraz and conquers it too, and returns in 790/1388 after completing his campaign⁹⁷. We learn that Faḍlallāh travelled to Bistam after he was released from prison in Damghan from reports that state that he met Amīr Bozorg there and that Amīr Eygu Timur had Faḍlallāh interpret one of his dreams in Bistam.

Based on Kh^wāja Fakhr al-Dīn Bayhaqī's report, Amīr Bozorg's army was stationed in Bistam at that time, and when they returned from Azerbaijan, Amīr Eygu (or Lengu, as it is written in some translations) entered Faḍlallāh's assembly and told him about his dream. In his dream, Amīr Eygu Timur, who is close to Amīr Bozorg, i.e. Amīr Timur, holds a bunch of black grapes in his hands. He eats seventeen of the grapes and gives the rest to one of his servants. In his interpretation, Faḍlallāh says that Amīr Eygu was given an Indian female slave whom he gave away to one of his servants after he had sex with her seventeen times. Amīr Eygu Timur stands up, kisses Faḍlallāh's hand, and confirms the interpretation⁹⁸.

95 See Kh^wāfī, *ibid.*, Vol. III, p. 1027.

96 The name Amīr Bozorg is used as a reference again from Timur, for example, in Šā'in al-Dīn Turke's *Chahārdah Rīsāla-yi Fārsī...*, p. 170.

97 Kh^wāfī, *ibid.*, Vol. III, pp. 989-992.

98 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 146.

Amīr Kamāl al-Dīn reports a dream about Amīrzada Muḥammad Qandahārī and its interpretation by Faḍlallāh. Since Qandahārī is the son of Jehāngīr Mīrzā who is the son of Timur, it is possible that Amīrzāda is Pīr Muḥammad. We think that he took the name Qandahārī as he was posted to rule the region of Qandahār in 794/1392⁹⁹. Considering that the name Qandahārī might have been added by Sayyid Ishāq, it is possible that the meeting of Pīr Muḥammad b. Jehāngīr (d. 809/1407) and Faḍlallāh took place after this date, but this is not certain. Indeed, we do not know when and where the incident took place.

In his dream, Amīrzāda Muḥammad notices grape vines with colourful grapes as he is walking. He wants to eat a black grape and puts it in his mouth and then takes it out. In his interpretation, Faḍlallāh tells him that he saw women washing clothes by the creek and that he took a liking to a brunette woman. In this context, Amīrzāda Muḥammad summoned his servant to bring the woman to him. He wanted to make love to her but he quit after she told him ‘to stay away from her for God’s sake.’ Amīrzāda confirmed the accuracy of the interpretation¹⁰⁰.

Starting in Tabriz, Faḍlallāh passed through Gilan, Damghan, and Bistam to finally arrive in Sabzevar. He lodges in the Jow-furush inn in Sabzevar. Hearing about Faḍlallāh’s arrival, Fakhr al-Dīn Qazvīnī takes Qāḍīcha Hajī and Kh^wāja Jamāl al-Dīn, the governor of Sabzevar, with him and visits Faḍlallāh. In his dream, Kh^wāja Jamāl al-Dīn sees himself helping sayyids and passengers. Faḍlallāh interprets that Jamāl al-Dīn thought of doing something good for charity during a communion when Fakhr al-Dīn Qazvīnī was there. Indeed, Fakhr al-Dīn Qazvīnī heard Kh^wāja Jamāl al-Dīn mention in a communion that he would like to coat the outer face of Imām Reḍā’s dome with silver¹⁰¹.

We understand from another dream and its interpretation that the Sabzevar governor, Kh^wāja Jamāl al-Dīn, visited Faḍlallāh more than once. In this report, Kh^wāja Jamāl al-Dīn (Kh^wāja Kamāl al-Dīn in the translations) is said to be the nephew of ‘Alī Mu’ayyad, the last amir of the Sarbadars¹⁰². In his dream, Kh^wāja Jamāl al-Dīn sees himself catching pigeons with his uncle, ‘Alī Mu’ayyad. They

99 H.R. Roemer, “Temür in Iran”, in *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Jackson, L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1997, Vol. VI, p. 70.

100 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 212.

101 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 136.

102 There is no other report or information on Shaykh Ḥasan Shakhbānī (Shaykh Sajātī or Shaykh Sabahātī in the translations).

plucked the wings and feathers of the birds and skewered them to make kebabs. However, the pigeons grew wings again and flew away. Faḡlallāh does not want to interpret this dream. Kh^wāja Jamāl al-Dīn tells him about another dream: ‘I saw a mansion with windows, and there was a candle inside. A woman in the mansion entertained me. I wanted to blow out the candle so that nobody could see us through the windows. When I put out the candle, two more candles were lit. When I tried to put out those two candles, the mansion was filled with candles.’ Faḡlallāh tells him that the dream was not about him either. Later, one of Ḥasan Jūriyya’s dervishes comes along. Faḡlallāh says that Kh^wāja Jamāl al-Dīn’s dreams were about Shaykh Ḥasan’s circle, and that he will try to push them out of Khorasan entirely because of a disagreement between them but that he will fail. According to narrator’s explanation, fifteen years after this interpretation, Kh^wāja Jamāl al-Dīn would exile any Jūriyya dervish on sight, but they would all come back in less than a year. Thus, their disagreement turned into something good¹⁰³.

Another person referred to as the ruler of Sabzevar is Kh^wāja Faḡlallāh. His dream and its interpretation are jointly reported by Sayyid Fakhr al-Dīn Qazvīnī and Mawlānā Shadīd al-Dīn Jūrī (Mawlānā Sadīd al-Dīn, and Sayyid al-Dīn in translated copies). In his dream, Kh^wāja Faḡlallāh sees a pumpkin brought to him. When he cracks it open, he sees that it has gone bad. Faḡlallāh interprets that he will have a son who will fall ill at birth but will soon be healthy again. Kh^wāja Faḡlallāh says that his wife is pregnant, and as he walks out of the assembly, one of his servants comes to tell him that his wife has given birth to a boy¹⁰⁴.

Faḡlallāh went to Sabzevar in the early 790s. At the end of the dream interpretation regarding Kh^wāja Jamāl al-Dīn, it was noted that he exiled the Jūrī dervishes for fifteen years after the interpretation. This coincides with the reign of Kh^wāja ‘Imād al-Dīn Mas‘ūd. We are forced to accept that Kh^wāja Jamāl al-Dīn, whom we could not identify, is possibly from Kh^wāja ‘Imād al-Dīn Mas‘ūd’s family.

103 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 154. Bashir links this interpretation to the Shayhiyya leader Dervīsh Rukn al-Dīn’s expulsion from Sabzevar in 1375 and his return with a victory one year later and says that Faḡlallāh was in Sabzevar fifteen years before, i.e. in about 761/1360. Bashir, *ibid.*, p. 14. However, Faḡlallāh was gifted with dream interpretation in 765/1363 in Khwarazm. Therefore, the one who expels the Jūriyya (Shayhiyya) dervishes from the city was Kh^wāja Jamāl al-Dīn, and this incident is more about the exile of the dervishes than Dervīsh Rukn al-Dīn’s defeat in war.

104 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 144.

‘Alī Mu’ayyad, together with Dervīsh-i ‘Azīz Majdī—one of the Jūrī dervishes—ends Ḥasan Damghānī’s ruling and takes the helm of the Sarbadarans (766/1364-5). The first thing that he did was to kill Dervīsh ‘Azīz, who opposed him for having Ḥasan Damghānī killed. He had Shaykh Ḥasan Jūrī and his leader Shaykh Khalīfa’s tombs used as public restrooms. In close contact with Timur, ‘Alī Mu’ayyad gave Khorasan to Timur and pledged allegiance to him¹⁰⁵. After ‘Alī Mu’ayyad’s death in 788/1386, Timur appoints ‘Alī Mu’ayyad’s nephew, Kh^wāja ‘Imād al-Dīn Mas‘ūd, as the governor of Sabzevar. Kh^wāja ‘Imād al-Dīn governed the city until he was killed at the conquest of Sabzevar by the amirs of Timur. After that, Amīr Sayyid Kh^wāja b. Shaykh ‘Alī Bahādur was appointed to rule the region of Khorasan¹⁰⁶.

In historical sources, we could not find the names Kh^wāja Faḍlallāh or Kh^wāja Jamāl al-Dīn among the governors and judges of Sabzevar from the time Faḍlallāh was gifted with dream interpretation until his death. We believe that these men were family members of ‘Alī Mu’ayyad.

Kh^wāb-nāma notes that when fitna broke out in Khorasan, the region of the Sarbadaran, a man called Aq Malik Fīrūzkūhī went to Isfahan to have Faḍlallāh interpret his dream. That man was also a relative of ‘Alī Mu’ayyad. In his dream, Aq Malik Fīrūzkūhī sees 400 dried human heads come down from the sky and gather in front of him. Faḍlallāh interprets that he took a vow to hang a candle of 400 shekels of gold at Imām Reḍā’s grave in Mashhad but he did not fulfil this vow even though it was in his power to do so. His punishment in the spiritual world was 400 human heads, and if he went through with his vow, 400 men would pledge service to him and ask for his forgiveness from God¹⁰⁷.

The name Aq Melik Fīrūzkūhī, is spelled in *Kh^wāb-nāma* as Aq Mulūk (Aqa Mulūk in the translations) Fīrūzkūhī. Amīr Aq Melik, who was also known as Amīr Shāhī Sabzevārī and used the alias Shāhī in his poetry and was a calligrapher, painter, and musician, was the teacher of ‘Abd al-Raḥmān Jāmī. He was Kh^wāja ‘Alī Mu’ayyad’s nephew¹⁰⁸.

105 Davlatshāh, *ibid.*, pp. 286-287.

106 Kh^wāfi, *ibid.*, Vol. III, pp. 989, 1020-1021.

107 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 150.

108 Muḥammad Riḍā Nuşayrī, *Asar-i Āferīnān*, Anjuman-i Āşār u Mafākhir-i Farhangī, Tehran 1384 H.sh., Vol. I, p. 299.

Another report confirming that Faḍlallāh was in Sabzevar in 791/1388-9 is about Mawlānā Zayn al-Dīn Ābūbakr Taybādī. Naṣr-Allah (Naṣr in the translation) Sabzevārī notes that one day Faḍlallāh said in an assembly that a walī, Mawlānā Zayn al-Dīn Ābūbakr Taybādī (in the copies spelled as Mawlānā Zayn Ābūbakr Tabāyādī, Nābātrī, Nābāḥādī, and Tāyāḥādī), had died in Khorasan. The people in the assembly recorded the date. A long time after this, the people coming from Khorasan confirmed what Faḍlallāh had said¹⁰⁹. Mawlānā Zayn al-Dīn was a famous shaykh, and Timur respected him. We know that Mawlānā Zayn al-Dīn Ābūbakr Taybādī died at the end of Muḥarram, 791/1388-9¹¹⁰.

Faḍlallāh continues to travel after Sabzevar and reaches Samarqand. According to Sayyid Qāsim Sarābī's report, Faḍlallāh settles near the bazaar in Samarqand. Timur hears about Faḍlallāh's settlement in Samarqand and one morning calls Amīr Eygu Timur (his real name is Amīr Ḥājī Muḥammad Amīr Eygu Timur and he died in 793/1391¹¹¹, a council amir who was one of the strong-willed followers and assembly-goers of Faḍlallāh, to go to his master and tell him that Timur had a dream in which he saw the entire earth covered with blinding smoke. The only thing that could be seen was a bowl filled with blood and brought by Timur. Eygu Timur goes to Faḍlallāh's assembly and tells him about the dream. Faḍlallāh smiles and tells Eygu Timur to 'go and tell his amir that he was not the one who had that dream. Go and tell him this and come back and tell me what he has to say.' Eygu Timur goes to Timur and tells him what happened. Timur asks who had this dream and what it meant. Eygu Timur visits Faḍlallāh again and tells him Timur's message. Faḍlallāh tells him that the dream belonged to the woman who had slept with Timur. The interpretation is that the woman took a lover when she was a virgin, but that man could not make love to her no matter how much he wanted to. One night, the woman could not sleep but the following night went into a deep sleep. The man took advantage of it and took her virginity. She realised what had happened and could not hide the truth as she was dressed all in white. Eygu Timur tells Timur of Faḍlallāh's interpretation and Timur calls the woman and tells her that he would not harm her if she told him who took her virginity. The woman pleads for mercy. When Timur bestows his mercy, she tells him the same thing that

109 Sayyid Ishāq, *Kh̄rāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 208.

110 Shaykh 'Abbās Qomī, *Mashāḥir-i Dānishmandān-i Islām*, Kitābfurūsh-i Islāmiya, Tehran 1350 H.sh., Vol. I, p. 34.

111 Kh̄āfi, *ibid.*, Vol. III, p. 1112.

Faḍlallāh said. Astounded, Timur bites into his shirt and tells Eygu Timur ‘not to attend Faḍlallāh’s assembly anymore.’ The book concludes this section as follows: ‘His inner world was invaded by suffer and groundless fear of Faḍlallāh. At the end because of this fear he turned to be eternally blamed. *la’net Allāhi ‘aleyhi ve ‘alā atbā’ihim ajma’in*¹¹².’

Faḍlallāh’s visit to Samarqand is an important event. Why did Faḍlallāh go to Samarqand during the reign of Timur? As we can understand from this dream, Timur knew Faḍlallāh at least by name if not because they met in Damghan in person. The fact that Timur told Eygu Timur to go and tell his ‘master’ about the dream and especially because he told him ‘not to attend his assembly anymore’ infers that Eygu Timur participated in Faḍlallāh’s assemblies and even pledged homage to him. Eygu Timur’s inclusion in Faḍlallāh’s circle may mean that Faḍlallāh affiliated with political authority to explain himself.

In *Jāvidān-nāma*, Faḍlallāh notes that he saw Amīr Timur performing prayers in his dream. Faḍlallāh joined him in praying, and Timur rolled out his carpet for the dervishes¹¹³. In another dream that he had in a maşjid in Baku on the third Monday of Şafar (in the year 796), he saw a dome and threads tied to it. This stands for Amīr Timur, his son, the earth, and the one who is above the earth¹¹⁴.

The fact that Faḍlallāh had these dreams in the year of his execution and that there is no other negative comment about Timur until the time that led to Faḍlallāh’s execution gave rise to the thought that Mīrānshāh was more active in this process than his father, Timur.

5. Later Developments

Faḍlallāh seemingly could not find the peace and tranquillity that he sought in Samarqand. Indeed, he travelled to the south again because of the negative incidents that had occurred there. In his last trip to the south, as he was passing through Mashhad, Sayyid (Nizām al-Dīn) ‘Abd al-Ḥayy (d. 829/1425)¹¹⁵, a prominent name in Mashhad had a dream, and he invited Faḍlallāh over for dinner to have his dream interpreted. Rejecting any food other than that prepared by the

112 Firışteoghlu, *Tarjama-i Kh̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 223.

113 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 296b.

114 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāvidān-nāma*, f. 296b.

115 Kh̄wāfi, *ibid.*, Vol. III, p. 1112.

dervishes, Faḍlallāh agreed to eat in the house of Sayyid ‘Abd al-Ḥayy. This shows how important ‘Abd al-Ḥayy was in the eyes of Faḍlallāh.

In his dream, ‘Abd al-Ḥayy saw large hailstones falling from the sky and turning into pearls upon touching the ground. He collected the pearls and put them in his lap. Someone showed up to tell him that no other person had such gemstones.

Faḍlallāh told him that the dream had multiple interpretations, one of which he chose to tell him. ‘Abd al-Ḥayy was in debt in those days, and he was spending more than he was earning. However, he would soon be relieved and repay his debts. When ‘Abd al-Ḥayy asked about the other interpretations, Faḍlallāh answered that they were in a chapter of ‘the Book’. As explained more explicitly in the Persian version of *Khr̄āb-nāma*, it is the book in which Faḍlallāh wrote about the big events that would take place in the next 30 years. According to the notes, the padiShāh of the era would send ‘Abd al-Ḥayy to the governor of Gilan. The interpretation ends here.

The report continues in ‘Abd al-Ḥayy’s own words: ‘*Ḥaḍrat-i khilāfet-penāh, am̄r-i sulṭān-zāda Shāhrukh khallede Allāhu saltanatahū*’ (referred to only as *Shāhrukh* in the Turkish translation) sent Sayyid ‘Abd al-Ḥayy to Lahijan, one of the townships in Gilan, to Sayyid Riḍā Kiyā, the governor of Gilan. This dervish (the aforementioned pādshāh, i.e. Sayyid Riḍā Kiyā in the translation) asked for the book from Sayyid ‘Abd al-Ḥayy in order to study it. ‘Abd al-Ḥayy told him that the book was very precious and invaluable to them, and they therefore placed it in Imām Reḍā’s tomb, but a fire broke out in the treasury causing it to burn down with the rest of the things¹¹⁶.

The fact that the text refers to Sayyid Riḍā Kiyā as ‘this dervish’ indicates that Kiyā was interested in sufism or Hurufism. Mar’ashī notes that Riḍā Kiyā was a unique man who had knowledge of religious and secular sciences and followed all kinds of other sciences of his time. To this end, it is possible that he knew about Hurufism and at least respected Faḍlallāh if he was not a follower. Previously, Riḍā Kiyā was the governor of Pashija, but in 799/1397 he took over the administration of Lahijan from his brother Sayyid Ḥusayn Kiyā, and kept it until he died on Jumāda I 1, 829/20 March 1426¹¹⁷.

116 Sayyid Ishāq, *Khr̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 134 and 136; Firishteoglu, *Tarjama-i Khr̄āb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 135 and 137.

117 Zāhir al-Dīn Mar’ashī, *Tārikh-i Gilān ve Daylamistān*, Iṭṭilā’āt, Tehran 1364 H.sh., pp. 111-146.

While governing Lahijan, Riḍā Kiyā faced opposition from his cousin, Ḥaydar Kiyā. Eventually, Ḥaydar Kiyā, imprisoned in Pashija, escaped and served the council amirs of Timur for two years. Ḥaydar Kiyā, escorted by an ambassador, was sent to Riḍā Kiyā and, as a result of some correspondence, Ḥaydar Kiyā was given the administration of Gawki¹¹⁸.

It is noteworthy that Riḍā Kiyā talked with Sayyid ‘Abd al-Ḥayy, whom he asked for a book written by Faḍlallāh, and that he referred to him as ‘this dervish’. Ḥaydar Kiyā’s name is mentioned in Faḍlallāh’s testament. In his testament, Faḍlallāh strongly advises his children not to move to Mazandaran and Gilan, as he thinks that Ḥaydar Kiyā’s son and claimants would reveal their location and that they would then be killed¹¹⁹.

Noted in *Ḥāvidān-nāma*, the dream that Faḍlallāh had in the Tokchi Imaret on Rabīʿ II 9, 792/4 April 1390 that showed his turban being taken off his head suggests that Isfahan was another of Faḍlallāh’s stops during his last trip.

Mawlānā ‘Izz al-Dīn Shāmī’s dream that he had in Isfahan, as well as its interpretation, correspond to the same period of time. In his dream, Mawlānā ‘Izz al-Dīn Shāmī saw that Shāh Maṣṣūr came from Shiraz and attacked Isfahan, which was under the administration of his cousin Zayn al-‘Ābidīn, but that he returned home without conquering it. In another dream, he came back to the city and besieged and captured it. When he told Faḍlallāh about his dreams, Faḍlallāh told him that everything he saw in his dreams would come true. This is indeed what happened¹²⁰. In *Āl-i Muḥaffār*’s history, the siege and conquest of Isfahan by Shāh Maṣṣūr took place in the years 792 and 793/1389-1391¹²¹.

After Timur captured Isfahan from Zayn al-‘Ābidīn in 788/1386-7, he appointed Ḥājī Beg and Yūsuf Shakh to be in charge as he had heard that Toqtamish Khan was about to attack Samarqand and Bukhara, and then left. Shāh Shujā’s son Zayn al-‘Ābidīn took over Isfahan. In Isfahan, a war broke out between Zayn al-‘Ābidīn and Shāh Maṣṣūr of the Muḥaffārīds. Shāh Maṣṣūr was defeated and returned home. There was another battle between the two at the border of Isfahan and that

118 Zāhir al-Dīn Marʿashī, *ibid.*, p. 120.

119 Fatih Usluer, “Hurufism: The Faḍlallāh Family, Children, and Testament”, *Iranian Studies*, p. 21.

120 Sayyid Iṣḥāq, *Ḥāvidān-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 146.

121 Maḥmūd Kutubī, *ibid.*, pp. 128-131.

battle resulted in Zayn al-ʿĀbidīn's escape to Ray¹²². Faḍlallāh was in Isfahan when Shāh Maṅṣūr conquered the city as in stated in Shāmī's narration. Faḍlallāh's departure from Isfahan coincides with these events.

After Faḍlallāh left Isfahan, he stopped at Burujird, where, on a Wednesday night in Jumāda I, he had a dream in which he saw a lame man (most probably Timur) sending someone to capture and kill him. That person said: 'If one knows why he is being wanted, how is it possible for someone to have him brought in?' He finally captured and killed him but Faḍlallāh saw that he was still alive¹²³.

Execution of Fadlallah

Faḍlallāh must have felt uneasy in conflict-ridden regions as he started moving north again. He was in Baku in 796/1393. Faḍlallāh and his companions were followed and inspected by soldiers in Baku. As the Baku elite refrained from engaging with the soldiers¹²⁴, Faḍlallāh, his family, and his followers had to stay in tents on the island¹²⁵.

We do not know how long they stayed in Baku, but we do have information about his interpretations and his dreams relevant to Baku. We learn from Aḥmad Rustamdārī's report that some of his followers travelled to downtown Baku for certain needs that emerged after they settled on the island¹²⁶.

The two dreams that Faḍlallāh had in Baku are noted in *Ḥābidān-nāma*. In one of them, he saw God's house (i.e. the Ka'ba) on the Astarabad River while he was in the hammam there, telling people why they had to circumambulate the house seven times and why they had to turn their faces to the house when performing seventeen rak'ats of prayers. The people wore wool clothing and had spears¹²⁷.

In the other dream that he had in a maṣjid in Baku on the third Monday of Şafar in the year 796/22 December 1393, he saw a dome and threads tied to it. This stood for Amīr Timur, his son, the earth, and the one who is above the earth¹²⁸.

122 Kh^wādamīr, *ibid.*, Vol. III, pp. 319-325.

123 Faḍlallāh Astarābādī, *Ḥābidān-nāma*, f. 301b.

124 Firishteoghlu, *Tarjama-i Khr^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 179.

125 Sayyid Ishāq, *Khr^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 178 and 180.

126 Sayyid Ishāq, *Khr^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 178.

127 Faḍlallāh Astarābādī, *Ḥābidān-nāma*, f. 296a.

128 Faḍlallāh Astarābādī, *Ḥābidān-nāma*, f. 296b.

There is a report about the three dreams that Faḍlallāh had on one of the Baku islands (Jazira). The first of these dreams took place on Jumāda II 24, 796/26 April 1394 (including the date when he was there) on a Sunday, which is about four months before Faḍlallāh's death. In this dream, Faḍlallāh sees the sun rising from the west in Jazira. He realises that it is a sign of doomsday, and from that point on it does not matter if people profess their faith. Ḥusayn Kiyā¹²⁹ was also there, and somebody said that Sayyid Shams al-Dīn wanted to reverse the sun. Faḍlallāh read the following couplet when the sun rose from the west:

‘The morning of doomsday has arrived, the doomsday has arrived

They have played the drum of doomsday, the morning of doomsday has arrived¹³⁰.’

The two other dreams that he had in Jazira are not dated. In one of them he sees Dhū al-qarnayn and Shaykh Ḥasan, and in the other Shaykh Manşūr¹³¹.

Faḍlallāh also travels to Shamakhi in Azerbaijan. He visits Qāḍī Bāyazīd-i Shamakhī (Qāḍī Bāyazīd in Shamakhi in *Kh^wāb-nāma*) who had fallen ill. The Qāḍī tells him that he recited the verse ‘*And We ransomed him with a great sacrifice, Al-Şāffāt/107*, in his dream, and that he was saddened by it. Faḍlallāh tells him that he will heal, and that the dream is about him, and that they will sacrifice him instead. Qāḍī cries and regrets telling him about his dream. Faḍlallāh tells him that it did not happen by his will. When Faḍlallāh returns to his post, he is captured and taken to Alinjaq¹³².

To understand which of the two likelihoods took place, i.e. visiting Qāḍī Bāyazīd in Shamakhi or visiting Qāḍī Bāyazīd-i Shamakhī, we should consider the report mentioned in the *Testament* that explains Faḍlallāh's capture. According to the details there, when they arrived at the bank of the Kurd-i/Gird-i? Alam River, Faḍlallāh and Ḥusayn Kiyā questioned ‘whether the cavalry stationed on the other

129 That person was Ḥusayn Kiyā b. Nāqib/Naqīb, one of Faḍlallāh's caliphs. *Faḍlallāh's Caliphs*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 993, f. 104b. The name Ḥusayn Kiyā is also mentioned in the testament. During his capture, Faḍlallāh asks Kiyā, who was with him, to take his younger daughter, and if Kh^wāja Fakhr al-Dīn does not appear, to take his older daughter from there. He wills that ‘the dervishes there must not fall in respect for Re’īs and Kiyā in their missions.’ Faḍlallāh sends his compliments to Dervish Kiyā and his family, and asks Kiyā's wife or mother to be a mother to his daughters.

130 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāwidān-nāma*, ff. 296b-297a.

131 Faḍlallāh Astarābādī, *Jāwidān-nāma*, ff. 296b-297a.

132 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 190.

side of the water were waiting for them'. When they arrived in Shamakhi, which Kh^wāja Fakhr al-Dīn knew about, they slept in the maşjid. They woke him and Mawlānā Maḥmūd up and went to the vessel. 'I had also told them that this poor man would be captured and delivered, I knew what would happen but there was nothing to do as this was our destiny. Now my hope is that things will go well¹³³.'

Thus, since according to the *Testament*, Faḍlallāh and his companions arrived in Shamakhi after passing the Kurd-i Alam River, we can assume that they visited Qāḍī Bāyazīd outside Shamakhi, somewhere on the west side of Kurd-i Alam River.

Thus, Faḍlallāh visited Qāḍī Bāyazīd and interpreted his dream by saying, 'You will heal, this dream is about me, they will sacrifice me instead', and came back to his post. At that moment, 'Alī Samā'ī Astarābādī (in *Kh^wāb-nāma* 'Alī Semā' Astarābādī) ruled that he be arrested and taken to Alinjaq¹³⁴.

*Kūrsī-nāma*¹³⁵ speaks of 'Alī al-A'lā, Qāḍī Shamakhī (referred to as qāḍī-i mal'ūn-i Yazīd ve shamarkhū in the text), his amir Mīrānshāh, and Shaykh Ibrāhīm with nasty words, probably due to them being held responsible for Faḍlallāh's death. The Shamakhī Qāḍī here, referred to as a Yazīd by 'Alī al-A'lā, is the person Faḍlallāh visited on his sickbed. In the book, he notes that 'his affinity with God was only a flare', which indicates that Faḍlallāh and Qāḍī Bāyazīd were on good terms. Surely these lines also imply that Qāḍī Bāyazīd was not a sincere Muslim. Āzhand notes that Qāḍī Bāyazīd might be the Kh^wāja Bāyazīd mentioned in *Jāvidān-nāma*¹³⁶, but the Qāḍī Bāyazīd in Shaykh Ibrāhīm's circle and Kh^wāja Bāyazīd Damghānī—Faḍlallāh's father-in-law and former vizier mentioned in *Jāvidān-nāma*—are not the same person; they only happen to have similar names.

There is no doubt that the order that instructed Faḍlallāh's capture was passed by Shaykh Ibrāhīm. Shaykh Ibrāhīm (d. 820/1417-8) was the 34th ruler of the Shirvānshāhs that ruled Shirvan for centuries. When Timur was to attack Cumania via Darband in 788/1386, Shaykh Ibrāhīm pledged allegiance to Timur and, thanks to this pledge, he kept his post as the ruler of Shirvan¹³⁷. Faḍlallāh's

133 Usluer, "Hurufism: The Faḍlallāh Family, Children, and Testament", *Iranian Studies*, p. 25.

134 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 190.

135 'Alī al-A'lā, *Kūrsī-nāma*, Bibliotheque Nationale, Persian, No. 255, ff. 112a-b.

136 Āzhand, *ibid.*, p. 24.

137 Vladimir F. Minorski, *Tārīkh-i Shirvān and Darband*, trans. Muḥsin Khādīm, Bunyād-i Dā'ira-i

presence in Shirvan coincides with the time when Shaykh Ibrāhīm tried to control the region after he pledged his allegiance to Timur.

We also know that the Shirvan Governor Amīr Shaykh Ibrāhīm had Faḍlallāh interpret his dream at an earlier date. In his dream, Amīr Shaykh Ibrāhīm sees himself shooting two cormorants (geese in the translation) with one arrow. Faḍlallāh interprets that he is planning to capture two people and that he will succeed. Amīr Shaykh Ibrāhīm asks him who these two people are while in his khalvat-khāna. Faḍlallāh tells him that he plans to invite the rulers of Shabran and Mahmud Abad and have them captured. Amīr Shaykh Ibrāhīm confirms that this is true, and soon carries out this plan¹³⁸.

Faḍlallāh visits Qāḍī Bāyazīd, who had fallen ill in Shamakhi. On his way back to island he was captured in Baku by the soldiers waiting on the coast and imprisoned. Later he was executed in Alinjaq on 6 Dhū al-Qa‘da, 796/2 September 1394¹³⁹.

Ma‘ārif-i Islāmī, Tehran 1375 H.sh., pp. 249-251; Kh^wāfi, *ibid.*, Vol. III, p. 989.

138 Sayyid Ishāq, *Kh^wāb-nāma* in Usluer, *Hābnāmeler*, p. 196.

139 *K’in dhū al-qa‘da chu rüz-i nav shod*

K’in dāse-i māh cān dev’ shod

Gūyā ki be-Cum’a rüz-i ākhīr

Tūfān zi-tennūr geshte zāhīr

‘Alī al-A‘lā, *Qiyāmat-nāma*, Istanbul University Library, Persian, no. 1195, ff. 67a-b.

In the year of 796, the crescent of Dhū al-qa‘da was seen on Saturday and Fadlallah was executed the first Friday of that Dhū al-qa‘da which is 6 Dhū al-qa‘da Thursday afternoon (that is Friday according to tradition). See ‘Abdulbāqī Gölpinarlı, *Hurufikî Metinleri Kataloğu*, Ankara: TTK, 1989, p. 3; Muḥammad ‘Alī Tarbiyat, *Dānīshmendān-i Āzerbayjān*, Tabriz: Bunyād-i Kitāb-khāna-i Firdowsī 13??, p. 387; Ya‘qūb Āzhand, *Hurūfyya dar Tārīkh*, Tehran: Ney, 1369 H.sh, p. 34; Shahzad Bashir, *Faḍlallāh Astarabādī and the Hurufis*, Oxford: Oneworld, 2005, p. 41.

But ‘Alī al-A‘lā says (in *Kūrsī-nāma*, Bibliothèque Nationale, Persan, No. 255, f. 113b) that the first day of Dhū al-qa‘da was Sunday (*Ghurra-i Dhū al-qa‘da yakshanba būd*). So the sixth day is Friday without further interpretation as was done by Gölpinarlı and others.

Ghurra-i Dhū al-qa‘da yakshanba būd

K‘az Alinja āfitāb-i Haq numūd

...

Çārdah shod sāl az ān vaqt-i shadīd

K‘ān la‘īn-i nākiş dīv-i ‘anūd

‘Alī al-A‘lā, *Kūrsī-nāma*, Bibliothèque Nationale, Persan, No. 255, f. 113b.

The most clear evidence on the date of Faḍlallāh’s execution on 6 Dhū al-qa‘da is found in the elegy that ‘Alī al-A‘lā wrote for his brother:

Kūshite ez-tārīkh fī u qād u lām

Be īn Dhū al-qa‘da yek bedr-i tām

Faḍl-i Haq rā der-shesh īn der hīfdeh būd

Rū be khāk āverd u kerd ū rā sujūd

Alī al-A‘lā, *Firāq-nāma*, Istanbul University Library, Persian, no. 1158, f. 62b.

Conclusion

The prominent and powerful elites in Iran and Central Asia in the 14th and 15th centuries can be listed as military and local rulers, the ‘ulamā’, and the Shaykhs. In that period, statesmen, including Timur himself in particular, had a distinct respect for the ‘ulamā’ and the Shaykhs. Due to this, their public reputations increased and the rulers could control these people who were followed by the masses.

Certainly, not every single sufi or scholar were lucky enough to enjoy such favour. The conflict and contradictions between some sufis and political powers cannot be explained by superstitious beliefs alone. Indeed, even the things noted in the period chronicles about the Hurufis are not really relevant to the beliefs of Hurufism. The process that created animosity between the political powers and a sufi shaykh or a certain group formed the parameters of this article.

Faḍlallāh made positive contacts with several statesmen, scholars, and sufis. However, some of his relationships were not so positive. It seems that Faḍlallāh’s interpretations influenced this matter. In addition, Faḍlallāh’s growing number of followers and popularity, as well as his positive and respected relationships within political circles, might have disturbed certain people who had or had wanted to have close ties with the central power.

It is not difficult to predict that the disturbed group, who had a certain reputation before commoners and statesmen, conducted negative propaganda activities. The most effective negative propaganda in the eyes of the political power and the public was to fabricate lies about the targeted group, such as that they were planning to seize power or that they hold superstitious beliefs. The frisk conducted by law enforcers at the Hurufi lodge in Tabriz is the best example of this. However, we have no data indicating that Faḍlallāh emerged like a Mahdi similar to the persona in Shia with power in the world and afterlife.

There is no mention by Faḍlallāh’s biographers, who quote his conflicts with certain people, that Faḍlallāh claimed to be the Mahdi or that he was subject to such an accusation or an attack due to his beliefs. In our study, we tried to prove that Faḍlallāh did not pursue power by claiming to be the Mahdi or some kind of religious leader.

Nevertheless, we see that Faḍlallāh’s extremely favourable relationships within political circles started to deteriorate after a certain point, particularly because of the influence of the ‘ulamā’ and sufi circles. Even though Faḍlallāh looked for

ways to directly contact Timur to explain himself so that he could live in peace, he did not have this opportunity despite establishing strong relations with several soldiers and statesmen from Timur's inner circle.

We found that the era's soldiers, bureaucrats, 'ulamā', and men of the cloth changed their attitudes according to the frequently changing dominant power, and that the boundaries between the parties were not at all straightforward. Similarly, Faḍlallāh tried to maintain a consistent relationship with the present administration, and when he perceived a social or political threat, he chose to leave.

Faḍlallāh's execution marks the beginning of a very difficult period for Hurufis. Some revolted against the injustice, some abandoned their homeland, and some were imprisoned. However, the Hurufis did not disappear. They found new places to settle further west, particularly in Anatolia and the Balkans, engaged in different sects, and maintained a presence until the 20th century. This presence continues in some form until today.

BIBLIOGRAPHY

- Abrū Ḥāfiz-i, *Zubdat al-Tawārīkh*, ed. Sayyid Javādī, Vazārat-i Farhang u Irshād-i Islāmī, Tehran 1380 H.sh., Vol. I-IV.
- Abtaḥī, Mīr Sayyid Ḥujjat Muvaḥḥid, *Rīshahā ve Jilvehā-yi Tashayyu' ve Ḥavza-i Ilmiyya-i Isfahān der tūl-i Tārīkh*, Daftar-i Tablīghāt al-Mahdī, Isfahan 1376 H.sh., Vol. I-III.
- ‘Alī al-A‘lā, *Kursī-nāma*, Bibliotheque Nationale, Persan, No. 255.
- ‘Asqalānī, Ibn Ḥājar, *Inbā’ al-ghumr bi-abnā’ al-‘umr*, Iḥyā al-Turāth, Cairo 1415/1994, fas. II, p. 219.
- Astarābādī, Faḍlallāh, *Jāvidān-nāma*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1046
- Astarābādī, Faḍlallāh, *Vasiyat-nāma*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 1009.
- Āzhand, Ya‘qūb, *Hurufiyya dar Tārīkh*, Ney, Tehran 1369 H.sh.
- Bashir, Shahzad, *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*, Oneworld, Oxford 2005.
- Binbas, Ilker Evrim, “The Anatomy of a Regicide Attempt: Shāhrukh, the Hurufis, and the Timurid Intellectuals in 830/1426-27”, *JRAS*, XXIII (2013), pp. 391-428.
- Chahārdah Risāla-yi Fārsī az-Şā‘in al-Dīn ‘Alī b. Muḥammad Turke-yi Isfahānī*, ed. S. A. M. Bihbahānī and S. I. Dībājī, Taqī Sharīf Riḍā‘ī, Tehran 1351 H.sh.
- Davlatshāh, *Tadhkirat al-Shu‘arā*, ed. E. Brown, Brill, Leiden 1900.
- Faḍlallāh’s Calīphs*, Millet Library, ‘Alī Amīrī, Persian, No. 993, f. 104b.
- Farrukh, Rukn al-Dīn Humāyūn, *Ḥāfiz-i Kharābātī*, Asā‘īr, Tehran 1361 H.sh., Vol. I-VIII.
- Firishteoghlu, ‘Abd al-Majīd, *Tarjama-i Klwāb-nāma*, I.B.B. Atatürk Library, ‘Othmān Ergin Manuscripts, No. 1321.
- Gölpınarlı, Abdūlbakī, *Ḥurūfīlik Metinleri Katalogu*, TTK, Ankara 1989.
- Gölpınarlı, Abdūlbakī, “Faḍl-Allah Ḥurūfī”, *El2*, Vol. II, pp. 733-735.
- Kh^wāfi, Faṣīḥ, *Mujmal-i Faṣīḥī*. Ed. Sayyid Muḥsin Nājī Naṣr-ābādī, Esā‘īr, Tehran, 1386 H.sh., Vol. I-III.
- Kh^wāndamīr, *Tārīkh-i Ḥabīb al-Siyar*, Kitābfurūshī Khayyām, Tehran 1362 H.sh., Vol. I-IV.

- Kiyā, Şādiq, *Vāzhanāma-yi Gurgānī*, Dānishgāh-i Tehrān, Tehran 1330 H.sh.
- Kutubī, Maḥmūd, *Tārīkh-i āl-i Muẓaffar*, Amīr Kabīr, Tehran 1364 H.sh.
- Manz, Beatrice, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Maqrizī, *Durar al-ʿuqūd al-farīda fī terājīm al-aʿyān al-mufīda* (Beirut, 1423/2002).
- Marʿashī, Zāhir al-Dīn, *Tārīkh-i Gīlān ve Daylamistān*, İttilāʿāt, Tehran 1364 H.sh.
- Melvin-Koushki, Matthew S., *The Quest for a Universal Science: The Occult Philosophy of Şāʿn al-Dīn Turka Isfahan! (1369-1432) and Intellectual Millenarianism in Early Temūrid Iran*, PhD Dissertation, Yale University 2012.
- Minorski, Vladimir F., *Tārīkh-i Shirvān and Darband*, trans. Muḥsin Khādim, Bunyād-i Dāʿira-i Maʿarif-i Islāmī, Tehran 1375 H.sh.
- Mir-Kasimov, Orkhan, Faḍlallāh Astarābādī, *Et*.
- Mir-Kasimov, Orkhan (ed.), *Unity in diversity. Mysticism, messianism and the construction of religious authority in Islam*, Brill, Leiden 2013.
- Mir-Kasimov, Orkhan, “Le ‘Journal des Rêves’ de Fadlullah Astarabadi: Edition et Traduction annotée”, *Studia Iranica XXXVIII* (2009), pp. 249-304.
- Nāfajī, *Khʿāb-nāma*, Vatican Library, Persian Manuscripts, No. 17.
- Nuṣayrī, Muḥammad Riḍā, *Asar-i Āferīnān*, Anjuman-i Āṣār u Mafākhir-i Farhangī, Tehran 1384 H.sh., Vol. I, p. 299.
- Qazvīnī, Muḥammad Yūsuf Vāleh Iṣfahānī, *Khuld-i Berīn: Sections 6-7*, ed. Mīr Hāshim Muḥaddīth, Amīr Kabīr, Tehran 2001.
- Qomī, Shaykh ʿAbbās, *Mashāhīr-i Dānishmandān-i Islām*, Kitābfurūsh-i Islāmiya, Tehran 1350 H.sh., Vol. I, p. 34.
- Ritter, Hellmut, “Studien zur Geschichte der Islamischen Frömmigkeit: Die Anfänge der Hurufisekte”, *Oriens*, no. 7, June 1954 trans. H. Muʿayyad, *Farhang-i Īrān Zemīn*, no. 10, 1341 H.sh., pp. 319-393.
- Roemer, H.R., “Temūr in Iran”, in *The Cambridge History of Iran*, ed. P. Jackson, L. Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge 1997, Vol. VI, p. 70.
- Rūmlu, *Aḥsan al-Tavārikh*, ed. ʿAbd al-Ḥusayn Navāʿī, Asāfīr, Tehran 1384 H.sh., Vol. I, p. 213.

Sakhawī, *Al-ḍaw' al-lāmi'a li-ahl al-qarn al-tāsi'a*, Dār al-ghayb al-Islāmī, Beirut 1412/1992), Vol. I-VI.

Sayyid Işhāq, *Kh̄wāb-nāma*, Millet Library, 'Alī Amīrī, Persian, No. 1042.

Sayyid Işhāq, *Maḥram-nāma*, Millet Library, 'Alī Amīrī, Persian, No. 1031.

Smith, John M., *History of the Sarbadar Dynasty: 1336-1381 A.D. and its sources*, Mouton, The Hague Paris 1970.

Şixiyeva, Səadət, “Hürufiliyin tarixi: ənənəviləşmiş təhriflər, unudulmuş gerçəkliklər”, *Metafizika* I/2 (2018), pp. 65-96.

Usluer, Fatih, *Hürufilik; İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabalci, Istanbul 2009.

Usluer, Fatih, “Hurufism: The Faḍlallāh Family, Children, and Testament”, *Iranian Studies*, DOI: 10.1080/00210862.2020.1777393 (2020).

Usluer, Fatih, *Hâbnâmeler*, Kut, Çorum 2020.

Şah I. Abbas ve Sayın Hanî Türkmenleri Örneğinde Tahakküm ve Direniş

Gülay Karadağ Çınar*

Öz

Harezmi bölgesinde ikamet eden Sayın Hanî Türkmenleri Safevî hükümdarı Tahmasb döneminde Harezmi'den göç edip Etrek ve Gürgen nehirleri arasına yerleşmişlerdir. *İl* yani boy sisteminde hanlar, on beyler ve aksakallar tarafından idare edilmişlerdir. Safevî Devleti ile bağları işledikleri toprağın ya da kullandıkları meranın bedeli olarak ödedikleri vergilerle sınırlı kalmıştır. Kimi zaman da Safevî Şahına sığınan Harezmi Özbek şehzadelerin yanlarına destek kuvvet olarak verilmişlerdir. Sayın Hanî diğer adıyla Yaka Türkmenleri kendilerini Safevîler'in bir parçası olarak görmemiş ve yarı bağımsız bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu nedenle Esterâbâd'a atanan ve kendisini devletin sahibi gibi gören Kızılbaş valiler ile anlaşamamışlardır. Ağır vergi yükü altında ezilmeleri ve adaletsiz bir yönetimle karşı karşıya kalmaları nedeniyle Esterâbâd valilerine başkaldırmışlardır. Onların memnuniyetsizliklerinden kaynaklı isyanları Şah Tahmasb döneminde başlayıp uzun yıllar devam etmiştir.

Şah I. Abbas'ın saltanatı Sayın Hanî isyanlarının en yoğun yaşandığı yıllardır. Şah, askeri müdahaleler ve yönetim sisteminde gerçekleştirdiği değişimler ile bu isyanların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Bizzat eşlik ettiği seferler kaynaklı Horasan seferleri olarak yansıtılmıştır. Feridun Han'ın Esterâbâd valiliğine atanmasıyla yerel yönetim Türkmen isyanlarıyla baş edebilir hale gelmiş ve şahın doğrudan müdahalesi sona ermiştir. Feridun Han ile birlikte Esterâbâd, şaha sadakatini ispatlayan gulâm valilerin idaresine geçmiştir. Böylece vilayet halkının değişim arzuları sadece yöneticilerin kökeninde hayat bulmuştur. Safevî Devleti'nin isyanlarla mücadele yöntemleri değişmediği gibi halkın rahatsızlıkları da ciddi manada sorgulanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Safevî Devleti, Sayın Hanî Türkmenleri, Siyâh-pûşân, Esterâbâd, Şah Abbas, Feridun Bey.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/
TÜRKİYE, gkaradag@aku.edu.tr ORCID: 0000-0001-7284-7380
DOI: 10.37879/belleten.2021.507
Makale Gönderim Tarihi: 19.08.2020 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

Domination and Disobedience on the Instance of Shah Abbas I and Sayinkhani Turkmens

Abstract

Sayinkhani Turkmens residents of the Khorezm region emigrated from Khorezm to the coast of Atrek and Goorgan rivers in the period of Safavid ruler Shah Tahmasb. Turkmen societies were traditionally divided into tribes named *il-el* and ruled by chieftains with the title of Khan, Aqsaqal (White Beard), and Onbegi. Their relations with the Safavid State were limited to the paying taxes for cultivated lands or usage pasture. Sometimes they were given as escort to Khorezmian princes taken refuge to Safavid Shahs. Sayinkhani (also known as) Yaqa Turkmens did not see themselves as one group of Safavid and lived a semi-independent life. Therefore Turkmens disagreed with Qizilbash governors appointed to Astarabad and considered themselves as the possessor of state. They rebelled against to Astarabad governors because of heavy tax payments and unfair administration. Caused from their dissatisfaction, rebellions began in the reign of Shah Tahmasb and continued for a long periods.

Sayinkhani rebellions mostly took place during the reign of Shah Abbas II. He tried to overcome these revolts by military interventions and innovations in the local administration system. The campaigns of Shah were called in the Safavid chronicles as Khorasan campaigns. The local government was able to cope with the Turkmen revolts when Faridun Khan was appointed in Astarabad, so Shah's direct intervention ended. Ghulam governors loyal to the Shah was appointed to Astarabad with the beginning period of the governance of Faridun Khan. Thus the desire for change of Astarabad people occurred only at the origin of the rulers. Safavid State did not alter the struggle methods with Turkmen rebellions and not seriously questioned the problems of people.

Keywords: Safavid State, Sayinkhani Turkmens, Siyah-pushan, Astarabad, Shah Abbas, Faridun Khan.

Giriş

Şah I. Abbas'ın saltanat yıllarında Sayın Hanî Türkmenlerinin Esterâbâd vilayetindeki siyasi varlıklarını açıklamayı hedefleyen bu çalışma büyük oranda Safevî kronikleri temelinde şekillenmiştir. Şah Abbas ve sonraki dönemlere ait kronikler bu çalışmaya belli oranda katkı sağlamakla birlikte en tafsilatlı bilgilere Muhammed Tahir Bistamî'nin Feridun Han'a ithafen yazdığı *Fütûhât-ı Feriduniyye* adlı ve tercüme-i hâl nitelikli eserinden ulaşmak mümkün olmuştur. Eserde Şah Abbas'ın 1015/1606-1607 yılında Esterâbâd'a Emirü'l-Umera olarak tayin ettiği Feridun Han'ın hayat hikâyesine ve fetihlerine yer verilmiştir. Müellif Muhammed

Tahir Bistamî 1022/1613-1614 yılında ibadet maksadıyla Meşhed'i ziyaret etmiştir. Sonra doğduğu yer olan Bistam'a gitmiş ve Esterâbâd Beylerbeyi Feridun Han'ın huzuruna çıkmıştır. Feridun Han onu Deşt-i Gürgen seferlerini yazmakla görevlendirmiştir. Böylece Deşt-i Gürgen sakinleri ile ilgili emsalsiz bilgilere haiz bu eser ortaya çıkmıştır¹.

Şah Abbas dönemini inceleyen modern İran tarihçileri ve batılı araştırmacıların Deşt-i Gürgen ve Mankışlak Türkmenlerinden bahsetmediği görülmektedir². Bu durumun başlıca sebebi Bistamî ve kısmen Münşî dışındaki pek çok Safevî müellifinin Sayın Hanî Türkmenleri hususundaki sessizliğidir.

Şah Abbas, Türkistan-İran sınırını oluşturması münasebetiyle çok önemseydiği Esterâbâd valiliğini güvendiği gulâmlarından Feridun Han-ı Çerkes'e vermiştir. Şöyle ki Feridun Han çocuk yaşlarında Safevî Devleti'nin gulâm birliğine dâhil olmuş ve kısa zamanda şahın güvenini kazanmıştır. 1015/1606-1607 yılında Deşt-i Gürgen ve Derun mıntkasında yaşayan Türkmenlerin, bölge valisi Yusuf Han'ın hastalığa yakalanmasını fırsata çevirerek Esterâbâd yönetimini zaafa uğrattıkları bilgisi merkezi hükümete ulaştırılmıştır. Şah Abbas, Ramazan 1015/1606-1607 tarihinde Feridun Han'ı bölgeye göndermiş ve isyancı Türkmenlerin cezalandırılmasını emretmiştir. Bu vesileyle Feridun Han Esterâbâd kalesini isyancıların elinden almış ve onları geri püskürtmüştür. Feridun Han'ın bu zaferi Safevî bürokrasisi içerisinde yükselişine zemin hazırlamıştır. Şah Abbas onu bölgenin Emirü'l-Umerası ilan ederek ödüllendirmiştir³.

Esterâbâd Emirü'l-Umerahğı Feridun Han'ın sahip olduğu en üst makamdır.

- 1 Fütühât-ı Feriduniyye Tahran Üniversitesi Merkez kütüphanesinin El Yazmalar bölümünde 3313 numarada kayıtlı olup İranlı araştırmacılar tarafından başka bir nüshasına tesadüf edilmediği bildirilmiştir. Nasır Afşar-fer, "Nigâhî be Kitâb-ı Fütühât-ı Feriduniyye", *Ayne-i Mirâs*, Devre-i Cedid III/2, Tahran 1384, s. 249.
- 2 Felsefi, Zendeğân-ı Şah Abbas-ı Evvel adlı çalışmasının üçüncü cildinde Şah Abbas'ın İran'da yaşayan aşiret ve illere (boy) karşı tutumunu değerlendirmiştir. Bu bölümde Kürt aşiretlerin, Lor (Lur) ve Ermeni halkların isimlerini görmek mümkündür. Araştırmacının ifade ettiği üzere İran'da merkeziyetçi bir idare kurmak isteyen Şah Abbas, başma buyruk hareket eden Kızılbaş serdarlarını etkisiz kılma ve adı geçen aşiretlerin isyanlarına son vermek üzere bir politika gütmüştür. Şah isyancı toplumlara yönelik yeni iskân politikası uygulamış ve onları yabancıları oldukları bölgelere dağıtmıştır. Bunun yanı sıra ağır vergilerle onları ekonomik açıdan zayıflatmıştır. Nasrullah Felsefi, *Zendeğâni-yi Şah Abbâs-ı Evvel*, C III, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, s. 1093.
- 3 Muhammed Tahir Bistamî, *Fütühât-ı Feriduniyye (Şerh-i Cenkhâ-yı Feridun Han-ı Çerkes Emirü'l-Umerâ-yı Şah Abbas-ı Evvel)*, Mukaddime ve Tashih: Seyyid Said Mir Muhammed Sadık-Muhammed Nadir Nasrî-yi Mukaddem, Neşr-i Nekte, Tahran 1380, s. 8-9.

Onun başlıca görevi Sayın Hanî Türkmenlerini Safevî Devleti'ne tâbi kılmak ve kontrol altında tutmaktır. Deşt-i Gürgen seferleriyle bu amacına ulaştıktan sonra Bistam şehrine yerleşmiştir. Bistam halkı için çok sayıda üzüm bağı kurmuş, halkı bağcılığa ve ziraata teşvik etmiştir⁴. 1030/1620-1621 yılına kadar vazifesini sürdürmüştü⁵, bu tarihte Saver yaylasında konaklarken hastalamp vefat etmiştir⁶.

Feridun Han 15 yıl süren hükümeti süresince Esterâbâd'da isyan çıkaran, yerleşik halka yönelik baskın ve yağmalar düzenleyen Sayın Hanî Türkmenleri ile şiddetli muharebelere girmiştir. Türkmenlerin her bir isyanına devletin tüm gücüyle müdahale ederek ve çoğu zaman ordusunun başında yer alarak zafer kazanmıştır. Böylece Esterâbâd ve civarında Safevî otoritesini büyük oranda tesis etmiştir. Feridun Han'ın en fazla mücadele etmek durumunda kaldığı isyancı Türkmenler Göklen ve Oklu boylarıdır. Münşi, Feridun Han'ın isyancı Türkmenlerle mücadelelerini birkaç olayla sınırlandırır da Bistamî'nin biyografik çalışması bu mücadelelerin yirmiyeye yakın seferden oluştuğunu göstermektedir.

Feridun Han'dan sonra Esterâbâd yönetimi yine Çerkes soylu Behbud Han'a verilmiştir. Ancak Türkmen halk onun yönetiminden memnun kalmayınca kısa zamanda görevinden azledilmiş yerine Şah Abbas'ın yakın hizmetindeki gulâmlardan Çerkes Hüsrev Han getirilmiştir⁷. Hüsrev Han 1046/1636-37 yılına kadar Esterâbâd Beylerbeyi olarak hizmet etmiş ve ölümünü müteakip bu görev Kazak Han-ı Çerkes'e tevdi edilmiştir⁸. Buradan da anlaşılacağı üzere Esterâbâd valiliği uzun yıllar Çerkes gulâmların idaresine bırakılmıştır. Gürcü ve Çerkes gibi Kafkasya kökenli gulâmların devlet yönetiminde ön plana çıkarılmaları merkezîyetçi politikanın bir neticesidir. Zira uzun müddettir Safevî Şahları için sorun teşkil eden tek Türkmenler Sayın Hanîler değildir. Aynı zamanda Kızılbaş

4 Afşar-fer, agm., s. 252.

5 Bistamî, *age.*, s.10; Vahid Kazvinî, Feridun Han'ın öldüğü yıl 1031 olarak ifade eder. Onun Esterâbâd valiliğinde geçirdiği süreyi de 18 yıl olarak açıklamaktadır. Mirza Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî (Abbâsnâme)*, haz. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Pejuhçegâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1383, s. 202-203. Veli Kulu Şamlu ise Feridun Han'ın vefat ettiği yıl olarak 1029/1619-20 senesine işaret eder. Veli Kulu bin Davud Kulu Şamlu, *Kıyasu'l-Hâkânî*, C I, haz. Seyid Hasan Sadat Nasrî, Tahran 1371, s. 203.

6 Bistamî, *age.*, s. 11; İskender Bey Münşi, *Târîh-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C III, Tashih Muhammed İsmail Rıdvânî, Dünya Kitâb, Tahran 1377, s. 1600.

7 Münşi, *age.*, C III, s. 1600; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî Cilt III 1-2-3. Kısmlar*, Çev: Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK yay., Ankara 2019, s. 65; Behbud Han'ın Esterâbâd valiliğine atanması hususunda bkz. Veli Kulu Şamlu, *age.*, C I, s. 203.

8 Vahid Kazvinî, *age.*, s. 280, 329.

valililer ve onlara bağı Türkmen askerlerin de Çaldıran savaşından başlayıp, Şah Abbas'ın öz annesi Mehdi Ulya'nın öldürülmesine kadar giden süreçte devleti zaafa düşüren tutumları ve hanedanı kontrol etme çabaları aşikârdır. Bu durum Şah Abbas'ı orduda ve bürokraside güç dengelerini değıştirme politikasına sürüklemiştir. Şah Abbas, Türkmen Beyler yerine kendisine sadık askerler yetiştirmenin çözümünü paralı askerlik düzeninde görmüş ve yeni birlikleri kullar, tüfekçiler ve topçulardan oluşturmuştur. Bu birliklerde görev alanlar ise genellikle Türk olmayan unsurlardan seçilmiştir⁹. Esterâbâd Beylerbeyi Feridun Han'ın dâhil olduğı Gulâm yani Kullar Birliğı, Kafkasya kökenli esir Hıristiyan çocukların İslam dinini kabul etmek ve askeri eğitimlerden geçmek suretiyle katıldıkları süvarilerdir. Şah Abbas tarafından Kızılbaş Türkmenlerden oluşan Kurçilere alternatif olarak düşünölen bu askeri birlik *Gulâmân-ı Hassa-i Şerife* adıyla bilinir¹⁰. Zamanla gulâmlar Safevî halkının şikâyetçi olduğı Kızılbaş valilerin yerini almıştır. Nitekim şikâyetlerin yoğun yaşandığı Esterâbâd, 1606 yılından itibaren bu politikayla idare edilmiş ve uzun yıllar aynı menşeyden kullarca yönetilmiştir.

Şah Abbas döneminde ölk sınırları vali, beylerbeyi, han ve sultanlar tarafından idare edilmeye başlanmış ve makam sahiplerinin yetkileri valilerden sultanlara doğru azalmıştır. Yeni süreçte devlet dört büyük hükümet bölgesi ile 13 vilayet olarak idare edilmiştir. Esterâbâd şehri 13 vilayet arasında zikredilmekte ve bölgeye tayin edilen temsilciler yukarıda da ifade edildiğı üzere *Beylerbeyi* unvanıyla anılmaktadırlar¹¹. Şah Abbas'ın çağdaşı olan Oruç Bey, Esterâbâd eyaletinin de kendi içerisinde 12 şehirden oluştuğunu ve sadece Esterâbâd merkezde 15.000

- 9 H.R. Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Volume 6, Ed. Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge University press, England 2006; s. 265; Laurence Lockhart, "Safevi Döneminde İran Ordusu", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. II/2, çev. İlker Külbilge, 2016, s. 181; Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 95.
- 10 R. M. Savory, "Allahverdi Khan (1)" *Encyclopaedia Iranica*, I/8, pp. 891-892, <http://www.iranicaonline.org/articles/allahverdi-khan-d-1>, (ET: 14.06.2020); M. Haneda, "Army iii.Safavid Period", *Encyclopaedia Iranica*, II/5 pp. 503-506, <http://www.iranicaonline.org/articles/army-iii> (ET: 14.06.2020).
- 11 Şah Abbas hükümetinin Safevî İran'da belirlediğı dört büyük bölge, Arabiştan, Luriştan, Gürciştan ve Kürdiştan'dır. Esterâbâd dışındaki vilayetler ise Kandahar, Şirvan, Herat, Azerbaycan, Çuhursaad (Ermeniştan), Karabağ, Kuh-ı Giluyi, Kirman, Merv-i Şah-ı cihân, Ali Şeker (عليشكر-Hemedan), Meşhed ve Kazvin'dir. Felsefi, *age.*, C I-II, s. 805; Zülfiye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiiretü'l-Mülük'e Göre)*, Yayınlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 298-305.

ailenin yaşadığını belirtmiştir¹². Burası Safevî kroniklerinde genellikle Esterâbâd ismiyle zikredilmişse de Curcân, Gürgân, Bahriyân ve Deşt-i Kıpçak'ın güney batı uzantısı şeklinde de ifade edilmiştir. Bistami'nin eserinde ise Deşt-i Gürgân adı kullanılmıştır.

1. Şah Abbas'ın Siyâh-puşân ve Sayın Hanî Türkmenleriyle Sınava

Şah Tahmasb sonrası Safevî Devleti'nde Kızılbaş boyların başlattığı iç savaşlar devleti zaafa uğratmıştır. Şah II. İsmail'in öldürülmesinden sonraki süreçte Ustaculu, Şamlu, Dulqadir ve Afşar boyları etkinlik kazanmışlardır. Kızılbaşlar Kazvin ve çevresinde etkinliğini sürdürürken çevre bölgelerde yerel seçkinler ön plana çıkmıştır. Bunlardan biri de Esterâbâd'dır.

Şah Tahmasb'ın ölümünün ardından Kızılbaş Beylerin Esterâbâd vilayetinde otorite sağlayamamaları bölgenin yarı-göçebe sakinlerinden Sayın Hanî Türkmen gruplarını cesaretlendirmiştir. Onlardan her bir boy, liderlerine siyah giysiler giydirerek Siyâh-puşân (Siyah Giyimliler) hareketine katılmıştır. Bu Türkmen birliği içerisindeki en küçük boy Eymürler olmasına rağmen Eymür Beyi Aliyâr Han kurduğu iyi ilişkiler sayesinde Türkmenlerin liderliğini ele geçirmiştir¹³.

Muhammed Hüdabende zamanında Safevî hükümetinin gündemini büyük oranda Osmanlı'nın Azerbaycan seferleri meşgul etmiştir. Bunu fırsata çevirmek isteyen Aliyâr Han, Esterâbâd şehrine yürümüş ve şehrin dışında yer alan Mübarekâbâd ile Harashâne kalelerini ele geçirmiştir. Aliyâr'ın bu isyanı kısa zamanda vilayetin tamamına yayılmış, Siyâh-puşân hareketi yeniden alevlenmiştir¹⁴. Muhammed Hüdabende'nin saltanatının son yıllarında Esterâbâd yönetiminde ismi ön plana çıkan Kızılbaş Beyleri Murtaza Kulu Han-ı Pürnek ile Bedir Han-ı Afşar'dır. Her iki vali, Sayın Hanî Türkmen isyanlarına son veremedikleri gibi Münşi'nin ifadesiyle Esterâbâd şehrinin bir fersah ötesine dahi geçememişlerdir. Nihayet Yaka Türkmenlerinin ve Siyâh-puşânların kontrol altına alınamayan davranışları yüzünden vilayeti terk edip Kazvin'e çekilmişlerdir. Dinî lider Hâce Şerafeddin-i Saverî idaresindeki bir grup Siyâh-puşân, dönüş yolunda Murtaza

12 *Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan*, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yay., Ankara 2014, s. 28.

13 Münşi, *age.*, C II, s. 845.

14 Münşi bu durumu *Siyâh-puşâ hareketi yenilendi* (رسم سیاه پوشی تازه گرديد.) şeklinde ifade etmiştir. Münşi, *age.*, C II, s. 933.

Kulu ve yanındaki Kızılbaş askerleri durdurup mallarını yağmalamış, at ve silahlarına el koymuşlardır¹⁵.

Reid'e göre Kızılbaş valilerin bölgeyi terk etmesi üzerine isyanını büyüten gruplar tarım ve basit iş gücüyle hayatta kalmaya çalışan Esterâbâdlı Yaka Türkmenleri, İranlı köylüler ve onlara rehberlik eden Kalender, Kethüda ve Sufi gibi halkın itibar ettiği makam sahipleridir. Ayrıca şehirlerde orta sınıfı oluşturan yerel seçkinler ve din adamlarından müteşekkil tüccar aileler buldukları yerlerde halkı örgütleyerek isyanı tüm vilayete yaymışlardır¹⁶. Barthold, Sayın Hanî Türkmenlerinin ekonomilerini tarıma dayandırmakla birlikte Esterâbâd'a düzenlenen yağma seferlerinin payına da ayrıyeten dikkat çekmiştir. Şah Tahmasb zamanında Esterâbâd şehrine 15 km mesafede, Gürgen nehri sahilinde inşa edilen Mübarekâbâd kalesi ve burada konuşlandırılan Safevî askerlerinin de malum seferleri geri püskürtmek üzere görev yaptığını hatırlatmıştır¹⁷.

Barthold'un bu ifadesi akıllara Türkmenlerin ataları Oğuzları getirmektedir. Çünkü onlar Ötüken'de oturup hayvancılık ve tarımla uğraşmışlar ayrıca fetih, yağma türünden seferler tertip ederek siyasi ve iktisadi yönden güçlenmişlerdir. Bu manada Sayın Hanîler'in gerçekleştirdiği Esterâbâd seferlerinin fethin dışında bir amaç taşıdığı ve yağma olarak değerlendirilebileceği ifade edilebilir. Ancak İslamiyet öncesi dönemdeki bağımsız Türk Devletleri ya da boylarının düzenlediği yağma girişimleriyle aynı minvalde değildir. Çünkü Sayın Hanîler tam bağımsız olmadıkları gibi yağma girişimleri de sadece yaşadıkları ekonomik sıkıntuların bir tezahürüdür.

Ekonomik sıkıntuların ve isyanların en önemli gerekçesi Şah Abbas öncesinde Esterâbâd yöneticilerinin Sayın Hanî Türkmenlerinden ağır vergi talep etmeleridir. Esterâbâd'daki Kızılbaş valilerin onlar üzerine oynadığı çeşitli oyunların da etkisi büyüktür. Valiler, Türkmenlerden itibar sahibi kişileri yanlarına çekerek aralarında güvensizlik yaratmışlar, Türkmen Beyleri ulu orta aşağılayarak onur ve gururlarını

15 Münşi-yi Türkmen, *Abbâsî II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar*, s. 259; Münşi, *age.*, C II, s. 934; İhsan İsrâkî, "Çeşm-i Endâzî be Türkmânân-ı Esterâbâd der Asr-ı Safevî" *Ferheng*, Şomara 43, Payız 1381, s. 27-28; Mahbub El-Züveyri, "Siyâh-pûşân, şûreşiyân nâ-şenâhte-i asr-ı Safevî" *Kûtâb-ı Mâh-ı Târîh ve Coğrafya*, Şomara 70-71, Şehriyör 1382, s. 53.

16 James J. Reid, "Rebellion and Social Change in Astarabad, 1537-1744", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13, No.1, 1981, p. 43; James J. Reid, "Esterabad'da İsyân ve Sosyal Değişim (1537-1744)" *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge yay., İstanbul 2019, s. 127.

17 V.V. Barthold, *Mir Ali Şir ve Türkmen Halkının Tarihi*, çev. İlhan Aslan, İstanbul 2020, s. 141.

zedeleyci tavırlar sergilemişlerdir¹⁸. Netice itibarıyla uzun yıllar Harezm Hanlığı ile Safevî Devleti'nin sınır bölgelerinde serbestçe hayvancılık ve tarım yapan karşılığında bağlı oldukları devlete makul vergiler ödeyerek hayatlarını idame ettiren Türkmenler için son gelişmeler katlanılabilir olmaktan çıkmıştır.

Şah Abbas'ın saltanattaki ilk yıllarında Kızılbaş birliklerce istihkâm edilen Mübarekâbâd kalesi Sayın Hanîler'in eline geçmiş ve kale yerle bir edilmiştir. İsyanı iştirak eden Sayın Hanîler'den her bir boy kendi yerleşim yerlerinde küçük kaleler inşa etmişlerdir¹⁹. Veli Kulu Şamlu, 997/1588-89 yılında vuku bulan Eymürlü Aliyâr Han'ın isyanını Mâzenderan isyanları arasında saymış ve şahın müdahalesi neticesinde isyanın bastırıldığını ifade etmiştir²⁰. Oruç Bey, bizzat tanık olmadığı bu hadiseyi Esterâbâd Beylerbeyi Ali Bey'in isyanı olarak aktarmış ve şahın 30.000 kişilik birlikle bu isyanı müdahale ettiğini söylemiştir. Olayların seyrini diğer kaynaklardan farklı nakleden müellif, Ali Bey'in Safevîler'in ilk müdahalesiyle esir düştüğünü ve gözlerine mil çekildiğini ifade etmiştir²¹. Oruç

18 957/1550 yılında Esterâbâd valisi olarak atanan Ustaclu Sultanı Keçel Şahverdi'nin kendisini tebrik etmeye gelen Sayın Hanî Türkmenlerinden Oklu serdarı Abâ'yı yanında zorla alı koymasına Abâ için oldukça onur kırıcı bir durum yaratmıştır. Şahverdi'nin, Oklu Beyi Şatır ile iyi ilişkiler kurarak bu boyu kontrol altında tutma çabaları da son hadiseye eklendiğinde Oklular için isyan kaçınılmaz olmuştur. Safevî yönetimi uzun yıllar bu isyanı durdurmak için çaba sarf etmiştir. Reid, "Rebellion and Social Change", s. 41; Reid, "Esterabad", s. 123, Gülay Karadağ Çınar, "Esterâbâd'da Safevî Hâkimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh-Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/23, 2020, s. 118.

19 Reid, "Rebellion and Social Change", s. 43; Reid, "Esterabad", s. 127-128.

20 Müellif, Aliyâr Han'ın Deşt-i Kıpçak sakinlerinden olduğunu ve Yaka Türkmenlerine mensubiyetini de ayrıca belirtmektedir. Veli Kulu Şamlu, *age.*, C I, s. 167.

21 Kitapta olayın öncesinde aktarılan bilgi 1000/1591-92 yılında Gilan'da vuku bulan Ahmed Han'ın isyanı ile 1006/1597-98 yılında cereyan eden Mâzenderan isyanıdır. Ayrıca Oruç Bey'in notlarını Türkçe'ye çeviren Tufan Gündüz bu hadiseyi aktarırken 215. dipnotta Şah Abbas'ın Esterâbâd'da görevlendirdiği kumandanının Ferhad Han-ı Karamanlu olduğunu yazmaktadır. Bu bilgilerden hareketle ve Oruç Bey'in olayları kronolojiden uzak anlatım metodu dolayısıyla müellifin bahsettiği Esterâbâd isyanı bizi iki farklı tarihe götürmektedir. Biri ana metinde izah ettiğimiz 997/1588-89 hadisesidir. Oruç Bey'in bahsettiği isyancı lider Ali Bey ile Aliyâr Han'ın aynı kişi olması muhtemeldir. Ancak onun Safevî askeri birliklerince yakalanması ve gözüne mil çekilmesi hadisesi diğer kaynaklarca teyit edilememiştir. 1006/1597-1598 yılındaki hadisede ise kısa bir süre önce vefat eden Aliyâr'ın oğlu Kılıç Han bölge Türkmenlerini temsil etmektedir. O, Şah Abbas'a sadakatle bağlı kalmak suretiyle Esterâbâd'ın yönetimini icra etmektedir. Şu durumda isyan eden Türkmen o değildir. Şahın isyanı bastırdıktan sonra cezalandırdığı Türkmenler arasında Aliyâr Han'ın akrabalarından Nazar Bey-i Eymür de yer almaktadır. Eğer bahsi geçen isyan H.1006 yılında vuku bulduysa Oruç Bey'in ismini zikrettiği isyancı Nazar Bey de olabilir. Zira metnin ilerleyen kısmında yer verildiği üzere Nazar Bey'e *kör Nazar* olarak hitap edilmesini sebebi gözlerine çekilen mil olmalıdır. *İranlı Don Juan*, s. 183.

Bey'in verdiği bu bilgiyle şahın Esterâbâd isyanlarını önemseddiği ve kalabalık bir orduyla olaylara müdahale ettiği anlaşılmaktadır.

Askeri girişimlerin sonuçsuz kalması ve Buhara Özbek Hanlığı'nın eş zamanlı Horasan saldırıları Şah Abbas'ı farklı bir politika takip etmek mecburiyetinde bırakmıştır. O, Esterâbâd vilayetini yerel güç odaklarıyla işbirliği yaparak yönetmeyi kararlaştırmıştır. 1588 yılında Sayın Hanî Türkmen Beylerinin iradesiyle seçilen Aliyâr Han'ı Esterâbâd valiliğine atayarak onunla uzlaşmıştır. Böylece hem isyanı durdurmuş hem de Sayın Hanîler ile Buhara Hanı II. Abdullah arasında mezhebe dayalı ve ortak çıkarlar doğrultusunda bir ittifak oluşmasını engellemiştir. Şah Abbas'ın başarılı politikası Sayın Hanî Türkmenlerini II. Abdullah'ın nüfuzu altına girmekten alıkoyduğu gibi Deşt-i Gürgen'in de Safevî yönetiminde kalmasını sağlamıştır²².

Reid, Aliyâr Han'ın Safevî hâkimiyetini kabul ederek Siyâh-puşân hareketine ihanet ettiğini söylemiştir. Bu anlaşmayla Eymürlü Aliyâr ve yakın adamları Safevî bürokrasisine dâhil olup Şah Abbas zamanında vücut bulan Şahsevenlik statüsüne ulaşırken Esterâbâd'da düzen değişikliği arayan halk aynı zihniyetteki farklı yöneticilerin idaresine mahkûm olmuşlardır. Değişen tek gerçeklik ise vaktiyle Kızılbaşların değersiz gördüğü yerel seçkinlerin Kızılbaş sisteminin bir parçası haline gelmeleridir²³.

Abisaab'a göre Sayın Hanî isyanlarına son vermek üzere müzakereler kapısını her daim açık tutan Şah Abbas askeri gücü, uzlaşmacı tavrıyla dengelemeye çalışmıştır. Ayrıca hassas ittifaklar yaratarak Safevî Devleti'ne güç devşirmiştir. İlerleyen yıllarda Feridun Han'ın kimi zaman uzlaşmacı tavır takınması da Şah Abbas'ın yönetim anlayışının bir parçasıdır²⁴. Şah Abbas'ın yerel güçlerle ittifakı coğrafi şartlardan da kaynaklanmaktadır. Deşt-i Gürgen'de yolların dar, geçitlerin

22 Münşi, *age.*, C II, s. 845- 846, 934; Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 194, 259-260; Züveyri, *agm.*, s. 52; Reid, Aliyâr Han'ın Safevî Devletine itaatinden önce Ebiverd, Nesa, Derun ve Bağbad'ı ele geçiren Buhara Hanı II. Abdullah'a tabi olduğunu söyler. Reid, "Rebellion and Social Change", s. 44; Reid, "Esterabad", s. 128-129; Abdullah Han'ın Horasan seferleri ve I-II. Herat kuşatması uzun bir zamana yayılmıştır. Seferler 1567 yılında başlamıştır. 1593 yılına gelindiğinde ise Özbek seferleri Gürgen/Curcân vilayetinde yaşayan Giraylı ulusuna kadar ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Karadağ Çınar, *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Yayınlanmamış Dr. Tezi, AKU Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2011, s. 117-118, 191-213.

23 Reid, "Rebellion and Social Change", s. 44; Reid, "Esterabad", s. 129.

24 Rula Jurdi Abisaab, "Peasant Uprisings in Astarabad: the Siyâh Pûshân (wearers of black), the Sayyids, and the Safavid State", *Iranian Studies*, 49/3, s. 483.

tehlikeli ve dağlık bölgenin ormanlarla kaplı olması Safevî birliklerinin bölgeye müdahale etmelerini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla Gürgen ovası Yaka Türkmenlerinin yaylak ve kışlak sahası olarak kalmıştır. Siyâh-puşân hareketine iştirak eden Türkmenler şehirlere ve ormanlık alanlara da yerleşmişlerdir²⁵.

Şah Abbas, batıda Osmanlı doğuda Özbeklerle yaptığı savaşlar ve içerde Kızılbaş Beylerin muhalefeti nedeniyle Esterâbâd politikasını uzun bir süre değiştirememiştir. Esterâbâd valisi Aliyâr Han 1005/1596-1597 yılında vefat edince henüz yirmi yaşını aşmamış olan oğlu Muhammed Yar Han, şahın huzuruna gelip itaatini arz etmiş ve bu sayede babasının makamında görevlendirilmiştir²⁶. Ancak Sayın Hanî Türkmenlerinden Oklu boyu, Muhammed Yar'ın idaresine karşı çıkmıştır. Muhammed Yar ile Oklu ili arasındaki anlaşmazlıklar 1006/1597-98 yılında Oklu isyanının patlaması ve yeni Esterâbâd valisinin öldürülmesiyle neticelenmiştir. Akabinde Aliyâr'ın küçük oğlu Kılıç Han aynı yolla vilayetin yönetimini devralmış ancak ülkedeki isyan ateşini bir türlü söndürememiştir. Bu son gelişmeler üzerine Şah Abbas Horasan seferini başlatmıştır. Asıl hedefi Gürgen vilayetinde sükûneti sağlamaktır. Kendisi Bistam'da ordugâh kurarken emirlerinden Ferhad Han'ı Mâzenderan valiliğine atamış ve Esterâbâd'ı düzene koymakla görevlendirmiştir. Merkezi ordunun Esterâbâd'da görünmesi üzerine Sayın Hanî Türkmenleri akıbetlerinden endişe ederek devlete itaat etmişler hatta şahın devam eden Horasan seferi için orduda görev almayı istemişlerdir²⁷.

Şah Abbas, Horasan seferini tamamlayıp Irak tarafına yöneldiğinde ona eşlik edenler arasında Kılıç Han, ailesi ve kendisine tabi olanlar da bulunmaktadır. Şahın ardından Sayın Hanî Türkmenlerinin Esterâbâd yönetimine bağlılığı devam etmiştir. Oklu Türkmenlerine ilaveten Eymür ve Salur boyları da tabiiyeti ka-

25 Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 259; Münşi, *age.*, C II, s. 934.

26 Muhammed Yar'ın Şah Abbas ile iletişimini Esterâbâd seyyidlerinden Mir Ziyaeddin'in oğlu Mirza Bey-i Fendereskî, Fendereskî, Muhammed Yar Han'ın devletin bekasını isteyenlerden biri olduğuna ve Safevî hanedanlığına sadakatine şahitlik ederek Muhammed Yar'ın başkent İsfahan'da şahın huzuruna çıkmasına ve eteğini öpmesine vesile olmuştur. Münşi, *age.*, C II, s. 845, 947; Ali Genceli'nin tercümesinde Muhammed Yar'ın yaşı için gençliğinin ilk devresinde olduğu ifade edilmiştir. Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 193, 269.

27 Münşi, *age.*, C II, s. 935, 947; Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 213, 260, 269. Reid, "Rebellion and Social Change", s. 44; Reid, "Esterabad", s. 129; Veli Kulu Şamlu Ferhad Han'ın Mâzenderan vilayetinde görevlendirildiği ve onun gayretiyle vilayette kontrolün sağlandığı yılı 1002/1593-94 olarak açıklar. 1006/1597-98 yılını ise Ferhad Han'ın ölüm yılı olduğunu belirtir. Veli Kulu Şamlu, *age.*, C I, s. 182-183.

bul etmişler hatta boy beylerinden K r Nazar adıyla tanınan Nazar Bey-i Eymür, Hüseyin Han'a tabi olmuş ve vilayet memurluğuna atanmıřtır²⁸.

Oklu boyu başta olmak üzere isyancı Türkmenlerin sessizliği kısa s rmuş ve Karihan liderliğinde ayaklanmışlardır. Ev il-i 1007/Ağustos-Ekim 1598 tarihinde M zenderan vilayeti Hüseyin Han-ı Ziyadoğlu Kaçar'a verilmiştir. Tabi bu görevle birlikte Ester b d'daki Yaka Türkmenleri ve Siy h-puş n'ı kontrol altında tutmaktan da bilfiil Hüseyin Han sorumlu tutulmuştur. şah Abbas ayrıca Oklu Türkmenlerinin merkezi h k metle ilişkilerini düzenlemek için onların şüphe duymayacağı, Oklu boyu ile akraba  ağataylılara mensup aynı zamanda Safev  sarayının Emir-i Ahur-başısı olan Muhammed Kulu Bey'i Karihan'ın yanına göndermiştir. Muhammed Kulu Bey Karihan'dan Safev  h k metine tabi olması ve isyanına son vermesini istemiştir. Bu tabiiyeti meşru kılacak amil ise Harezm Han'ı Hacı Muhammed'in oğullarıyla birlikte Safev  Devleti'ne sığınması müellifin ifadesiyle; *bir müddet devletin talihli gölgesinde* bulunmasıdır. Nitekim Türkmenler geçmişte bu hanlığın reayası idi. Oyleyse Hacım Han'ın Safev  mensubu olduğu yeni dönemde Yaka Türkmenleri de şah Abbas'a tabiiyetlerini bildirmeliydiler. Muhammed Kulu Bey, şahın ordusu Türkmen yurduna ulaştığı vakit Türkmen ileri gelenlerinin kendisiyle birlikte şah Abbas'ı karşılamalarını ve yüce eşiğini  pererek şereflenmelerini teklif etmiřtir²⁹. Ayrıca Türkmenlere edep çizgisinden

28 Münşi, *age.*, C II, s. 947; Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 269. Yezdi, Aliy r Eymür' n oğlu Muhammed Yar'ın şahın huzuruna çıkıp etek öpmesi, aynı şekilde Eymür ileri gelenlerinden Nazar Sultan'ın itaatini arz etmesi hadisesini şah Abbas'ın 1008/1599'daki Horasan seferinden sonra gerçekleşmiş gibi anlatır. Akabinde M zenderan'daki Elvend Div isyanına yer vermesi müellifin kronolojide yanlışlık yaptığı şeklinde değerlendirilebilir. Molla Celaluddin Muhammed Müneccim Yezdi, *T rih-i Abbasi y  R zn me-i Molla Celal*, Be K şeş: Seyfullah Vahidniya, İntiş r t-ı V hid, 1366, s. 188-190.

29 Münşi, *age.*, C II, s. 906-907, 935, Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 239, 260-261; şah Abbas'ın Hüseyin Han'ın selefi Ferhad Han'ın katline ferman vermesi ve bu emrin icra edilmesi ile ilgili bkz. Celaluddin Yezdi, *age.*, s. 184; Reid, Ferhad Han ile onun öldürülmesinin ardından makamına tayin edilen Hüseyin Han'ı Ester b d valisi olarak aktarmaktadır. Ancak esasında bu iki emir M zenderan valisi olarak atanmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla Murtaza Kulu Han-ı Pürnek'in M barek b d kalesinden kaçar gibi ayrılmasından sonra Safev  hükümeti bölgeye bir süre vali tayin etmemiş ve Ester b d'daki hareketliliği M zenderan valiliği vasıtasıyla denetlemiştir. Münşi, M zenderan valiliğine Ferhad Han'ın atanmasından itibaren valinin yetki alanına, bölgeye yakın olması münasebetiyle Ester b d'ın da eklendiğini söyler. şahın fermanı Ester b d halkına, ayanına ve Siy h-puş n yöneticilerine ulaştırılarak onlardan Ferhad Han-ı Karamanlu'ya meyletmeleri istenir. Müellif, her iki M zenderan valisinin Ester b d'daki ayaklanmayı durdurmaları yönündeki vazifelerini de ayrıca kaydetmiştir. Reid ayrıca Hüseyin Han'ın ismini de sehven Hasan Han olarak kaydetmiştir. Reid, "Rebellion and Social Change", s. 44-45; Reid, "Esterabad", s. 130.

ayrılmadıkları müddetçe şahın ordusundan korkmamalarını, eski yurtlarının ve mevkilerinin koruma altına alınacağını ve şahın kendilerine şefkat ve lütufta bulunacağını bildirmişti³⁰. Esasında Muhammed Kulu Bey her cümlesiyle şahı överken Türkmenlerin içinde bulunduğu âcizliği de fark etmelerini istemiştir.

Şah Abbas'ın, Oklu Türkmenleriyle görüşmek ve müzakere kapısını aralamak üzere Çağatay gibi seçkin ve Yaka Türkmenleriyle akraba bir boy liderini seçme-sindeki esas gaye Okluların işittiklerine itibar etmeleri ve Safevî hükümetine karşı olumsuz düşünceleri terk etmeleridir. Nitekim Şah Abbas Türkmenlere bu mesajlarını gönderirken kendisi de ordusunu hazırlamış ve Siyâh-pûş serdarlarının kılavuzluğunda Kebûd-câme yolundan harekete geçmiştir. Bu sırada Esterâbâd'da bulunan Safevî heyeti iyi bir şekilde ağırlanmakta Karihan'ın da dâhil olduğu Oklu ileri gelenleri ile Safevî heyeti arasında ateşkes görüşmeleri gerçekleştirilmektedir. Görüşmeler esnasında Safevî Devleti'ne itaate razı olmayan bir grup Oklu mensubu Etrek nehri yakınlarına kaçmış, başka bir grup da toplantının gerçekleştiği çadıra ani bir baskın düzenlemiştir. Muhammed Kulu Bey ve adamları obanın dışına çıkararak onlara karşı koymaya çalışmışlardır. Ancak Oklularla mücadelede başarısız olmaları ve Muhammed Kulu'nun ağır bir yara almasıyla derhal şahtan destek talep etmişlerdir. Zaten isyancı Türkmenler üzerine sefer için yollara düşen şah, savaş düzeni almıştır. Ordunun bir bölümünü Oklu obası üzerine sevk etmiş, kendisi de muhafız birliğiyle Etrek nehri çevresine göç eden Oklular'a karşı yürüyüşe geçmiştir.

Safevî birliğinin Etrek nehrine varmasıyla Karihan ve emrindeki Oklular Deşt-i Kıpçak tarafına kaçmışlardır. Netice itibarıyla Etrek ovasında kalan Türkmen erkekler öldürülmüş, kadın ve çocuklar esir alınmıştır. Safevî askerleri Türkmenlerin tüm mallarına, eşyalarına, koyunlarına ve binek hayvanlarına el koymuşlardır. Ancak Karihan'ın izine rastlanmadığı için çölde belirsizce ilerlemek yerine geri dönmeye karar vermişlerdir. Bu birlik Gürgen nehri kenarında Kûmbedî³¹ mevkiinde orduya dâhil olmuş oradan da Mübarekâbâd kalesine ilerlemiştir. Kaleyi

30 Münşi, *age.*, C II, s. 936, Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 261; Celaladdin Yezdî, *age.*, s. 187; Lucien Louis Bellan, *Zendegî-i Şah Abbas*, Tercüme Dr. Veliullah-ı Şâdân, İntişârât-ı Esatir, 1375, s. 126.

31 Kûmbet, Şemsü'l-Me'âli Kâbus bin Veşmgîr'in defnedildiği yerdir. Kâbûs b. Veşmgîr 367/978 yılında Taberistan ve Cürçân'ın Ziyârî emiri olarak tahta çıkmıştır. Sâmâniler'e karşı Büveyhilerin desteğini almış ve bu sebeple tahta çıkar çıkmaz Büveyhî Sultanı adına hutbe okutarak tabiiyetini bildirmiştir. Bahsi geçen mezarı 397/1006-1007 yılında bizzat kendisi inşa ettirmiştir. Ölümünün ardından cenazesi oraya defnedilmiştir. Ahmet Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr" *DİA*, C 24, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2001, s. 43-44.

ele geçiren Şah Abbas, idaresini gulâmlarından Topçubaşı Berhordâr Bey-i Enis'e vermiştir. Bu sırada Sayın Hanîler'e mensup bir grup Aksakal, Şah Abbas'ın gazabından korkarak bağımsızlık arzularından vazgeçip şaha itaatlerini bildirmişlerdir³².

Şah ilk iş olarak Mübarekâbâd kalesinin tamirini buyurmuştur. Akabinde kale çevresini emir ve askerleri arasında taksim etmiştir. 12 gün zarfında tamir işleri son bulunca Siyâh-pûşân temsilcilerini huzuruna çağırıp onlara şöyle hitap etmiştir:

“Kaç yıldır bu memleket işbilen vali yönetiminden mahrum, düzen ve muhafazadan uzak idi ve siz her biriniz kendinizi koruma altına almak üzere tabilik yolundan ayrıldınız ve (bizimle) savaşa kalkıştınız. Birbirilerinizin korkusundan ve Siyâh-pûşân Türkmen taifesinin zarar ziyanından toplanıp sizden Kızılbaş emirlere karşı bazı ölçüsüzlükler (ölçüsüz davranışlar) vuku buldu. Şimdi geçmişte karışıklık zamanlarında gerçekleştirdiğiniz ve merkezce göz yumulan işlerden pişman olup özür ve tabiiyet noktasına geldiniz. Biz de sizin geçmişteki işlerinizi olmamış gibi düşünüyoruz.”³³

Münşî, şahın *kaç yıldır* ifadesiyle yuvarladığı zaman diliminin 25 yıldan daha fazla olduğunu aktarmaktadır. Şah Abbas'ın o anda yaşları 25 civarında olan gençlerin hiçbir şekilde Kızılbaş Emirine itaat etmediği hatta bunların herhangi bir vali görmedikleri için kendilerini bölgenin hâkimi olarak düşündüklerini, gurur ve kibir ateşinin onların zihinlerinde önemli bir yer tuttuğunu ifade etmiştir. Şahın bu müdahalesiyle de Siyâh-puşân Türkmenlerinin gaflet uykusundan uyandığını belirtmiştir³⁴. Araştırmacı Züveyri, Şah Abbas'ın bu sözlerini naklettikten sonra

32 Münşî, *age.*, C II, s. 937-938; Münşî-yi Türkmen, *age.*, C II-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 261- 262; Yezdi Etrek'te Oklulara karşı gerçekleştirilen baskını biraz daha detaylı aktarır. Buna göre Şah Abbas 3 Rebiü'l-sani 1008/ 23 Ekim 1599 tarihinde Kümbed-i Kabus'da mola vermiş, bu esnada Muhammed Kulu Bey'in Oklu boyu içerisinde kötü muamele gördüğü haberini almıştır. Derhal harekete geçen merkezi ordu şahın idaresinde Türkmenlere karşı saldırılara başlamıştır. Netice itibarıyla Safevî askerleri Etrek nehri sahilindeki yaklaşık 700 Oklu mensubunu öldürmüş obadaki Türkmen kadınları, kız ve erkek çocukları, at, deve, inek, koyun ve ne kadar değerli eşya varsa hepsine el koymuşlardır. Celaleddin Yezdi, *age.*, s. 187-188; Reid, “Rebellion and Social Change”, s. 45. Reid, “Esterabad”, s. 130, İşraki, *agm.*, s. 28.

33 Münşî, *age.*, C II, s. 938; Vahid Kazvini, *age.*, s. 145; Yezdi kale tamirinin Evâsıt-ı Rebiü'l-Sani 1008 yani 1599 yılı Kasım'ın ilk haftası gibi başladığını ve 14 gün kadar devam ettiğini söyler. Ayrıca kaledeki görev taksimatını da ayrıntılı olarak aktarır. Buna göre kalenin doğu surları Kurşiyân birliğine, kuzey surları emirlere ve batı surları gulâmların kontrolüne teslim edilmiştir. Kalenin güney cephesi ise şahın emrindeki vezirlere ve işinin başında olan halka emanet edilmiştir. Celaleddin Yezdi, *age.*, s. 188.

34 Münşî, *age.*, C II, s. 938; Münşî-yi Türkmen, *age.*, C II-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 262.

Siyâh-pûşân'ı kendi amaçlarına ulaşmak için huzursuzluk ve düzensizliklerden istifade eden ücretli fedailer topluluğu olarak tanımlamıştır. Zengin olmak hayaliyle isyana kalkıştıklarını ve Hacı Saverî gibi bir köle tacirinin şeytani emellerine hizmet ettiklerini söylemiştir³⁵. Tabii onun burada ifade ettiği gruh sadece Saverî'nin emrinde hareket edenlerdir.

Kanaatimizce Şah Abbas'ın bu konuşması Esterâbâd vilayetinde uzun süredir devam eden kargaşanın sebeplerine dair tespitler ve çözüm yolları sunmaktadır. Şah Abbas'a göre bölgedeki isyanların sebepleri; bölge valilerinin yetersizliği, yereldeki rekabet ve çatışmalar ile Siyâh-puşân'ın aşırıya kaçan eylemlerinin halkta yarattığı memnuniyetsizliktir. Suçu öncelikle kendi valilerinde gören Şah Abbas isyancı halkı affettiğini bildirmiştir. Horasan seferi neticesinde Cürcân (Gürgen), Taberistan ve Murgab sahiline kadarki Horasan vilayetlerinin hâkimiyet altına alındığını, Harezm ve Ürgenç'teki Özbek hanlarının Safevî himayesini kabul ettiklerini ve isyana devam eden Sayın Hanî Türkmenlerinin ise cezalandırıldığını söylemiştir. Şah, halkı teskin etmek adına bundan sonraki süreçte Türkmenlere karşı zorbalık uygulayan, haklarına ve mallarına tecavüz eden yöneticilere geçit vermeyeceğini bildirmiştir. Karşılığında ise Türkmenlerin ellerindeki silahları bölgedeki Safevî idaresine teslim etmelerini, karşı mücadele yürüttükleri kaleleri yıkmalarını, eskisi gibi ziraat ve bölgenin imarı ile meşgul olmalarını istemiş, Safevî valisinin bölgeyi Mübarekâbâd'dan yöneterek her türlü tehlikeyi bertaraf edeceğini beyan etmiştir. Böylece taraflar arasında karşılıklı güven ve itimat ortamının sağlanacağını öngörmüştür. Sayın Hanîler de Münşi'nin ifadesiyle başka çareleri olmadığı için şahın bu teklifini kabul etmişlerdir³⁶.

Şah Abbas'ın bölgede otoriteyi sağlamak üzere ikinci girişimi Hacı Şerafeddin Saverî ve emrindeki Siyâh-puşân'ın cezalandırılmasıdır. Şah Abbas, Saverî'nin Esterâbâd halkına türlü zulümler yaptığını iştirmiştir. Örneğin isyancılar gece baskınlarıyla varlıklı olanların malına el koymuş, kendilerine de işkence etmişlerdir. Kadınların namusuna el uzatmış hatta bir defasında hamama girip çıplak kadın-

35 Züveyri, agm., s. 53.

36 Münşi'nin aktardığına göre Şah Abbas'ın Türkmenlere verdiği sözlere ve aksakalların bu sözler çerçevesinde tekrardan Safevî himayesine girmiş olmasına rağmen tayin edilen Kızılbaş emirler nizamı yeniden sağlamak adına şiddet içerikli uygulamalara devam etmişlerdir. Türkmen boy mensuplarının evinde kılıç ya da mızrağa rastlanması halinde bedelini canıyla ödedikleri olaylar vuku bulmuştur. Bu durum da gösteriyor ki Safevîli yöneticiler yaşananlardan hiçbir ders çıkarmadıkları gibi şahın emirlerine de riayet etmemişlerdir. Böylece Esterâbâd vilayetindeki Türkmenlerin isyan ateşi bir türlü son bulmamıştır. Münşi, *age.*, C II, s. 938-939; Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 262-265.

ları yakalayarak hepsini Saveri şehrinde satmışlardır. Şah bu duruma son vermek için Murtaza Kulu Han aracılığıyla Saveri'yi Esterâbâd'da huzuruna çağırmıştır. Saveri daveti kabul edip şahı ziyaret etmiş ve ondan af dilemiştir. Ancak şah onun öldürülmesini emretmiştir. Saveri'nin cesedi parçalara ayrılarak Esterâbâd'ın sokaklarına ve bahsi geçen hamama atılmış ve böylece isyana meyileceklerin ibret alması istenmiştir. Vilayetin genelinde huzurun ve emniyetin sağlandığından emin olan Şah Abbas, Esterâbâd'dan ayrılıp Irak tarafına yönelirken Hüseyin Han'ı doğrudan Esterâbâd hâkimi olarak atamıştır. Hüseyin Han vilayette tüm tedbirleri sıkı tutmuş isyanın bir daha ortam bulmaması için tehdit gördüğü herkesi ortadan kaldırmıştır³⁷.

Abisaab, Safevî hükümdarlarının Şah Tahmasb'ın saltanatından itibaren liderlik kadrosunda din adamlarının etkin olduğu Siyâh-puşân hareketini kesinlikle hafife almadığını ima eder. Ona göre Safevî hanedanlığı bin yıllık sufi geleneğinin sonucunda ortaya çıkmış hükümdar ailesidir. Bu nedenle herhangi bir sufi hareketinin mevcut siyasi düzen için ne tür tehditler yaratabileceğinin farkındadır³⁸. Abisaab, geniş bir pencereden bakarak sufiligi ve sufi hareketlerin devlet otoritesi karşısındaki gücünü çok eskilere dayandırsa da Kafkasya ve Orta Doğu toplumları nazarında sufilik özellikle 12. yüzyıldan itibaren değer kazanmıştır. Erdebil tarikatı ise 13. yüzyılda ortaya çıkmış, giderek artan taraftar sayısı ile siyasi güç devşirmiş ve 16. yüzyılın başında devlet statüsü kazanmıştır. Şah Abbas'ın Saveri liderliğindeki isyana dönük sert politikası da bu minvalde değerlendirilebilir. Muhtemelen Şah, alınan sıkı tedbirlerle Siyâh-puşân hareketinin gücünü kırmak, Safevî Devleti için daha yıkıcı sonuçlar yaratmasını engellemek istemiş ve bunu da başarmıştır.

Bu tarihten sonra Esterâbâd'da gerçekleşen ilk büyük isyan hareketi Reid'e göre Şah Abbas'ın ölüm yılı olan 1629'da Rahman Kulu Sultan tarafından yönetilmiştir³⁹. İsraki'nin Şah Abbas dönemi için en son aktardığı isyan, Saveri idaresindeki Siyâh-puşân ayaklanmasıdır. Araştırmacı, Şah Abbas'ın isyancılara karşı sert tutum geliştirmesinin ve onları en ağır şekilde cezalandırmasının neticesinde İran'da iç isyanların son bulduğunu ve güvenlik probleminin kalmadığını söylemektedir. Şahın bu tutumunun da devletin istikrarı için gerekli olduğunu

37 Münşi, *age.*, C II, s. 939-941; Bellan, Saveri'nin mesleğini köle tüccarı olarak açıklamaktadır. Bellan, *age.*, s. 126.

38 Abisaab, *agm.*, s. 476.

39 Reid, "Rebellion and Social Change", s. 46; Reid, "Esterabad", s. 132.

vurgulamaktadır⁴⁰. Züveyri de benzer bir üslupla şahın sıkı kontrolü sonucunda Siyâh-puşân'ın zihninden isyanın silindiğini ve İran'ın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Esterâbâd'da da güvenliğin sağlandığını belirtmektedir⁴¹. Ancak bu tespitler gerçeği yansıtmamaktadır. Muhtemelen modern tarihçileri yanılgıya düşürerek Abbas'ın saltanatının ilk yıllarında Esterâbâd'da isyan meselesinin çözüldüğü zannına sebep dönemin maruf Safevî kroniklerinde Esterâbâd isyanlarıyla ilgili bilginin sınırlı olmasıdır. Ancak Feridun Han-ı Çerkes'in Deşt-i Gürgen ve Deşt-i Kıpçak fetihlerini konu alan Fütûhât-ı Feriduniyye adlı kronik durumun böyle olmadığını göstermektedir⁴².

2. Şah Abbas'ın Esterâbâd Vilayetinde Gulâm Sistemine Geçişi

1599 yılı sonrasında Sayın Hanî Türkmenleri yeniden yağma ve baskınlara başlamıştır. 1011/1602-1603 yılında Şah Abbas'ın bizzat müdahalesiyle Derun'da yaşayan Özbek ve Sayın Hanî Türkmenleri kontrol altına alınmış, şehrin Özbek darugası ve isyancıların bir kısmı öldürülmüş, çok sayıda kişi bölgeden göç ettirilmiştir. Şah Abbas şehrin yönetimini Ali Han'a teslim etmiş ve kendisi 4 Cemaziye'l-evvel 1011/20 Ekim 1602'de Tevekkül Han-ı Giraylı'ya misafir olmuştur⁴³. Onun bu ziyareti Giraylı boyunu Sayın Hanî Türkmenleri ve Özbeklerle ittifaktan uzak tutma girişimi olarak okunmalıdır. Aynı yıl içerisinde Etrek nehri kenarında yaşayan Göklenler isyan etmişler ve bu isyan Derun hâkimi Ali Han tarafından bastırılmıştır. İsyancılardan 70 kişiyi öldürmüş, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmiştir⁴⁴.

Safevîler gerçekleştirdikleri Deşt-i Gürgen seferlerinde çoğunlukla Oklu ve Göklen boylarından birçok esir ele geçirmişlerdir. Esterâbâd valileri Şah Abbas'ın emriyle Türkmen esirlere köle muamelesinde bulunmamışlardır. Esir kadın ve çocuklar

40 İşraki, agm., s. 29.

41 Züveyri, agm., s. 53.

42 Abbas'ın resmi tarihçisi Münşî tarihi biraz daha öteleyerek Feridun Han'ın elde ettiği zaferler neticesinde ölümünden sonra da bölgede sükûnetin bozulmadığını ve Türkmenlerin bir nizam içerisinde yaşadıklarını söylemiştir. Müellifin bu tavrı şahın siyasi başarısını övme çabası olarak değerlendirilmektedir. Zira Türkmenlerin Şah Safi dönemi itibarıyla Safevîler akabinde Afşar ve Kaçar yönetimlerinde de bağımsızlık arayışlarını sürdürdükleri görülmektedir. Münşî, *age.*, C III, s. 1600; Münşî-yi Türkmen, *age.*, III. Cilt 1-2-3. Kısımlar, s. 64-65; Şah Abbas sonrası Esterâbâd olayları için bkz. Reid, "Esterabad", s. 132-139.

43 Celaleddin Yezdi, *age.*, s. 233.

44 Ele geçirilen ganimetler 7 bin koyun, 3.500 deve, 700 at ve çok miktarda değerli maldır. Celaleddin Yezdi, *age.*, s. 239.

Şii ailelerin yanlarına yerleştirilerek onların Şia mezhebine geçişleri kolaylaştırılmıştır⁴⁵.

Şah Abbas'ın Hazar ötesine müdahalelerinden bir diğeri 1015/1606-1607 tarihinde vuku bulmuştur. İsyân Deşt-i Gürgen bölgesi ve Derun havalisinde gerçekleşmiştir. Bölge valisi Yusuf Han yakalandığı bir hastalık yüzünden zayıf düşmüştür. Onun ölüm döşeğinde yatmasını fırsata çeviren Türkmenler isyan etmişler, civar bölgelerdeki at ve çeşitli hayvan sürülerine el koymuşlar ve bölge sakinlerinin mallarını yağmalamışlardır⁴⁶.

- 45 Münşi bu esaret uygulamasını yıllarca Osmanlı'nın Tebriz'deki seyyid çocuklarını ve Özbeklerin Meşhed'de İmam Musa Kasım'ın soyundan eşraf, âlim, zahit, asker ve sivil halkın çocuklarının esir edilip uzak diyarlarda satılmasının rövanşı olarak değerlendirmiştir. Müellif'e göre Oklu ve Göklen halkı Müslümanlıkla isimden başka bağları olmayan imansız topluluklar olmasına rağmen Esterâbâd valileri Şah Abbas'ın emriyle Türkmen esirlere köle muamelesinde bulunmamışlardır. Esir kadın ve çocuklar iman sahibi Şiiilerin yanlarına yerleştirilerek onların hak mezhep yoluna girmeleri sağlanmıştır. Böylece devlet eliyle Türkmenlere büyük bir iyilik yapılmıştır. Münşi, *age.*, C II, s. 1014-1015; Münşi-yi Türkmen, *age.*, II. Cilt 1. Kitap 1-2-3. Kısımlar, s. 322. Münşi'nin Osmanlı'nın İran esir politikasına yönelik iddiaları kısmen doğru olmakla birlikte yanlış yönlendirmeler de söz konusudur. Osmanlı Sultanı I. Selim, Safevî ile savaş hazırlıkları yaptığı sırada muharebe alanlarında İran tebaasının esir edilmesine dair fetva hazırlatmıştır. Gerekçe olarak da Safevîler'in Râfîzî oldukları ve sahabeye kötü söz söyledikleri öne sürülmüştür. Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise Şeyhülislamlar vasıtasıyla Safevîler'in köle olarak alınıp satılabileceği hükmü verilmiştir. M. Tuğluca ve Ü. Küçük bu hüküm doğrultusunda 1723-1736 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Safevî savaşlarında Osmanlı kuvvetlerinin Râfîzîleri ve küfür sahiplerini esir ettikleri bilgisini aktarırlar. Ancak bu bilginin yer aldığı Mühimme kayıtlarında Safevî tebaası olup Ehl-i sünnet halktan hatta seyyid ailelere mensup kadın, erkek ve çocuklardan da esir alındığını bildiren açıklamalara rastlamışlardır. Muhtemelen daha önceki yıllarda şer'i hükümlere aykırı bu gibi muamelelerin gözlemlenmesi üzerine Osmanlı, Ehl-i Sünnetten olanların, Sahâbeye küfredemeyenlerin, Râfîzîliğine dair delil gösterilemeyenlerin esir alınmasını ve köle olarak satılmasını yine bir fetva ile yasaklamıştır. Bu yasağa rağmen üzücü hadiselerin yaşanmasına sebep olanların ise karışıklıktan faydalanan "bozguncular" olduğu bildirilmiştir. Şu durumda Münşi'nin Osmanlı'nın İran esir politikası olarak verdiği bilgiler esasında münferit hadiseler olup birkaç kendini bilmez ya da savaş halini fırsata çeviren bozguncuların yasağı çiğneyen davranışları olarak ifade edilebilir. Murat Tuğluca ve Ülkü Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Esirlerinin İadesi: 1736 Osmanlı-İran Anlaşması'na Göre Acem Esirlerinin Teslimi Meselesi", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, Ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd., Mahya yay., İstanbul 2016, s. 61-62; Münşi'nin Esterâbâd'daki Türkmen halkın Müslüman kimliğinden uzak olduğu tanımlaması da sorunludur. Tamamen resmi tarih yazıcılığı görevinden kaynaklı öznel bir bakışın yansımasıdır. Safevî Devleti'nde şahın aynı zamanda dini önder olduğu algısı ona karşı başlatılan tüm isyanları meşruiyet zemininden koparmak ve dine aykırı bir tavır olarak düşündürmektedir. Bu nedenle Münşi için Sayın Hanî Türkmenlerinin Müslüman olmasının bir değeri yoktur. Ona göre Sayın Hanî Türkmenlerinin Şii olup şaha sadakatle bağlı olmaları onları gerçek Müslüman yapacaktır.
- 46 Müellif, Sayın Hanîler'in yerleşik halka zulmettiklerini belirtmek için onları har atışlarda yakatıklarını beyan etmiştir. Ancak bu ifade gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Türkmenlerin esas maksadı mallarına vergi adı altında el koyan Esterâbâd yöneticilerinin baskısından kurtulmak ve yaşadıkları ekonomik buhranı yağmalarla telafi etmektir. Bistami, *age.*, s. 35-36; Celaleddin Yezdi'den öğrendiğimiz kadarıyla Şah Abbas'ın itimat ettiği Esterâbâd valisi Yusuf Han, Muharrem

Yusuf Han iyileşemeyince hava ve su değişikliği gerekçesiyle Bistam'a gitmiştir. Bu süreçte Deşt-i Gürgen'deki yönetim boşluğundan haberdar olan Oklu lideri Karihan ve emrindeki Türkmenlerin bölge halkına dönük saldırıları büyük artış göstermiştir. Türkmenler, Gürgen nehri üzerinde yer alan ve Safevî yönetiminin garnizon birliklerinden müteşekkil Mübarekâbâd kalesi civarına saldırmışlardır. Burayı muhafaza etmekle sorumlu askerleri öldürmüşlerdir. Kaleye iki fersah uzaklıktaki Deveci mevkiine yerleşip üç gün kadar dinlenmişlerdir. Böylece güçlerini toplayıp kuşatmaya kaldıkları yerden devam edebilmişlerdir. Mübarekâbâd komutanı Pir Ali Bey-i Pürnek, Kaçar boyuna mensup askeri birliklerle kaleyi savunmuş ancak kale içini muhafaza etmenin dışında bir başarı gösterememiştir⁴⁷.

Bu gelişmeler üzerine Şah Abbas, Ramazan 1015/Aralık 1606-Ocak 1607 tarihinde hassa birliğinde görevli Feridun Han-ı Çerkes'i Safevî birliğinin başında Deşt-i Gürgen'e göndermiş ve isyancı Türkmenlerin cezalandırılmasını emretmiştir⁴⁸. Yusuf Han'ı ise başkent İsfahan'a çağırmıştır⁴⁹. Bu görevlendirme esasında Şah Abbas'ın ülke genelinde uyguladığı Kızılbaşların tasfiye politikasının da bir gereğidir. Görüldüğü üzere Safevî hükümdarı sadece Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan ve devlet otoritesini tanımayan Sayın Hanî Türkmenleriyle uğraşmamaktadır. Aynı zamanda atası Şah Tahmasb'ın vefatından itibaren hanedanı kısaca alan, saraya baskınlar düzenleyen, padişahları tehdit eden hatta beğenmediği hanedan mensubunu suikastlarla katleden devletin kurucu unsuru Kızılbaş Türkmenlerin gücünü de kırmak istemektedir. Kısaca "kukla padişah" olmayı reddetmektedir⁵⁰.

1012/Haziran-Temmuz 1603 tarihinde şahın isteği üzere Göklen ilinden Kılıç Han'ın kızı, Karahan'ın yeğeni olan Türkmen kızına talip olmuştur. Karahan evliliği onaylamış ve nikâh sonrası bu Türkmen kızı Esterâbâd'a Safevî valisinin eşi olarak gitmiştir. Şahın böyle bir evliliği istemesindeki sebep bölgenin güçlü Türkmen ili Göklenler ile yakın münasebetler kurmak, Göklenler'in diğer Türkmen boylarıyla ilişkilerini bozmak ve isyanına engel olmak şeklinde değerlendirilebilir. Ancak 1015/1606-1607 yılı olayları, evliliğin beklenen sonucu yaratmadığına apaçık kanıttır. Celaleddin Yezdi, *age.*, s.240.

47 Bistamî, *age.*, s. 36.

48 Bistamî, *age.*, s. 35.

49 Bistamî, *age.*, s. 38.

50 Şah Abbas esasında Kızılbaş Türkmen Beylerinin yetki aşımından en fazla zarar gören kişidir. Amcası Şah II. İsmail ile annesi Hayrunnisa Begüm (Mehdi Ulya) onlar tarafından öldürülmüş, babası M. Hüdebende Kızılbaş'ın baskısına boyun eğmek zorunda kalmış, kendisi de Herat valiliği sırasında Horasan'daki Kızılbaş Türkmen boyları arasındaki mücadeleden tam ortasında kalmıştır. Bu nedenle tahta çıkışından itibaren kendisine sadık bir askeri birlik kurmuş ve adına Şahseverler demiştir. Bu sınıf Şah Abbas'ın isteğiyle bürokraside Kızılbaş beylerin yerlerini almıştır. Roemer, *agm.*, s. 250-268.

Deşt-i Gürgen seferini Mâzenderan şehrinden yöneten Feridun Han, bölgede kontrolü sağlamak adına sıkı önlemler almış Mübarekâbâd kalesinden Eşterâbâd şehir merkezine kadar her yerde silahlı birlikleri konuşlandırmıştır. Feridun Han'ın Mâzenderan'da olduğunu duyan Türkmen ağaları ve aksakallar onunla görüşmek ve isyancılardan duydukları rahatsızlıkları bildirmek üzere yola çıkmışlardır. Bu gelen heyet Oklular'dan Karihan ve Göklenler'den Karahan'ın Mübarekâbâd kalesini kuşatacaklarını bildirmişlerdir. Feridun Han isyancı Türkmenleri durdurmak üzere kale yakınlarındaki Yesaki (يساقى) mevkiine yerleşmiştir⁵¹.

İsyancılar Abeskun (آبسكون)'a ulaştığında Yesaki mevkiindeki Safevî ordusu onlar üzerine yürümüş ve isyancıları mağlup etmiştir. Zafer sırasında diğer bir grup Derun'u ele geçirmiştir. Son askeri hareket Mübarekâbâd kalesine gerçekleştirilmiş ve bölgede sükûnet sağlanmıştır⁵². Feridun Han bu başarılarından dolayı Deşt-i Gürgen'in yani Eşterâbâd'ın Emirü'l-Umerası olarak atanmıştır ve görevini 1030/1620-1621 yılına kadar aralıksız sürdürecektir⁵³.

a. Feridun Han'ın Sayın Hanî Türkmenleri Üzerine Askeri Müdahaleleri

Feridun Han, beylerbeyi olarak atanmasından ölüm yılına kadar sürekli küçüklü büyüklü Türkmen isyanlarını bastırmakla meşgul olmuştur. Safevîler düzenledikleri her seferle direniş bastırmışlar fakat bu durum yeni isyanların ortaya çıkmasını engellememiştir. 1606 yılında Safevîler'in Esterâbâd'da kontrolü sağlamalarına müteakip ilk çatışma Deşt-i Kıpçak'taki Divan ve Kemal vadilerinde gerçekleşmiştir. Bistamî'ye göre dikenlerle ve çalı çırpıyla kaplı, yaşamın güçlüğü sağlandığı, yolu beli olmayan bu çöl arazi devlete muhalif Türkmenlerin asıl vatanıdır⁵⁴. Feridun Han, Derun hâkimi Uğurlu Sultan ve Tevekkül Han-ı Giraylı ile güçlerini birleştirmiş⁵⁵ ve Esterâbâd'a 11 günlük mesafede bulunan Divan ve Kemal vadilerine doğru yürümüştür. Bistamî'nin kıyamet ve tufan ile özdeşleştirdiği

51 Bu noktada Bistamî savaşta Feridun Han'ın daha avantajlı olduğunu belirtmek adına şu sözleri nakletmektedir. *Sanki Allah u zü'l-celâl bu memleketin kaderini Yüce Han'a yazmıştı ve bu kasabanın fetih anahtarını onun iktidarına bırakmıştı*. Bistamî, *age.*, s. 38-41.

52 Yesaki'de 350 kadar isyancının başı gövdesinden ayrılmıştır. Bistamî'nin aktardığı üzere Feridun Han daha sonra bu kelleleri zaferini müjdelemek için huzuruna çıktığı Şah Abbas'ın ayaklarının önüne bırakmıştır. Bistamî, *age.*, s. 41-42.

53 Bistamî, *age.*, s. 9, 44.

54 Bistamî, *age.*, s. 59, 60-61.

55 Bistamî, *age.*, s. 59-60.

savaşın⁵⁶ galibi Feridun Han idaresindeki Safeviler'dir. Türkmenlerin önde gelen beyleri de dâhil 780 kişi hayatını kaybetmiş, mallarına el konulmuş⁵⁷ kız ve erkek çocukları esir düşmüştür⁵⁸.

Feridun Han'ın Deşt-i Kıpçak üzerine bir sonraki seferi Save Dağı (صعوه داغی) mevkiine gerçekleştirilmiştir. Biştami'nin dördüncü sefer olarak aktardığı ve 1019/1610-1611 yılına işaret ettiği⁵⁹ bu askeri harekâtın gerekçesi Save Dağı etrafında yaşayan halkın Biştami'nin ifadesiyle açgözlü hırsızlar gibi ellerindeki at ve sığır ile yetinmeyip isyan bayrağını kaldırmalarıdır. Göklen ili liderleri Kılıç Bey, Şah Nazar Bey ile Karahan Sultan'dır⁶⁰. Taraflar arasında şiddetli bir harp vuku bulmuş⁶¹ ve savaşın bilançosu Türkmenler için ağır olmuştur. Yaklaşık 700 Türkmen savaşçı öldürülmüş, çok sayıda esir ve ganimetle birlikte Türkmen kalesi Safeviler'in eline geçmiştir⁶².

56 Bistamî, *age.*, s. 64-65.

57 Bistamî, *age.*, s. 67.

58 Bistamî, Feridun Han'ın üçüncü fethi olarak tanımladığı bu savaşı ve neticelerini şöyle yazmaktadır;

Kıpçaklıları biçare ettiklerinde
Onları katletmek ve yağmalamak için hücumla
geçtiklerinde
Cümle kızların billur gibi bedenleri
Yağmacıların eline geçti
Emirlerinin hepsi esir düştü.
Onların endişesi ok yarasıyla söndürülüp
Mızrakla göğüslerinde yara açıldı.
Her biri kendi ölümünün matemindeydi.
Bistamî, *age.*, s. 67-68.

چو قبیاقیان را زبون ساختند
به قتل و به تاراجشان تاختند

بلورین بدن جملگی دختران
به خاری گرفتار غارتگران
امیرانشان گشته یکسر اسیر
کمان دارشان گشته از زخم تیر
یکی از سنان سینه [ای] ریش داشت
یکی ماتم گشته خویش داشت

59 Bistamî, *age.*, s. 69.

60 Bistamî, *age.*, s. 70.

61 Yazar savaşın seyrini şu şekilde şiirleştirmiştir.

Kıpçakların yolunu kestiler.
Ateş ve duman gibi coşkuyla savaştılar
Düşmanlık kılıcıyla kan da akıtılar
Savaş sözünü meydana düştürdüler
Devrin mertlerini namertlerden ayırdılar.
Bistamî, *age.*, s. 71-72.

گرفتند قبیاقیان راه تنگ
چو نار و دخان در هم آویختند
به شمشیر کین، خون هم ریختند
به میدان فکندند گوی نبرد
جدا کرد دوران ز نامرد، مرد

62

O kavmi dağıttılar
Hepsinin kanını akıtılar
Kıpçaklılara mağlubiyet ulaştı
Onlardan birçoğunun ellerini ve ayaklarını kestiler

پراکنده آن قوم را ساختند
به خون ریختن جمله پرداختند
به قبیاقیان چون در آمد شکست
بریدند ازیشان بسی پا و دست

Feridun Han'ın bölgeye gerçekleştireceği altıncı seferin sebebi Şah Nazar Bey ve önde gelen on beyler⁶³ idaresindeki Türkmenlerin büyük başkaldırısıdır. Bistamî'ye göre bu olayda Türkmenlerin hırsız ve haydut nitelikleri yönetime duydukları kin ve düşmanlıkla birleşmiş ve büyük bir isyan patlak vermiştir.⁶⁴ Feridun Han, 1200 kişilik Safevî birliğiyle derhal Deşt-i Kıpçak'a yönelmiştir. Şah Nazar Bey ise 2500 kişilik süvari ve piyade birliğiyle iki menzil öteden Kıpçak bozkırının etrafını sarmıştır.⁶⁵ 7 gün süren saldırıların ardından iki ordu savaş meydanında karşı karşıya gelmiş⁶⁶ ve Safevîler savaşın galibi olmuştur.⁶⁷

Feridun Han'ın sekizinci seferi Göklenler'den bir grup hırsızın Fenderesk mevkiinde iki kişiyi öldürmesi ve binek hayvanlarını gasp etmesi üzerine yaşanmıştır. Safevî güçleri Göklenler üzerine yürümüş ve onları mağlup etmiştir. 247 Türkmeni öldürmüş, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirmişlerdir. Karahan Sultan'ın erkek kardeşi Tohmak Bey, annesi ve akrabaları da Safevîler'e esir düşenler arasındadır.⁶⁸

Birinin başım gövdesinden kesip ayırdılar
 Birinin elini ve belini kırdılar
 Cesur göçebeler kaçtılar
 Keskin rüzgârın zararından çer çöp gibi
 Dünya siyah tozla karardı
 Çöle kaçmaya başladılar
 Kahramanlar tüm ormanı temizlediler
 Savaş meydanından kovdular.
 Bistamî, *age.*, s. 73.

یکی را ز پیکر بریند سر
 یکی را شکستند دست و کمر
 دلیران صحرائشین درگریز
 چو خاشاک از صدمت باد تیز
 جهان شد سیاه از غبار سپاه
 به صحرا نهادند رو در گریز
 هزیران همه بیسه پرداختند
 ز میدان جولان برون تاختند

63 On Beyi rütbesi Altın Orda devletinde ordu sisteminin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sayın Han (Batu Han) idaresinde kurulan bu devletin ordu yapısı Kadim Türk teşkilatında olduğu gibi Onlu kademelerden meydana getirilmiştir. Buna göre en başta hakan onun altında hükümdarın çocuklarının görevlendirildiği Sağ ve Sol Kol Oğlanları yer almaktadır. Ordudaki görevliler asker sayısına bağlı olarak Tümen-Beyi, Bin-Beyi, Yüz-Beyi ve On-Beyi unvanlarıyla kendilerine bağlı askerlerin sevk ve idaresinden sorumlu tutulmuşlardır. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1976, s. 126-130; Nasır Afşar-fer ise kelimenin İlhi (ایلخی) ya da Oymak (اویماق) olarak açıklanabileceğini söylemiştir. Afşar-fer, *agm.*, s. 255.

64 Bistamî, *age.*, s. 79.

65 Bistamî, *age.*, s. 80.

66 Müellif savaşın başladığı anı

Devlet kuşu yükselmiş ve zafer bayrakları kaldırılmıştı.

هماى همایون فال بلند گردید و رايات طفر آيات بر افراشتند.
 sözleriyle betimler. Bistamî, *age.*, s. 81.

67 Safevîler savaş meydanında 345 Göklen'in kafasını kesmiş ve 23 kişiyi sağ ele geçirmişlerdir. Bistamî, *age.*, s. 82-83.

68 Feridun Han, Pir Ali Bey-i Pürnek ve İmani Bey-i Kaçar'ı serdar tayin edip 800 askerle Göklen-

Göklenler'in sonraki isyanı bir grup on beyinin katılımıyla Karahan Sultan'ın oğlu İsmail Bey ve torunu Timur Bey'in idaresinde gerçekleştirilmiştir⁶⁹. Feridun Han, Şah Abbas'ın onayıyla Deşt-i Kıpçak'a doğru harekete geçerken İsmail Bey de 1300 kadar Türkmen ile Safevî ordusunu karşılamıştır⁷⁰. Her iki tarafın sonuna kadar direndiği, kılıç, ok-yay ve fitilli tüfekte birbirlerine meydan okudukları bu savaş Göklenler'in mağlubiyeti ve Feridun Han'ın bölgede kontrolü sağlamasıyla sonuçlanmıştır⁷¹.

Feridun Han'ın onuncu seferi Karahan Sultan'ın erkek kardeşi Şah Nazar Bey'in yakalanması amacıyla Dede Kumbedî (دده گنبدی) ve Bayram Yolu (بیرام یولو) üzerinden gerçekleştirilmiştir. İlk hedef Göklenler'in 7.000 haneden oluşan Dodurga grubudur⁷². Seferin başladığı 14. günün gecesi Safevî birlikleri, Dodurga Türkmenlerine ulaşmışlardır⁷³. Şah Nazar Bey yanındaki 1200 Türkmen ile savunmaya geçmiştir⁷⁴. Feridun Han'ın emri üzere 400 kişiden oluşan öncü birlik sabah saatlerinde saldırıya geçmiş pek çok Türkmen öldürülürken az sayıda bir grup kaçmayı başarmıştır⁷⁵. Bistamî ölen Türkmenlerin sayısını 622 olarak açıklamıştır. Bunun yanı sıra Safevî ordusundaki kayıplara da değinen müellifin bir rakam telaffuz etmekten kaçındığı görülmektedir. Safevî askerlerinin ölümlerine sebep olarak da tarafların içinde buldukları savaş haline değil o esnada yaşanan hava sıcaklıklarına işaret etmiştir. Müellif hava sıcaklığının çöl sıcaklıkları hissiyatı

ler'in üzerine göndermiştir. Göklenler de çok kalabalık süvari ve piyade birliklerle Safevî ordusuna karşılık vermişlerdir. Bistamî, *age.*, s. 89-90.

69 Dokuzuncu fetih olarak aktardığı bu hadisede Bistamî sebebi bilinmeyen bir şekilde önce İsmail Bey'i övmüş akabinde isyanına herhangi bir mana veremediğini şu sözlerle beyan etmiştir.

Akranları arasında cömertliği ve yürekliliğiyle eşi benzeri bulunmayan İsmail Bey, sürekli manasız yere kavgaya giriyordu.

اسمعيل بیگ در جلادت و فتوت میان اقران عدیل و نظیر نداشت، همواره گردن به دعوی بی معنی بر می افراشت
Bistamî, *age.*, s. 91.

70 Feridun Han'ın birliğinde Avcıbaşı (Şıkar-başı) Ali Han Bey-i Kaçar, Eşikağası Baş Saruhan Bey, Sofracı Tahmasb Bey ve İbrahim Kulu Bey-i Pürnek de vardır ve onların emrindeki gaziler ile gulâmlar öncü birlik olarak tayin edilmişlerdir. Bistamî, *age.*, s. 92, 94.

71 Bu savaşta Göklen boyu 270 kişilik bir kayıp vermiştir. Ayrıca İsmail Bey, oğlu Timur Bey ve On Beylerden 14 kişi Safevî askerlerince ele geçirilmiştir. Geriye kalanlar ise kaçmayı başarmışlardır. Bistamî, *age.*, s. 92, 96-97.

72 Bistamî, *age.*, s. 99-100.

73 Bistamî, *age.*, s. 101.

74 Bistamî, *age.*, s. 103.

75 Bistamî, *age.*, s. 104-105.

yarattığını ve Safevî askerlerinin susuzluktan öldüklerini beyan etmiştir⁷⁶. Bundan önceki karşılaşmalarda olduğu gibi Safevîler, Türkmenleri yağmalamış, kadın ve çocukları esir almışlardır. Esir düşenler arasında Şah Nazar Bey de vardır⁷⁷.

İlhan Dağı eteklerinde yaşayan Dodurga ve Dağlı Türkmenlerinin Giraylı ve Derun taraflarına saldırmaları at ve diğer hayvan sürülerine el koymaları üzerine Feridun Han on birinci Türkmen seferini başlatmıştır⁷⁸. Feridun Han, Uğurlu Sultan ile Tevekkül Han'ın da aralarında bulunduğu bölgedeki tüm emirleri isyancılarla mücadelede görevlendirmiş⁷⁹ kendisi de 700 askerle Dodurgalıların üzerine yürümüştür. Savaşın bilançosu Türkmenler için oldukça ağır olmuştur. Yaklaşık 500 Dodurgalı öldürülmüş, 150 hane halkı esir edilip yağmalanmıştır. Üstelik Deşt-i Kıpçak sınırlarındaki İlhan Dağı etekleri Feridun Han'ın idaresine geçmiştir⁸⁰.

Feridun Han on ikinci seferinde Oklu ve Ayağlı (ایاغلو) Türkmenlerini hedef almıştır. Askeri müdahalenin gerekçesi Bistamî'nin ifadesiyle yaklaşık 1500 hanelik Oklu'nun Safevîler'e itaat edip, kılıç korkusuyla Şia mezhebine dönüp yurtlarında rahat ve huzur içerisinde yaşarken bir anda kulluğu terk etmeleridir. Yukarıdaki bilgiden de anlaşılacağı üzere Sayın Hanî Türkmenleri Şah Abbas döneminde dahi İslam'ın Sünni mezhebine bağlılıklarını sürdürmektedirler. Yönetimin baskısıyla kimi zaman mezhep değişikliğine giderek maruz kaldıkları kötü muameleden kurtulsalar da değişimin sürdürülebilir olmadığı ortadadır. Bu nedenle halk ile yönetim arasındaki anlaşmazlıklar bir türlü son bulmamıştır. Safevî-Türkmen çatışmaları ekonomik sıkıntıların yanı sıra mezhep farklılığının etkisiyle sürekli şiddetlenmiştir. Nitekim Esterâbâd yönetimi, Karihan idaresindeki Okluların isyanını durdurmak için harekete geçmiştir. Bu sırada Ayağlı (ایاغلو) Türkmenleri de başkaldırmıştır. Safevî birlikleri önce Ayağlı ayaklanmasını bastırması akabinde

76 Bistamî, *age.*, s. 106.

77 Bu fetih dönüşünde daha öncekilerden farklı bir gelişme yaşanmış Safevî birlikleri Esterâbâd'a dönüş yolunda Etek nehrinden geçmekte zorluk yaşayınca çok sayıda ganimeti ve esiri arkalarında bırakmak zorunda kalmışlardır. Bistamî, *age.*, s. 108.

78 Bistamî, *age.*, s. 111.

79 Bistamî, *age.*, s. 112.

80 Bistamî, *age.*, s. 115-116; Celaleddin Yezdi, olayı teferruath anlatmamakla birlikte Feridun Han'ın Göklen seferini ve bu sefer sonucunda 500 Türkmen'in öldürüldüğü bilgisini teyit etmektedir. Ayrıca Bistamî'den farklı olarak 4.000 tümen altın ve gümüşten ibaret ganimetin 1 Recep 1020/9 Eylül 1611 tarihinde ele geçirilen esirlerle birlikte şahın sarayına gönderildiğini söylemektedir. Celaleddin Yezdi, *age.*, 426.

Karihan'ın bulunduğu Mübarekâbâd kalesini kuşatmışlardır. İsyancılar bu kuşatmaya direnemeyince gizlice kaleyi terk etmişlerdir⁸¹. Oklu yurdu yakınında 2000 Türkmen ile Safevî birlikleri karşı karşıya gelmiş⁸² ve Türkmenlerden 700 kişi öldürülmüştür⁸³.

Feridun Han'ın otoritesine en fazla karşı çıkan Türkmen boyu Göklenler'dir. Dodurga yurdu olarak bilinen Dede Kümbedi⁸⁴ ve Elce ya da Alaca Dağı (الجهداغي) yeniden isyanlara sahne olunca on üçüncü sefer buralara gerçekleştirilmiştir.

81 Bistamî, Ayağlı Türkmenlerini dinsiz topluluklar olarak tanıtır ve içinde buldukları acizlikten ve yalnızlıktan kaynaklanan nefretlerinin Karihan'ın isyanını daha da büyüttüğünü söyler. Bistamî, *age.*, s.121.

82 Bistamî, *age.*, s. 122.

83 Bistamî, *age.*, s. 123, 125. İsyancılar için Kıpçaklılar ismini kullanan müellif boy üyelerinden hiçbirinin savaşı kabiliyette olmadığı iddiasını şu şiiriyle beyan etmiştir;

Ben Kıpçaklıların savaşından ne söyleyeyim	چو گویم من از جنگ کپچاقیان
Ki onu anlatacak hiçbir yol yoktu	که ناید از آن شمه [ای] در بیان
Savaş sırasında cesaret öyle bir noktadaydı ki	شجاعت به حدی که هنگام جنگ
Avrupalı'nın tüfeğini yok saydılar	تفک را شمارند نقل فرنگ
Onlardan biri güzü ayağa attı	از آنها یکی گران ز پا اوفتاد
Düşsün üç kişiye cevap versin	فتاه جواب سه کسی را بداد
Bir bakışta oku atıklarında	در آرند چون تیر را در نظر
O anda baş göğüste kalmasın	نمایند فی الحال سینه سر
Tüfek ağzı aydınlığı engellesin	به روشن نهی گر دهان تفنگ
Yüz çevirmekten utansınlar	زگرد [اندن رو نمایند ننگ
Savaşı bir adam dünyaya yeterliydi	بود مرد جنگی به عالم بسی
O kavimden hiç kimse öyle birini görmedi.	چنین قوم هرگز ندیده کسی

Bistamî, *age.*, s. 126-127.

84 Feridun Han Uğurlu Sultan, Tevekkül Han ve Safır Kulu Sultan-ı Çegeni'yi Dede Kümbedi'deki Dodurgahlar üzerine göndermiştir. Müellif vuku bulan savaşı da şöyle nakletmiştir.

O gafil kavim üzerine seher vakti hücum ettiler	بر آن قوم غافل سحر تاختند
Öldürülenlerden bir grubu yakıtlar	یکی پشته از کشتگان ساختند
Kınlarından savaş kılıçlarını çektiler	کشیدند تیغ ستیز از نیام
Katliam sesini yaydılar	فکندند آواز قتل عام
Genç ve yaşlılardan o tafenin erkeklerinin tamamını	همه مرمانشان ز برنا و پیر
Oklara hedef yaptılar	هدف وار گشتند آماج تیر
O topluluğun az sayıdaki kadın ve kızlarını	زن و دختران اندر آن انجمن
Bedenindeki gümüş sinesiyse hepsinin nazı	همه ناز پستان سیمین بدان
Âşık gençlerin gönüllerini çeliyordu	جوانان عاشق کیش دلربای
Onların özelliklerinden gönül beni terk etti	که از وصفشان شد مرا دل ز جای
Tamamı figan ettiği sırada	چونی جملگی در فغان آمدند
Cesaret sahipleri geldiler ve esir ettiler	اسیر کمند یلان آمدند

Bistamî, *age.*, s. 129-130.

Türkmenler mağlup edilirken⁸⁵ reisleri Karihan Sultan beraberindeki on beylerle birlikte kaçmayı başarmıştır.⁸⁶

Bundan sonraki süreçte Feridun Han'ın başını ağrıtan Türkmen boyları Oklu Karamanga (اوخلو قرامنكا)⁸⁷ ile Eymür, Oklu, Acillu, Hızır Eli, Salur, Deveci, Kızılcalı ve Dodurgalılar'ın toplu isyanları olmuştur.⁸⁸ Art arda düzenlenen seferlerle Türkmenler mağlup düşmüş ve çok sayıda kayıp vermişlerdir.⁸⁹ Feridun Han Türkmen isyanlarının bir daha yaşanmaması için öldürülen Türkmenlerin başlarını atların ayakları altına attırarak, esirleri de Safevî ülkesinin dört bir yanında satışa çıkartmıştır. Feridun Han bu defa Gürgen ülkesinden hemen ayrılma niyetinde değildir. Türkmen yurdunda güçlü bir yönetim tesis ederek gelecekte yaşanacak isyanların tamamen önünü almak istemektedir. Bu sebeple bölgeyi mamur hale getirmek için çalışmış, tayin ettiği yöneticilerden halka adaletle hükmetmelerini istemiştir. Bistamî'ye göre bu çalışmalar olumlu sonuç vermiştir.⁹⁰

Ancak Feridun Han'ın yumuşak güç politikasına geçişi ve halkın sorunlarına eğilme çabaları Türkmen isyanlarına son vermemiştir. On sekizinci sefer at hırsızlığı yapan Kızılca Türkmenleri üzerine gerçekleştirilmiştir. Kızılca kalesi kuşatılmış⁹¹

85 Bistamî Safevîler'in, Dede Kümbedî yolu üzerindeki 220 haneli Dodurgalı Türkmen'den 380 kişiyi öldürdüklerini, hayatta kalanları esir ettiklerini ve mallarına el koyduklarını bildirmektedir. Ayrıca boyun kontrolünü sağlamak üzere Safevîli komutanlardan birinin bölgede görevlendirildiğini belirtmektedir. Bistamî, *age.*, s. 131.

86 Safevîler 320 Türkmen'i öldürüp çok sayıda Türkmen'i esir almış ve mallarına el koymuşlardır. Safevî birlikleri zaferlerine müteakip Türkmen ülkesinde bir eğlence tertip etmişler, elde ettikleri ganimetleri aralarında paylaşmışlardır. Buna göre esir ve ganimetin beşte birini oluşturan 800 çocuk esir ile çok sayıda at, deve, koyun ve diğer emtiyanın Emirü'l-Umera Feridun Han'a verilmesi gerekmektedir. Fakat Feridun Han kendi hissesine düşen ganimetin de askerlere dağıtılmasını istemiştir. Bistamî, *age.*, s. 133-134.

87 Bistamî, Oklu Karamanga yurdunun Mübarekâbâd kalesine 17 fersah uzaklıkta bulunduğunu söylemektedir. Bistamî, *age.*, s. 145-146.

88 Bistamî, *age.*, s. 149-150.

89 On beşinci askeri müdahalede Oklu Karamanga'dan 1234 Türkmen'in başı kesilmiş, 800 hane Safevîler'in hükmü altına girmiştir. Bistamî, *age.*, s. 147-148; Toplu isyanlar dolayısıyla düzenlenen on altıncı seferde ise Türkmenler'den 3124 kişi hayatını kaybetmiştir. Bistamî, *age.*, s. 149-150.

90 Bistamî Türkmen yurdunda güven ortamının sağlandığını, hukuk ve adaletin doğru işlediğini belirtmek için "Türkmenler keder, fitne ve her türlü zalimlikleri terk etmişlerdir." demektedir. Bistamî, *age.*, s. 151-152.

91 Müellif önceki Kızılca seferlerine gönderme yaparak yeni saldırının Bakıyetü's-Seyf-i Kızılca (بقية السيف) yani Kılıç artığı Kızılca üzerine gerçekleştirildiğini özellikle belirtmiştir. Bistamî, *age.*, s. 157-158.

isyancılardan 274 kişi öldürülmüştür. Ayrıca Türkmenlerin yaşadığı nahiyeye köylere görevliler tayin edilmiş ve halka at ya da nakdî yardım başlatılmıştır. Bu sayede Kızılcalılar'ın yaşadığı ekonomik sıkıntılar bir nebze ortadan kaldırılabilmıştır.⁹² Feridun'un son iki seferi sırasıyla Damgan'daki Oklular ile Derun'daki Pelid Türkmenleri üzerinedir. Damgan'daki Safevî birlikleri ve destekçileri sağ salim kurtarılmış isyancı Oklular ise öldürülmüştür.⁹³ Mezd Bey idaresinde yaşayan Pelidler ise etrafı çöllerle kaplı heybetli kalelerinin sağladığı avantaja ek olarak iyi tahkimat ve savunma savaşıyla öncü Safevî birliklerine ciddi direnç göstermişlerdir.⁹⁴ Ancak Feridun Han'ın kaleye ulaşmasıyla bu dirençleri kırılmış ve 3.000 Türkmen kaçmıştır. Takipte olan Safevîler Yeha (یخه) denilen mevkiye Türkmenlere ulaşarak saldırıya geçmişlerdir.⁹⁵ Savaş son bulduğunda Türkmenlerden 765 kişi öldürülmüş, çok sayıda Türkmen esir edilmiş ve sayısız ganimet ele geçirilmiştir. Feridun Han, Pelid Türkmenlerine ve o civarda yaşayan tüm sakinlere adaletle muamele edilmesini emretmiş akabinde yeni zaferini Şah Abbas'a iletmiştir.⁹⁶

b. Sayın Hanî Türkmenleriyle Uzlaşma ve Barış Süreçleri

Safevîler'in 1015/1606-1607 yılında Esterâbâd'ı kontrol altına almasına müteakip yaşanan ilk gelişme Evâhir-i Ramazan 1016/Ocak 1608 tarihinde vuku bulan

- 92 Bistamî, Feridun Han'ın bu icraatını cömertlik göstermesi, adil hükümleri yürürlüğe koyması ve bölgede iyiliği esas kulması şeklinde değerlendirmiştir. Bistamî, *age.*, s. 159-160.
- 93 Safevî emiri Ahmed Afşar, Damgan'da çıkan isyan üzere Feridun Han'a başvurmuştur. Bistamî bu kişi için Ahmed Afşar-ı Oklu-penâh (احمد افشار اوخلو پناه) yani Okluların koruyucusu Ahmed Afşar unvanını kullanmıştır. Buradan hareketle Ahmed Afşar'ın Oklu Türkmenleri arasında istikrarı sağlamakla görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Feridun Han aldığı yardım çağrısı üzere Damgan'a ulaşmış Ahmed Afşar ve onunla birlikte hareket eden Okluları şehirden çıkarmıştır. Bistamî, *age.*, s. 161-162.
- 94 Safevîler'in Pelid Türkmenleri üzerine seferi yaz aylarında gerçekleştirilmiştir. Bistamî, güneşin yakıcı sicağı altında çölü aşmak durumunda olan Feridun Han'ın hem askerlerinin hem de yük hayvanlarının susuzluktan kimi zaman yere yığıldığını söylemiştir. Böylece Derun seferinin Safevîler nezdindeki zorluğunu gözler önüne sermiştir. Bistamî, *age.*, s. 165-167.
- 95 Bistamî, Safevî askerlerinin tam bir iükatla fetih için savaştıklarını, borazan ve davul sesleriyle o çölde adeta zelzele yaşattıklarını, at kişnemelerinin ve yiğit naralarının tüm gökyüzünü kapladığını ifade etmiştir. Bistamî, *age.*, s. 168.
- 96 Bistamî bu zaferin en iyi sonuçlarından birini de Rahman Kulu Sultan'ın Safevî hükümetine sadakat ve kulluk yemini ederek ülkesine geri dönmesi olarak açıklamıştır. Rahman Kulu Sultan hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. İsmine eklenen *Karabaş* sıfatıyla Şah Abbas'ın önde gelen emirleri listesinde yer almakta, *Çağatay boyları ve Sayın Hanî Türkmen/Yaka Oymak Emirleri* grubu altında sıralanmaktadır. Herat'a tabi oymak emirlerinden Mir Şadi Sultan'ın oğlu olarak zikredilmektedir. Münsî, *age.*, C III, s. 1809; Bistamî, Feridun Han'ın isyancılara adil ve şefkatli yaklaşımını Hz. Peygamber ve Oniki İmama duyduğu hürmete dayandırmıştır. Bistamî, *age.*, s. 171-172.

görüşmelerdir. Celaleddin Yezdi, Şah Abbas'ın avlanmak amacıyla Mâzenderan'a doğru seyrüsefer yaptığı esnada Esterâbâd valisi Feridun Han'dan bir mektup aldığı söyler. Bu mektupta Sayın Hanî Türkmenlerinden Kılıç Han-ı Göklen'in kızını Feridun Han ile evlendirme, tasarrufundaki yerleri şahın hükmüne bırakma ve kendisinin de şaha itaat etme isteği yazılıdır. Şah Abbas bunun üzerine derhal Kılıç Han ile Karahan-ı Göklen'i huzuruna çağırmıştır. Karahan, Esterâbâd'dan şahın bulunduğu Meşhed şehrine doğru harekete geçmiştir. Huzura çıktığında şahın eteğini öpmüş ve hediyeler takdim etmiştir. Şah Abbas da Zilkade 1016/Şubat-Mart 1608 tarihinde onu Göklenler'in lideri kabul edip Esterâbâd'a göndermiştir⁹⁷. Böylece bölgede bir süreliğine sükûnet sağlanmıştır.

Bistamî'nin aynı olaya dair verdiği bilgiler ise farklıdır. Feridun Han Esterâbâd yöneticisi olduktan sonra bölgede huzuru sağlamak ve isyancı Türkmenleri zayıflatmak adına Göklen yöneticisi Karahan Sultan'a bölgeyi birlikte yönetmeyi teklif etmiştir. Böylece Deşt-i Gürgen, Safevî-Türkmen işbirliğiyle yönetilmeye başlanmıştır. Bir müddet sonra Feridun Han Göklenler'in isyan içerisinde olduğunu haber almıştır. Derhal halkın itibar ettiği adamlardan Seyyid Hasan Bey-i Kemune'yi gereken uyarıları yapmak üzere Türkmenler arasına göndermiştir. Ancak Göklenler, Safevî Devleti'ne itaat etme niyetinde olmadıklarını açık yüreklilikle dile getirmişlerdir⁹⁸. Karahan'ın cevabı üzerine Feridun Han gazilerden, gulâmlardan⁹⁹ ve tüfekçilerden oluşan 100 kişilik bir birlikle Deşt-i Kıpçak tarafına yönelmiştir.

Feridun Han, 1016/1608 yılının Nisan ayında bölgeye varmış ve 12.000 aileden oluşan Göklen obası yakınında ordugâhını kurmuştur. Bir gece Göklenler'den biri, bir Safevî askerinin okuyla öldürülmüştür. Bu olay üzerine Türkmenler, Safevîler ile savaşmak yerine onları da kendi aralarına dâhil etmek için ikna yoluna başvurmuşlardır. Ancak Bistamî'ye göre Safevî askerleri Feridun Han'ın gazabından korktuklarından bu çağrıya kayıtsız kalmışlardır. Feridun Han teslim olmaları için

97 Celaleddin Yezdi, *age.*, s. 333-334.

98 Bistamî, *age.*, s. 47.

99 Münşî, *gulâm* kavramını şöyle açıklamaktadır. *Dünyayı fetheden o padişah (Şah Abbas) devrinde bu zümrelerden pek çoğu İslam şerefini elde etmek saadetine nâil olduklarından bu dergâhın kulluk şerefini de elde etmişlerdi. Bunların çoğu çocukluktan beri o hazretin merhameti sayesinde yetişip, terbiye görüp, büyümüşlerdi. Güzel ahlakları, sadakatleri, istidat ve kabiliyetleri göz önünde tutularak emirlik, hanlık ve sultanlık makamına çıkarılmışlardı. Müellif, Şah Abbas dönemi için toplamda 21 mühim emirin görev yaptığını söylemekte ve onlar arasından en seçkinlerin isimlerini zikretmektedir. Ancak bu listede Feridun Han-ı Çerkes'in ismi yer almamaktadır. Münşî-yi Türkmen, *age.*, III. Cilt 1-2-3. Kısımlar, s. 219-220.*

Türkmenlere üç gün müddet tanımıştır. Bu süre zarfında Göklenler'in önde gelenleri kendi aralarında kararlaştırdıkları üzere Feridun Han'dan bazı taleplerde bulunmuşlardır. Feridun Han bu tavrı küstahça bulduğundan Karahan Sultan'ı huzuruna çağırarak Göklen halkının asıl niyetini sormuştur¹⁰⁰. Bu meselede Feridun Han, Karahan Sultan'a iki seçenek sunmuştur. Birincisi Karahan Sultan isyancı Göklenleri kontrol altına alacak ve Safevîler savaş alanından ayrılacaktır. İkincisi Türkmenler isyanda direnecekler ve Feridun Han beraberindeki askerlerle son nefesine kadar isyancılarla savaşıacaktır. Feridun Han'ın ordugâhta kalacak askerler için de bir planı vardır. Mağlubiyet yaşanması halinde Safevî birlikleri yanlarındaki iki üç bin at, taç, kılıç, altın işlemeli hançer, zırh ve diğer eşyalarla birlikte Arab Han-ı Özbek'e sığınmak üzere Harezm tarafına gideceklerdir¹⁰¹.

Karahan Sultan, Safevîler ile savaşmakta çok istekliyken babası Kılıç Bey halkına sükûnet çağrısında bulunmuştur. Aynı anda Feridun Han'ın aldığı tedbirler de olumlu neticeler vermiş ve isyan sona erdirilmiştir¹⁰². Bistamî, Feridun Han'ın müzakereler sonrasında bölgede çeşitli kutlamalar tertip ettiğini söylemektedir. Bu kutlamanın sebeplerinden biri de anlaşıldığı kadarıyla Feridun Han'ın kendisine bölgeden bir gelin almasıdır. Gelinin kim olduğuyla ilgili müellif bir bilgi aktarmasa da yukarıda ifade edildiği üzere Yezdî, Kılıç Han-ı Göklen'in kızına işaret etmektedir¹⁰³.

Tertip edilen düğün ziyafetinde Feridun Han'ın şarap içerek eğlenceye katıldığı¹⁰⁴,

100 Müellif olayın geçtiği tarihi *Nisan yağmurlarında* (چون باران نيسان) şeklinde ifade eder. Kronoloji dikkate alındığında yılın 1016/1608 olması kuvvetle muhtemeldir. Bistamî, *age.*, s. 48-50.

101 Bistamî, *age.*, s. 51.

102 Bistamî, Feridun Han'ın bu başarısını *Oniki İmam-ı Ma'sumün*'in yardımına dayandırarak Feridun Han'ın zaferine ruhani bir boyut kazandırmıştır. Bistamî, *age.*, s. 52-53.

103 Yazar düğün için tertip edilen ziyafet meclisini ise şöyle şirleştirmiştir.

Bir düğün meclisi düzenlediler
Sakiden kırmızı istediler
Gençler ve ihtiyarlar baş başa oturdular
Kadın ve erkek birbirlerinin yanında
Her tarafta eğlence başladı
Her tarafta neşeli müzik çalındı
O meclisin etrafında kızlar
Hepsi ayak vuranlar hepsi kadınlar gibi
Hepsi ay yüzlü gümüş tenli
Bistamî, *age.*, s. 53-54.

یکی محفل سور آراستند
ز ساقی می لاله گون خواستند
نشستند پیر و جوان سر بسر
زن و مرد در پهلوئی یکدیگر
در عیش از هر طرف باز شد
ز هر سوی، مطرب نوا ساز شد
بر اطراف آن انجمن دختران
همه پای کوبان همه کف زنان
همه ناز پستان سیمین ذقن

104 Bistamî, *age.*, s. 55.

isyancı Türkmen liderlerden Kılıç Bey, Karahan Sultan, Hançer Sultan ve Rahman Kulu Sultan başta olmak bazı yerel beylerin de ona eşlik ettiği bilinmektedir. Eğlencenin son bulmasıyla Feridun Han, Kılıç Bey ile baş başa görüşmüş ve Deşt-i Kıpçak'tan ayrılmıştır.¹⁰⁵

Feridun Han, Kılıç Bey ile görüşmesinde ona Safevî Şahına kulluğa devam etmesini ve Deşt-i Kıpçak'ta şahın şanını yüceltmesini buyurmuştur. Bu minvalde Şah'a itaati terk eden ve isyan yolunu seçen Hançer Sultan Alimengi'nin de kendilerine teslim edilmesini istemiştir. Kılıç Bey, Safevî birlikleriyle çatışmaya girmemek üzere bu teklifi kabul etmiştir. Nihayet Çopançuk (چوپانچوق) mevkiinde Hançer Sultan Alimengi ele geçirilmiş ve şahın huzuruna çıkarılmak için başkent İsfahan'a gönderilmiştir.¹⁰⁶

Uzlaşma teklifinin ilk olarak hangi taraftan geldiği kaynaklarda farklı yansıtılsa da hatta Yazdı, 1608 yılında cereyan etmiş bir Türkmen isyanından bahsetmemiş bulunsa da sonuçta tarafların barışçıl bir yolda buluştukları bilgisi ortaktır. Uzlaşmanın evlilik akdiyle garantiye alınma isteği de dikkat çekicidir.

Bir sonraki barış görüşmeleri Save Dağı'ndaki Safevî-Türkmen savaşına müteakip gerçekleşmiştir. Mağlup Türkmenler Feridun Han'ın huzuruna hediyeler eşliğinde bir heyet göndermişler ve vergi ödeme teklifinde bulunmuşlardır¹⁰⁷. Feridun Han, Türkmenlerden gelen hediyeleri hatta Türkmenlerin Şah'a ödemeye razı oldukları at, altın ve hilatten oluşan vergi teklifini kabul etmemiştir. Deşt-i Kıpçak'taki Türkmenlerin sözlerine sadık kalmaları ve Safevî yönetimiyle iyi ilişkiler içerisinde olmaları koşuluyla boya bağlı tüm insanların kale etrafında iskân etmelerine izin vermiştir. Şayet Türkmenler sözlerinde durmazlar ise o zaman Safevî birliklerinin tekrardan bölgeye hücum edeceğini ve sorumluların gereken cezayı alacaklarını bildirmiştir. Feridun Han elçilerle görüştüktan sonra kendilerine hilat vererek geri dönmelerine müsaade etmiştir. Elçilerin getirdiği bu haberler Türkmenleri teskin etmediği gibi daha fazla korkuya kapılmalarına sebep olmuştur. Bunun üzerine

105 Bistamî, *age.*, s. 56.

106 Bistamî, *age.*, s. 57.

107

Kıpçaklılara iş zor geldiği için
Savaş meydanını terk ettiler
Tercihlerini sulhtan yana yapıp
Onlar tarafından haracı kabul ettiler.
Bistamî, *age.*, s. 75.

چو آمد به قیپاقیان کار تنگ
برانداختند از میان رسم جنگ
زر صلح بگرفت دیگر رواج
نمودند ازیشان قبول خراج

Türkmenlerden on beyi unvanlı üç kişi çok sayıda at, deve ve koyun ile birlikte tekrardan Feridun Han'ın huzuruna çıkmış ve kendilerinin Safevî Devleti'ne bağlanmak hususunda istekli olduklarını bildirmişlerdir. Feridun Han'dan şefkat ve merhamet dilendikleri gibi ondan gelecek her türlü emre riayet edeceklerini de beyan etmişlerdir. Şayet talep edilirse boy ileri gelenlerinin kız ve erkek çocuklarının da Safevî valisinin hizmetine verileceğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Feridun Han bölgedeki Seyyid Hasan Bey'i antlaşma yapmak üzere Deşt-i Kıpçak'a göndermiştir. Antlaşma gereği Safevî yerel yönetimi bölge halkından vergi tahsil edecek ve karşı taraf antlaşmayı bozmadığı müddetçe alınan kararlar yürürlükte kalacaktır¹⁰⁸.

Seyyid Hasan Bey ve beraberindekiler sefaret göreviyle gerçekleştirdikleri bu ziyaret sırasında Türkmenlerden büyük saygı görmüşlerdir. Onlar bizzat on beyleri tarafından karşılanmışlardır. Dönüş yolunda Hasan Bey'e Deşt-i Kıpçak On beylerinden beş kişi refakat etmiştir. Ayrıca Türkmenler, Karahan Sultan'a ait ve o dönemde 50 deve satın alabilecek değerinde bir at, çok sayıda deve, koyun, çadır ve koşum takımlarını da hediye olarak göndermişlerdir. Feridun Han, Türkmen on beylerine iyi muamele etmiş, onlara hilat giydirmiş ve Deşt-i Kıpçak yönetimine atanan bir darugayla birlikte kendi ülkelerine gitmelerine müsaade etmiştir¹⁰⁹. Esasında Bistamî isyancılarla Safevî yöneticileri arasındaki bu ziyaretleri ve karşılıklı uzlaşma çabalarını Feridun Han'ın beşinci seferi olarak aktarmıştır. Ancak bir önceki askeri müdahalenin Türkmenlerin direncini kırdığı ve sulha razı ettiği aşikârdır. Dolayısıyla bu bir sefer değil ateşkes sürecidir.

c. Safevî- Sayın Hanî Türkmen Mücadelelerinde Diplomasi ve Taktik Savaşları

Safevî valilerin Türkmenlerle mücadelede tercih ettikleri yöntemlerden biri de siyasi komplolar düzenlemektir. Bu manada Feridun Han'ın Deşt-i Gürgen'e yönelik yedinci seferi askeri değil siyasi hamlesine örnektir. Karahan Sultan, bu zamana kadarki direnişlerinde başarısız olunca Safevî tarafını oyalamak düşüncesiyle Feridun Han'a ulaşmış ve onun aracılığıyla şahın huzuruna gidip af dilemiştir¹¹⁰. Şaha

108 Bistamî, *age.*, s. 76.

109 Müellif bu neviden bir zaferin Emir Timur'a dahi nasip olmadığını söyleyerek Feridun Han'a övgüler dizmekte ve Türkmenler karşısındaki başarısını onun gençliğine ve kahramanca duruşuna bağlamaktadır. Bistamî, *age.*, s. 77-78.

110 Bistamî, Karahan Sultan'ın Şah Abbas'dan af dilemesi hadisesini samimiyetten uzak bir davranış olarak değerlendirdiğinden şöyle bir beyit kaleme almıştır.

sadakat yeminleri etmesi üzerine hilat giydirilip Göklenler arasına gönderilmiştir. Bu esnada Karahan Sultan'a diğer isyancıların bağışlandığı da bildirilmiştir. Dolayısıyla Karahan Sultan Deşt-i Kıpçak'a döndüğünde aklında isyana karşın on beyleri ve Göklenler'i cezalandırmak düşüncesi yoktur. Buna rağmen bölgede kısa zamanda bir söylenti yayılmış ve Karahan Sultan'ın isyancıların önde gelenlerini öldüreceği diğerlerini de tutuklatacağı dillendirilmiştir. Karahan Sultan'ın bağışlanması ve sonrasında Türkmenler arasında asılsız söylentiler yayılması Safevîler'in komplosudur. Feridun Han, izlediği bu politikayla Karahan Sultan ve on beyleri arasında güvensizlik yaratmıştır. Derhal bir mektup hazırlatan Feridun Han, Karahan Sultan'dan en sadık adamı Mevlana İmam Kulu'nun da dâhil olduğu 50 kişilik isyancı on beylerinin başlarını istemiştir. Üstelik bu mektup ulaklar tarafından Karahan Sultan yerine Mevlana İmam Kulu'ya teslim edilmiştir¹¹¹.

Mevlana İmam Kulu mektubu okur okumaz tüm Göklen halkını bir araya toplamış ve onlara Feridun Han'dan gelen mektubun içeriğinden bahsederek uzun süredir Karahan Sultan'ın halkını cezalandıracağı yönünde kulaktan kulağa yayılan haberlerin gerçek olduğunu bildirmiştir. Son olarak *Acaba bizim hatamız ve günahımız nedir ki o, bu kötü fikre kapılmış? Şu anda doğru olan budur ki o bizi kılıçla katlettirmeden önce elimizi çabuk tutalım ve onu asıl meskeni olan cehenneme gönderelim.* demiştir. On beylerin hepsi bu konuşma üzere birlik olmuşlar ve gece vakti liderleri Karahan Sultan'ı katletmişlerdir. Ondan sonra bölgedeki Safevî idari binasını yakıp yıkmışlardır¹¹².

Feridun Han, Sayın Hanîler'in gücünü zayıflatmak için çoğu zaman içlerinden sözü geçen birilerini yanına çekmeye çalışmış ve bu taktiği Türkmenlerin en zayıf anlarında uygulamıştır. Tevekkül Han-ı Giraylı önceki Göklen seferlerinden birinde mağlubiyeti dolayısıyla Safevî yönetimine boyun eğmiş Türkmenlerdendir. Hayatı bağışlanarak Feridun Han'ın hizmetine alınmış, Eşterâbâd'da sonsuz lütuf ve ikram görmüş, kendisine itimat edilerek çeşitli görevler verilmiştir. Bu görevlerden biri de isyandan vazgeçen Göklenler'e aksakal tayin edilmesidir. Bundan sonraki süreçte de Sayın Hanî Türkmenleriyle mücadelede Feridun Han'ın yanında görev almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla kendisine gösterilen lütuf ve ikrama rağmen Tevekkül Han yeniden isyan bayrağını kaldırmıştır. Böylece on dördüncü

Kendi sözüne ve sayısız affına (rağmen)
Delikten yılan çıkarabilirdi
Bistamî, *age.*, s. 85.

به قول خوش و بخشش بی شمار
توان کرد بیرون ز سوراخ، مار

111 Bistamî, *age.*, s. 86-87.

112 Bistamî, *age.*, s. 88.

Türkmen seferi Tevekkül Han-ı Giraylı ve ona tabi Göklenler'e karşı gerçekleştirilmiştir. Bistamî, Tevekkül Han için *tuzu haram* (آن حرام نمک)¹¹³ sıfatını kullanmış ve bu davranışının yaşadığı coğrafyanın düşmanlık ve haydutluk ile yoğrulmuş toprağı ve suyundan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Bu isyan dolayısıyla öncü birlikler Kızılca yurduna ilerlemişlerdir¹¹⁴. Feridun Han'ın da destek kuvvet olarak arkadan geleceğini öğrenen Göklenler on beylerini Esterâbâd valisini karşılaması için Sedd-i İskender civarına göndermişlerdir. Feridun Han'ın huzuruna çıkıp af dileyen on beyler Safevî Devleti'nin idaresini kabul ettiklerini bildirmişlerdir¹¹⁵. Ancak Feridun Han bu tabiiyeti kabul etmemiş olmalı ki Safevî birlikleri Kızılca kalesini kuşatma altına almış ve surları top atışlarıyla delik deşik etmişlerdir. Kızılca kuşatması neticesinde yaklaşık 850 Göklen'in başı kesilmiş çok sayıda ganimet ve esir ele geçirilmiştir¹¹⁶.

Safevîler'in Türkmenlerle mücadelede başvurduğu yöntemlerden bir diğeri Türkmenlerin yabancı olduğu bölgelere iskânıdır. Bir vakitler Alimengi Hançer Sultan'a bağlı Türkmen boyu (ایل علیمنگی خنجر سلطان) çıkardıkları isyanlar nedeniyle devlet eliyle Mâzenderan'a iskân edilmişlerdir. Ancak iskândan memnun kalmayanlar karara karşı çıkıp bölgeyi terk etmişlerdir. Bu gelişme üzerine Şah Abbas'ın emriyle Kullar Ağası Rıdvan Bey isyana müdahale etmiştir. Dolayısıyla Safevîler'in on yedinci seferi Celayir bölgesine yerleşen Alimengi boyuna tertip edilmiştir. Bölgeye ulaşan Safevî birlikleri Türkmenlerin tamamını öldürmüştür¹¹⁷.

113 Bistamî, *age.*, s. 137.

114 Bistamî, *age.*, s. 138.

115 Bistamî, *age.*, s. 139-140.

116 Bistamî, *age.*, s. 140-143.

117 Bistamî boy halkının Safevî askerlerinin kılıcından kurtulamadığını söyleyerek Alimengi Türkmenlerinin tamamının öldürüldüğünü ima etmiştir. Bistamî, *age.*, s. 153-155.

Sonuç

Safevî Devleti, Şah I. Abbas'ın saltanatıyla birlikte büyük değişimler yaşamıştır. Siyasi, idari ve askeri alanlarda kendini gösteren bu dönüşüm Hazar Denizi'nin güney doğusunda yaşayan Sayın Hanî Türkmenlerini de etkilemiştir. Şah Abbas tahta çıktığı andan itibaren Esterâbâd bölgesinin ve burada yaşayan halkın, devlet için ifade ettiği önemin farkındadır. Safevî hâkimiyetinin Horasan'ın kuzeyinde devamlılık göstermesi ve Safevî aleyhine şekillenecek Türkmen-Özbek yakınlaşmasını engellemenin en iyi yolu Esterâbâd vilayetinde istikrarlı bir yönetim kurmaktır. Şah Abbas bu ortamı sağlamak için önce yereldeki Türkmen beylerden istifade etmiştir. Yerel hâkimler uygulaması Türkmenlerin kendi arasında yaşadığı güvensizlikler ve seçilen yöneticinin Siyâh-puşân davasına ihanet ettiği algısı nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine gulâm sistemine geçmiş ve bölgeyi itimat ettiği Çerkes idarecilerin yönetimine bırakmıştır. Bu sistem de Feridun Han örneğinde olduğu gibi askeri müdahalelerin dışında bir başarı ortaya koyamamıştır.

Feridun Han, beylerbeyi olarak atanmasından ölüm yılına kadar sürekli küçük küçük büyüklü Türkmen isyanlarını bastırmakla meşgul olmuştur. Safevîler düzenledikleri her seferle direniş bastırmışlar fakat bu durum yeni isyanların ortaya çıkmasını engellememiştir. Kimi zaman çözüm Türkmen beylerin kızlarıyla yapılan evliliklerde aranmıştır. Kurulan ailevi bağların tarafları dostane ilişkilere sürüklemesi en azından Türkmenlerin yağma ve saldırılarına engel olması arzulanmıştır. Ancak bu taktiksel yaklaşım da sonuç vermemiştir. Çünkü Safevî yönetimi bölge halkının şikâyetlerine ve isyanlarına kalıcı çözümler bulmak yerine bölgede askeri güce dayalı otorite tesis etmekle meşgul olmuştur. Feridun Han son yıllarında halkın geçim sıkıntılarına kulak veren, onlara yeni iş sahaları oluşturan, gayri resmi alınan vergi ve hediye uygulamasını reddedip halkın ekonomik yönden kalkınması için fırsatlar yaratan bir yönetici portresi çizmeye çalışmıştır. Anlaşıldığı üzere bu girişimler de yetersiz kalmış ve tüm Türkmenlere aynı oranda imkânlar sağlanamamıştır. Bu bağlamda Esterâbâd merkezi ile Bistam şehri Feridun Han'ın ekonomik destek politikasından en fazla istifade eden yerler olmuştur.

Feridun Han'ın Sayın Hanîler ile mücadelesini tüm ayrıntılarıyla ele alan Bistamî, Hanın Türkmenlere karşı toplamda yirmi fetih gerçekleştirdiğinden söz etmişse de yapılan incelemede taraflar arasındaki müzakere süreçlerinin, sulh ya da ittifak arayışlarının da Safevîler'in fetih hamlesi olarak not edildiği görülmüştür. Bu seferler yoğun olarak Göklen ve Oklu Türkmenleri üzerine gerçekleştirilmiş, Salur,

Eymür, Giraylı ve diğer küçük gruplar da Safevî askeri müdahalelerine maruz kalmışlardır. Müellif Safevî –Sayın Hanî Türkmen savaşlarında açık bir şekilde taraf olmuş, Feridun Han'ın amacını tüm Deşt-i Gürgen bölgesi Türkmenlerine refah, adalet ve huzur sağlamak şeklinde ifade etmiştir.

Safevî ordusunun Türkmenler karşısında zafer sahibi olduğuna, onlardan çok sayıda kişiyi öldürdüğüne, hayatta kalanları esir edip mallarına el koyduğuna değinen Bistamî her seferden sonra Türkmenlerin insan kaybını küsurathı sayılarla ifade ederken Safevîler'in kayıplarından hiç bahsetmemiştir. Yazarın bu tavrı Safevîler'in Türkmenler üzerindeki üstünlüğünü gözler önüne serme niyetinden kaynaklanmaktadır. Her savaşın korkunç bilançosu ise Türkmenlerin şikâyet ettiği sefalet hallerine son vermekten öte onların yaşam haklarının gasp edildiğine delildir. Öldürülen her bir Türkmen kellesinin mızrağa takılarak şehirlerde sergilenmesi de Safevîler'in bölgede oluşturduğu baskı ve korku halinin uzun yıllar belleklerden silinmemesine yol açmıştır. Dolayısıyla yeni Safevî valisinin adalet, merhamet ve hizmet sözleriyle yola çıkıp bağışlayıcılıktan uzak bir yönetim sergilediği ortadadır.

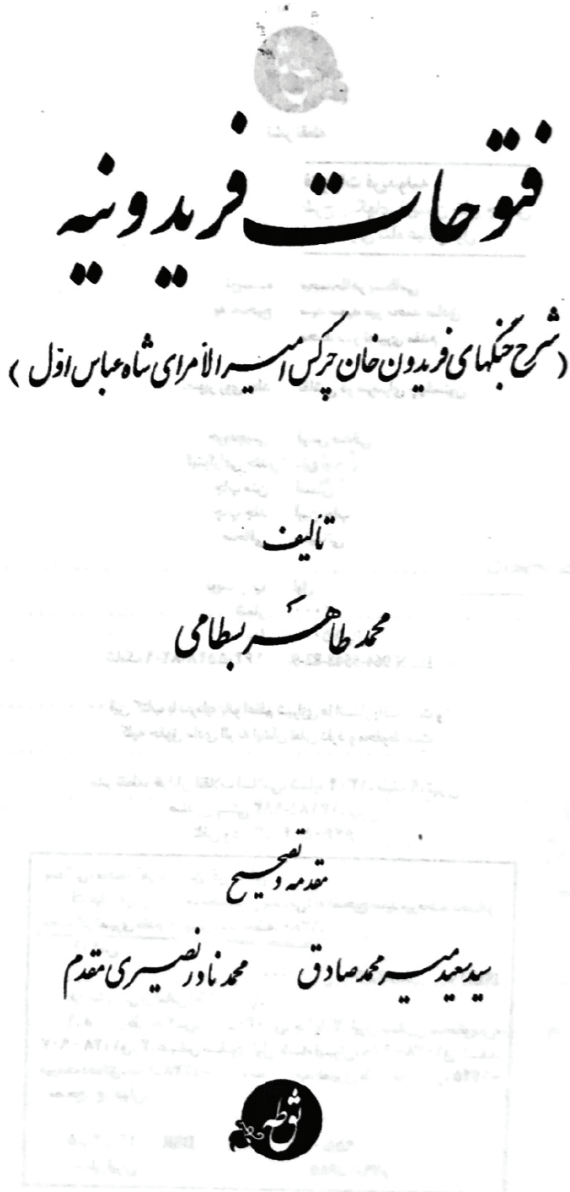
Genel itibarıyla Safevî vakanüvislerinin görmezden geldiği Sayın Hanî Türkmenlerinin Münşî ve Bistamî tarafından dinsizlik, hırsızlık ve açgözlülükle itham edilerek her fırsatta aşağılanmaları, onların devlet otoritesine karşı çıkmaları ve devletin kurucu unsuru Kızılbaş valilere karşı sert tutum takınmalarının yanı sıra Sünnî kimliklerinden de kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Sayın Hanîler'in mezhep değişikliğine sonuna kadar direndikleri ortadadır.

KAYNAKLAR

- Abisaab, Rula Jurdi, “Peasant Uprisings in Astarabad: the Siyâh Pûshân (wearers of black), the Sayyids, and the Safavid State”, *Iranian Studies*, 49/3, pp. 471-492.
- Afşar-fer, Nasır, “Niğâhî be Kitâb-ı Fütuhât-ı Feriduniyye”, *Ayne-i Mirâs*, Devre-i Cedid III/2, Tahran 1384.
- Bellan, Lucien Louis, *Zendegî-i Şah Abbas*, tercüme Dr. Veliullah-ı Şâdân, İntişârât-ı Esatir, 1375.
- Bir Şû/Katolik Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., Ankara 2014.
- Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill press, Leiden 2003.
- Çınar, Gülay Karadağ, *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Yayınlanmamış Dr. Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2011.
- Çınar, Gülay Karadağ, “Esterâbâd'da Safevî Hâkimiyetini Tehdit Eden Unsurlar: Siyâh-Puşân ve Sayın Hanî Türkmenleri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8/23, 2020, s. 108-132.
- El-Zuveyni, Mahbub, “Siyâh-pûşân, şûreşiyân nâ-şenâhte-i asr-ı Safevî” *Kütâb-ı Mâht-ı Târîh ve Coğrafya*, Şomara 70-71, Şehriyor 1382, s. 50-54.
- Felsefi, Nasrullah, *Zendegânî Şah Abbas-ı Evvel*, C I-III, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1375.
- Güner, Ahmet, “Kâbûs b. Veşmgîr”, *DİA*, C 24, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2001, s. 43-44.
- Haneda, M. “Army iii.Safavid Period”, *Encyclopaedia Iranica*, II/5 pp. 503-506, <http://www.iranicaonline.org/articles/army-iii> (ET: 14.06.2020).
- İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C II-III, haz. M. İ. Rıdvânî, İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb, Tahran 1377.
- İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî*, III. Cilt 1-2-3. Kısımlar, çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK yay., Ankara 2019.
- İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yı Abbâsî II. Cilt-1. Kitap 1-2-3. Kısımlar*, çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK yay., Ankara 2019.
- İşraki, İhsan, “Çeşm-i Endâzî be Türkmânân-ı Esterâbâd der Asr-ı Safevî” *Ferheng*,

Şomara 43, Payız 1381, s. 21-32.

- Lockhart, Laurence, “Safevi Döneminde İran Ordusu”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı II/2, çev. İlker Külbilge, 2016.
- Mirza Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî (Abbasnâme)*, Tashih: Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, İntişârât-ı Pejuheşgâh-ı Ulûm-ı İnsânî ve Mutâla‘ât-ı Ferhengî, Tahran 1383.
- Molla Celaeddin Muhammed Müneccim Yezdî, *Târîh-i Abbâsî yâ Râznâme-i Molla Celal*, Be Kûşeş: Seyfullah Vahidniya, İntişârât-ı Vâhid, 1366.
- Muhammed Tahir Bistamî, *Fütûhât-ı Feriduniyye (Şerh-i Cenkhâ-yı Feridun Han-ı Çerkes Emirü'l-Umerâ-yı Şah Abbas-ı Evvel)*, Mukaddime ve Tashih: Seyyid Said Mir Muhammed Sadık-Muhammed Nadir Nasırî-yi Mukaddem, Neşr-i Nokte, Tahran 1380.
- Reid, James J., “Rebellion and Social Change in Astarabad, 1537-1744”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 13/No.1, 1981, pp. 35-53.
- Reid, James J. “Esterabad’da İsyân ve Sosyal Değişim (1537-1744)” *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge yay., İstanbul 2019.
- Roemer, H.R., “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran*, Volume 6, Ed. Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge University press, England 2006.
- Savory, R. M., “Allahverdi Khan (1)” *Encyclopaedia Iranica*, I/8, pp. 891-892, <http://www.iranicaonline.org/articles/allahverdi-khan-d-1>, (ET: 14.06.2020).
- Tapper, Richard, *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahvenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- Tuğluca, Murat - Ülkü Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Savaş Esirlerinin İadesi: 1736 Osmanlı-İran Anlaşması’na Göre Acem Esirlerin Teslimi Meselesi”, *Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi*, Ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd., Mahya Yay., İstanbul 2016, s. 57-73.
- Veli Kulu bin Davud Kulu Şamlu, *Kıyasu’l-Hâkâmî*, C I, haz. Seyid Hasan Sadat Nasırî, Tahran 1371.
- Veliyeva, Zülfiye, *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü’l-Mülük’e Göre)*, Yayımlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Ek 2: *Fütühât-ı Feriduniyye*'nin Kapak Sayfası.

Did Andreas Vesalius's *De Humani Corporis Fabrica* and/or Juan Valverde's *Historia De La Composicion Del Cuerpo Humano* Really Influence the Anatomy Knowledge in the Ottoman Empire?
A Preliminary Study on Shams al-Dīn 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān**

Ahmet Aciduman** - Çağatay Aşkit*** - Gözde Aciduman****

Abstract

Aim of this study was to determine whether Vesalius and Valverde influenced Shams al-Dīn 'Itāqī considering the figures and several statements in *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*. The statements and figures in illustrated copies of 'Itāqī's book were examined and compared to those in Galen's, Avicenna's, Vesalius's, and Valverde's works, then the findings were evaluated. 'Itāqī's book contains some figures only from Vesalius and/or Valverde's works, but there is no new explanation related to issues such as the mandible, the sacrum, the rete mirabile, and the uterus. The Latin edition of Valverde's book published in 1607 was probably the source of the Western-originated illustrations in the manuscript Hüsrev Paşa, Nr. 464 and of all the Western-based illustrations, except for the female figure in the manuscript of Istanbul University, Turkish Manuscripts, TY 2662. Spanish and/or Italian and/or Latin (1589) editions of Valverde's book were the sources of most of the Western-originated illustrations, except the human skeleton figure in the manuscript of Prof. Uzluk's personal collection. The information given by the works of Vesalius and Valverde

* This article is based on an oral presentation at the 44th Congress of the International Society for the History of Medicine "The Great Silk Road & Medicine", held in Tbilisi, Georgia, September 10th-14th, 2014. DOI: 10.37879/belleten.2021.545

** Prof., Department of History of Medicine and Ethics, Faculty of Medicine, Ankara University, Ankara/TURKEY, aciduman@medicine.ankara.edu.tr ORCID: 0000-0003-2021-4471

*** Assoc. Prof., Department of Ancient Languages and Cultures, Sub-Department of Latin Language and Literature, Faculty of Languages, History and Geography, Ankara University, Ankara/TURKEY, cagatayaskit@yahoo.com ORCID: 0000-0001-6357-320X

**** M.D., Department of Public Health, Faculty of Medicine, Hacettepe University, Ankara/TURKEY, acidumangozde@gmail.com ORCID: 0000-0003-2980-1138

Application date of article: 28.08.2020 - Approval date of article: 05.04.2021

has not influenced the explanations of 'Itāqī. 'Itāqī wrote his book according to the classical anatomical knowledge in the Islamic world of his era and he added Eastern- and Western-originated figures to his book to support/strengthen his statements. Or 'Itāqī work *Tasrīh al-Abdān* originally contained no illustrations. However, later, scribes/copiers added Eastern- and Western-originated anatomical figures to the book to support/strengthen statements at different times.

Keywords: Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tasrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Feylesūfān*, Andreas Vesalius, Juan Valverde, Anatomy, History of medicine.

Andreas Vesalius'un *De Humani Corporis Fabrica*'sı ve/veya Juan Valverde'nin *Historia De La Composicion Del Cuerpo Humano*'su Osmanlı İmparatorluğu'nda Anatomi Bilgisini Gerçekten Etkiledi mi? Şemsü'd-dīn 'Itāqī'nin *Teşrihü'l-Ebdān*'ı Üzerine Bir Ön Çalışma

Öz

Bu çalışmanın amacı *Teşrihü'l-Ebdān ve Tercemān-ı Kibāle-i Feylesūfān*'da yer alan şekilleri ve bazı açıklamaları göz önüne alarak Vesalius ve Valverde'nin Şemsü'd-dīn 'Itāqī'yi etkileyip etkilemediğini belirlemektir. 'Itāqī'nin kitabının resimli nüshalarının açıklamaları ve şekilleri incelenmiş ve Galenus'un, İbn Sina'nın, Vesalius'un ve Valverde'nin eserleriyle karşılaştırılmış, sonra bulgular değerlendirilmiştir. 'Itāqī'nin kitabı Vesalius ve/veya Valverde'nin eserlerinden yalnızca bazı şekilleri içermekte, fakat mandibula, sakrum, rete mirabile ve uterus gibi konularda yeni bir açıklama bulunmamaktadır. Valverde'nin 1607 tarihinde yayımlanmış Latince baskısı, Hüsrev Paşa, Nr. 464 yazmasındaki ve kadın figürü dışında, İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, TY 2662 yazmasındaki bütün Batı kaynaklı şekillerin olası kaynağıdır. Valverde'nin kitabının İspanyolca ve/veya İtalyanca ve/veya Latince (1589) baskıları Prof. Uzluk'un kişisel koleksiyonundaki yazmada yer alan, insan iskeleti şekli dışında, pek çok Batı kaynaklı çizimlerin kaynağıdır. Vesalius ve Valverde'nin eserlerinde verilen bilgiler 'Itāqī'nin açıklamalarını etkilememiştir. 'Itāqī kitabını kendi dönemindeki İslam dünyasının klasik anatomi bilgisine göre yazmış ve açıklamalarını desteklemek/güçlendirmek için kitabına Doğu ve Batı kaynaklı şekiller eklemiştir ya da 'Itāqī'nin eseri başlangıçta çizimler içermemekle birlikte, daha sonra, istinsah edenler Doğu ve Batı kaynaklı anatomik şekilleri açıklamaları desteklemek/güçlendirmek için değişik zamanlarda kitaba ilave etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şemsü'd-dīn 'Itāqī, *Teşrihü'l-Ebdān ve Tercemān-ı Kibāle-i Feylesūfān*, Andreas Vesalius, Juan Valverde, Anatomi, Tıp tarihi.

Introduction

Bīmāristāns and *madrassas* were establishments where medical education was done in Islamic countries during medieval times. Either a section was opened in a *madrassa* or a separate *madrassa* was built for medical education. Based on this tradition, the Turks also established foundations for medical education. Physicians were educated in *bīmāristans/dār al-shifās* and *madrassas* during the Seljukid and Ottoman Era¹.

Nidhāmī Arūḏī's *Chahār Maqāla* contained valuable information regarding the sources of medical education in the Seljuk Empire during the 12th century AD². It also classified the medical works for students, from beginner to advanced. Here is an interesting statement related to Avicenna's *Canon of Medicine*: "If he [the physician] desires to be independent of other works, he may content himself with the *Qánún*³." As a matter of fact, the *Canon of Medicine* was one of the main sources of medical education both in the Eastern and the Western world⁴, and it was also a source of inspiration for medical works written after⁵.

During the Turkish history of Anatolia, particular attention was paid to the study of anatomy which was regarded as the *sine qua non* for medical education. Şehsuvaroğlu, a well-known Turkish historian of medicine, classified the history of the study of anatomy into four phases in his article related to the study of anatomy in Turkey. He named the first phase the "*madrassa period*," which was between the years 1205 and 1816 AD. The *Canon of Medicine* written in Arabic was the main source used for medical education during this period⁶. However, there

- 1 Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, 1. Baskı, Sade Matbaa, İzmir 2003, pp. 177, 231, 268, 272.
- 2 Nidhāmī-i-'Arūḏī-i-Samarqandī, *The Chahār Maqāla ("Four Discourses")*, Translated into English by Edward G. Browne, [Reprinted from the Journal of the Royal Asiatic Society, July and October, 1899], Luzac & Co., London 1900.
- 3 Nidhāmī-i-'Arūḏī-i-Samarqandī, *ibid.*, p. 110.
- 4 Bayat, *ibid.*, p. 190.
- 5 F. Nafiz Uzluk, "İbni Sina Eşşeyhürreis", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1937, p. 2; Aslan Terzioğlu, "İbn Sînâ'nın Tabâbeti ve Avrupa'ya Tesirleri", Aydın Sayılı (ed.), *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, pp. 52-53; Esin Kâhya, "İbn Sînâ'nın Anatomisinin Osmanlı Hekimleri Üzerindeki Etkisi", *Bilim Tarihi*, 15 (1993), pp. 3-6; Esin Kâhya, "One of the Samples of the Influences of Avicenna on the Ottoman Medicine, Shams al-Din Itaqi", *Belleten*, LXIV/239 (2000), pp. 63-68.
- 6 Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Bizde Anatomi Öğretimine Dair," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/1 (1952), pp. 365-367.

also emerged some Turkish medical books with anatomy sections⁷ and also books written solely on anatomy⁸. The *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, an illustrated anatomy book written by Shams al-Dīn 'Itāqī, was one of the latter⁹.

Shams al-Dīn 'Itāqī and *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*

Shams al-Dīn 'Itāqī was born in Shirwan (c. 1570 AD). He studied medicine, mathematics, logic, astronomy, canonical jurisprudence of Islam, and Hadith for twenty years¹⁰. He was also a poet and 'Itāqī was his pen name¹¹. He left his country because of conflicts and stayed abroad for a while, after which he came to İstanbul¹², where Alī Efendi and İbrāhīm Efendi introduced him to Grand Vizier Receb Pasha. He was assigned to Mecca city as Shaikh al-Kharam. While in his sixties, he wrote an anatomy book in Turkish, called *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, and dedicated it to the Ottoman Sultan Murad IV (r. 1623–1640 AD)¹³.

Kâhya reported that the book was probably written in 1632¹⁴. There are eight known copies of *Tashrīh al-Abdān* and four of them comprise anatomical illustrations which are one of the most important features of the work¹⁵. Some of these

7 Hayrū'd-Dīn ibn Elhāc Bāyezīd bin 'Ömer Şāh, *Kitābu Hulāṣati't-Tıbb*, AÜTF Deontoloji AD Kütüphanesi, Nr. 15402/a, 1088/[1677-8], pp. 8-16; Ahmet Aciduman ve Önder İlgili, "Hekim Hayreddin'in "Hulāṣati't-Tıbb" Adlı Eserinde "Tıbbi Deontoloji" ve "Nöroanatomi" ile ilgili Bölümler", *Sinir Sistemi Cerrahisi Derg.*, II/1 (2009), p. 46; Abdülvehhāb bin Yūsuf ibn-i Ahmed el-Mārdānī, *Kitābu'l-Müntehab fī't-Tıbb (823/1420)*, İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleşirme-Tıpkıbasım. Hazırlayan: Ali Haydar Bayat, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2005, pp. 52-72, 362-378; Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübārizē*, Metin-Sözlük, Hazırlayan: Binnur Erdağı Doğuer, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, pp. 33-49.

8 A. Süheyl [Ünver], "Üç Asırlık Resimli Bir Teşrih Kitabımız "Risalei Tarihi Ebdan" Şirvanlı Şemsettin (İtaki) 1622-1648", *Tedavi Notları IX/7* (1934), pp. 189-193; Şehsuvaroğlu, *ibid.*, 367-368; Esin Kâhya, "Şemseddin-i İtākī'nin Anatomi Kitabı", *Araştırma*, VIII (1970), pp. 171-186.

9 Esin Kâhya, *Şemseddin-i İtākī'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.

10 Esin Kâhya, *Şemseddin-i İtākī'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 1.

11 [Ünver], *ibid.*, p. 189.

12 [Ünver], *ibid.*, p. 190.

13 [Ünver], *ibid.*, p. 190; Kâhya, *Şemseddin-i İtākī'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 2.

14 Kâhya, *Şemseddin-i İtākī'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 3.

15 Kâhya, *Şemseddin-i İtākī'nin Resimli Anatomi Kitabı*, pp. 2-6; Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi (History of the Literature of Medical Sciences During the Ottoman Period)*, 1. Cilt, Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat, Kültür Araştırma Merkezi (IRCI-

illustrations look like those of *Tashrīh al-Abdān min al-Tibb* written by Maṣṣūr b. Muḥammad b. Aḥmad (Figure 1)¹⁶, while others were copied from Andreas Vesalius's *De humani corporis fabrica*¹⁷ and/or Juan Valverde de Amusco's *Historia de la composicion del cuerpo humano*¹⁸. Kâhya stated that the last set of illustrations was drawn by the author himself (Figure 2)¹⁹.

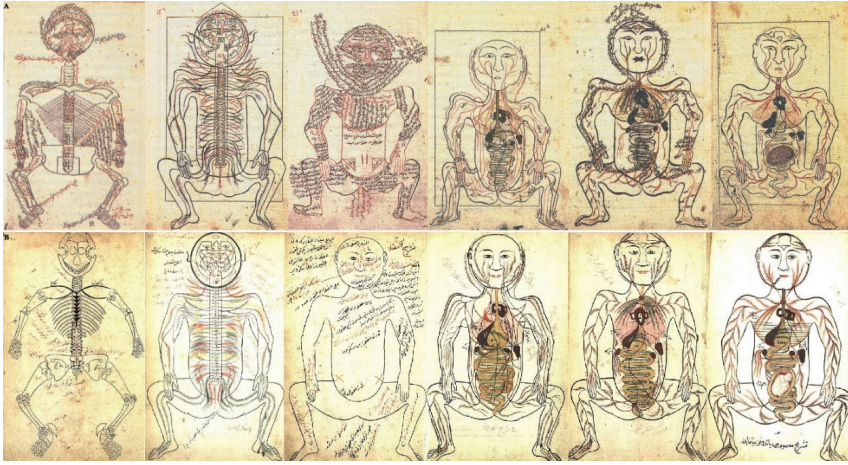

Figure 1. Comparison of the similar figures in Maṣṣūr b. Muḥammad b. Aḥmad's *Tashrīh al-Abdān min al-Tibb* (A) and Shams al-Dīn 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (B).

CA), İstanbul 2008; pp. 304.

- 16 Gül Russell, "The Owl and the Pussy Cat" the Process of Cultural Transmission in Anatomical Illustration", Ekmeleddin İhsanoğlu (ed). *Transfer of modern Science & Technology to the Muslim World. Proceedings of the International Symposium On "Modern Sciences and the Muslim World". Science and Technology Transfer From the West to the Muslim World From the Renaissance to the Beginning of the XXth Century (Istanbul 2-4 September 1987)*. The Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul 1992, p. 191; Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 7; Miri Shefer-Mossenson, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*. State University of New York Press, Albany 2009, pp. 48-49; İlhan Bahşi and Aysel Bahşi, "Teşrîh-ül Ebdan ve Tercümâm Kibale-i Feylesüfan": the First Illustrated Anatomy Handwritten Textbook in Ottoman-Turkish Medicine", *Surgical and Radiologic Anatomy*, XLI/10 (2019), p. 1142.
- 17 Russell, *ibid.*, p. 191; Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 7; Shefer-Mossenson, *ibid.*, p. 49; Dániel Margócsy, Márk Somos, Stephen N. Joffe, "Vesalius' *Fabrica*: A Report on the Worldwide Census of the 1543 and 1555 Editions", *Soc Hist Med*, XXX (2017), pp. 203; Bahşi and Bahşi, *ibid.*, p. 1142.
- 18 Russell, *ibid.*, p. 191; Shefer-Mossenson, *ibid.*, p. 49; Bahşi and Bahşi, *ibid.*, p. 1142.
- 19 Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 7.

Another feature of the work is that Shams al-Dīn 'Itāqī wrote it purely on anatomy, which was rare in the Medieval Islamic world and in the Ottoman Empire. Anatomy was usually considered a section in general medical works²⁰.

The last feature of the work was that it was written in Turkish, and consequently, it contained anatomical terms in Turkish alongside the Arabic and Persian ones²¹. This makes *Tashrīh al-Abdān* important to the history of Turkish medicine, considering the fact that Arabic was the scientific language of the Medieval Islamic world.

The main purpose of our study was to determine whether Andreas Vesalius and Juan Valverde de Amusco, together with their works, influenced Shams al-Dīn 'Itāqī considering the figures and several statements in *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*.

Figure 2. Some of the figures that are claimed to have been drawn by Shams al-Dīn 'Itāqī in *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey).

Material and Method

In this study, four illustrated copies of *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān* of Shams al-Dīn 'Itāqī were examined among them were copies of the İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Hüsrev Paşa Collection, Nr. 464 used regarding both their content and the figures²² they contain originating from the West. Besides, the copy of İstanbul University Rare Works Library, Turkish Manuscripts, TY 2662²³ and the black & white photo prints, which are in the Library of History

20 Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, pp. 6-7.

21 [Ünver], *ibid.*, p. 193; Şehsüvaroğlu, *ibid.*, 367; Kâhya, *Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, p. 6.

22 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Hüsrev Paşa Collection, Nr. 464, ff. 1v, 30r, 31r, 32r, 41r, 44r, 46v, 47r-v, 48v, 49r-v, 50r-v, 51r-v, 52v, 60r, 73v, 74r, 84v, 108r, 118r, 122v, 123r.

23 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, İstanbul University Rare

of Medicine Department, Faculty of Medicine, Ankara University, of the copy of Prof. Uzluk's personal collection²⁴ were also analyzed with respect to their figures originating from the West (Figure 3). The copy of the İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Bağdatlı Vehbi Collection, Nr. 1476 was excluded from the study due to its shortage in these figures. During this study, Galen's works²⁵, *al-Qānūn fī al-Ṭibb* of Avicenna²⁶, *De humani corporis fabrica* of Andreas Vesalius²⁷, and *Historia de la composicion del cuerpo humano* of Juan Valverde de Amusco²⁸ with its Italian²⁹ and Latin editions³⁰, were also used. The statements and figures in *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān* were compared to those in Galen's works, *al-Qānūn fī al-Ṭibb*, *De humani corporis fabrica* and *Historia de la composicion del cuerpo humano* and the findings were evaluated.

Works Library, Turkish Manuscripts, TY 2662, ff. 1v, 16r, 19r-v, 23r, 25v, 60v, 66r, 69r.

- 24 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, Ankara University, Institute of History of Medicine (B&W Photo prints).
- 25 Galen, *On the Natural Faculties*, with An English Translation by Arthur John Brock, William Heinemann, London, Putnam's Sons, New York 1916; Charles Singer, "Galen's Elementary Course on Bones", *Proceedings of the Royal Society of Medicine* XXXV/11, pp. 767-776; Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body, De Usu Partium*, Translated from the Greek with an Introduction and Commentary by Margaret Tallmadge May, I-II, Cornell University Press, Ithaca, New York 1968.
- 26 Abū 'Alī Ibn Sīnā, *Al-Qānūn fī al-Ṭibb*, Vol. II, al-Maṭba'at al-'Āmirā, [Būlāq] 1294/[1877]; Mazhar H. Shah, *The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine*, Naveed Clinic, Karachi, Pakistan 1966; Avicenna (Abū 'Alī al-Ḥusayn ibn 'Abd Allāh ibn Sīnā), *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-ṭibb)*, Adapted by Laleh Bakhtiar from Translations of Volume I by O. Cameron Gruner and Mazhar H. Shah Correlated with the Arabic by Jay R. Crook with Notes by O. Cameron Gruner. Series Editor Sayyed Hossein Nasr. Great Books of the Islamic World, Inc. 1999.
- 27 Andreas Vesalius, *De Humani corporis fabrica libri septem*. Per Ioannem Oporinum, Basileae 1555; J. B. deC. M. Saunders and Charles D. O'Malley (eds.), *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, With Annotations and Translations, A Discussion of the Plates and Their Background, Authorship and Influence, and A Biographical Sketch of Vesalius by J. B. deC. M. Saunders and Charles D. O'Malley. Second Printing. The World Publishing Company, Cleveland and New York 1950.
- 28 Ioan de Valverde, *Historia de la composicion del cuerpo humano*, Impresa por Antonio Salamanca, y Antonio Lafreerij, En Roma 1556.
- 29 Giouan Valverde, *Anatomia del corpo humano & da luy con molte figure di rame, et eruditi discorsi in luce mandata*, In Roma Per Ant. Salamanca, et Antonio Lafreerij, 1559.
- 30 Ioanne Valverde, *Anatome corporis humani*, Nunc primum a Michaele Columbo latine reddita, et additis nouis aliquot tabulis exornata, Studio et industria Invtarvm, Venetiis 1589; Ioanne Valverde, *Anatome corporis humani*, Nunc primum a Michaele Colúbo latine reddita, et additis nouis aliquot tabulis exornata, Studio et industria Invtarvm, Venetiis 1607.

Figure 3. Figures originating from the West in copies of *Tashrīḥ al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylaşūfān* in the İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Hüsrev Paşa Collection, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (A), İstanbul University Turkish Manuscripts, TY 2662 (Courtesy of İstanbul University Rare Works Library, İstanbul, Turkey) (B) and Prof. Uzluk’s personal collection (Courtesy of Department of History of Medicine and Ethics, Faculty of Medicine, Ankara University, Ankara, Turkey) (C).

Results

The Mandible

We see that although Shams al-Dīn ‘Itāqī copied the figure of the mandible from Andreas Vesalius and/or Juan Valverde, in explaining this figure he repeated classical anatomical knowledge inherited from Galen³¹ and Avicenna³², by indicating that the mandible consists of two bones³³. One of the earliest objections to Galen’s authority is seen in Abd al-Laṭīf al-Baghdādī’s (1162–1231 AD) *Kitāb al-‘Ifāda wa l-‘Itibār* in which he wrote that the mandible is a single bone³⁴. Andreas Vesali-

31 Singer, *ibid.*, p. 771.

32 Avicenna, *ibid.*, p. 62.

33 Shams al-Dīn ‘Itāqī, *Tashrīḥ al-Abdān, Hüsrev Paşa Collection 464*, f. 25v; Al-‘Itāqī, *The Treatise on Anatomy of Human Body and Interpretation of Philosophers*, Esin Kahya (ed), National Hijra Council, Islamabad 1410/1990, p. 44.

34 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Volume II, from Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon, in Two Parts, Part II, Reprinted, Published for the Carnegie Institution of Washington

us also objected to Galen similarly in *De humani corporis fabrica libri septem*³⁵. Juan Valverde’s description of the mandible³⁶ corresponds to that of contemporary anatomical knowledge (Table 1) (Figure 4)³⁷.

Figure 4. Figures showing the mandible from Vesalius’s *De humani corporis fabrica* (A), Valverde’s *Anatomia del corpo humano* (B) and ‘Itāqī’s *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (C).

The Sacrum

‘Itāqī repeated the classical knowledge³⁸ inherited from Galen³⁹ and Avicenna⁴⁰ regarding the number of vertebrae in the sacrum as three. While Vesalius gave the number of vertebrae in the sacrum as six⁴¹, Valverde considered it as six, and sometimes five⁴². ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī wrote that the sacrum [*al-‘ajz*] with the coccyx [*al-‘ajb*] consists generally of a single bone, instead of six in his *Kūtāb al-‘Ifāda wa l-‘Itibār* (Table 2) (Figure 5)⁴³.

by the Williams and Wilkins Company, Baltimore 1962, p. 599; ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, *Rihlat ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī fi Miṣr aw Kitāb al-‘Ifādat wa al-‘Itibār fi l-‘Umūr al-Mushahadat wa al-Ḥawādīth al-Mu‘āyanat bi-‘Arḍ Miṣr*. Tab‘at al-Thāniya [The Second Edition]. Al-Shaikh AA (ed). Hay‘at al-Miṣriyyat al-‘Amat li-l-Kitāb 1998, pp. 149-150; Rabie E. Abdel-Halim, “Experimental medicine 1000 years ago”, *Urology Annals*, III/2 (2011), p. 59.

35 Vesalius, *ibid.*, p. 54.

36 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, f. 8r.

37 Peter L. Williams and Mary Dyson (eds.), *Gray’s Anatomy*, Thirty-Seventh Edition, ELBS Edition First Published 1992, Reprinted, ELBS with Churchill Livingstone, Edinburgh 1992, pp. 367, 369.

38 Shams al-Dīn ‘Itāqī, *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa Collection 464, f. 29r; Al-‘Itāqī, *ibid.*, p. 47.

39 Singer, *ibid.*, p. 772.

40 Avicenna, *ibid.*, p. 70.

41 Vesalius, *ibid.*, p. 100.

42 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, f. 12r.

43 Sarton, *ibid.*, p. 599; ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, *ibid.*, p. 150.

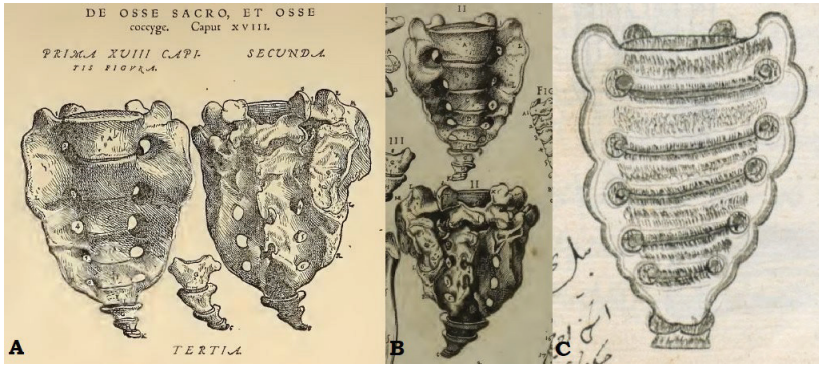

Figure 5. Figures showing the sacrum and coccyx from Vesalius's *De hominis fabrica* (A), Valverde's *Anatomia del corpo humano* (B) and 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*, İstanbul University Turkish Manuscripts, TY 2662 (Courtesy of İstanbul University Rare Works Library, İstanbul, Turkey) (C).

Leonardo da Vinci was the first anatomist who gave the correct number, five⁴⁴. Saunders and Malley's comment on the illustration of the sacral bone, which consists of six vertebrae in *De hominis fabrica*, is really interesting:

"Jacobus Sylvius, Vesalius' teacher in Paris, insisted that the Galenical texts were completely correct with regard to number, hence Vesalius, in order to some extent to accommodate Galen's opinion, grudgingly allowed that by adding the three sacral to the three coccygeal segments of the ape, and assuming that the rest of the coccyx or caudal vertebrae were not ossified, he could harmonize opinion. This was one of the reasons that he selected a six-piece sacrum for the illustration below⁴⁵."

This statement corresponds to 'Abd al-Laṭīf Baghdādī's acceptance of six fused vertebrae [probably three for the sacrum and three for the coccyx] as a single bone, but not clear enough regarding the coccyx.

The Coccyx

'Itāqī description of the coccyx⁴⁶ was the same as Galen's⁴⁷ and Avicenna's⁴⁸. Ve-

44 Charles D. O'Malley and J. B. de C. M. Saunders (eds), *Leonardo da Vinci on the Human Body: the Anatomical, Physiological, and Embryological Drawings of Leonardo da Vinci*. Henry Schuman [1952], p. 42.

45 Saunders and O'Malley (eds), *ibid.*, p. 66.

46 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān*, *Hüsrev Paşa Collection 464*, f. 29v; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 48.

47 Singer, *ibid.*, p. 773.

48 Avicenna, *ibid.*, p. 71.

salius gave the correct number⁴⁹ and Valverde affirmed this number but also wrote a variation comprising three bones (Table 3)⁵⁰. Leonardo da Vinci declared it to be two bones⁵¹.

The Metacarpus & the Phalanges of the Hand

'Itāqī follows⁵² Galen⁵³ and Avicenna⁵⁴ in his description of the number of metacarpal and finger bones. Although Vesalius⁵⁵ and Valverde⁵⁶ made some explanations about whether the number of metacarpal bones is four or five, they also admitted that the metacarpus has four bones, and every finger of the hand consists of three bones. According to modern anatomical knowledge, the number of metacarpal bones is five and the total number of finger bones of the hand is fourteen; two in each thumb, and three in each of the other fingers (Table 4) (Figure 6)⁵⁷.

Figure 6. Figures showing the metacarpus and the phalanges of the hand from Vesalius's *De humani corporis fabrica* (A), Valverde's *Anatomia del corpo humano* (B) and 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (C).

The Metatarsus & the Phalanges of the Foot

Regarding the number of the metatarsal bones and the bones of the toes, there

49 Vesalius, *ibid.*, p. 100.

50 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, f. 12v.

51 O'Malley and Saunders (eds.), *ibid.*, p. 42.

52 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa Collection 464, f. 35r-v; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 51.

53 Singer, *ibid.*, p. 774.

54 Avicenna, *ibid.*, pp. 77-78.

55 Vesalius, *ibid.*, pp. 146, 149.

56 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, ff. 18v, 19r.

57 Williams and Dyson (eds.), *ibid.*, pp. 418, 420.

is no difference between the information given by Galen⁵⁸, Avicenna⁵⁹, Vesalius⁶⁰, Valverde⁶¹, 'Itāqī⁶², and modern anatomical knowledge (Table 5) (Figure 7)⁶³.

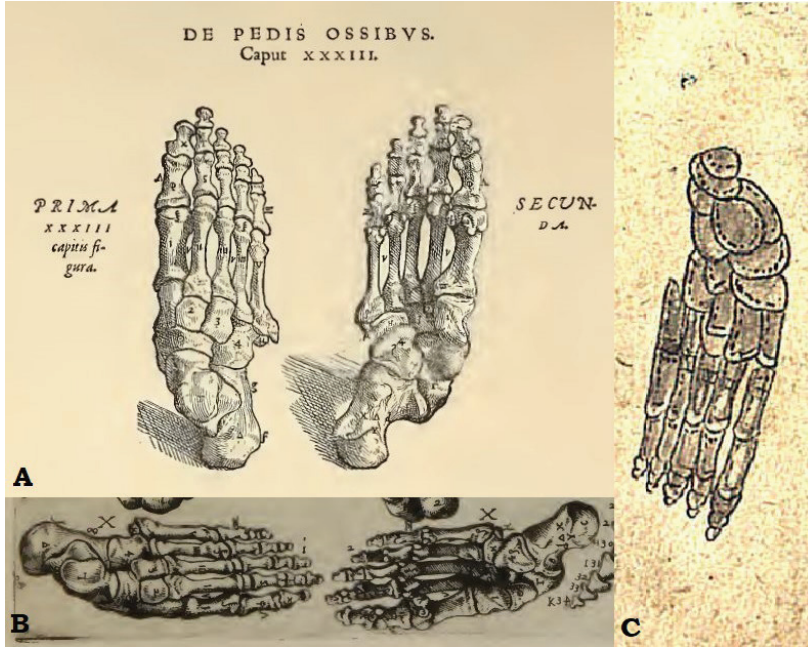

Figure 7. Figures showing the metatarsus and the phalanges of the foot from Vesalius's *De humani corporis fabrica* (A), Valverde's *Anatomia del corpo humano* (B) and 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (C).

The Optic Nerve, the Optic Chiasma, & the Oculomotor Nerve

'Itāqī may have tried to support his explanations on *the optic nerves, the optic chiasma, and the oculomotor nerves* with the figures copied from Vesalius and/or Valverde. However, these figures actually show the cerebral fornix and lateral ventricles. *The*

58 Singer, *ibid.*, p. 775.

59 Avicenna, *ibid.*, p. 82.

60 Vesalius, *ibid.*, pp. 180-181.

61 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, f. 25r.

62 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa Collection 464, ff. 38v; 39r; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 53.

63 Williams and Dyson (eds.), *ibid.*, pp. 454-455.

optic nerves, the optic chiasma, and the oculomotor nerves appear at the base of the brain, and Vesalius’s and Valverde’s works contain figures depicting them. But it seems that ‘Itāqī did not understand the structures correctly as seen in the figures (Figure 8 and 9).

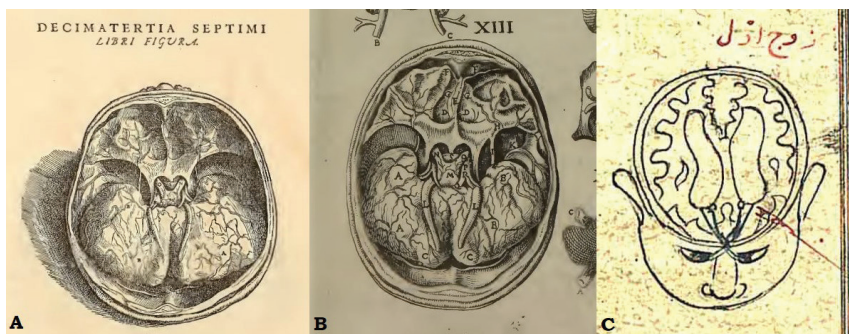

Figure 8. Figures showing the optic nerve and the optic chiasma from Vesalius’s *De humani corporis fabrica* (A), Valverde’s *Anatomia del corpo humano* (B) and ‘Itāqī’s *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (C).

Figure 9. Figures showing the oculomotor nerve from Vesalius’s *De humani corporis fabrica* (A), Valverde’s *Anatomia del corpo humano* (B) and ‘Itāqī’s *Tashrīh al-Abdān*, Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (C).

The Rete Mirabile

Andreas Vesalius⁶⁴ and Juan Valverde⁶⁵ declared that *the rete mirabile* or *the reticular*

⁶⁴ Vesalius, *ibid.*, p. 796.

⁶⁵ Valverde, *Anatomia del corpo humano*, ff. 117r, 131v.

plexus, whose existence was accepted and mentioned by Galen⁶⁶ and Avicenna, was absent in human beings. Unfortunately, 'Itāqī's book does not contain this important finding, though it contains a chapter explaining *the rete mirabile/shabaka dimāgh* (Table 6)⁶⁷.

The Uterus

Vesalius said that though the fundus of the female uterus is bestowed with a single sinus⁶⁸, Galen assigned two sinuses to his uterus, as he often described it as his *De usu partium*⁶⁹. Valverde also asserted that there are not many chambers in the uterus as some believed or found⁷⁰. However, 'Itāqī repeats the information⁷¹ given by Galen and Avicenna⁷² (Table 7).

Discussion

This preliminary study reveals that 'Itāqī reflected classical anatomical knowledge in the Islamic world of his era and Avicenna's *Canon of Medicine* was the main source of his statements in the text. 'Itāqī's book contains some figures only from Vesalius and/or Valverde's works, but there is no new explanation related to issues such as the mandible, the sacrum, the rete mirabile, and the uterus.

On the other hand, 'Itāqī seems to be unaware of 'Abd al-Laṭīf al-Baghdādī's work disclosing the mandible and the sacrum [with coccyx] as single bones. Although he put an explanation on the anatomy of the heart [the heart has two cavities] from Ibn al-Nafīs's (d. 1288 AD) *Sharh al-Tashrīḥ al-Qānūn*, 'Itāqī preferred to give the classical anatomical knowledge on the heart [the heart has three cavities]⁷³ mentioned in the *Canon of Medicine*⁷⁴. Also, considering that Ibn al-Nafīs says there is no passage that appears in the interventricular septum of the heart or

66 Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body*, pp. 430-431.

67 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīḥ al-Abdān, Hüsrev Paşa Collection 464*, ff. 89v-90r; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 89.

68 Vesalius, *ibid.*, p. 666.

69 Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body*, p. 625.

70 Valverde, *Anatomia del corpo humano*, f. 90r.

71 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīḥ al-Abdān, Hüsrev Paşa Collection 464*, f. 121v; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 116.

72 Ibn Sīnā, *ibid.*, p. 556.

73 Shams al-Dīn 'Itāqī, *Tashrīḥ al-Abdān, Hüsrev Paşa Collection 464*, ff. 108v-109r-v; Al-'Itāqī, *ibid.*, p. 105.

74 Ibn Sīnā, *ibid.*, p. 261.

there is no invisible passage as Galen thought⁷⁵ and Vesalius also gives very similar statements⁷⁶, 'Itāqī's explanations referring to Ibn al-Nafis seem to be not in accordance with the statements of Ibn al-Nafis, but are compatible with those of Galen⁷⁷. And as Adivar noted⁷⁸, 'Itāqī's quotation from Ibn al-Nafis disclosed that he unfortunately did not understand Ibn al-Nafis' statements on the pulmonary circulation (Table 8).

Who is 'Itāqī's source for his figures? Andreas Vesalius or Juan Valverde?

Many of the figures that originated from the West in 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān* also appear in Vesalius's *De humani corporis fabrica libri septem* and in Juan Valverde's *Historia de la composicion del cuerpo humano*. The similarities between the figures of Vesalius and of Valverde caused Juan Valverde de Amusco to be accused of plagiarism. However, the figures in Valverde's *Historia* are reverse versions of the ones in Vesalius's book and this is an expected result when someone copies a figure on a plate and then prints it. When Western-originated figures in 'Itāqī's book are compared with those in both *De humani corporis fabrica* and *Historia de la composicion del cuerpo humano*, it is seen that most of them are very similar to those of Vesalius's *De humani corporis fabrica*, except for the cervical vertebral figure and female figure which correspond to *Tab. V del Lib. I* and *Tab. VI del Lib. III* in Valverde's book. On the other hand, the figure of the man displaying body muscles among the figures of 'Itāqī appears only in the Latin edition of Valverde's work (Figure 10). This fact made us raise this question: Which one of these works did Shams al-Dīn 'Itāqī see? Or did Shams al-Dīn 'Itāqī see both of them?

75 Max Meyerhof, "Ibn An-Nafis (XIIIth cent.) and His Theory of the Lesser Circulation", *Isis*, XXIII/1 (1935), p. 117; Sami I. Haddad, Amin A. Khairallah, "A Forgotten Chapter in the History of the Circulation of the Blood", *Annals of Surgery*, CIV/1 (1936), p. 5; Manfred Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, pp. 68-69.

76 Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body*, n. 87, pp. 323-324.

77 Galen, *On the Natural Faculties*, p. 321.

78 A. Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 6. Basım. Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, pp. 129-130.

Figure 10. The figure pages in Vesalius's *De humani corporis fabrica libri septem* (1555) (A), Juan Valverde's *Historia de la composicion del cuerpo humano* (1556) (B), and its Italian (1559) (C) and Latin (1589) (D) editions that are related to the figures originating from the West in 'Itāqī's *Tashriḥ al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*.

All figures, including the figure depicting seven cervical vertebrae, the figure showing body muscles, and the female figure together reveal that the Western-originated figures in 'Itāqī's book are probably related to Valverde's book of Latin edition in 1589. However, this assumption raises another question. The problem is that all the figures in the manuscript Hüsrev Paşa, Nr. 464 are in a reverse position to those in Valverde's book in Latin edition (1589) and in this respect, most of them correspond to those in Vesalius's book except for the three figures mentioned above. If someone draws a figure looking at any object, he/she should draw what he/she sees! In this case, it comes to mind that there should be a copy of Valverde's work that answers all these questions. Our comparisons between the figures of all editions of Vesalius's and Valverde's works have made it clear that the Latin edition of Valverde's book *Anatome Corporis Humani* published in 1607 was the source of the Western-originated illustrations in the manuscript Hüsrev Paşa, Nr. 464 (Figure 11).

Figure 11. 1589 (A) and 1607 (C) Latin editions of Juan Valverde's work entitled *Anatome Corporis Humani* and Hüsrev Paşa Collection, Nr. 464 copy of 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān* (Courtesy of Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, Turkey) (B).

However, while the figures depicting the human skeleton, spine, and cervical vertebrae in the manuscript of Istanbul University, Turkish Manuscripts, TY 2662 are corresponding to those in Hüsrev Paşa, Nr. 464, the female figure in the manuscript of Istanbul University, Turkish Manuscripts, TY 2662 seems to be drawn opposite to that in Hüsrev Paşa, Nr. 464. As such, how do we explain these pictures?

The Latin edition of Valverde's book *Anatome Corporis Humani* published in 1607 probably was the source of all the Western-based illustrations, except for the female figure in the manuscript of Istanbul University, Turkish Manuscripts, TY 2662. This figure was probably copied from any of the Spanish, Italian, or Latin (1589) editions of Valverde's book (Figure 12).

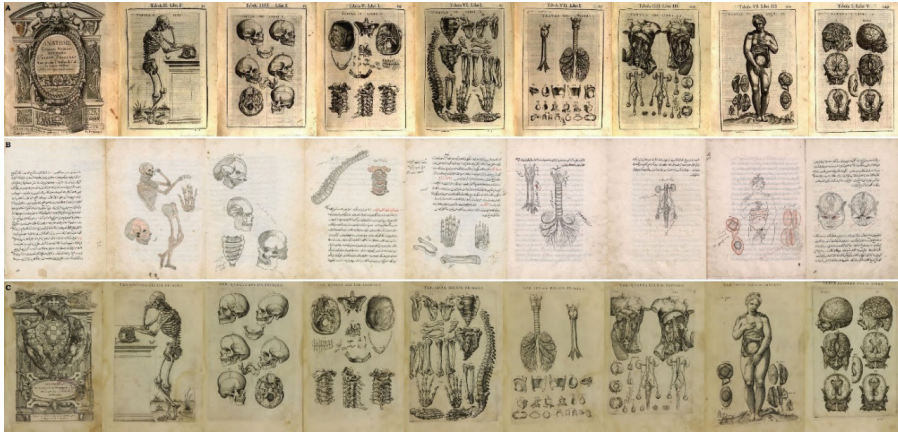

Figure 12. 1607 (A) Latin edition of Juan Valverde's work entitled *Anatome Corporis Humani*, its Spanish (C) edition (1556) entitled *Historia de la composicion del cuerpo humano* and İstanbul University Turkish Manuscripts, TY 2662 copy (Courtesy of İstanbul University Rare Works Library, İstanbul, Turkey) (B) of 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*.

Spanish and/or Italian and/or Latin (1589) editions of Valverde's book were the sources of most of the Western-originated illustrations, except the human skeleton figure in the manuscript of Prof. Uzluk's personal collection (Figure 13).

Figure 13. Spanish (A) edition (1556) of Juan Valverde's work entitled *Historia de la composicion del cuerpo humano* and Prof. Uzluk's personal copy of 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*' (Courtesy of Department of History of Medicine, Faculty of Medicine, Ankara University, Ankara, Turkey) (B).

As conclusion #1

This limited study revealed that the information given by the works of Vesalius and Valverde has not influenced the explanations of ‘Itāqī. ‘Itāqī wrote his book according to the classical anatomical knowledge in the Islamic world of his era and he added Eastern- and Western-originated anatomical figures to his book to support/strengthen his statements. If it is accepted that ‘Itāqī added figures to his work and the copy of Hüsrev Paşa, Nr. 464 is the closest copy to the original, then his source for the Western-originated figures in *Tashrīh al-Abdān* was Juan Valverde’s *Anatome corporis humani* published in 1607.

As conclusion #2

‘Itāqī wrote his book according to the classical anatomical knowledge in the Islamic world of his era. Also, his work *Tashrīh al-Abdān* originally contained no illustrations. However, later, scribes/copiers added Eastern- and Western-originated anatomical figures to the book to support/strengthen statements at different times. The four copies of *Tashrīh al-Abdān* without illustrations and variations between the illustrated copies are in favor of this idea, and Prof. Uzluk’s copy of *Tashrīh al-Abdān* directly supports it. It comprises many different illustrations in comparison to other illustrated copies.

Acknowledgement

Preparation for publication of this article is partly supported by the Turkish Neurosurgical Society.

BIBLIOGRAPHY

- ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, *Rihlat ‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī fī Mişr aw Kitāb al-İfādāt wa al-İtibār fī l-Umūr al-Mushahadat wa al-Ḥawādith al-Mu‘āyanat bi-Ard Mişr*, Al-Shaikh AA (ed), Ṭab‘at al-Thāniya [The Second Edition], Hay‘at al-Mişriyyat al-‘Amat li-l-Kitāb 1998.
- Abdel-Halim, Rabie E., “Experimental Medicine 1000 Years Ago”, *Urology Annals*, III/2 (2011), pp. 55-61.
- Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitābu’l-Müntehab fî’t-Tıbb (823/1420)*, İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleş-türme-Tıpkıbasım. Hazırlayan: Ali Haydar Bayat, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2005.
- Abū ‘Alī Ibn Sīnā, *Al-Qānūn fī al-Ṭıbb*, Vol. II, al-Maṭba‘at al-‘Āmira, [Bülāq] 1294/[1877].
- Acıduman, Ahmet – İlgili, Önder, “Hekim Hayreddin’in “Hulâsatü’t-Tıbb” Adlı Eserinde “Tıbbi Deontoloji” ve “Nöroanatomi” ile İlgili Bölümler”, *Sinir Sistemi Cerrahisi Derg*, II/1 (2009), pp. 45-51.
- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- Al-‘Itāqī, *The Treatise on Anatomy of Human Body and Interpretation of Philosophers*, Esin Kahya (ed), National Hijra Council, Islamabad 1410/1990.
- Avicenna (Abū ‘Alī al-Ḥusayn ibn ‘Abd Allāh ibn Sīnā), *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī’l-tıbb)*, Adapted by Laleh Bakhtiar from Translations of Volume I by O. Cameron Gruner and Mazar H. Shah Correlated with the Arabic by Jay R. Crook with Notes by O. Cameron Gruner, Series Editor Sayyed Hossein Nasr, Great Books of the Islamic World, Inc. 1999.
- Bahşi, İlhan – Bahşi, Ayşe, “Teşrih-ül Ebdan ve Tercümânı Kibale-i Feylesûfan”: the First Illustrated Anatomy Handwritten Textbook in Ottoman-Turkish Medicine”, *Surgical and Radiologic Anatomy*, XLI/10 (2019), pp. 1135-1146.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, 1. Baskı, Sade Matbaa, İzmir 2003.
- Galen, *On the Natural Faculties*, with An English Translation by Arthur John Brock, William Heinemann, London; G.P. Putnam’s Sons, New York 1916.
- Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body, De Usu Partium*, Translated from the
- Bulleten, Ağustos 2021, Cilt: 85/Sayı: 303; 545-575

Greek with an Introduction and Commentary by Margaret Tallmadge May, I-II, Cornell University Press, Ithaca, New York 1968.

Haddad, Sami I. – Khairallah, Amin A., “A Forgotten Chapter in the History of the Circulation of the Blood”, *Annals of Surgery*, CIV/1 (1936), pp. 1-8.

Ḥayrū'd-dīn ibn Elḥāc Bāyezīd bin 'Ömer Şāh, *Kitābu Ḥulāṣati't-Ṭıbb*, AÜTF Deontoloji AD Kütüphanesi, Nr. 15402/a, 1088/[1677-8].

Hekim Bereket, *Tuḥfe-i Mübārizi*, Metin-Sözlük, Hazırlayan: Binnur Erdağ Doğuer, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi (History of the Literature of Medical Sciences During the Ottoman Period)*. 1. Cilt. Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat, Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2008.

Kahya, Esin, “Şemseddin-i İtāqī'nin Resimli Anatomi Kitabı”, *Araştırma*, VIII (1970), pp. 171-186.

Kâhya, Esin, “İbn Sînâ'nın Anatomisinin Osmanlı Hekimleri Üzerindeki Etkisi”, *Bilim Tarihi*, 15 (1993), pp. 3-6.

Kâhya, Esin, *Şemseddîn-i İtākî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.

Kâhya, Esin, “One of the Samples of the Influences of Avicenna on the Ottoman Medicine, Shams al-Din Itaqi”, *Belleten*, LXIV/239 (2000), pp. 63-68.

Margócsy, Dániel – Somos, Márk – Joffe, Stephen N., “Vesalius' *Fabrica*: A Report On the Worldwide Census of the 1543 and 1555 Editions”, *Soc Hist Med*, XXX (2017), pp. 201-223.

Meyerhof, Max, “Ibn An-Nafis (XIIIth cent.) and His Theory of the Lesser Circulation”, *Isis*, XXIII/1 (1935), pp. 100-120.

Nidhāmī-i-'Arūḏī-i-Samarqandī, *The Chahār Maqāla (“Four Discourses”)*, Translated into English by Edward G. Browne [Reprinted from the Journal of the Royal Asiatic Society, July and October, 1899], Luzac & Co., London 1900.

O'Malley, Charles D. – Saunders, J. B. de C. M. (eds), *Leonardo da Vinci on the Human Body: the Anatomical, Physiological, and Embryological Drawings of Leonardo da Vinci*. Henry Schuman [1952].

- Russell, Gül, “The owl and the pussy cat” the process of cultural transmission in anatomical illustration. *Transfer of modern Science & Technology to the Muslim World. Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World”*. *Science and Technology Transfer from the West to the Muslim World From the Renaissance to the Beginning of the XXth Century (Istanbul 2-4 September 1987)*, İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed). The Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), İstanbul 1992.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Volume II, from Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon, in Two Parts, Part II, Reprinted, Published for the Carnegie Institution of Washington by the Williams and Wilkins Company, Baltimore 1962.
- Saunders, J. B. deC. M - O’Malley, Charles D. (eds.), *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, With Annotations and Translations, A Discussion of the Plates and Their Background, Authorship and Influence, and A Biographical Sketch of Vesalius by J. B. deC. M. Saunders and Charles D. O’Malley. Second Printing. Cleveland and New York: The World Publishing Company 1950.
- Shah, Mazhar H., *The General Principles of Avicenna’s Canon of Medicine*, Naveed Clinic, Karachi, Pakistan 1966.
- Shams al-Dīn ‘Itāqī. *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul Süleymaniye Manuscript Library, Hüsrev Paşa Collection, Nr. 464.
- Shams al-Dīn ‘Itāqī, *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*. İstanbul University, Turkish Manuscripts, TY 2662.
- Shams al-Dīn ‘Itāqī, *Tashrīh al-Abdān wa Tarjamān Qibāla Faylasūfān*. Ankara University, Institute of History of Medicine (B&W Photo prints).
- Shefer-Mossenshon, Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*. State University of New York Press, Albany 2009.
- Singer, Charles, “Galen’s Elementary Course on Bones”, *Proceedings of the Royal Society of Medicine* XLV/11 (1952), pp. 767-776.
- Şehsüvaroğlu, Bedi N., “Bizde Anatomi Öğretimine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* XV/1 (1952), pp. 365-412.

- Terzioğlu, Arslan, “İbn Sīnā'nın Tabābeti ve Avrupa'ya Tesirleri”, *İbn Sīnā Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*. Aydın Sayılı (ed), T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, pp. 41-66+13 figures.
- Ullmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
- Uzluq, F. Nafiz, “İbni Sina Eşşeyhürreis”, *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1937, pp:1-20.
- [Ünver], A. Süheyl, “Üç Asırlık Resimli Bir Teşrih Kitabımız “Risalei Tarihi Ebdan” Şirvanlı Şemsettin (İtakî) 1622-1648”, *Tedavi Notları*, IX/7 (1934), pp. 189-193.
- Vesalius, Andreas, *De Humani corporis fabrica libri septem*, Per Ioannem Oporinum. Basileae 1555.
- Valuerde, Ioan de, *Historia de la composcion del cuerpo humano*, Impresa por Antonio Salamanca, y Antonio Lafreerij, En Roma 1556.
- Valverde, Giouan, *Anatomia del corpo humano & da luy con molte figure di rame, et eruditi discorsi in luce mandata*, In Roma Per Ant. Salamanca, et Antonio Lafreerj, 1559.
- Valverdo, Ioanne, *Anatome Corporis Humani*, Nunc primum a Michaele Columbo latine reddita, et additis nouis aliquot tabulis exornata, Studio et industria Ivnrtarvm, Venetiis 1589.
- Valverdo, Ioanne, *Anatome Corporis Humani*, Nunc primum a Michaele Colúbo latine reddita, et additis nouis aliquot tabulis exornata, Studio et industria Ivnrtarvm, Venetiis 1607.
- Williams, Peter L. - Dyson, Mary (eds.), *Gray's Anatomy*, Thirty-Seventh Edition, ELBS edition first published 1992, Reprinted, ELBS with Churchill Livingstone, Edinburgh 1992.

APPENDIXS

Table 1. Descriptions about the mandible.

Galen	“The bone of the lower jaw is not single, as one might think for, when boiled, it, too, is separated at the point of the chin, so that it is seen to be composite (Singer, 1952, p. 771).”
Avicenna	“The lower jaw is formed from the union of two bones which are firmly joined at the chin (Avicenna, 1999, p. 62).”
‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī	“However, based on our own observations, this organ [mandible] is, first and foremost, one bone only without a joint or a symphysis. Using various methods of testing, we examined it repeatedly, as many times as willed by Allah, in many specimens whose number exceeded two thousand skulls; but from all aspects we did not find it except as a single bone. We also arranged the assistance of a separated group who examined it [the mandible] in our presence and then in our absence. They did not add anything to our observations and reporting (Abdel-Halim, 2011, p. 59).”
Vesalius	“In many animals, maxillae [inferior] consists of two bones connected by a union in the uppermost part of the chin. However, for a human, it is made of a single bone (Vesalius, 1555, p. 54).”
Valverde	“All the beard, the teeth, the maxillaries together with the chin are called maxilla inferior [lower jaw], that is made of two bones, which join at the tip of the beard in children, through a line or joint filled with cartilage, like the bone of the nape in adults, through the joint called symphysis or union (Valverde, 1559, f. 8r).”
‘Itāqī	“The lower jaw consists of two bones (Al-‘Itāqī, 1990, p. 44).”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The mandible the largest, strongest and lowest bone in the face, has a horizontally curved <i>body</i> , convex forwards, and two broad <i>rami</i> , ascending posteriorly (Williams and Dyson (eds.), 1992, p.367).” “At birth the two halves of the mandible are united by a fibrous symphysis menti (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 369).” “In the first to third postnatal years the two halves join at their symphysis from below upwards; separation near the alveolar margin may persist into second year (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 369).”

Table 2. Information about the sacrum.

Galen	“The sacrum is composed of three parts, intrinsic vertebrae, as it were, of its own, at the end of which lies a fourth, another bone, called coccyx. When they are all cleaned by boiling, the structure [of the sacrum] is seen to be same as that of the vertebrae (Singer, 1952, p. 772).”
Avicenna	“There are three vertebrae in the sacrum (Avicenna, 1999, p. 70).”
Vesalius	“Accordingly there are six bones above [the coccyx], which form the sacrum. They are so constructed one after another that they display a connection in the middle of the anterior place as the bodies of the vertebrae would exhibit (Vesalius, 1555, p. 100).”
Valverde	“This bone [the sacrum] is hump behind, concave in front, and usually has six vertebrae and sometimes five, so well joined that in the inner part only a little sign of articulation is seen with difficulty in aged people (Valverde, 1559, p. 12r).”
‘Itāqī	“The Turkish meaning of sacrum is [‘ajz] “roof bone” [çatı kemiği] in Turkish. It is formed by three bones (Al-‘Itāqī, 1990, p. 47).”
‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī	“About the sacrum with the coccyx: Galen said that they consist of six bones, [but] I found it as a single bone. I also considered in all aspects and I found it as a single bone. Then I paid attention to another corpse and I found it as six bones as Galen had said. I also found it in other corpses as he said, except for two. On the contrary, I found it as a single bone in them and the joints were bound in all. I am not confident as I am regarding the union of the lower jaw (‘Abd al-Laṭīf al-Baghdādī, 1998, p. 150).”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The sacrum is a large, triangular fusion of five vertebrae and forms the posterosuperior wall of the pelvic cavity, wedged between the two innominate bones (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 324).”

Table 3. Explanations about the coccyx.

Galen	“At the end of the “broad bone” [sacrum] is the coccyx, which also is of three parts. They are rather more cartilaginous than those of the “broad bone”, particularly that at the end (Singer, 1952, p. 773).”
Avicenna	“The coccyx is made of three cartilaginous vertebrae which are devoid of processes (Avicenna, 1999, p. 71).”
Vesalius	“There are also four little bones after the sacrum. From a cuckoo, or from its beak shape, (...) just as though it is a single bone, it is called kokkux by the Greeks as Latins do, in this manner, it will exist in history as ten bones turned into one (Vesalius, 1555, p. 100).”
Valverde	“The bone, which we generally call ‘il Codione’, is similar to that of other animals; except that it does not appear in humans. And it usually is made of four vertebrae & sometimes three (Valverde, 1559, f. 12v).”
İtāqī	“Coccyx [‘uṣ‘uṣ] means ‘kuyruk sokumu’ in Turkish. It consists of three soft bones which resemble cartilage (Al-İtāqī, 1990, p. 48).”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The coccyx, a small triangular bone, usually consists of four fused rudimentary vertebrae but the number varies from five to three, the first being sometimes separate (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 326).”

Table 4. Definitions about the metacarpus and the phalanges of the hand.

Galen	“The part between carpos and fingers is called the metacarpos. It is synarthrosed to the carpos but diarthrosed to the first phalanges, a name given to the finger-bones. Only the thumb has its first phalanx diarthrosed to the metacarpos at the side. Of the fingers, each is formed of three bones, the end of each phalanx fitting into the cavity placed at the beginning of the next. It seems reasonable to say that the thumb too is made up of three bones and not to add a first metacarpal to it, for it has a diarthrosis at both ends, as with the phalanges but not as with the metacarpals. Thus some would reckon the metacarpals as four, and the bones of the five fingers as fifteen. Alternatively some reckon fourteen phalanges and five metacarpals (Singer, 1952, p. 774).”
Avicenna	“The four metacarpal bones articulate with the phalangeal bones of the four fingers (Avicenna, 1999, p. 77).” “Each finger has three phalanges (Avicenna, 1999, p. 77).” “The metacarpal bone of the thumb has not been placed in line with the others, (...) (Avicenna, 1999, p. 78).”
Vesalius	“(…) I will call it [metakarpion/palm] postbrachial. According to Galen it is made of four bones and made of five according to Celsus and Aristotle. Doubtless, they add the bone of the thumb articulated to the fifth brachial bone to the postbrachial, and Galen, to speak the truth, adds it to the bones of digits (Vesalius, 1555, p. 146).” “We mentioned in the previous chapter that every finger of the hand is made of three bones (Vesalius, 1555, p. 149).”
Valverde	“The comb or palm of the hand (...) We could say that it consists of five bones; because the first joint of the pollex is very similar to the first joint of the other fingers as well; & to count, like all others count, I always will say that they are four (Valverde, 1559, f.18v).” “Each finger of the hand consists of three bones (Valverde, 1559, f. 19r).”
‘Itāqī	“The bones on the back of the palm are called ‘metacarpal bones’ [mushṭ which means comb. They are four bones (‘Itāqī, Hüsrev Paşa Collection 464, f. 35r)]. Their carpal ends are thin, (...) (Al-‘Itāqī, 1990, p. 51).” “Each finger has three bones. They are called phalanges [sulāmiyyāt] (Al-‘Itāqī, 1990, p. 51).”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The metacarpus (Singh 1959) consists of five metacarpal bones, conventionally numbered in lateromedial order (Williams and Dyson (eds), 1992, p. 418).” “There are 14 phalanges, three in each finger, two in the pollex (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 420).”

Table 5. Descriptions about the metatarsus and the phalanges of the foot.

Galen	“Here begins what is called the [metatarsos] pedion. It is formed of five bones, next to which lie the toes, all of three phalanges as with the fingers, except the big toe, which alone has but two (Singer, 1952, p. 775).”
Avicenna	“There are five metatarsal bones (Avicenna, 1999, p. 82).” “All toes, except the big toe, have three phalanges. The big toe has only two (Avicenna, 1999, p. 82).”
Vesalius	“Accordingly pedion corresponds to the postbrachial of the hand. Truly it is formed of five bones, not four as postbrachial (Vesalius, 1555, p. 180).” “Then follows the toes after the bones of the foot. Each toe is composed of three bones, which was constructed the similitude to every finger in the hand, except the pollex [hallux], which is alone composed of two bones (Vesalius, 1555, p. 181).”
Valverde	“This comb of the foot [metatarsus] is similar to that of the hand, except that it has five bones;” “Toes of the foot (...) each one is made of three bones, like those in the hand, except the pollex [hallux], which does not have more than two (Valverde, 1559, f. 25r).”
Itāqī	“The metatarsal bones are the feet bones. They are five in number, (Itāqī 1990, p. 53).” “The toes consist of thirteen [fourteen] bones and each toe has three phalanges, but big toes have two phalanges each (Al-Itāqī, 1990, p. 53).”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The five metatarsal bones, distal in the foot, connect tarsus and phalanges (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 454).” “The phalanges in general resemble those in the hand; there are two in the hallux, and three in each of the other toes (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 455).”

Table 6. Remarks about the rete mirabile.

Galen	<p>“The plexus called retiform [rete mirabile] by anatomists, is the most wonderful of the bodies located in this region. It encircles the gland [the hypophysis] itself and extends far to the rear; for nearly the whole base of the encephalon has this plexus lying beneath it (Galen, 1968, pp. 430-431).”; “For when they [arteries] have passed beyond the cranium, in the space between it and the thick meninx, they are first divided into many very small, slender arteries, and then they are interwoven and pass through one another, some toward the front of the head, some toward the back, and others to the left and right, giving the other, opposite impression, namely, that they have forgotten the route to the encephalon (Galen, 1968, p. 431).”</p>
Avicenna	<p>“This arterial network spreads out between the bone and its thick fibrous membrane [dura mater] (Shah, 1966, p. 115).”</p>
Vesalius	<p>“There is no reticular plexus under the brain, as Galen described it to be exist (Vesalius, 1555, p. 796).”</p> <p>“In the first of these figures we have sketched the reticular plexus as it ought to be to agree with Galen’s description in his book “On the Use of Parts” (Vesalius, 1950, p. 198).”</p>
Valverde	<p>“In this figure, the rete mirabile is represented, so-called by Galen, which I never saw either in humans or in other animals (Valverde, 1559, f.117r).” “I will not mention from the marvelous network [the rete mirabile], because it is not seen in humans (Valverde, 1559, f. 131v).”</p>
‘Itāqī	<p>“This membrane also covers that network (chorioid phlexus [choroid plexus]) [shabaka dimāgh] which is situated between the occipital bone [qā’ide kemigī] and the dura mater [ḳalın perde/ umm jāfiyya (Al-‘Itāqī, 1990, p. 89).”</p>

Table 7. Information about the uterus.

Galen	“Now though the neck is single, Nature has not made just one hollow in the uteri. In the pig and certain other animals that must bear many fetuses [at one time], she has made very many sinuses, but in man and animals resembling man, just as the whole body is double with right and left sides, so too there is one sinus placed in the right part of the uterus and another in the left (Galen 1968, p. 625).”; “Certainly this is a wonderful work of hers, but I am sure that you will think it beyond all marvels for the number of sinuses to be made the same as the number of teats (Galen, 1968, p. 625).”
Avicenna	“There are two cavities in the human uterus and in others [animals], as many as their number of teats (Ibn Sīnā, 1877, p. 556).”
Vesalius	“Even though the fundus of the female uterus is bestowed with a single sinus, Galen assigned two sinuses to it in his account of the uterus, especially when he described the uterus and also when he tried to weave his reasons in <i>De usu partium</i> (Vesalius, 1555, p. 666).
Valverde	“Outside this line, there is no other thing worthy inside the matrix; nor are there many chambers of cells in some fools have found, and many more have believed (Valverde, 1559, p. 90r).”
‘Itāqī	“There are two cavities in the human uterus. In other animals, the number of the cavities is the same as the number of the breasts. For instance, the cavities of the uterus in dogs are eight in number (Al-‘Itiāqī, 1990, p. 116)”
<i>Gray’s Anatomy</i>	“The uterine cavity is relatively small, partly due to its thick wall. The <i>cavity of the body</i> is a mere transverse slit in sagittal section, the anterior and posterior walls being almost in contact (Williams and Dyson (eds.), 1992, p. 1441).”

Table 8. Descriptions about how blood passes from the right ventricle to the left ventricle.

Galen	“Similarly, also, in the heart itself, the thinnest portion of the blood is drawn from the right ventricle into the left, owing to there being perforations in the septum between them: these can be seen for a great part [of their length]; they are like a kind of fossae [pits] with wide mouths, and they get constantly narrower; it is not possible, however, actually to observe their extreme terminations, owing both to the smallness of these and to the fact that when the animal is dead all the parts are chilled and shrunken (Galen, 1916, p. 321).”
Ibn al-Nafīs	“When the blood has been refined in this ventricle, it must reach the left ventricle where the pneuma (<i>ar-rūh</i>) is formed. But between these two ventricles there is no passage because the substance of the heart is here compact (<i>muṣmat</i>). In it there is neither a visible passage, as some suppose, nor any invisible passage which would serve to carry the blood through, as Galen thought, because the pores (<i>masāmm</i>) of the heart are closely placed here and its substance is firm. Thus this blood, it has been refined, must certainly reach the lungs by the arterial vein, so that it can spread out in their substance and mix with the air, so that its finest constituents can be clarified, and so that it can then reach the venous artery, and from there the left ventricle (Ullmann, 1978, pp. 68-69).”
Vesalius	“The surface of each ventricle is very uneven and is sown with many pits, so to speak, deeply sunk into its fleshy substance. . . . Though these pits are sometimes conspicuous, none of them, so far as can be perceived by the senses, penetrates through the septum of the ventricles from the right ventricle into the left. I have found no openings – not even most obscure ones – making the septum of the ventricles pervious, even though they are described by professors of dissection, because these men consider it most convincing that blood is taken over from the right ventricle into the left. Hence . . . I find myself in no little doubt about the office of this part of the heart (Galen, 1968, n. 87, pp. 323-324).”
‘Itāqī	“We have already mentioned three ventricles of the heart. All anatomists give the same information. But Ibn an-Nafīs in his Commentary on the Anatomical Section of the Qanon claimed that this was wrong, and said that the heart had two ventricles; one of them was the right ventricle in which the blood coming from the liver was cooked, and then sent into the left ventricle where blood was cooked to a certain degree and refined; blood was then sent to the lungs. In the lungs, it mixed with the air and nourished the lungs. The same blood which mixed with air came to the heart. The heart distributed the spirit to the whole body. Ibn an-Nafīs said that there was no cavity between the right and left ventricles. He also said that they were separated by a fleshy septum which resembled a sponge. The blood passed through this spongy flesh from the right ventricle to the left. The heart continuously contracts and dilates. Its nourishment is blood which is found in itself. For, the heart is heavy and its blood is heavy; its nourishment should resemble itself. Ibn an-Nafīs said that the blood which came from the liver was changed into spirit and distributed into the body by the heart. God knows best (Al-‘Itāqī 1990, p. 105).”

Vietnam’da Osmanlı Tarihi Araştırmaları

Vi An Lu*

Öz

Günümüze ulaşılan bilgilere göre Vietnamlılar ve Türkler arasındaki ilk temaslar 19. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Vietnam Savaşı sırasında 1955 yılında Güney Vietnam (Saygon Hükümeti) ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Fakat 1975 yılında Saygon Hükümeti’nin çöküşüyle Türkiye ve Güney Vietnam arasındaki 20 yıllık ilişkiler tamamen yitirilmiştir. Üç sene sonra 1978 yılında Türkiye ve yeni Vietnam Hükümeti arasındaki diplomatik ilişkiler resmî olarak yeniden kurulmuştur. Fransız Sömürgeciliği ve Vietnam Savaşı gibi dış etkenler yanında, siyasi değişimler ve politika farklılıkları nedeniyle, bu süreçte Vietnam ve Türkiye arasındaki ilişkiler yeteri kadar geliştirilememiştir. Bundan dolayı, Vietnamlıların Türkiye hakkındaki bilgileri çok sınırlı kalmıştır. Osmanlı Tarihi Çalışmaları ise Vietnam’da hâlâ çok yeni bir araştırma alanı olup henüz Vietnamlı tarihçiler tarafından yeterli bir ilgi görmemektedir. Buna rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, dünya tarihinde uzun yaşayan ve önemli rol oynayan bir devlet olduğu için elbette Vietnam’daki dünya tarihi veya bölge tarihini işleyen ders kitapları ile birlikte akademik makalelerde Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Algısı’ndan bahsedilmektedir. Vietnam’da Osmanlı tarihiyle ilgili araştırmalar 1960’lı yıllardan itibaren başlamıştır. Bunun yanı sıra Marksist tarih yazımının etkisinden dolayı Vietnamlı tarihçiler Osmanlı tarihi ile ilgili konuları Marksist tarih yazımı bakış açısına göre değerlendirmişler ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyo-iktisadi biçimi ile ilgilenmişlerdir. Vietnam’da Osmanlı araştırmalarını konu alan eserlerin sayısı ve bunlarda kullanılan kaynaklar hâlâ sınırlıdır. Bununla birlikte iki ülke arasında son zamanlarda işbirliğinde dikkat çekici gelişmeler yaşanmakta ve Osmanlı Tarihi Araştırmalarına giderek artan bir ilgi gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vietnam’da Osmanlı Araştırmaları, Vietnam’da Osmanlı Algısı, Osmanlı Tarih Yazıcılığı, Vietnam-Türkiye İlişkileri

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, luvian2909@gmail.com ORCID: 0000-0002-3726-0020
DOI: 10.37879/belleten.2021.577
Makale Gönderim Tarihi: 06.09.2020 – Makale Kabul Tarihi: 24.05.2021

The Ottoman History Studies in Vietnam

Abstract

Based on available archival sources, the first contact between the Vietnamese and the Turks started at the end of the 19th century. Then, during the Vietnam War, the diplomatic relations between South Vietnam (Saigon Government) and Turkey were established in 1955. Nevertheless, because of the collapse of the Saigon Government in 1975, 20 years of relationships between Turkey and South Vietnam came to an end. Just three years later, the diplomatic relation between Turkey and the new Vietnamese Government was officially re-established in 1978. Because of the impacts of some external factors such as French colonialism, the Vietnam War, and the changing of politics and policy differences, the relations between Vietnam and Turkey in history have not obtained sufficient development. Therefore, the Turkish perception in Vietnam and the understanding of Vietnamese people about Turkey remains very limited. The Ottoman History Studies in Vietnam is still a new research area that has not attracted wide attention to study by the Vietnamese researchers yet. However, because the Ottoman Empire was one of the longest-lived state that played a key role in world history, the Ottoman history and Ottoman perception certainly have been mentioned in the world history, region history textbooks, and academic articles published in Vietnam. In this scope, the researches on Ottoman history in Vietnam started in the 1960s. Besides, due to the influences of the Marxist historiography in Vietnam, Vietnamese historians reviewed issues of Ottoman history from the perspective of Marxist historiography, and they were particularly interested in the socio-economic type of the Ottoman Empire. Although the number of the research works on Ottoman Studies and the references used in these researches have remained limited, in the context of the cooperation between Turkey and Vietnam is being progressed in recent years, the development of Ottoman Studies in Vietnam is gradually becoming an inevitable research trend.

Keywords: Ottoman Studies in Vietnam, Ottoman Perception in Vietnam, Ottoman Historiography, Vietnam-Turkey Relations

Giriş

Vietnam’da mevcut eğitim sisteminde tarih eğitim öğretimi ve tarih araştırmaları, genelde dünya tarihi ve millet tarihi olarak iki ana bilim dalı veya iki araştırma alanına ayrılmaktadır. Bunlardan dünya tarihi bilim dalı içinde ya özel bir ülke tarihi ya da bölge tarihine odaklanılmaktadır. Ülkeler tarihinde öncelikle Çin, Japonya, Kore, Hindistan, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) gibi Vietnam tarihini etkileyen ülkeler veya tarih boyunca benzer kültüre sahip olan ülkeler ele alınmaktadır. Bölge tarihi ise Güneydoğu Asya, Kuzeydoğu Asya, Avrupa ve Orta

Doğu gibi bölgelerle daha ilgili görülmektedir. Buna göre Türkiye tarihi, Orta Doğu tarihi kapsamında değerlendirilmektedir. Dolayısıyla akademik bakış açısından özelde Türk tarihine pek az ilgi gösterilmekte olduğundan Vietnamlıların Türkiye ve Osmanlılar hakkındaki bilgileri çok sınırlı kalmaktadır. Ancak, dünya tarihinde önemli bir rol oynayan Osmanlı İmparatorluğu tarihine elbette dünya tarihi veya bölge tarihi ders kitapları ile birlikte akademik makalelerde yer verilmektedir. Dikkat çekilen yetersiz ilgiye rağmen, Vietnam'da tarih ders kitaplarında ve yapılan araştırmalarda Osmanlı algısının nasıl yansıtıldığını incelemek ve öne çıkarmak önem arz etmektedir.

1. Vietnam'da Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Önemi: Tarihî ve Güncel Arka Plan

Bilindiği kadarıyla, Vietnam ve Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler resmî kayıtlara göre oldukça geç başlamıştır. Fakat tarihsel süreçte iki devlet arasındaki temaslar ile bunların düzeyleri gibi birçok bilgiler henüz tespit edilememiştir. Bugüne kadar edinilen bilgilere göre Topkapı Sarayı Müzesi'nin porselen koleksiyonunda bulunan *Annam Vazosu* adlı bir vazo, Vietnamlılar ve Osmanlılar arasındaki temaslarda en eski bulgulardan biridir¹. Çin porselenleri bölümünde yer alan ve 15/1850 envanter numaralı *Annam Vazosu*², kitabesine göre 1450 yıllarında yani Vietnam tarihinde "Altın çağ" olarak tanınan Erken Lê Hanedanı (1428-1527) Dönemi'nde yapıldığı tespit edilmektedir. Bu vazonun nasıl ve ne zaman Osmanlı Sarayı'na ulaştığı henüz bilinmemektedir. Muhtemelen o dönemlerde "Baharat Yolu" ile Uzak Doğu veya Güneydoğu Asya'ya gelen Arap tüccarları, Osmanlı toprağına dönüş yaparken bu vazoyu getirmişlerdir. Geliş tarihi ve yolunun henüz bilinmemesine rağmen, Topkapı Sarayı Müzesi porselen koleksiyonunun en değerli eserlerden biri ve günümüzde Türkiye'nin bir ulusal

1 Günümüzdeki Vietnam toprağı, M.Ö 179-M.S. 938 yılları arasında Çin'in bir idari bölgesi olarak Çin Hanedanları hâkimiyetinde bulunmuştur. Çin'in hâkim olduğu dönemde Vietnam'a *Giao Chi* (Jiaozhi), *Giao Châu* (Jiaozhou) ve *An Nam* (Annam) gibi isimler verilmiştir. Özellikle Vietnam'a Annam ismi 679'da verilmiştir. Bağımsızlık Dönemi'nde (938-1804 yılları arasında) Vietnamlılar kendiler *Đại Cồ Việt* ve *Đại Việt* (Büyük Viet) demişler. Ancak Çin kaynaklarında Vietnam'ı kastetmek için hâlâ Annam ismi kullanılmaktadır. Vietnam ismi ise, yalnızca 1804'den itibaren ortaya çıkmıştır. Bk. Sừ quán triều Lê, *Đại Việt Sừ ký Toàn thư*, 1697, Bản ký, Q.1, v. 2b. Quốc sừ quán triều Nguyễn, *Khâm Định Việt sừ thông giám cương mục*, 1884, Tb. II-3; Tb. II-30; Tb. IV-18; Chb. I-1 Chb. III-20. Quốc sừ quán triều Nguyễn, *Đại Nam Thực lục*, 1847, Chính biên, Đệ nhất ký, Quyển XXIII.

2 Regina Krahl, *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, Vol. II, Sotheby's Publication, London 1986, p. 527.

hazinesi olarak tanınan *Annam Vazosu*'nun, hiç şüphe yok ki Vietnam-Osmanlı temaslarının en eski ve en önemli bir bulgusu olduğu anlaşılmaktadır.

Bundan başka, Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim* isimli eseri, Kâtip Çelebi tarafından tertip edilen *Levâmi'u'n-Nûr fi Zülmet-i Atlas Minor* ve *Cihannümâ*, Ebû Bekir b. Behrâm'ın *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fi tahrîri Atlas Mayor* isimli eseri gibi 16-17. yüzyıllarda yazılan Osmanlı coğrafi kaynaklarında Vietnam'dan bahsedilmiştir. Bu eserlerde Cezayîr-i Bahrî's-Sîn³; İndiya Şarkî yani Hind-i Şarkî⁴; Annan, Tongking ve Kuçin Çin⁵ gibi yer isimleri ifade edilerek Vietnam kastedilmiştir. Çok değerli kaynak eserlerine rağmen, şimdiye kadar hem Türk hem de Vietnamlı araştırmacılar tarafından dikkate alınmadığından dolayı bu ilginç bilgilerden incelemelerde tam olarak faydalanılmadığı görülmektedir.

19. yüzyılda Vietnam ve Fransız-İspanyol ittifakı arasında bir barış antlaşması için 1863-1864 yılları arasında Nguyễn Hanedanı (1802-1945) bir diplomatik heyeti Fransa ve İspanya'ya göndermiştir. Gidiş yolunda 8 Ağustos-2 Eylül 1863 tarihleri arasında, yani aşağı yukarı 26 gün Vietnamlı diplomatlar, Osmanlı topraklarında kaldılar. Ayrıca Paris'te buldukları 28 Eylül, 4 Ekim ve 14 Ekim 1863 tarihlerinde Vietnam diplomatik heyeti Fransa'daki Osmanlı elçisi ile birkaç defa görüşmüşlerdir⁶. Bu görüşmelerin muhtemelen tarihte Vietnamlılar ve Osmanlılar arasındaki ilk doğrudan resmî temas olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında heyet üyelerinden biri olan Nguyễn Hanedanı'nın müsteşarı Phàm Phú Thúr (1820-1882) *Tây hành nhật ký* veya *Nhật ký đi Tây* “西行日記” (Batı Seyahatları Hatıra Defteri) başlıklı bir seyahatnâme kaleme alarak seyahati boyunca meydana gelen olayların tümünden ve geçtikleri yer adlarından söz etmiştir⁷. Hán Nôm

3 Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nr. 616, v. 74a.

4 Kâtip Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr fi Zülmet-i Atlas Minor*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, Nr. 2998, v. 401b.

5 Ebû Bekir b. Behrâm, *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fi tahrîri Atlas Mayor*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, Nr. 2996, v. 238a-b.

6 Trần Xuân Toàn, “L'Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864)”, *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, Juillet-Septembre, No. 3, 1921, pp. 166, 171, 185.

7 Üç cilt ve bir takdimden oluşan bu seyahatnâmenin üç farklı nüshası bulunmaktadır: VHv. 1170 (292 varak), VHv. 286/1-2 (188 varak) ve VHv. 2232 (104 varak) numaralarda kayıtlı olan nüshalarının tümü Hanoi'de bulunan Việן Nghiêן cúu Hán Nôm [Sino-Vietnamca Araştırmaları Enstitüsü]'nde *Giá Viêן biệt lục* “蔗園別錄” ismiyle kaydedilmektedir. Seyahatnâmenin birinci ve ikinci cildi, 1919 ve 1921 yıllarında Fransızca'ya çevirilip *Bulletin des Amis du Vieux Hué* adlı mecmuada yayınlanmıştır. Bundan sonra 1960-1962 yıllarında eserin tümü ilk defa çağdaş Vietnamca'ya tercüme edilmiş olup *Văn Dân* dergisinde basılmıştır. 2001'de bu çeviri de tekrar

dilinde (Sino Vietnamca, yani eski Vietnamca) yazılan ve 1864'te Vietnam hükümdarına takdim edilen bu eserde Aden, Süveyş, Kahire ve İskenderiye gibi Osmanlıların hâkim olduğu topraklara ait yerlerin isimleri, coğrafi özellikleri, toplumsal yaşamları ve geleneklerinden söz edilmiştir. Seyahatnâmede paşa unvanı, Türk bayrağı, kahve ve fes başlığı gibi Türklere ait gelenekler hakkında bilgiler verilmiştir. Bilhassa *Tây hành nhật ký*'de Türkiye'yi kastetmek için *Tu Du Ký* “須油箕” veya *Tu Du Cô* “須油姑” kelimeleri ifade edilmiştir. Bundan dolayı eser Osmanlı topraklarından bahseden muhtemelen en eski Vietnam kaynağıdır.

19. yüzyılın sonunda iki ülke arasındaki temaslarda dönüm noktası olan olaylar yaşanmıştır. Bunlardan biri Japonya'ya gönderilen meşhur Ertuğrul Fırkateyni ile ilgilidir. Gemi gidiş yolunda 10 Mart-20 Mart tarihlerinde Vietnam'ın güney bölgesinde yer alan Saygon'da (bugünkü adı Ho Şi Minh kenti) durup burayı ziyaret etmiştir⁸. Bundan sonra gemi Hongkong'a doğru hareket etmiş, fakat yolda yakalandığı fırtınadan dolayı 25 Mart'ta Saygon'a geri dönmüştür. Böylece 25 Mart-8 Nisan 1890 tarihlerinde Ertuğrul Fırkateyni Saygon'da durup hava uygun olduğunda hareket etmeyi beklemiştir⁹. Demek ki 10 Mart-20 Mart tarihleri ve 25 Mart-8 Nisan 1890 tarihleri arasında, yani yaklaşık 24 gün Ertuğrul Fırkateyni Saygon'da bulunmuştur. Ertuğrul Fırkateyni'nin ziyaretinin akabinde 1893 yılında Yemen'den başlayıp Uzak Doğu ülkelerine seyahat eden Mustafa bin Mustafa adlı bir Osmanlı bürokratu Çinhindi'ye ve Vietnam'a da uğramıştır. Ertuğrul Fırkateyni'ndeki Osmanlı Türkleri'nin dışında Mustafa bin Mustafa Vietnam'ı ziyaret eden ilk Türklerden biridir. 1894'te Mustafa bin Mustafa tarafından kaleme alınan *Aksâ-yı Şark'ta Bir Cevlân* isimli eserde Vietnam'a seyahati ile ilgili bilgilerden söz edilmektedir¹⁰.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan Soğuk Savaş Dönemi'nin etkisiyle 1954 yılında Cenevre Antlaşması imzalandıktan sonra Vietnam, 17. enlem sınır alınarak geçici olarak ikiye bölünmüştür. Buna göre Kuzey ile Güney Vietnam olmak üzere iki ayrı devlet ortaya çıkarılmıştır. Kuzey bölgesi yine 1945 yılından itibaren kurulan Vietnam Demokratik Cumhuriyeti yani Hanoi Hükümeti

yayınlanmıştır.

8 Erol Mütercimler - Mim Kemal Öke, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası ve Türk-Japón Münasebetlerinin Başlangıcı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991, s. 63.

9 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Y.PRK.ASK. 60 32.

10 Mustafa bin Mustafa (hazırlayan Ahmet Uçar), *Bir Osmanlı Bürokratının Uzakdoğu Seyahati*, Çamlıca, İstanbul 2010, s. 93-94.

tarafından yönetilmiştir. Bu hükümet Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti tarafından desteklenmiştir. Güney bölgesinde ise 1955 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve onun müttefikleri tarafından desteklenen Vietnam Cumhuriyeti yani Saygon Hükümeti kurulmuştur. Kuruluştan sonra Saygon Hükümeti derhal birçok ülke tarafından tanınmıştır¹¹. Türkiye, Saygon Hükümetini tanıyan ülkelerden biridir. Arşiv belgelerine göre 19 Kasım 1955 tarihinde Türkiye Saygon Hükümeti'ni tanımıştır¹². Üstelik Saygon Hükümeti, 1960'lı yılların başında Ankara'da büyükelçilik açmıştır¹³. Güneydoğu Asya ülkelerinin birçoğu ile karşılaştırıldığında Türkiye ve Vietnam ilişkilerinin başlangıcı ve büyükelçiliğin açılışı daha erken tarihlidir. 1960 ve 1970'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerde birçok faaliyet gösterilmiştir. Örneğin: Türkiye-Vietnam Parlamentolararası Dostluk Grubu, Zonguldak Türk-Vietnam Dostluk Derneği ve Konya Türk-Vietnam Dostluk Derneği gibi dernekler kurulmuştur. Bu derneklerin faaliyetleri kapsamında Saygon büyükelçiliğinin desteğiyle Türk halkına ve Türk okurlarına Vietnam imajı ile birlikte bilgilerini tanıtmak için *Vietnam: Haftalık Bülten*; *Türkiye-Vietnam Parlamentolararası Dostluk Grubu Bülteni* ve *Zonguldak Türk-Vietnam Dostluk Derneği Bülteni* gibi yayınlar periyodik olarak uzun bir zaman sürekli olarak yayınlanmıştır¹⁴. Ancak 1975 yılında Vietnam Savaşı bitince Kuzey Vietnam'ın Saygon'u ele geçirmesiyle Saygon Hükümeti de yıkılmıştır. Öncesinde kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış olan Vietnam tek ülke olarak birleştirilmiştir. Böylece 1955 yılından beri başlayan Türkiye ve Güney Vietnam arasındaki 20 yıllık ilişkiler Saygon Hükümeti'nin çöküşüyle tamamen yitirilmiştir. Buna rağmen, 7 Haziran 1978 tarihinde Türkiye ile 1976 yılında yeni kurulan Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti hükümetleri arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur¹⁵. Demek ki 1955-1975 yılları arasında Türkiye ile Güney Vietnam arasında ilişki vardı, ancak Vietnam Savaşı nedeniyle bu ilişki sona ermiştir. Fakat, sadece 3 sene ara verdikten sonra 1978'den itibaren yeniden kurulan Vietnam-Türkiye ilişkileri şimdiye kadar devam etmektedir.

11 Yalnız 1955 yılında Saygon Hükümeti 33 ülke tarafından tanınmıştır. Bk. *The Vietnam Issue*, Ministry of Foreign Affairs, Saigon 1971, pp. 68-69.

12 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030 01 61 379 12.

13 Kaynaklara göre Saygon Büyükelçiliği, Dr. Vali Reşit Caddesi 10. Kavaklıdere adresinde bulunmuştur. Bk. *Viet-nam: Haftalık Bülten*, 2 Temmuz 1971, s. 1.

14 Bk. *Türk - Vietnam Parlamentolararası Dostluk Grubu*, 10 Temmuz 1970; *Zonguldak Türk Vietnam Dostluk Derneği Bülteni*, 18 Nisan 1970; *Konya Türk Vietnam Dostluk Derneği Ana Tüzüğü*, Ajans Türk Press, Ankara 1970.

15 *Milliyet Gazetesi*, 2 Haziran 1978, s. 3.

Görüldüğü kadarıyla tarih boyunca Türkiye ve Vietnam arasındaki temas ve ilişkiler oldukça erken başlamıştır. İki devlet arasındaki temaslar uzun bir tarihi kapsamaktadır. Ne yazık ki bazı dış etkenler ve siyasi değişimler nedeniyle iki millet arasındaki anlayışlara karşılıklı olarak ilgi gösterilmemiştir. Dolayısıyla iki ülkenin birbirlerinin tarihlerini araştırmaları çok önemli ve âcil bir meseledir. Bu bağlamda Vietnam'da Osmanlı tarihini araştırmak, bir yandan Vietnamlıların Türkler ve Osmanlılar hakkındaki anlayışlarına yönelik olarak olumlu katkıda bulunmakta; diğer yandan Vietnam ve Türkiye devletleri arasındaki ilişkilerin gelişmesinde de büyük bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle Vietnamlıların Osmanlı tarihi üzerine araştırma yapmaları Türkiye'yi daha yakından tanımalarına vesile olmaktadır.

Yukarıdaki bahsedilen meselerin dışında yakın zamanda Vietnam'da bölgesel araştırmaların, bilhassa Şarkiyat Araştırmaları'nın gelişmesi de ülkede Osmanlı tarihi araştırmalarına yönelmeye katkıda bulunan esaslardan biridir. 2010 yıllarından beri Vietnam'da Şarkiyat Araştırmaları'nın yanı sıra Doğu Araştırmaları hızla gelişmektedir. Vietnam Ulusal Üniversitesi - Hanoi Yabancı Diller Üniversitesi ve Vietnam Ulusal Üniversitesi - Ho Şi Minh Sosyal ve Beşeri Bilimler Üniversitesi gibi Vietnam'daki bazı önde gelen yüksek eğitim kurumlarında Arapça Bölümü kurulmuştur¹⁶. Bununla birlikte Arap Araştırmaları ile de ilgilenilmeye başlanıyor. Aynı zamanda Vietnam Sosyal Bilimler Akademisi'ne bağlı Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Hintoloji ve Batı Asya Araştırmaları Enstitüsü gibi birkaç araştırma kurumu kurulmuştur¹⁷. Bu eğitim ve araştırma kurumları kapsamında Şarkiyat, Orta Doğu, Batı Asya, Arap ve İran araştırmalarıyla birlikte Arapça'ya dair birçok akademik faaliyet gösterilmektedir. Ne yazık ki Şarkiyat Araştırmaları ve Orta Doğu Çalışmaları'nın en temel kollarından biri olan Türkoloji ve Türkçe Bölümü yine eksik kalmaktadır. Ashında Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü ve Batı Asya Araştırmaları Enstitüsü'nde yakın zamanlarda Türkiye hakkında bazı çalışmalar başlatılmaktadır. Fakat yalnızca Türkiye'nin iktisadi yapısı, Türkiye'nin dış politikası veya diğer ülkelerle ilişkileri yani Türkiye'nin çağdaş hususları üzerine araştırmalar yapılmaktadır¹⁸. Türk tarihi, Türk kültürü ve dili gibi meselelerle

16 Vietnam Ulusal Üniversitesi - Hanoi Yabancı Diller Üniversitesi'nde Arap Dili ve Kültürü Bölümü 1996 yılında kurulmuştur. Vietnam Ulusal Üniversitesi - Ho Şi Minh Kenti Sosyal ve Beşeri Bilimler Üniversitesi'nde Arap Araştırmaları Bölümü ise 2011'de açılmıştır.

17 Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü 2004 yılında; Hintoloji ve Batı Asya Araştırmaları Enstitüsü ise 2012 yılında kurulmuştur.

18 Bk. Phạm Trần Long, *Đát nước và con người Thổ Nhĩ Kỳ* (Türkiye: Ülkesi ve Halkı), Nxb. Thế

pek az ilgilenilmektedir. Dolayısıyla bu eksiklikleri doldurmak için Türk tarihi, özellikle Osmanlı tarihi üzerine araştırmaların yapılması gerektiği muhakkaktır.

Bilindiği kadarıyla günümüzde Vietnam'da hiçbir Türkolog, Osmanlı tarihçisi veya Osmanlı tarihi araştırmacısı bulunmamaktadır. Onun tersine Vietnam'ın komşuları olarak bilinen Japonya, Kore, Çin ve Tayvan gibi diğer Uzak Doğu ülkelerinde Osmanlı Tarihi Araştırmaları çok erken başlayıp ileri gitmektedir. Örneğin, Japonya'da Türkoloji (Türkiyat Araştırmaları) I. Dünya Savaşı'nda başlamış olup aşağı yukarı yüzyıllık bir döneme sahip olmuştur¹⁹. Osmanlı Tarihi Araştırmaları da ayrı bir çalışma alanı olarak neredeyse aynı zamandan başlayıp 1960'lı yılların başından itibaren gelişme kaydetmiştir. Günümüze Japonya'da birçok önemli üniversitelerde Türkoloji Bölümü ve Osmanlı Araştırmaları Merkezi açılmıştır. Ayrıca dünya çapında birçok önde gelen Japon Türkolog ve Osmanlı tarihçisi bilinmektedir²⁰. Başka bir örnek olarak Güney Kore'de Türkoloji ise 1970'li yıllar gibi erken bir tarihte başlamıştır. Şimdiye kadar Güney Kore'de Türk tarihi, dili, siyaseti, iktisadı, toplumu, kültürü ve edebiyatı ile ilgili toplam 43 araştırma kitabı; 51 yüksek lisans ve doktora tezi; 295 akademik makale yayımlanmıştır²¹. Çin ve Tayvan'da Osmanlı Araştırmalarına, Japonya ve Güney Kore'ye göre daha geç başlanmış olsa da günümüzde buna çok ilgi gösterilmektedir. 1985-2019 yıllarında Çin'deki 12 üniversite bünyesinde Türkoloji Bölümü açılmıştır²². Özellikle, geçen 40 sene boyunca Osmanlı hukuk, diplomasi veya

giói, Hà Nội 2006. Bui Nhat Quang, *The Republic of Turkey and Vietnam's Perspective*, Encyclopedia Publishing House, Hanoi 2013. Đỗ Đức Đĩnh, *Thổ Nhĩ Kỳ, Angiêri, Iran và khả năng hợp tác với Việt Nam* (Türkiye, Cezayir, İran ve Vietnam ile İşbirliği Yetenekleri), Nxb. Khoa học Xã hội, Hà Nội 2013. Bui Nhật Quang, *Thổ Nhĩ Kỳ và khả năng hợp tác của Việt Nam đến năm 2020* (2020 Yılına Kadar Türkiye'nin Vietnam ile İşbirliği Yetenekleri), Nxb. Khoa học Xã hội, Hà Nội 2013. Bunun dışında 2010-2018 yılları arasında Vietnam'da Türkiye'nin iktisadı ve dış politikasına dair yaklaşık 26 akademik makale yayımlanmıştır.

- 19 Tadashi Suzuki, "From Central Asian Studies to Anatolian Studies: A Century of Turkish Studies in Japan", *Orient*, Vol. 38, 2003, pp. 117-134. Nobuo Misawa, "Japonya'daki Türkoloji Araştırmaları: Anadolu Türkleri Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, 2010, s. 453-472.
- 20 Yuzo Nagata, "Japonya'da Osmanlı Araştırmaları", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt, Ankara, 04-08 Ekim 1999, s. 459-477. Yoichi Takamatsu, "Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları", *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 51, 2018, s. xiii-xviii.
- 21 Lee Nan A - Kim Dae Sung, "Trends in Turkish Studies in Korea", *Bilgi - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 77, İlkbahar, 2016, pp. 275, 278, 282.
- 22 Zhixing Shen - Ömer Faruk Işık, "Çin'deki Türkoloji Çalışmaları", *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, Cilt 60, Sayı 2, 2020, s. 594. Ayrıca bk. Zan Tao, "An Overview of Turkish Studies in China", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, Cilt 8, Sayı 15, pp. 281-290.

siyasi tarihi gibi konularla ilgili birçok araştırma eseri Çinli tarihçiler tarafından yayınlanmıştır²³. Ayrıca 2000'li yılların başından beri Kuzeybatı Üniversitesi ve Shaanxi Normal Üniversitesi gibi Çin'deki bazı eğitim kurumlarında Osmanlı tarihi ile alakalı yüksek lisans ve doktora tezlerinin savunması yapılmıştır. Nitekim, bu ülkelere göre Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmaları çokça geri kalmıştır. Komşu ülkelere yetişmek amacıyla Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmaları hızlı ve düzenli bir şekilde başlatılmalıdır.

2. Vietnam'da Osmanlı Araştırmalarının Tarihçesi ve Yapılan Çalışmalar

Vietnam'da Osmanlı tarihiyle ilgili araştırmalara 1960'lı yılların başından itibaren başlanmıştır. Fakat şimdiye kadar Vietnam'da Osmanlı araştırmaları henüz bağımsız bir araştırma alanı haline gelmemiştir.

a. Kitaplar

Genelde Osmanlı tarihinden bahseden çalışmalar, ayrı araştırma eserleri veya monografilerden ziyade genel dünya tarihi ders kitaplarında ile sınırlıdır. En eski çalışmalardan biri 1962 yılında yayınlanmış olan *Lịch sử thế giới trung cổ* (Orta Çağ Dünya Tarihi) adlı kitaptır. Đai hoc Sur pham Hà Nội (Hanoi Eğitim Üniversitesi) tarafından hazırlanan bu çalışma, lisans eğitimi programı için hazırlanan bir dünya tarihi ders kitabıdır. İki kısımdan ve 19 bölümden oluşan kitap içinde Osmanlı

23 Örneğin: 刘明, 奥斯曼帝国, 商务印书馆, 1986. (Liu Ming, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ticari Yayınevi, 1986); 黄维民, 奥斯曼帝国, 三秦出版社, 2000. (Huang Weimin, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Sanqin Yayınevi, 2000); 田瑾, 18至19世纪奥斯曼帝国与欧洲文化交往研究, 中国社会科学出版社, 2013. (Tian Jin, *18-19. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa Kültürel İlişkiler Üzerine*, Çin Sosyal Bilimler Yayınevi, 2013); 许序雅/许辅昊, 奥斯曼帝国的兴衰 (文明的十字路口), 商务印书馆, 2015. (Xu Xuya-Xu Fumin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü (Medeniyetlerin Kavşağı)*, Ticari Yayınevi, 2015); 黄维民, 世界帝国史话: 奥斯曼帝国, 中国国际广播出版社, 2015. (Huang Weimin, *Dünya İmparatorluk Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu*, Çin Uluslararası Yayınevi, 2015); 王三义, 晚期奥斯曼帝国研究: 1792~1918, 中国社会科学出版社, 2015. (Wang Sanyi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Dönemi: 1792-1918*, Çin Sosyal Bilimler Yayınevi, 2015); 陈恒, 前近代清朝与奥斯曼帝国的比较研究 (新史学第16辑), 大象出版社有限公司, 2016. (Chen Heng, *Yakın Çağ Döneminde Qing Hanedanı ve Osmanlı Devleti: Karşılaştırmalı Araştırma (Yeni Tarih Yazıcılığı Cilt 16)*, Daxing Basımevi, 2016); 哈全安, 奥斯曼帝国史, 天津人民出版社, 2016. (Ha Quanan, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Tianjian Halk Basımevi, 2016); 王三义, 帝国之衰: 奥斯曼帝国史六论, 社会科学文献出版社, 2018. (Wang Sanyi, *İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Altı Makale*, Sosyal Bilimler Literatür Yayınevi, 2018); 王永宝, 奥斯曼帝国民法典, 商务印书馆, 2018. (Wang Yongbao, *Osmanlı Devleti'nin Medeni Kanunu*, Ticari Yayınevi, 2018).

tarihinden bahseden konu, “Osmanlı Türk İmparatorluğu (Türkiye)” başlığını taşımakta olup on birinci bölümde 133-140’nci sayfalar arasında yer almaktadır. Bu bölüm kapsamında Türk kavmi ve Osmanlı Türk İmparatorluğu’nun kuruluşu; Türk ordusu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun genişliği; Osmanlıların Konstantiniyye’yi (İstanbul’u) fethi ve Bizans İmparatorluğu’nun sonu; Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü gibi başlıca meselelerden bahsedilerek Osmanlı tarihi, başlangıcından çöküşüne kadar genel bir bakışla anlatılmaktadır.

1970’li yıllarda Osmanlı tarihinden bahseden iki kitap yayınlanmıştır. Yine lisans eğitimi programı için hazırlanan bu iki çalışma, dünya tarihi ders kitapları olarak yazılmıştır. Bunlardan biri *Lịch sử thế giới trung đại*, quyển 1 (Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt 1) adlı kitap Đặng Đứrc An ve Phạm Hồng Việt tarafından hazırlanmıştır. Diğeri *Lịch sử thế giới trung đại*, quyển 2 (Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt 2) adlı kitap Lương Ninh ve Đặng Đứrc An tarafından hazırlanmıştır. İki kitap aynı zamanda yani 1978 yılında yayınlanmıştır. Özellikle, 1978 yılı da Türkiye ve Vietnam arasındaki diplomatik ilişkilerinin kurulduğu senedir. Ancak dünya tarihi ders kitabı olarak hazırlandığından dolayı çalışmada bahsedilen Osmanlı tarihi ile ilgili içerik çok kısa, her ciltte yalnız 4 ile 6 sayfa kadar kalmış ve temel bilgiler özetlenmiş, konu ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Kitabın birinci cildinde Osmanlı tarihine dair parça, üçüncü bölümün üçüncü maddesinde 79-83’ncü sayfalar arasında yer almaktadır. Bu maddede Türk kavmi ve Selçuk İmparatorluğu, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğu’nun yükselişi ve İstanbul’un fethi gibi meselelerden söz edilmektedir. İkinci ciltte Osmanlı tarihi ile ilgili bölüm ise, on sekizinci bölümde 142-148’nci sayfalar arasında yer almaktadır. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu’nun yayılması, iç siyaseti ve Balkan halklarının Türk hâkimiyetine karşı mücadeleleri, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşe başlaması gibi konular vardır.

1990’lı yıllara gelindiğinde yine lisans eğitimi programı kapsamında Osmanlı tarihinden bahseden başka bir dünya tarihi ders kitabı yayımlanmıştır. İki kısım ve 27 bölümden oluşan *Lịch sử thế giới cận đại* (Yakın Çağ Dünya Tarihi) başlıklı çalışma Vũ Dương Ninh ve Nguyễn Văn Ánh tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışmada yirmi beşinci bölümün ilk maddesinde 512-521’nci sayfalar arasında Osmanlı tarihinin geç döneminden söz edilmektedir. Maddede Osmanlı İmparatorluğu’nun kriz durumu; yönetim sistemiyle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında yarım sömürge durumu; 20. yüzyıl başlarında Türkiye’de devrimci hareket ve Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunu ihtiva eden başlıca dört mesele

incelenmiştir. Birinci konuda Türkiye'nin siyasi rejimi ve islhat projelerinin başarıszlığı değerlendirilmiştir. İkinci konuda ise II. Abdülhamid'in iktidar rejimi, Türkiye'nin gittikçe yarı sömürge haline gelmesi ve 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar toplum ilişkilerinde değişimler incelenmiştir. nc konuda ise devrimin yaklaşması, 1908 devriminin tarihsel önemi incelenmiştir.

2000'li yılların başında Vietnam'da Orta Doęu tarihine dair ilk çalışma olarak tanınan *Lịch sử Trung Cận Đông* (Orta Doęu Tarihi) başlıklı bir çalışma 2000'de yayınlanmıştır. Bu eser Đai hoc Sur phm H Chí Minh (Ho ři Minh Eęitim Üniversitesi) Tarih Bölümü'nde ęretim yeleri olan Nguyn Th Thur, Nguyn Hng Bch ve Nguyn Vn Sn tarafından hazırlanmıştır. 364 sayfa ve 8 bölümden oluşan bu çalışmanın önemli bir içeriği Osmanlı tarihinden söz etmektedir. Osmanlı tarihi ile ilgili kısmı Nguyn Th Thur tarafından hazırlanıp üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümde 103-123, 142-158, 166-169 ve 189-202 sayfalar arasında yer almaktadır. şimdiye kadar bu alışma Vietnam'daki Orta Doęu tarihine dair yine ilk ve tek kitap olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda Vietnam'daki Osmanlı tarihinden bahseden en ayrıntılı çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın nc bölümünde 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihi incelenmiştir. İçinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve ilk gelişmesi; II. Mehmet ve 15. yüzyıldan itibaren iktidarın takviyesi; 16-17. yüzyılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu gibi meselelerden bahsedilmektedir. Dördüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve 19. yüzyılın sonlarında Türkiye'nin yarı sömürge durumu anlatılmaktadır. Beřinci bölümde ise 1908'deki Türk Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye konuları bulunmaktadır.

Vietnamlı yazarlar ve araştırmacılar tarafından hazırlanan çalışmaların dışında, Vietnam'da yayınlanan Osmanlı tarihiyle ilgili birkaç eviri kitap da bulunmaktadır. Öncelikle asıl ince'de kaleme alınan ve Vietnamca'ya tercüme edilen *Lịch sử thế giới* (Dünya Tarihi) adlı bir araştırma dizi bilinmektedir. Bu araştırma dizisi ikinci ve dördüncü ciltlerinde Osmanlı tarihi ile ilgili önemli kısımlar ihtiva etmektedir. İkinci cildin dördüncü bölümünün dördüncü maddesinde Osmanlı Türklerinin ortaya çıkışı, 14. yüzyıldan itibaren Osmanlıların gelişmesi, iktidar sistemi ve köylü ayaklanmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, 16. yüzyılda Kk Asya ve Balkanlardaki halkların isyanları, Orta aę'da Türk kltri gibi meseleler incelenmiştir. Dördüncü cildin dördüncü maddesi ise toplumsal-iktisadi durgunluk ve tımar sisteminin bozulması; Patrona Halil İşyanı, imparatorluğun krizi ve devlet yöneticilerinin reformlarını ihtiva etmektedir.

2006 yılında *Đế chế Ottoman - Lịch sử gần yếu* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi) başlıklı bir eser Vietnam'daki Türkiye Cumhuriyeti Hanoi Büyükelçiliği'nin desteğiyle yayınlanmıştır. Asıl ismi *The Ottomans: A Brief History of A World Empire* olan ve İngilizce'den Vietnamca'ya çevirilen bu eser Mehmet Öz, Oktay Özel, Akşin Somel ve İlber Ortaylı tarafından yazılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Yalnız 47 sayfadan oluşan çok kısa bir eser olmasına rağmen, şimdiye kadar bu kitap Vietnam'da Türk araştırmacıların yaklaşımıyla yayınlanan tek eserdir. Bu nedenle bu çalışma Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmalarında önemli bir unsur haline gelmektedir. Eserde Osmanlı Hanedanı'nın doğuşu; askeri ve idari sistemlerin temeli; Fetret Devri'nden İmparatorluğa; İstanbul'un Fethi ve yeniden inşası; İmparatorluk çağı; Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağı; Klasik Çağ'da kültürel yaşam; Klasik Çağ'da iktidar ve toplum; Çalkantılı dönem ve Osmanlı askeri gücünün düşüşü; Islahat dönemi gibi meseleleri ihtiva etmektedir.

b. Makaleler

Tarih ders kitaplarının yanı sıra *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *Avrupa Araştırmaları Dergisi* ile *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* gibi Vietnam'daki araştırma dergilerinde Osmanlı tarihi ile ilgili yayınlanan birkaç makale bulunmaktadır.

İlk olarak 1978'de Xuân Tùng tarafından hazırlanan “Cuộc chiến tranh Nga-Thổ (1877-1878) và sự nghiệp giải phóng Bungari mùa xuân 1878” (1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Baharındaki Bulgaristan'ın Bağımsızlığı) adlı makale *Tarih Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bu makalede “Doğu Meselesi”nin temeli ve Osmanlı-Ruş Savaşı'nın başlaması, savaşta meydana gelen gelişmeler, Ayastefanos Antlaşması, Berlin Toplantısı ve Bağımsız Bulgar Devleti'nin doğuşu incelenmiştir²⁴.

Yaklaşık 30 seneden sonra 2005'te yine *Tarih Araştırmaları Dergisi*'nde Đào Tuấn Thành'm “Góp phần tìm hiểu về chế độ thống trị của đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ tại các công quốc Rumani từ năm 1711 đến 1821” (1711-1821 Yıllarında Romanya Dükalıklarında Türk İmparatorluğu'nun Yönetim Sistemi) adlı makalesi yayınlanmıştır²⁵. Bu makalede Romence kaynaklardan faydalanılarak

24 Xuân Tùng, “Cuộc chiến tranh Nga-Thổ (1877-1878) và sự nghiệp giải phóng Bungari mùa xuân 1878”, *Nghiên cứu Lịch sử*, số 3-4 (179) năm 1978, s. 41-48.

25 Đào Tuấn Thành, “Góp phần tìm hiểu về chế độ thống trị của đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ tại các công quốc Rumani từ năm 1711 đến 1821”, *Nghiên cứu Lịch sử*, số 09 (352) năm 2005, s. 50-56.

Osmanlıların Eflak ve Boğdan Dükalıklarındaki etkileri ve yönetim politikası incelenmiştir²⁶.

2010'lı yıllardan itibaren Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmaları gittikçe artarak daha fazla makale neşredilmiştir. Örneğin: 2009 yılında Đặng Văn Chương ve Trần Đình Hùng tarafından hazırlanan “Về nguồn gốc người lính của quân đoàn Janissariestrong đế chế Ottoman” (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri'nin Kökeni) adlı makale *Askeri Tarih Dergisi*'nde yayınlanmıştır²⁷. 2010'da *Avrupa Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanan Trần Đình Hùng ve Trần Xuân Hiệp'in “Quan hệ giữa đế quốc Ottoman và đế quốc Byzantine (1299-1453)” (Osmanlı İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu İlişkileri) isimli çalışması 1299-1331, 1331-1363 ve 1364-1453 yılları arasında Osmanlılar ve Bizanslıların ilişkilerini değerlendirmiştir²⁸. 2014'te *Đồng Tháp Üniversitesi Dergisi*'nde basılan Trần Thị Nhung'un “Chính sách thống trị của đế quốc Ottoman ở bán đảo Balkan” (Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetim Politikası) adlı makalesi Osmanlıların Balkanlarda hâkimiyet politikasını inceleyerek Yakın Çağ döneminde Balkanlar ile Avrupa'nın diğer bölgeleri arasındaki farkı açıklamayı amaçlamıştır²⁹. 2016 yılında *Güneydoğu Asya Araştırmaları Dergisi*'nde basılan Đặng Văn Chương ve Lê Văn Trường An'ın “Phương thức xâm nhập của Hồi giáo vào Đông Nam Á hải đảo thế kỉ XIII-XVII” (13-17. Yüzyıllarda Müslümanların Güneydoğu Asya'ya Yayılma Tarzları) adlı makalesinde ise Osmanlı İmparatorluğu ve Açe Sultanlığı arasındaki siyasi ve dini ilişkiler, İslam'ın Güneydoğu Asya'ya yayılmasının önemli bir yöntemi olarak incelenmiştir³⁰. 2017'de *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanan Đặng Xuân Kháng ve Doãn Tùng Anh'ın “Một số nhận xét về cải cách Tanzimat của đế chế Ottoman từ năm 1839 đến năm 1876” (1839-1876 Yılları Arasında

26 1994-2001 yılları arasında Romanya'da lisansütu eğitimine alan Đào Tuấn Thành, Bükreş Üniversitesi'nde Dan Berindei danışmanlığında “*Sự phát triển thể chế nhà nước Rumani thời cận đại (1859-1918)*” başlıklı tez çalışmasını tamamlayarak doktora unvanını almıştır.

27 Đặng Văn Chương - Trần Đình Hùng, “Về nguồn gốc người lính của quân đoàn Janissaries trong đế chế Ottoman”, *Tạp chí Lịch sử Quân sự*, số 205 năm 2009.

28 Trần Đình Hùng - Trần Xuân Hiệp, “Quan hệ giữa đế quốc Ottoman và đế quốc Byzantine (1299-1453)”, *Nghiên cứu Châu Âu*, số 12 (123) năm 2010, s. 47-55.

29 Trần Thị Nhung, “Chính sách thống trị của đế quốc Ottoman ở bán đảo Balkan”, *Khoa học Đại học Đồng Tháp*, số 11 năm 2014, s. 16-22.

30 Đặng Văn Chương - Lê Văn Trường An, “Phương thức xâm nhập của Hồi giáo vào Đông Nam Á hải đảo thế kỉ XIII-XVII”, *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 02 (191) năm 2016, s. 5-7.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Hakkında Değerlendirmeler) adlı makalesi Tanzimat döneminin özelliklerini incelemiştir³¹.

Çok fazla olmamasına rağmen, görülüyor ki bu makalelerde Osmanlı tarihi ile ilgili çeşitli meselelerden bahsedilmektedir. Yapılan araştırma konularına göre makalelerde Balkanlarda Osmanlıların yönetimi; Osmanlı ordusu; Osmanlı-Bizans ilişkileri, Osmanlılar ve İslam'ın Güneydoğu Asya'ya yayılması, Tanzimat dönemi gibi farklı alanlara yer verilmiştir. Makalelerin hacmi de çok kısa, genelde yaklaşık 6-9 sayfa arasındadır. Ancak bunlar Osmanlı tarihi ile ilgili belirli bir konu ihtiva eden Vietnam'da yapılan ilk bilimsel çalışmalardır.

c. Araştırma Projesi ve Tezler

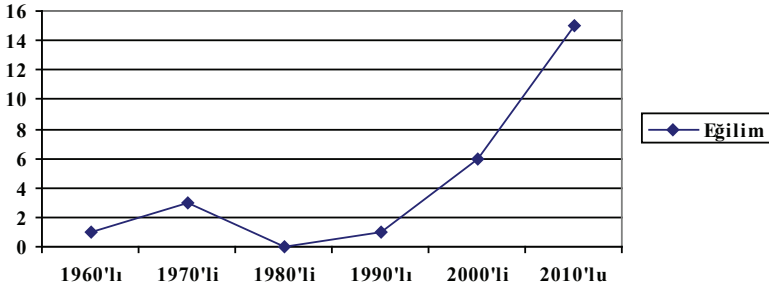
Öncelikle 2015-2016 eğitim öğretim yılında Hanoi Sosyal ve Beşeri Bilimler Üniversitesi'nde Đặng Xuân Kháng ve Doãn Tùng Anh tarafından hazırlanan *Quan hệ Ottoman-Aceh thế kỷ XVI* (16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Açe Sultanlığı İlişkileri) başlıklı araştırma projesi tamamlanmıştır. Bundan sonra 2016-2017 eğitim öğretim yılında Hanoi II. Eğitim Üniversitesi'nde Nguyễn Văn Vinh, Phạm Tùng Dương ve Vũ Văn Nam tarafından hazırlanan *Biến đổi khí hậu và sự hưng vong của các đế chế: nghiên cứu trường hợp đế chế Ottoman thế kỷ XVII* (İklim Değişiklikleri ve İmparatorlukların Kaderi: 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Örneği) başlıklı başka bir araştırma projesi de tamamlanmıştır. Hatta bu araştırma projesi kapsamında Phạm Tùng Dương *Biến đổi khí hậu và sự khủng hoảng kinh tế - xã hội ở đế chế Ottoman thế kỷ XVII* (17. Yüzyılda İklim Değişikliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi-Toplumsal Krizler) başlıklı bitirme çalışmasının savunmasını yapmıştır. En yakın zamanda Haziran 2019 tarihinde Doãn Tùng Anh tarafından hazırlanan *Đặc điểm mô hình đế chế Ottoman (1453-1703)* (1453-1703 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Modelinin Özelliği) adlı yüksek lisans tezinin savunması yapılmıştır. 165 sayfadan oluşan bu tez, şimdiye kadar Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmaları ile ilgili ilk lisansüstü tezi olarak kayıtlara geçmiştir.

Kısaca, Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmaları henüz gelişmiş bir araştırma alanı değildir. 1960'lı yıllardan bu yana Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı çok fazla değildir. Tarih ders kitabı ve çeviri kitabın sayısı: 8; araştırma makalesinin sayısı: 15; araştırma projesinin sayısı: 2 ve yalnız bir tez çalışması bulunmaktadır (bk. Ek). Araştırma dönemi bakımından Vietnam'daki Osmanlı

31 Đặng Xuân Kháng - Doãn Tùng Anh, "Một số nhận xét về cái cách Tanzimat của đế chế Ottoman từ năm 1839 đến năm 1876", *Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* số 06 (142) năm 2017, s. 3-9.

Tarihi Araştırmaları iki önemli döneme ayrılabilir. 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar olan birinci dönemde Vietnam'da Osmanlı tarihi ile ilgili yayınlanan çalışmaların çoğu konu ve hacim olarak sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı tarihi araştırmalarına aslında ilgi gösterilmemiştir. 2000'li yıllardan itibaren başlayan ikinci dönemde ise Osmanlı araştırmaları gittikçe dikkate alınarak gelişme göstermiştir. Bilhassa son iki üç yılda Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmaları büyük ilgi görmeye başlamıştır. Bu eğilim aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir (bk. Şekil).

Şekil: Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Eğilimi

3. Vietnamlıların Osmanlı Tarihi Araştırmalarına Yaklaşım Biçimi

a. Yaklaşım Tarzları

Vietnam'da Osmanlı Arařtırmaları henüz uzman bir çalışma alanı halinde olmadıđından dolayı genelde Osmanlı tarihi, dünya tarihi veya bölge tarihi çerçevelerinde arařtırma konusu yapılmaktadır. Yukarıdaki Osmanlı tarihinden bahseden çalışmalarda yazarların yaklařım tarzlarına göre Osmanlı tarihi, dünya tarihinin veya Orta Dođu tarihinin bir kısmı olarak görülmüřtür. Öncelikle Hanoi Eğitim Üniversitesi'nin yazarları (1962), Luong Ninh ve Đang Đúc An (1978) ile birlikte Vü Dương Ninh (1998) gibi Vietnamlı arařtırmacıların çođu tarafından Osmanlı tarihinin dünya tarihinin bir parçası olarak Batı Asya tarihinin bir kısmına ait olduđu belirtilmiřtir. Ayrıca, Luru Minh Hàn, Luru Tô Xương, Quang Nhân Hồng, Hàn Thừa Văn ve Ngải Châu Xương gibi yazarların çeviri eserlerinde de Osmanlı tarihi, Batı Asya tarihine ait bir kısım olarak incelenmiřtir. Bu kapsamda Batı Asya bir cođrafi bölge olarak tanımlanmıřtır ve dünya tarihi üzerine çalışmalarda aynı bölgede Arap Medeniyeti ve Fars Medeniyeti tarihleri ile birlikte Osmanlı tarihinden söz edilmiřtir. Bu yaklařım tarzının yanında Nguyễn

Thị Thur'ın (2000) eserinde ise Osmanlı tarihi, Orta Doğu tarihinin bir parçası olarak belirtilmiştir. Orta Doğu bu çalışma kapsamında daha çok jeopolitik bir bölge olarak tanımlanmıştır³².

Vietnam'da uzun zamandır Marksist tarih yazımının ciddi etkisi vardır³³. Bundan dolayı Erken Modern Dönem yani Yeni Çağ bir kavram olarak görülmemiştir. Onun yerine Geç Orta Çağ döneminden sonra Yakın Çağ dönemi gelmiş ve bu çağ 1642'deki İngiliz İç Savaşı olayından sonra başlamıştır³⁴. Dolayısıyla Vietnamlı tarihçilerin yaklaşımına göre Osmanlı İmparatorluğu tarihi Yüksek Orta Çağ döneminde başlamış olup Geç Orta Çağ döneminde devam etmiş ve Yakın Çağ dönemine kadar sürmüştür. Bu kapsamda Osmanlı Devleti kuruluş dönemi Yüksek Orta Çağ dönemine; Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemi Geç Orta Çağ dönemine; Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemi ise Yakın Çağ dönemine denk gelmiştir. Bu tarih ayrışması günümüzdeki Batılı tarihçilerin bakış açısına göre çok farklı görülmektedir.

Öte yandan Marksist tarih yazımı kapsamında Vietnamlı tarihçiler de Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-iktisadi biçimi ile ilgilenmişlerdir. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim tarzı feodalite (derebeylik) tipine ait olmuştur. Osmanlı Devleti'nin niteliği feodal-askeri bir devlet olarak belirtilmiştir³⁵. Mesela: “*Bir Doğu Despotizmi devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda çok belirgin bir feodal askeri teşkilat örgütlemiştir*”³⁶.

32 Nguyễn Thị Thur - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *Lịch sử Trung Cận Đông*, Nxb. Giáo dục, Tp. Hồ Chí Minh 2007, 3. bs. s. 5.

33 Patricia Pelley, “Vietnamese Historical Writing”, *The Oxford History of Historical Writing, Vol. 5: 1945 to the Present* (Axel Schneider - Daniel Woolf, eds.), Oxford University Press, New York 2011, p. 567. Ayrıca bk. Patricia M. Pelley, *Postcolonial Vietnam: New Histories of the National Past*, Duke University Press, Durham and London 2002, p. 46.

34 Vietnam'daki tarih ders kitaplarında Marksist tarih yazımına göre dünya tarihi dört çağa ayrılmıştır. Buna göre: Eski Çağ başlangıçtan 476 yılına kadar, Orta Çağ 476-1642 yılları arası, Yakın Çağ 1642-1917 yılları arası ve Modern Çağ (Çağdaş Dönemi) ise 1917 yılından günümüze sürmektedir. Bk. Tạ Thị Thúy - Đặng Xuân Kháng, “Teaching World History in Vietnam: Innovation and the Real Situation”, *World History Teaching in Asia: A Comparative Survey* (Shingo Minamizuka ed.), Berkshire Publishing, Massachusetts 2019, p. 93.

35 Lương Ninh - Đặng Đức An, *Lịch sử thế giới trung đại*, Quyển II, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978, 2. bs. s. 145.

36 “*Là một nước chuyên chế kiểu phương Đông, đế quốc Osman còn có đặc điểm là tổ chức quân sự - phong kiến rõ ràng*”. Bk. Nguyễn Thị Thur - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 117.

Ayrıca, Osmanlı Devleti de siyaset ve dini birleştiren bir istibdat devleti olarak tanımlanmıştır: “*Osmanlı İmparatorluğu, siyaset ve dini birleştiren feodal bir istibdat devletidir*”³⁷. Hatta Osmanlı Devleti, Orta Çağ döneminin tek gerçek askeri devleti olmuştur³⁸. Bu yaklaşım yapılan çalışmalarda daha açıkça görülmüş olup Vietnamlı tarihçilerin Osmanlı tarihine bakış açısı üzerinde etkili olmuştur.

b. Vietnamlı Tarihçilerin Osmanlı Tarihine Bakış Açıkları

Bu kısımda Vietnamlı tarihçiler tarafından yapılan çalışmalarda siyaset, iktisat, toplum, kültür ve diplomasi gibi Osmanlı tarihinin temel hususlarına bakış açıları değerlendirilecektir.

Osmanlı Siyasi Tarihi

İlk olarak Vietnamlı tarihçilerin Osmanlıların menşei ile birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna bakış açılarından bahsedilmektedir. Çalışmalarda Türklerin soyunun Orta Asya'daki Sincan yaylalarında yaşayan sarı tenli bir halk olduğu belirtilmiştir. Han ve Tang Hanedanlıkları dönemlerinde Çin İmparatorluğu'nun ve Kuzey ile Kuzeybatı Çin'deki diğer kabilelerin istilası nedeniyle Türkler batıya hareket etmek zorunda kalmışlardır. Eski Germenler gibi Türkler, askeri şefin komutası (yani askeri boy rejiminin) altında savaşan ordular halinde örgütlenmişlerdir. Bu savaş ordusu Selçuklu Türkleri ve Osmanlı Türkleri gibi şefin adını taşımıştır³⁹.

14. yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti Moğolların istilası nedeniyle parçalandığında ve yerel beyler birbirlerine karşı mücadele ettiklerinde Osman (çalışmalarda *Öt-tô-man* veya *Öt-tơ-man* olarak yazılmış) isminde nüfuzlu bir askeri şef Küçük Asya ve Yunanistan tarafında iktidarını genişletmiştir. Osman, Moğol İmparatorluğu'na karşı olup Küçük Asya'daki Türk boylarını birleştirerek Osmanlı Beyliği'ni kurmuştur⁴⁰. Osmanlı Beyliği'nin gelişme koşulları şu şekilde

37 “*Đế quốc Osman là một quốc gia chuyên chế phong kiến kết hợp chính trị và tôn giáo*”. Bk. Luru Minh Hàn (chủ biên), *Lịch sử thế giới, Tập 2: Thời Trung cổ*, Phong Đảo dịch, Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002, s. 307. Luru Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *Lịch sử thế giới, Tập 4: Thời cận đại*, Phong Đảo dịch, Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002, s. 153.

38 Vũ Dương Ninh - Nguyễn Văn Ánh, *Lịch sử thế giới cận đại*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 2006, 10. bs. s. 512.

39 Đại học Sư phạm Hà Nội, *Lịch sử thế giới trung cổ (Quyển I)*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1962, 2. bs. s. 133-134.

40 Đặng Đức An - Phạm Hồng Việt, *Lịch sử thế giới trung đại, Quyển I*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978, 2. bs. s. 81.

açıklanmıştır:

“Gelecekteki Türk İmparatorluğu’nun çekirdeği merkezi ve büyük beylikler değil, asıl Küçük Asya’nın batı ucundan yer alan ve ilk hükümdarın ismini alan küçük bir beylik idi. Çöken Bizans İmparatorluğu’nun yanında yer almak Osmanlı Beyliği’ne birçok avantaj sağlamıştır: Bizanslıların topraklarına doğru genişleyebilmiş ve Bizanslılara karşı mücadeleleri cihat olduğu için bölgedeki Türkler tarafından desteklenmiştir. Böylece Osmanlı Beyliği oldukça hızla gelişmiştir”⁴¹.

Çalışmalarda da Osmanlı İmparatorluğu’nun isminin kökeni izah edilmiştir. Buna göre Osman tarafından kurulan devlet daha sonra kurucusunun ismini alarak imparatorluğa isim olmuştur. Bundan dolayı Osman Bey’e bağlı Türk boyları Osmanlı Türkleri olarak bilinmiştir⁴².

Vietnamlı tarihçilerin Osmanlı tarihinin en önemli olaylarından biri olan 1453 İstanbul’un fethine bakış açıları da önemlidir. Araştırmacılar Osmanlıların Konstantiniyye’yi fethini incelerken bu olayın dünya tarihindeki önemini vurgulamışlardır. Genelde tarihçilere göre 1453 yılında Konstantiniyye’nin fethi Orta Çağ’ın sonu ve Yeni Çağ’ın başlangıcı olarak belirtilmektedir⁴³. Fakat yukarıda bahsettiğimiz gibi Marksist tarih yazımının etkisinden dolayı Vietnam’da 1453 İstanbul’un fethi farklı görülmüştür. Bir tarih terimi olarak Yeni Çağ bulunmadığından Vietnamlı tarihçilere göre 1453 Konstantiniyye’nin fethi yalnız Yüksek Orta Çağ dönemini sonlandırıp Geç Orta Çağ dönemini açmıştır⁴⁴. Bunun dışında İstanbul’u feth eden Sultan II. Mehmed fetihlerinde büyük başarılar gösterdiğinden dolayı “Fatih” unvanı almıştır⁴⁵.

Özellikle çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya tarihindeki rolü ve etkisi çok dikkate alınarak incelenmiştir. Vietnamlı tarihçilere göre genelde Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük tarihsel rolü, Bizans İmparatorluğu’nu yenerek Katolik Kilisesi’nin Küçük Asya ile Orta Doğu’yu hâkimiyet arzularını

41 “*Hạt nhân của đế quốc Thổ tương lai không phải là các nước lớn ở trung tâm, mà là một tiểu quốc ở tận cùng phía tây Tiểu Á, mang tên quốc vương đầu tiên của nó. Vị trí nằm kề bên đế quốc Byzantium đang suy yếu cũng tạo nhiều thuận lợi; họ có thể mở rộng lãnh thổ về phía đế quốc này; chiến tranh chống Byzantium của họ được sự ủng hộ của mọi người Thổ vì là Thánh chiến. Nhờ vậy, tiểu quốc Osman đã phát triển khá nhanh*”. Bk. Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 104-105.

42 Luru Minh Hàn (chủ biên), *age.*, s. 304.

43 Đại học Sư phạm Hà Nội, *age.*, s. 137.

44 Đặng Đức An - Phạm Hồng Việt, *age.*, s. 83.

45 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 111.

durdurmasıdır. Buna rağmen, Osmanlı İmparatorluğu uzun zaman Balkanlar, Karadeniz ve Ege Denizi'nde egemen olmuş ve karmaşık olarak Batıların adlandırdığı "Doğu sorunu"nu yaratmıştır⁴⁶.

Vietnamlı tarihçilerin bakış açısında Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihine etkileri hem olumlu hem de olumsuz olarak görülmüştür. İlk olarak İslam Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yıkılmış Arap İmparatorluğu'nun yerini alıp Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Müslüman kabileri koruyarak Batı Avrupa feodaliteleri ve Katolik Kilisesi'nin istilalarını önlemeleri, ilerici bir anlayış olarak görülmüştür⁴⁷. 15. yüzyılın ortasından 16. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu, Orta Doğu'daki Bizans ve Arap devletlerinin yerini alıp dünyada muazzam bir imparatorluk haline gelmiştir. Osmanlılar, Avrupa sömürgecilerine karşı Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki Müslüman halkların koruyucusu olmuştur. Ayrıca, diğer İslam Devletleri Portekiz sömürgeciliğinin saldırganlığına karşı mücadelelerinde Osmanlılar tarafından korunmuş ve onlara yardım edilmiştir⁴⁸. Fakat, olumlu etkilerinin yanında çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun olumsuz etkileri de değerlendirilmiştir. Bu bakış açısına göre Osmanlılar Balkan Yarımadası'na yayılarak Slav halkında ve Güney Avrupa'daki diğer milletlerde birçok felakete yol açmışlardır. Acımasız hâkimiyet politikası ve Türklerin geri kalmış kültüründen dolayı Bizans ve Arap toplumları ile birlikte Balkan'daki milletler Erken Orta Çağ dönemindeki zayıf durumlarına gerilemişlerdir. Osmanlılar, Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını hâkimiyet altına alarak ve çok sık savaşarak Avrupa ile Asya ticaret faaliyetlerinin ciddi şekilde azalmasına sebep olmuşlardır. 15. yüzyılın sonlarında Portekiz ile İspanyolların yaptıkları büyük coğrafi keşifler Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu topraklarından geçmeden Doğu'ya başka yolları bulmak amacıyla yapılmıştır⁴⁹. Ayrıca, Türklerin Avrupa'ya yönelik siyasi mücadeleleri, Güney Avrupa ve Doğu Avrupa arasındaki uluslararası ilişkiyi çarpıcı biçimde değiştirmiştir⁵⁰. Bu değerlendirmeler, Türk tarihçilerin bakış açısına göre tamamen farklı ve tersine olarak görülmüştür.

Yapılan araştırmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun zaferlerinin sebeplerinden de bahsedilmektedir. Bu sebeplerden birine göre Türklerin hızlı başarıları yalnızca

46 Đai học Sur phạm Hà Nội, *age.*, s. 140.

47 Đặng Đức An - Phạm Hồng Việt, *age.*, s. 83.

48 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 144.

49 Đặng Đức An - Phạm Hồng Việt, *age.*, s. 83.

50 Luru Minh Hàn (chủ biên), *age.*, s. 310.

kendi askeri güçlerinden değil, aynı zamanda Avrupa güçleri arasındaki rekabetten kaynaklanmıştır⁵¹. Daha açıkça bir ifadeyle, Türklerin askeri zaferleri esas olarak Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü, Moğol İmparatorluğu'nun parçalanması ile Avrupa Devletleri arasındaki çatışmalar gibi birçok elverişli uluslararası koşullardan dolayı gerçekleşmiştir⁵².

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatı üzerine Vietnamlı tarihçilerin bakış açısına göre kuruluş döneminde Osmanlı Devleti'nin teşkilatı çok esaslı idi. İlk hükümdarlar aşiret soyluları konseyinde iktidarlarını ortaya koymuşlardır. Bey, öncelikle ordunun şefi idi. Onun en yakın taraftarları, fethedilen şehirleri ve kaleleri yönetmekle görevlendirilen kardeşleri ve akrabalarından oluşmuştur⁵³. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti bir askeri istibdat yönetimi haline gelmiştir. Hükümetin hükümdarı, ebedî iktidara sahip olan ve Sultan-Halife gibi çift unvanı bulunan padişaktır. Asil zümreden yoksul zümreye kadar herkes padişahın kulu olmuştur. Padişah halkın yaşamını ve mülkünü belirleyebilmiştir. Padişah sarayında sayıları 15.000'e kadar ulaşan hizmetçiler bulunmuştur. Saray yaşamı çok ihtişamlı ve müsrif idi⁵⁴. Padişah, şahsen dokunulmaz bir ilahi vasfı bulunan ve bu yönüyle yeryüzünde Allah'ın gölgesi olarak kabul edilmiştir. Merkezi teşkilatta Padişahın ardından gelen en üst görev Veziriazam'dır. Hükümetin tüm siyasi, idari ve askeri işleri Veziriazam tarafından idare edilmiştir. Diğer vezirler, bürokratlar ve valiler hep birlikte Veziriazam'ın yetkisi altında kalmıştır⁵⁵. Dini fanatizm yönetici zümre tarafından bir tahakküm aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca, yüksek rütbeli Müslüman din adamları devletin idaresinde büyük rol oynamışlardır. Din mahkemeleri İslam kanunlarına göre yargılamıştır⁵⁶.

İdari teşkilatın yanında, yapılan çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve Türk olmayan milletlere yönelik yönetim politikasından da bahsedilmektedir. Mesela Osmanlılar, 17. yüzyılın sonuna kadar 200 yıldan fazla bir süredir Güney Doğu Avrupa'ya egemen olmuşlardır. Bu bölgede Osmanlı Sarayı'na bağımlı vasal devletler kurmuşlar, bölgedeki halklardan haraç ve vergi toplamaya çalışmışlardır. Ancak diğer imparatorlukların tersine, Osmanlılar yerli halkın

51 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 143. Vũ Dương Ninh - Nguyễn Văn Ánh, *age.*, s. 512.

52 Nguyễn Thị Thu - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 142.

53 Nguyễn Thị Thu - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 105.

54 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 144.

55 Nguyễn Thị Thu - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 117.

56 Nguyễn Thị Thu - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 144.

eski dinlerini ve kiliselerini korumalarına, ana dillerini öğreten okullarına, kendi gelenek ve kanunlarına sahip olmalarına izin vermişlerdir⁵⁷. Bu değerlendirmeye göre görülebilir ki Vietnamlı tarihçilerin bakış açısından Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve Türk olmayan milletlere yönelik uyguladığı yönetim politikası ileri bir yönetim politikasıdır.

Çalışmalarda Osmanlı ordusu değerlendirilirken, genelde piyade birliğinden teşkil edilen Yeniçeriler ile ilgilenilmiştir. Yeniçeriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun özel ve seçkin kuvveti idi. Bu kuvvet Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünde önemli rol oynamıştır. Yeniçeriler, padişahattan birçok nimet almış, bu yüzden çok zengin ve itibarlı bir kuvvet idi. Zamanla bu kuvvet gittikçe kibirli bir hale gelmiş ve savaş gücünü kaybetmiştir⁵⁸. Sipahi ve piyade birliklerinin yanı sıra yapılan araştırmalarda Osmanlıların deniz kuvvetinden de söz edilmiştir. Osmanlı donanması 15. yüzyılın sonlarında imparatorluğun limanlarında gemi yapımının artırılmasıyla hızla gelişmeye başlamıştır. 16. yüzyılın ilk yarısında İspanyol, Portekiz ve Venedik filolarını mağlup ettikten sonra 300 savaş gemisine sahip olan Osmanlı donanması Akdeniz'de egemen olmuştur⁵⁹.

Yakın Çağ Osmanlı tarihinin en önemli meselelerinden olan Islahat hareketleri ve Tanzimat Dönemi'ne yönelik yapılan araştırmalara, diğer konulara göre daha çok ilgi gösterilmiştir. Vietnamlı tarihçilerin bakış açısına göre Orta Doğu ülkeleri arasında Türkiye, Sanayi Devrimi'ne en erken yaklaşan ülke olmuştur. Elverişli coğrafi konumundan dolayı Türkiye'de, İngiltere ve Fransa'nın bilimsel ve teknik bilgileri öğrenilerek ulusun gücü güçlendirilmiş olup devletin çöküşünü önlemek için reformlara başlanılmıştır⁶⁰. 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasıyla başlatan Tanzimat dönemi, Modern Türkiye tarihinin dönüm noktası olarak anılmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılda Doğu tarihinin Islahat hareketlerinden ilki olarak bilinen Tanzimat, Afrika ve Orta Doğu'daki birçok milletin reform hareketlerini güçlü bir şekilde etkilemiştir⁶¹. Ancak Islahat hareketini başlatanlar ve önderleri, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini sağlamlaştırmayı amaçlayan feodal zümreden gelenler imiş. Buna göre, burjuvazi zümresi bu dönemde henüz bağımsız bir siyasi güç haline gelmemişti, bu nedenle bu reform, yeni sınıfı sağlam

57 Đại học Sư phạm Hà Nội, *age.*, s. 138-139.

58 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 145.

59 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 117.

60 Lưu Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *age.*, s. 161.

61 Đặng Xuân Kháng - Doãn Tùng Anh, *agm.*, s. 8.

bir temelden yoksun bırakmıştır⁶². Başka bir deyişle tabakalar üzerine Marksist bakış açısından Tanzimat, “yukarıdan aşağıya” reform olarak anlaşılmaktadır⁶³. 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nun durumunu değerlendirirken yazarlara göre Türkiye, tedricen Avrupa ülkelerine bağımlı yarı sömürge bir ülkeye dönüşmüştür. Osmanlı Devleti, muazzam ve güçlü bir devletten çöküşe girmiş olup ağır feodal kalıntılarla zayıflamıştır. Ayrıca Batı sömürgeciliğinden sıkı bir şekilde etkilenmiştir⁶⁴.

Yapılan çalışmalarda Türkiye’nin ilk devrimi olarak kabul edilen 1908 Jön Türk Devrimi’nin tarihsel önemi ile ilgilenilmektedir. Vietnamlı tarihçilerin bakış açısına göre bu devrim, 20. yüzyılın başında giderek yozlaşmış Türk feodalizmi ve Avrupa’daki emperyal iktidarın Türkiye’yi adım adım sömürgeleştirdiği bir süreçte meydana gelmiştir. O zamanın en önemli siyasi görevi, demokratik bir burjuva devrimini yönlendirmek idi. Marksist tarih yazımı açısından 1908 Türk Devrimi, özellikle Türk halkı için siyasi bir aydınlanma aşamasını ve genel olarak “Asya’nın uyanışını” işaret etmektedir⁶⁵. Ayrıca 1908 Devrimi, modern Türkiye’nin gelişimi üzerinde önem kazanmış ve Türkiye’yi meşrutiyet yani anayasal monarşi hükümetine taşımıştır. Devrimin sonucu sınırlı olmasına rağmen, Türk halkı bundan sonra modern demokrasiyle tanışmıştır. Konu ile ilgili araştırma sahiplerinin tespit ve kanaatlerine göre 1908 Türk Devrimi, 20. yüzyılın başında Asya’daki devrim hareketleri zincirinin önemli bir halkasıdır⁶⁶.

Vietnam’da Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün sebepleri hakkında yapılan araştırmalarda, Markist tarih yazımının etkisinden dolayı tabakalar ve etnik yapı çatışmalarına odaklanılmıştır. Bu bakış açısına göre Osmanlı İmparatorluğu iç yapısında aslında çok da birleşmemiştir. Toprakların tümüne etnisite, dil ve din açılarından bakıldığında çok değişik, sosyo-ekonomik gelişme düzeyi aynı olmayan, yerel teşkilatların merkezi teşkilata bağımlılığında da farklılıklar olan bir yapı görülmüştür. Türkler, imparatorluğun nüfusunun çok düşük bir oranını oluşturuyordu. Onlar genellikle Anadolu, İstanbul şehri civarı ve Avrupa’daki Rumeli bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Özellikle, Türk feodal sınıfı, imparatorluğun

62 Luru Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *age.*, s. 165.

63 Đặng Xuân Kháng - Doãn Tùng Anh, *agm.*, s. 6.

64 Vũ Dương Ninh - Nguyễn Văn Ánh, *age.*, s. 516.

65 Vũ Dương Ninh - Nguyễn Văn Ánh, *age.*, s. 520.

66 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 196.

tamamında hâkim bir rol oynamıştır⁶⁷. Diğer etnisite ve toplumsal sınıflar ise Türk feodal sınıfı tarafından yönetilmiştir. Yönetici sınıf ve yönetilen sınıflar arasında genelde çatışmalar ortaya çıkmıştır. Böylesine muazzam bir imparatorlukta gerekli birliğin sağlanamaması düşüşe sebep olmuştur. Nitekim, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında zümreler arasındaki çatışmalar ve Osmanlılar tarafından yönetilen memleketlerde halkın muhalefeti nedeniyle imparatorluk yavaş yavaş düşüşe başlamıştır⁶⁸. Demek ki Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasının en temel sebebi, köylülerin ve yönetilen zümrelerin yönetici zümrelerine karşı yaptıkları mücadelelerdir. Bunlara ilave olarak Osmanlı yönetiminde olan Balkan halklarının bağımsızlık mücadeleleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu istikrarsız bir hale getirmiştir⁶⁹. Söz konusu iç istikrarsızlıklar, hâkimiyet altındaki halkların bağımsızlık istekleri ve silahlı mücadelelerine karşı yeterli güç kullanamayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun muazzam olmasına rağmen istikrarsız ve kuvvetsiz bir yapıda olduğunu göstermiştir.

Bunun dışında, siyasi yapı açısına göre Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında da birçok sorun çıkmıştır. Merkezi idare teşkilatında Osmanlı Sarayı çeşitli iktidar grupları arasında bir tartışma yeri haline gelmişti. Saray yaşamı genellikle entrikalar ve isyanlarla karşılaşmıştır. Osmanlı tarihi boyunca her dönemde ortaya çıkan taht kavgaları, Osmanlı Devleti'nin de çöküşüne sebep olmuştur. Örneğin: “*Osmanlı sarayında bir padişah vefat ettiğinde oğullarından tahta çıkanın diğer kardeşlerini katline dair bir gelenek vardır. Bu gelenek 15. yüzyılda Sultan II. Mehmed'in “Kanunnâme”sinde yazılmıştır*”⁷⁰. Yerel idare teşkilatında ise beylerbeyiler iktidarı gittikçe güçlenmiş, köylülere hükmederek Osmanlı Sarayına hizmet etmekten kaçmanın yolları aramıştır⁷¹. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında merkezi idare ve yerel idare arasında var olan düzenli ilişkiler, zamanla çöküntüye uğramıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün başka bir sebebi ise askeri yapısının zamanla zaafa uğramasıdır. Marksist tarih yazımına göre askeri feodal bir devlet olması nedeniyle savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde ve gücünde

67 Luru Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *age.*, s. 153.

68 Đại học Sư phạm Hà Nội, *age.*, s. 139.

69 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 147.

70 “*Ở triều đình tục lệ chém giết anh em để độc quyền chiếm ngôi khi cha chết đời nào cũng có. Tục lệ đó đã được ghi hẳn vào bộ luật Ca-mun Na-mê của Xun-tan Mô-ham-mét II từ thế kỷ XV*”. Bk. Đại học Sư phạm Hà Nội, *age.*, s. 139.

71 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 146.

mühim bir rol oynamıştır. Osmanlılar savaş yoluyla yeni topraklar kazanarak sınırlarını genişletmişlerdir. Ancak 17. yüzyıldan itibaren yaptıkları savaşlar, artık eskisi gibi yeni toprak kazanımına ve yeni gelir kaynakları elde etmesine imkan sağlamıyordu. Bunların yanında savaşlarda elde edilen ganimetler de neredeyse yok seviyesindeydi. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin askeri feodal yapısında da kriz belirtileri kendini göstermeye başlamıştır⁷².

Osmanlı İktisadî Tarihi

Öncelikle Osmanlı iktisadi tarihinden söz edildiğinde yapılan çalışmalarda “chế độ thối áp quân sự” (askeri yurtluk sistemi) olarak anlaşılan timar sisteminin Osmanlı Devleti'ndeki rolü değerlendirilmiştir. Yükseliş döneminde hem imparatorluğun askeri gücü hem de önemli siyasi temeli olan timar sistemi, padişahlar için askeri kuvvetlerin güçlendirilmesine ve ikmaline katkıda bulunmuştur⁷³. Demek ki Marksist tarih yazımı bakış açısından timar sistemi sayesinde Osmanlı feodalizimi güçlendirilmiştir. Ancak 17. yüzyıldan itibaren timar sistemi dağılmaya başlamıştır. Timar sisteminin dağılmasının, Osmanlı feodal üretim tarzının tabiatında bir değişikliğe yol açmasına karşın, bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun asker ikmalinin tükenmesine de yol açmıştır. O zamandan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri kuvveti ciddi şekilde zayıflamıştır⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı genel olarak şöyle değerlendirilmiştir: “*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisat durumu oldukça zayıf ve gelişmesi yavaş kalıyordu. Doğal ekonomi hâkim bir duruma sahip oluyordu ve serf ilişkisi hâlâ korunuyordu*”⁷⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadında ana unsur olan tarım hakkında ise şöyle bir açıklama vardır:

“Tarım alanında üretim gücünün gelişme düzeyi düşük kalmıştır. Tarımın tabiatu kendi kendine yeterli idi. Çiftçiliğin ilkel seviyesi nedeniyle tarım doğaya bağlı durumda idi. Yokluk, açlık ve kıtlık sıklıkla meydana gelirdi. Kentel ekonomide refah düzeyi daha yükseldi. Kentlerin gelişimi, merkezi hükümetin iktidarını daha da güçlendirdi. Kentlerin o dönemlerde ana rolü, halkın, devletin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak idi”⁷⁶.

72 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 120.

73 Luru Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *age.*, s. 155.

74 Luru Tô Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải Châu Xương, *Age.*, s. 156.

75 “*Tình trạng kinh tế trong đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ rất thấp kém, phát triển hết sức chậm chạp. Kinh tế tự nhiên vẫn chiếm địa vị thống trị. Quan hệ nông nô còn bảo tồn*”. Bk. Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 146.

76 “*Trình độ phát triển của lực lượng sản xuất trong nông nghiệp còn thấp. Nông nghiệp mang tính chất tự cấp tự*

Osmanlı Toplumsal Tarihi

Vietnamlı tarihçilerin bakış açısına göre Osmanlı toplumu, feodal topluma ait olmuştur. 14. yüzyıldan itibaren toprakların genişlemesiyle, Osmanlı toplumunun feodalleşme süreci hızlanmıştır. Marksist tarih yazımı bakımından dolayı Vietnam'da yapılan çalışmalarda daha çok toplum tabakaları ile ilgilenilmiştir. Buna göre Osmanlı toplumu dört tabakaya ayrılmıştır. Birincisi din alimlerinden oluşan ulemâ sınıfı; ikincisi askeri feodal sınıfı, bunlar özel ayrıcalıklara sahip iki iktidar sınıfı olarak bilinmiştir. Yönetilen tabakalar ise kentliler, tüccarlar ve köylülerden oluşmuştur. Özel bir hal olarak, başka toplumlarda var olan gelen ve nesilden nesile aktarılan bir soylu sınıf, Osmanlı toplumunda bulunmamıştır. Tüm halklar padişahın kulları olarak tanınmıştır. Bu nedenle alt sınıflardan gelen insanlar da bazen hükümette yüksek görevlere tayin edilebilmiştir⁷⁷.

Bunun dışında araştırmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelikten de söz edilmiştir: “*Osmanlı döneminde köle sayısı nispeten fazla görülmüştür. Kölelerin çoğu savaşta esir düşen insanlardan oluşmuştur. Bazıları tarımda çalışmaya, bazıları da madene veya kürek çekmeye gönderilmiştir. Fakat Osmanlı toplumunda kölelik sadece önceki toplumun bir kalıntısı idi. Feodal toplum ilişkisi aslında ana akım rol oynamıştır*”⁷⁸.

Osmanlı Diplomasisi

Osmanlı İmparatorluğu, yükseliş döneminde uluslararası ilişkilerde önemli rol oynamış ve Venedik, Cenova, Macaristan, İran, Avusturya, Lehistan, Fransa, İspanya ve Rusya gibi bölgedeki birçok ülke ile diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuştur. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Türkiye'nin Avrupa devletleriyle ilişkileri eşitsiz bir nitelik haline gelmeye başlamıştır. Vietnamlı tarihçilerin bakış açısına göre yabancı devletlere verilen ticari imtiyazlar yani “bằng u ru đãi” (ahidnâme), Batı kapitalizminin Türkiye'ye girişini ve Osmanlı topraklarında önemli ticari kazanımlar elde etmesini sağlamıştır. Demek ki ticari imtiyazlar, Türkiye için eşitsiz bir antlaşma olarak görülebilmıştır⁷⁹.

túc. Do trình độ canh tác thô sơ nên nông nghiệp phụ thuộc vào thiên nhiên. Cảnh mất mùa, đói kém xảy ra thường xuyên. Kinh tế ở thành phố khởi sắc hơn. Sự phát triển của các thành phố củng cố quyền lực của chính quyền trung ương. Vai trò chính của thành phố bấy giờ là thỏa mãn nhu cầu của thị dân, nhà nước và quân đội”. Bk. Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, Age., s. 115-116.

77 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, age., s. 118.

78 “*Số lượng nô lệ ở Osman Thổ Nhĩ Kỳ tương đối lớn. Hầu hết họ là những tù binh chiến tranh. Có những người được đưa đi lao động nông nghiệp, cũng có những người được đưa đi khai thác hầm mỏ hoặc chèo thuyền. Nhưng trong xã hội Thổ Nhĩ Kỳ, chế độ nô lệ chỉ là tàn tích sót lại của xã hội trước. Trong khi quan hệ phong kiến mới có địa vị chủ đạo”. Bk. Lư Minh Hàn (chủ biên), age., s. 307.*

79 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, age., s. 119, 146-147.

Vietnam’da Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Bizanslılar ve Açe Sultanlıęı⁸⁰ ile ilişkilerinden de söz edilmiştir. İlk olarak Osmanlı-Bizans arasındaki ilişkiler, çok orantısız iki kuvvetin çatışması idi. Osmanlı İmparatorluğu’un iktidar genişlemesi sırasında iki devlet arasında çatışma kaçınlmazdı. İki imparatorluk arasındaki ilişki her zaman çok gergin bir çatışma durumdaydı, ancak gittikçe Osmanlı İmparatorluğu’nun lehine yönelmiřtir⁸¹. Portekizlilere karşı mücadelenin ön safında yer alan Açe Sultanlığı ise, Osmanlı İmparatorluğu’ndan askeri yardım istemeye çalışmış ve Osmanlılar da müttefikine Portekizlilerle mücadelede yardım etmek istemiştir. Bu istekliliğin doğurduğu Osmanlı ve Açe ilişkisi, Portekiz sömürgeciliğinin tehlikeleri karşısında karşılıklı yararlar temelinde birçok olumlu unsur barındırmıştır. Aynı zamanda İslam’ın Osmanlı ve Açe arasındaki ilişkilerin güçlenmesinde çok önemli bir rol oynadığı bilinmektedir⁸².

Osmanlı Kültür Tarihi

Vietnam’da Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda Osmanlı kültüründen daha az bahsedilmiştir. Genel olarak Osmanlı kültürü incelendiğinde araştırmalar onun ideolojik temelini vurgulamıştır. Buna göre Osmanlı padişahları halkı yönetmenin bir aracı olarak Sünni ideolojiyi kullanmıştır. Türk bilimi ve edebiyatı İslam’dan derinden etkilenmiştir. Klasik Çağ döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda din kültürü hâkim bir rol oynamıřtır⁸³.

c. Yapılan Araştırmalardaki Tarihî Terimlere Dair

1960’lı-1970’li yıllarda yapılan araştırmalarda Osmanlı tarihi ile ilgili bazı önemli tarihî terimlerden söz edildiğinde yabancı kaynaklardan Vietnamca’ya çevirirken bunların Türkçe anlamı bozulmuş veya yanlış tanımlanmıştır. Örneğin, 1960’lı yıllarda yapılan bir araştırmada Türk’ü kastetmek için “Tuyéc”, Osmanlı’yı kastetmek için “Ót-tô-man” veya “Ót-tor-man”, Türkiye için “Tuyéc-ki”, Yeniçeri için “Giê-nít-sor-ri”, Konstantinopolis için “Côn-xtan-ti-nô-pô-lít”, Kanunnâme için “Ca-mun Na-mê” gibi terimler ifade edilmiřtir⁸⁴. 1970’li yıllarda yapılan araştırmalarda da böyle tarihî terimler görülmüştür. Örneğin: Türk’ü kastetmek

80 Endonezya sınırları içerisinde bulunan Sumatra Adası’nın kuzey bölgesinde bir krallık.

81 Trần Đình Hùng - Trần Xuân Hiệp, agm., s. 54.

82 Đặng Văn Chương - Lê Văn Trường An, agm., s. 7.

83 Lư Minh Hân (chủ biên), *age*, s. 312.

84 Đại học Sư phạm Hà Nội, *age*, s. 134, 135, 137, 139.

için “Tuốc”, Yeniçeri’yi kastetmek için kimi zaman “Gia-nít-xê-ri” kimi zaman “Gia-nít-xa”, İstanbul için “I-xtam-bun”, Sultan için “Xun-tan”, Halife için “Kha-li-phê”, sancakbeyi için “san-giác bây” gibi terimler ifade edilmiştir⁸⁵. Başka bir çalışmada ise eyaletin askeri ve idari amiri olan beylerbeyi’ni kastetmek için “beilerbei” kelimesi kullanılmıştır⁸⁶. Bu terimlerin böyle yazılması günümüzdeki kaynaklara göre farklılık arz eder. Bu arada tarihî terimlerin asıl anlamının da bozulduğunu hatırlatmak gerekir.

Bunların dışında çalışmalarda birkaç tarihî terim daha yanlış yazılmıştır. Mesela, Osmanlı askeri teşkilatında bulunan Sipâhi’den bahsedildiğinde “Spahis” olarak yazılmıştır⁸⁷. Yeniçeri ise “Ianycha” olarak yazılmıştır⁸⁸. Hatta birkaç tarihî terim yanlış tanımlanmıştır. Örneğin, bir çalışmada Osmanlı idari teşkilatından söz edildiğinde Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun 21 eyalete ayrıldığı belirtilmiştir. Ancak eyalet kelimesi yerine vilayet kelimesi ile karıştırılarak tanımlanmıştır⁸⁹. Başka bir eserde de benzer yanlışlıklar görülmüştür. Osmanlı Devleti’nin klasik çağında idari birim olarak “trán” (eyalet) ifadesi, Tanzimat döneminde teşekkül edilen “tính” (vilayet) terimiyle karıştırılmıştır⁹⁰.

d. Araştırmalarda Kullanılan Kaynaklar

Vietnam’da Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda kullanılan kaynakların çoğu ikincil kaynaktır. Kullanılan kaynaklar ya İngilizce, Fransızca, Rusça ve Çince olarak yazılmıştır ya da bu dillerden Vietnamca’ya çevrilmiştir. Asıl kaynak veya birincil kaynak olarak bilinen Türkçe kaynaklar kullanılmamıştır. Nitekim yalnız yabancı kaynaklara göre değerlendirme yapıldığı için çalışmaların çoğunda Türklerin bakış açısı hâlâ yansıtılmamıştır. Demek ki yapılan çalışmalarda Türklerin kendi tarihlerine tam olarak bir yaklaşım sergilemek mümkün değildir ve değerlendirmeler objektif olarak tarihi gerçeği yansıtılmamaktadır.

Görüldüğü kadarıyla Vietnamlı tarihçilerin Osmanlı tarihine bakış açısı hakkında, Markist tarihi yazımının etkilerinden dolayı yapılan çalışmalarda toplum

85 Đặng Đức An - Phạm Hồng Việt, *age.*, s. 79, 81, 82. Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 144-145.

86 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 117.

87 Đại học Sư phạm Hà Nội, *age.*, s. 135.

88 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 108.

89 Lương Ninh - Đặng Đức An, *age.*, s. 145.

90 Nguyễn Thị Thư - Nguyễn Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *age.*, s. 117.

tabakaları veya etnik sorunlar ile ilgili meselelere diğer temel konulardan daha fazla odaklanılmıştır. Araştırma yapıldığında kaynak eksikliği, farklı araştırma yöntemleri ve yaklaşım tarzı gibi birçok zorlukla karşılaşmıştır. Bu nedenle Osmanlı tarihi ile ilgili tarih ders kitaplarının veya araştırma makelerinin kalitesi, bilimsel terimler ve tanımlar açılarından hâlâ çok eksik olup hatalar yapılmıştır. Ayrıca araştırmalarda Türkçe kaynak kullanılmadığı için Türklerin bakış açısı yansıtılmamıştır.

Bunlara rağmen, Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmaları ile ilgili henüz ayrı bir monografi veya araştırma kitabı bulunmadığından dolayı yukarıda bahsedilen tarih ders kitapları ve araştırma makelerinin Osmanlı genel tarihini incelemek için yine de önemli ve vazgeçilmez kaynaklar oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu çalışmalar da özellikle son zamanlarda Vietnam'daki Osmanlı tarihi araştırmaları üzerine yeni bir araştırma yönü başlatma konusunda kayda değer çabaları göstermektedir.

4. Vietnam'da Osmanlı Araştırmalarının Geleceği

İlk olarak Vietnam ve Türkiye arasındaki ilişkilerde yaşanan son gelişmeler, Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmalarının teşvik edilmesi için bir esas oluşturmuştur. 2010'lu yıllardan itibaren Vietnam ve Türkiye ilişkileri her türlü açıdan gelişmektedir. Son zamanlarda iki ülke diplomasisinde çok önemli ilerlemeler görülmüştür. Mesela 23-24 Ağustos 2017 tarihlerinde Türkiye Başbakanı Binali Yıldırım'ın Vietnam'ı ziyareti ve ardından 07-12 Ekim 2018 tarihlerinde Vietnam Ulusal Meclis Başkanı Nguyen Thi Kim Ngan'ın Türkiye'yi ziyareti gibi olaylar bu gelişmelerden sayılabilir. Bu iki üst düzey ziyaretin, iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktasını oluşturduğu ve yeni bir aşamaya yol açtığı tasavvur edilmektedir. 1978'de resmî diplomatik ilişkilerin kuruluşundan bu yana, ilk 39 yılın ardından bir Türkiye Başbakanı'nın Vietnam'a ziyareti gerçekleşmiştir. Aynı şekilde, Vietnam Ulusal Meclis Başkanı Nguyen Thi Kim Ngan da Türkiye'ye resmî olarak ziyaret eden ilk üst düzey Vietnamlı başbakan olmuştur. Başbakan Binali Yıldırım'ın Vietnam'a ziyareti ve Vietnam Ulusal Meclis Başkanı'nın Türkiye'yi ziyareti, iki ülkenin diplomatik ilişkilerin kuruluşunun 40. yıldönümünü kutlaması vesilesiyle özel bir önem taşımıştır.

Öte yandan, son yıllarda iki ülke arasındaki kültürel, eğitimsel ve bilimsel ilişkiler de güçlendirilmektedir. 2013 yılında Vietnam ve Türkiye diplomatik ilişkilerinin 35. yıldönümü kutlamaları kapsamında Vietnam'daki Orta Doğu Araştırmaları

Enstitüsü, Türkiye'nin Hanoi Büyükelçiliği ve Türkiye Dışışleri Bakanlığı'na bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezi ile işbirliğinde “Yeni Gelişmeler Bağlamında Vietnam ve Türkiye” adlı uluslararası bir çalıştay düzenlenmiştir. Bu çalıştay, iki ülke arasındaki ilişkilerde geçmiş aşamaları ve gelecekteki gelişmelerin yönelimini değerlendirmiştir. Haziran 2018'de iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kuruluşunun 40. yıldönümü vesilesiyle Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ve Vietnam Sosyal Bilimler Akademisi (VASS) işbirliği anlaşması imzalamıştır. Buna göre iki kurum tarafından işbirliği içerisinde bilimsel seminerler ve konferanslar düzenlenecektir. Ayrıca, Türkiye Bilimler Akademisi, Vietnam Sosyal Bilimler Akademisi bünyesindeki araştırma birimleriyle işbirliği yapacaktır.

Bunların dışında, temasların artmasıyla Vietnamlıların Türkiye ve Türk halkı hakkındaki bilgi ve görüşleri de gittikçe daha yaygın hale gelmektedir. Vietnam televizyon kanallarında izlenen Türk dizi ve filmlerinin, Türkiye'ye gelip seyahat eden Vietnamlı turistlerin ve Türkiye'deki üniversitelerde eğitim gören Vietnamlı öğrencilerin sayısının artışı ile birlikte Türklerle evlenen Vietnamlı gelinlerin büyük bir kısmı, iki ülkenin kültürünü birbirine bağlamada önemli rol oynayan esaslar haline gelmektedir. İki ülke arasında kültürel-eğitimsel işbirliği ve değişim isteğiyle birlikte Vietnam'da Türk tarihi, kültürü ve dili araştırmaları ihtiyacının artışı Vietnam'da Türkiyat Araştırmalarının yanı sıra Osmanlı Tarihi Araştırmalarını daha uzmanlaşmış ve örgütlü şekilde gelişen temellere oturtmaktadır. Bu bağlamda, bir yandan yukarı bahsedilen söz konusu ihtiyaçları karşılamak, diğer yandan komşu ülkelerdeki Osmanlı araştırmaları eğilimine yetişmek amacıyla Vietnam'da Türkiyat Araştırmaları ile birlikte Osmanlı Tarihi Araştırmalarının inşası ve geliştirilmesi uzman bir çalışma alanı olarak çokça gerekli bir mesele haline gelmektedir. Hatta Vietnam'daki Osmanlı Araştırmalarının Türkiyat Araştırmaları ve Orta Doğu Araştırmaları ile yakından bağlantılı olması gerektiği de belirtilmektedir. Çünkü Osmanlı Araştırmaları, Orta Doğu Araştırmaları ve Türkoloji'nin çok önemli ve en temel alanıdır. Demek ki Orta Doğu Araştırmaları ve Türkiyat Araştırmaları üzerine bir çalışma yapıldığında Osmanlılar ile ilgili meselelerden bahsetmeden geçmek mümkün değildir.

Önümüzdeki zamanlarda Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmalarının geleceği ve beklentileri hakkında, araştırmanın yönelimi ve araştırmacılar gibi iki önemli meseleyi belirlemek gerekmektedir.

Birincisi, araştırmanın yöneliminde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, iktisadi ve toplum yapısı ve dış politikası gibi genel meselelerin yanında Vietnamlı

araştırmacılar tarafından önemsenen konular dikkate alınmaktadır. Örneğin: Pax Ottomana (veya Pax Ottomanica) yani Osmanlı Barışı olarak bilinen Osmanlı Devleti'nin siyasi modeli, Tanzimat dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahat süreci (Çin, Japonya ve Siyam gibi Uzak Doğu ülkelerle karşılaştırmalı), 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Türkiye'de milliyetçilik hareketleri gibi Osmanlı siyasi tarihine dair konular; Marksist bakış açısına göre Osmanlı toprağında Asya tipi üretim tarzı gibi Osmanlı iktisadi ve ictimai tarihi ile ilgili konu; Osmanlı döneminde Türk kahvesi ve kahvehaneleri, Osmanlıda çay ve çayhaneler, Osmanlı Türkçesi veya Osmanlıca gibi Osmanlı kültür tarihi ile ilgili konular; Osmanlı İmparatorluğu'nun Ming Hanedanı döneminde Çin ile ilişkileri (16.-17. yüzyılda), Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya ilişkileri, Uzak Doğu'da bulunan Osmanlı tüfekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'nda tesirleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Açe Sultanlığı ilişkileri; Osmanlı Türklerinin Uzak Doğu'nun ticari faaliyetlerindeki rolü, Osmanlıların Güneydoğu Asya'daki Müslümanlar ile ilişkileri ve tesirleri gibi Osmanlı diplomasisi ile ilgili konular; bilhassa Güneydoğu Asya, Uzak Doğu, Hindicın veya Vietnam'dan bahseden Osmanlı coğrafi eserleri üzerine incelemeler gibi konular üzerinde araştırma yapılmaktadır. Demek ki önem verilen araştırma konularının Uzak Doğu veya Güneydoğu Asya bölgeleriyle birlikte Vietnam ile ilgili olması gerekmektedir.

İkincisi, araştırmacılar ile ilgili olarak öncelikle Türkiye'nin çağdaş meseleleri üzerine araştırma yapan öğretim üyeleri ve araştırmacılar için gelecekte Şarkiyat Araştırmaları çerçevesinde Türkoloji Bölümü kurulacaktır. Bundan sonra adım adım bir Osmanlı Araştırmaları Merkezi kurulup geliştirilecektir. Ayrıca Türkiye'de eğitim alan ve araştırma yapan Vietnamlı öğrenciler ülkeye dönüş yapacağı zaman Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları ile ilgili yüksek nitelikli araştırmacılar oluşturan ekibin çekirdeğini oluşturacaktır. Onlar araştırmalarda yetkin Türkçe dili kullanımı gibi yabancı dil becereleriyle yabancı araştırmacıların bakış açısı olarak objektif bir bilimsel yaklaşım sahip olmaları ve ev sahibi ülke olarak Türkiye'de uzun zamandır yaşama deneyimi göstereceklerdir. Nitekim yukarıdaki analizle Vietnam'da Osmanlı tarihi araştırmalarının gelecekte umut verici bir çalışma alanı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Görüldüğü kadarıyla, Vietnam ve Türkiye arasındaki ilişkilerin özellikleri ve diğer nesnel faktörler nedeniyle Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmaları diğer ülkelere göre araştırmanın sayısından araştırmanın kalitesine birçok yönden hâlâ sınırlı kalmaktadır. Uzun zamandır Osmanlı tarihi araştırmalarının Vietnam'da çok az ilgi gördüğü söylenebilir. Şimdiye kadar Vietnam'da bir uzman alanı olarak Osmanlı tarihi üzerine eğitim veren bir üniversite veya araştırma enstitüsü bulunmamaktadır. Osmanlı tarihi üzerine araştırma uzmanı veya tarihçi de bulunmamaktadır. Osmanlı tarihini öğretmek, eğitim-öğretim programlarında hâlâ olmayan ve büyük bir eksikliklerdir. Yayınlanan birkaç tarih ders kitabı ile birlikte az sayıda rastgele ve henüz sistematik olmayan araştırma makalelerinde Osmanlı tarihi ile ilgili bilgilerin çok kısıtlı olduğu görülmektedir. Bir de çalışmaların çoğu yalnız literatür incelemesine odaklanmıştır. Ayrıca çalışmalarda Osmanlılardan bahsedildiğinde terim ve kavramlar açısından bazen hatalar yapılmıştır.

Buna rağmen, Vietnam ile Türkiye arasında son zamanlarda yaşanan işbirliğindeki dikkat çekici gelişmeler ile birlikte, Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmalarına giderek tam anlamıyla ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Nitekim, Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmalarının akademik alanını oluşturmaya yönelik ilerleme çok uzakta değildir.

KAYNAKLAR

- Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nr. 616.
- Đại học Sư phạm Hà Nội, *Lịch sử thế giới trung cổ, Quyển I (Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt I)*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1962.
- Đặng, Đức An - Phạm, Hồng Việt, *Lịch sử thế giới trung đại, Quyển I (Orta Çağ Dünya Tarihi, C I)*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978.
- Đặng, Văn Chương - Lê, Văn Trường An, “Phương thức xâm nhập của Hồi giáo vào Đông Nam Á hải đảo thế kỉ XIII-XVII”, *Nghiên cứu Đông Nam Á (XIII-XVII. Yüzyıllarda Müslümanların Güneydoğu Asya'ya Yayılma Tarzları, Güneydoğu Asya Araştırmaları Dergisi)*, số 02 (191) năm 2016, tr. 3-11.
- Đặng, Xuân Kháng - Doãn, Tùng Anh, “Một số nhận xét về cải cách Tanzimat của đế chế Ottoman từ năm 1839 đến năm 1876”, *Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông (1839-1876 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Hakkında Değerlendirmeler, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi)*, số 06 (142) năm 2017, tr. 3-9.
- Ebü Bekir b. Behrâm, *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fi tahrîri Atlas Mayor*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, Nr. 2996.
- Kâtip Çelebi, *Levâmî'u'n-Nûr fi Zülmet-i Atlas Minor*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, Nr. 2998.
- Krahl, Regina, *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, Vol. II, Sotheby's Publication, London 1986.
- Lee, Nan A - Kim, Dae Sung, “Trends in Turkish Studies in Korea”, *Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 77, İlkbahar, 2016, pp. 271-291.
- Lương, Ninh - Đặng, Đức An, *Lịch sử thế giới trung đại, Quyển II (Orta Çağ Dünya Tarihi, C II)*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978.
- Luru, Minh Hàn (haz.), *Lịch sử thế giới, Tập 2: Thời Trung cổ (Dünya Tarihi, C 2, Orta Çağ)*, Phong Đảo çev., Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002.
- Luru, Tô Xương - Quang, Nhân Hồng - Hàn, Thừa Văn - Ngải, Châu Xương, *Lịch sử thế giới, Tập 4: Thời cận đại (Dünya Tarihi, C 4, Yeni Çağ)*, Phong Đảo çev., Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002.
- Milliyet Gazetesi*, 2 Haziran 1978.
- Belleten, Ağustos 2021, Cilt: 85/Sayı: 303; 577-613

- Misawa, Nobuo, “Japonya’daki Türkoloji Araştırmaları: Anadolu Türkleri Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 8/S. 15, 2010, s. 453-472.
- Mustafa bin Mustafa, *Bir Osmanlı Bürokratının Uzakdoğu Seyahati*, hazırlayan Ahmet Uçar, Çamlıca, İstanbul 2010.
- Mütercimler, Erol - Öke, Mim Kemal, *Ertuğrul Furkateyni Faciası ve Türk - Japon Münasebetlerinin Başlangıcı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.
- Nagata, Yuzo, “Japonya’da Osmanlı Araştırmaları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt, Ankara, 04-08 Ekim 1999, s. 459-477.
- Nguyễn, Thị Thù - Nguyễn, Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *Lịch sử Trung Cận Đông (Orta Dođu Tarihi)*, Nxb. Giáo dục, Tp. Hồ Chí Minh 2007.
- Pelley, Patricia M., *Postcolonial Vietnam: New Histories of the National Past*, Duke University Press, Durham and London 2002.
- Pelley, Patricia, “Vietnamese Historical Writing”, *The Oxford History of Historical Writing, Vol. 5, 1945 to the Present* (Axel Schneider - Daniel Woolf, eds.), Oxford University Press, New York 2011, pp. 559-574.
- Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam Thực lục* (Nguyen Hanedanı’nın Vakanüvislik Bürosu, *Đại Nam Krallığı’nın Yıllıkları*), 1847.
- Quốc sử quán triều Nguyễn, *Khâm định Việt sử Thông giám Cương mục* (Nguyen Hanedanı’nın Vakanüvislik Bürosu, *Viet Tarihi’nin Tertip ve Tefsir Edilmiş Metinleri*), 1884.
- Shen, Zhixing - Işık, Ömer Faruk, “Çin’deki Türkoloji Çalışmaları”, *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, C. 60/S. 2, 2020, pp. 587-608.
- Suzuki, Tadashi, “From Central Asian Studies to Anatolian Studies: A Century of Turkish Studies in Japan”, *Orient*, Vol. 38, 2003, pp. 117-134.
- Sử quán triều Lê, *Đại Việt Sử ký Toàn thư* [Nöi các quan bản] (Le Hanedanı’nın Vakanüvislik Bürosu, *Đại Việt Krallığı’nın Tamamlanmış Yıllıkları* [Vükelâ-yı devlet baskısı]), 1697.
- Tạ, Thị Thúy - Đặng, Xuân Kháng, “Teaching World History in Vietnam: Innovation and the Real Situation”, *World History Teaching in Asia: A Comparative Survey* (Shingo Minamizuka ed.), Berkshire Publishing, Massachusetts 2019, pp. 91-104.

- Takamatsu, Yoichi, “Japonya’da Osmanlı Tarihi Araştırmaları”, *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 51, 2018, s. xiii-xviii.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030 01 61 379 12.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Y.PRK.ASK. 60 32.
- The Vietnam Issue*, Ministry of Foreign Affairs, Saigon 1971.
- Trần, Đình Hùng - Trần, Xuân Hiệp, “Quan hệ giữa đế quốc Ottoman và đế quốc Byzantine (1299-1453)”, *Nghiên cứu Châu Âu* (“1299-1453 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu İlişkileri”, *Avrupa Araştırmaları Dergisi*), số 12 (123) năm 2010, tr. 47-55.
- Trần, Xuân Toàn, “L’Ambassade de Phan-Thanh-Gian (1863-1864)”, *Bulletin des Amis du Vieux Hué*, Juillet-Septembre, No. 3, 1921, pp. 147-188.
- Viet-nam: Haftalık Bülten*, 2 Temmuz 1971.
- Vũ, Dương Ninh - Nguyễn, Văn Ánh, *Lịch sử thế giới cận đại (Yakın Çağ Dünya Tarihi)*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội 2006.

EK

Vietnam'daki Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Yapılan Çalışmalar Listesi

1. Đại học Sư phạm Hà Nội, *Lịch sử thế giới trung cổ, Quyển I*, Chương XI: Đế quốc Tuyếc Ôt-tô-man (Thổ-nhĩ-kỳ) (*Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt I*, Bölüm XI: Osmanlı Türk İmparatorluğu (Türkiye)), Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1962, tr. 133-140.
2. Đặng Đức An - Phạm, Hồng Việt, *Lịch sử thế giới trung đại, Quyển I*, Chương III, Tiết III: Đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ (*Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt I*, Bölüm III, Ders III: Türk İmparatorluğu), Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978, tr. 79-83.
3. Lương, Ninh - Đặng, Đức An, *Lịch sử thế giới trung đại, Quyển II*, Chương XIII: Đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ (*Orta Çağ Dünya Tarihi, Cilt II*, Bölüm XIII: Türk İmparatorluğu), Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1978, tr. 142-148.
4. Xuân Tùng, “Cuộc chiến tranh Nga-Thổ (1877-1878) và sự nghiệp giải phóng Bungari mùa xuân 1878” (1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Baharındaki Bulgaristan'ın Bağımsızlığı), *Nghiên cứu Lịch sử*, số 3-4 (179) năm 1978, tr. 41-48.
5. Vũ, Dương Ninh - Nguyễn, Văn Ánh, *Lịch sử thế giới cận đại*, Chương XXV: Các nước Tây Nam Á, Phần A: Thổ Nhĩ Kỳ (*Yakın Çağ Dünya Tarihi*, Bölüm XXV: Güneybatı Asya ülkeleri, A: Türkiye), Nxb. Giáo dục, Hà Nội 1998, tr. 512-521.
6. Nguyễn, Thị Thu - Nguyễn, Hồng Bích - Nguyễn Văn Sơn, *Lịch sử Trung Cận Đông*, Chương III, Phần A: Đế quốc Osman (Thổ Nhĩ Kỳ); Chương IV, Mục I, Mục III.1; Chương V, Mục II, Mục III.1 (*Orta Doğu Tarihi*, Bölüm III-A: Osmanlı İmparatorluğu (Türkiye); Bölüm IV, Madde I, III.1; Bölüm V, Madde II, III.1), Nxb. Giáo dục, Tp. Hồ Chí Minh 2000, tr. 103-123, 142-158, 166-169, 189-197, 197-201.
7. Lưu Minh Hàn (chủ biên), *Lịch sử thế giới, Tập 2: Thời Trung cổ*, Chương IV, Tiết 4: Đế quốc Osman (*Dünya Tarihi, Cilt 2: Orta Çağ*, Bölüm IV, Ders 4: Osmanlı İmparatorluğu), Phong Đảo dịch, Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002, tr. 304-314.
8. Lưu Tộ Xương - Quang Nhân Hồng - Hàn Thừa Văn - Ngải, Châu Xương, *Lịch sử thế giới, Tập 4: Thời cận đại*, Tiết 4: Sự suy tàn và cải cách của đế quốc Osman (*Dünya Tarihi, Cilt 4: Yeni Çağ*, Ders 4: Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Islahatı), Phong Đảo dịch, Nxb. Tp. Hồ Chí Minh, Tp. Hồ Chí Minh 2002, tr. 152-166.

9. Bộ Ngoại giao Cộng hòa Thổ Nhĩ Kỳ, *Đế chế Ottoman - Lịch sử giản yếu* (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*), Nxb. Thế giới, Hà Nội 2003.
10. Đào, Tuấn Thành, “Góp phần tìm hiểu về chế độ thống trị của đế quốc Thổ Nhĩ Kỳ tại các công quốc Rumani từ năm 1711 đến 1821” (1711-1821 Yıllarında Romanya Dükalıklarında Türk İmparatorluğu'nun Yönetim Sistemi), *Nghiên cứu Lịch sử*, số 09 (352) năm 2005, tr. 50-56.
11. Đặng, Văn Chương - Trần, Đình Hùng, “Về nguồn gốc người lính của quân đoàn Janissaries trong đế chế Ottoman” (Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri'nin Kökeni), *Tạp chí Lịch sử Quân sự*, số 205 năm 2009.
12. Trần, Đình Hùng - Trần, Xuân Hiệp, “Quan hệ giữa đế quốc Ottoman và đế quốc Byzantine (1299-1453)” (1299-1453 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu İlişkileri), *Nghiên cứu Châu Âu*, số 12 (123) năm 2010, 47-55.
13. Trần, Thị Nhung, “Chính sách thống trị của đế quốc Ottoman ở bán đảo Balkan” (Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetim Politikası), *Khoa học Đại học Đồng Tháp*, số 11 năm 2014, tr. 16-22.
14. Đặng, Xuân Kháng - Doãn, Tùng Anh, *Quan hệ Ottoman-Aceh thế kỷ XVI (16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Açe Sultanlığı İlişkileri)*, Đề tài nghiên cứu khoa học (Araştırma Projesi), Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, Hà Nội 2015-2016.
15. Đặng, Văn Chương - Lê Văn, Trường An, “Phương thức xâm nhập của Hồi giáo vào Đông Nam Á hải đảo thế kỉ XIII-XVII” (XIII-XVII. Yüzyıllarda Müslümanların Güneydoğu Asya'ya Yayılma Tarzları), *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 02 (191) năm 2016, tr. 5-7.
16. Nguyễn, Văn Vinh - Phạm, Tùng Dương - Vũ, Văn Nam, *Biến đổi khí hậu và sự hưng vong của các đế chế: nghiên cứu trường hợp đế chế Ottoman thế kỷ XVII (İklim Değişiklikleri ve İmparatorlukların Çöküşü: XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Örneği)*, Đề tài nghiên cứu khoa học (Araştırma Projesi), Đại học Sư phạm Hà Nội 2, Vĩnh Phúc 2016-2017.
17. Đặng, Xuân Kháng - Doãn, Tùng Anh, “Một số nhận xét về cải cách Tanzimat của đế chế Ottoman từ năm 1839 đến năm 1876” (1839-1876 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Hakkında Değerlendirmeler), *Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* số 06 (142) năm 2017, tr. 3-9.

18. Lur, Vĩ An, “Một vài tư liệu ghi chép về cà phê Thổ Nhĩ Kỳ thời kì Ottoman” (Osmanlı Döneminde Türk Kahvesi Üzerine Bazı Kaynaklar), *Tạp chí Nghiên cứu Châu Âu* số 12 (207) năm 2017, tr. 38-48.
19. Lur, Vĩ An, “Sinh thái của đế chế Ottoman dưới góc nhìn lịch sử môi trường” (Çevre Tarihi Açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekolojisi), *Tạp chí Nghiên cứu Châu Âu* số 09 (216) năm 2018, tr. 63-73.
20. Lur, Vĩ An, “Ảnh hưởng của khí hậu và thiên tai đối với sự khủng hoảng của đế chế Ottoman” (İklim ve Doğal Afetlerin Osmanlı Devleti'nin Düşüşüne Etkileri), *Tạp chí Nghiên cứu Châu Âu* số 03 (222) năm 2019, tr. 63-76.
21. Lur, Vĩ An, “Târih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev” Lịch sử Tây Ấn hay Tân Thế giới: Nguồn sử liệu của người Thổ Ottoman viết về châu Mỹ (Târih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev: Amerika Kitası İle İlgili Bir Osmanlı Tarihi Kaynağı), *Tạp chí Nghiên cứu Lịch sử* số 03 (515) năm 2019, tr. 71-81.
22. Doãn, Tùng Anh, *Đặc điểm mô hình đế chế Ottoman (1453-1703) (1453-1703 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Modelinin Özellikleri)*, Luận văn Thạc sĩ (Yüksek Lisans Tezi), Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, Hà Nội 2019.
23. Lur, Vĩ An, “Thực trạng và triển vọng của nghiên cứu Ottoman-Thổ Nhĩ Kỳ ở Việt Nam” (Vietnam'da Osmanlı Araştırmaları ve Türkoloji: Eğilim ve İhtimal), *Tạp chí Thông tin Khoa học Xã hội* số 09 (441) năm 2019, tr. 16-22.
24. Lur, Vĩ An, “Sử liệu Ottoman ghi chép về Trung Quốc và quan hệ bang giao giữa nhà Minh với đế chế Ottoman thế kỷ XVI-XVII” (Çin'e Dair Osmanlı Tarih Kaynakları ve XVI-XVII. Asırlarda Ming Hanedanı-Osmanlı İmparatorluğu İlişkileri), *Tạp chí Nghiên cứu Lịch sử* số 01 (525) năm 2020, tr. 49-62.
25. Lur, Vĩ An, “Ghi chép về các loài động vật và thực vật ở Tân Thế giới trong Târih-i Hind-i Garbî” (Târih-i Hind-i Garbî Adlı Eserde Yeni Dünya'nın Hayvanları ve Bitkileri Üzerine Tarifler), *Tạp chí Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* số 03 (175) năm 2020, tr. 13-20.
26. Lur, Vĩ An, “Tình hình nghiên cứu Ottoman-Thổ Nhĩ Kỳ ở các nước Đông Á” (Doğu Asya Ülkelerinde Osmanlı Tarihi Araştırmaları), *Tạp chí Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông* số 10 (182) năm 2020, tr. 36-44.

Edirne Sarayı Su Yapıları

Mustafa Özer* - Mesut Dündar**

Öz

Edirne Sarayı'nın inşası Sultan II. Murad tarafından başlatılmış, Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamlanarak hizmete açılmış ve sonraki dönemlerde yapılan eklerle birlikte 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmıştır. Bünyesinde yüz kadar yapıyı barındıran sarayın su ihtiyacını karşılamak için çeşitli kaynaklardan isale hatları ile sular getirilmiş olup bu suların dağıtımı ve kullanımı için su terazisi, maksem, çeşme ve havuz gibi yapılar inşa edilmiş; bunlara ilaveten yeraltı sularından da faydalanmak için kuyular açılmıştır.

Bu büyük saray kompleksi Osmanlı-Rus ve Balkan savaşları sırasında büyük oranda yok edilmiş, diğerleri ile birlikte su yapılarının da çoğu yok olmuş; sadece, saray maksemi, Namazgâhlı Çeşme, Matbah-ı Âmire Çeşmesi ile bir kuyu ve su terazisi günümüze ulaşabilmiştir. Bu çalışmada, fotoğraf ve çizim gibi görsel bilgileri bulunanlar ile yukarıda bahsi geçen mevcut su yapılarının tanıtılıp değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunlar arasında 15. yüzyıla tarihlenen maksem, kütlesi ve üç katlı strüktürü ile benzeri olmayan anıtsal bir yapıyı teşkil etmektedir. Aynı zamanda bir meydan çeşmesi niteliğindeki Namazgâhlı Çeşme mimari ve süsleme özellikleri bakımından 18. yüzyılın başlarını yansıtır. Matbah-ı Âmire Çeşmesi, mutfak birimlerine suyun taksim edildiği maksemli bir çeşme niteliğindedir. Mahmudiye Kışlası yanında yer alan su terazisi, yukarı doğru daralan kare kesitli gövdesi ile bu tarz yapıların karakteristik özelliklerini taşır. Aynı zamanda birer su terazisi olduğu ileri sürülen Terazi Kasrı ve Adalet Kasrı'nın gerçekte böyle bir işlevi olduğu ise tartışmalıdır. Kuyu, ağız bileziği ve taş örgülü çeperi ile ayrırcı bir özellik göstermemektedir.

Anahtar Kelimeler: Edirne Sarayı, Maksem, Çeşme, Su Terazisi, Suyolu.

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mustafaozer@gmail.com ORCID: 0000-0002-5341-3269
DOI: 10.37879/belleten.2021.615

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, mstdundar@gmail.com ORCID: 0000-0001-9934-5372
Makale Gönderim Tarihi: 27.04.2020 – Makale Kabul Tarihi: 05.04.2021

Water Buildings of the Edirne Palace

Abstract

The construction of Edirne Palace was started by Sultan Murad II. It was completed and put into service in the time of Sultan Mehmed the Conqueror and was used until the end of the 19th century with the additions made in the following periods. To meet the water need of the palace, which contains about a hundred buildings, water was brought from various sources through water supply lines, and structures such as water tower, water depot, fountains and pools were built for the distribution and use of these waters; in addition to these, wells were drilled to benefit from groundwater.

This large palace complex was largely destroyed during the Ottoman-Russian and Balkan wars, and most of the water structures were destroyed along with the others; only the water depot of the palace, Namazgâhlı Fountain, Palace Kitchens (Matbah-ı Âmire) Fountain, a well and a water tower have survived to the present day. In the study, it was aimed to introduce and evaluate those that are not available today but have visual information such as photographs and drawings, and the above-mentioned water structures. Among these, the water depot, dated to the 15th century, constitutes a unique monumental building with its mass and three-story structure. At the same time, Namazgâhlı Fountain, which is a public fountain, reflects the early 18th century in terms of its architectural and decorative features. Palace Kitchens Fountain is like a fountain with a water tank where water is distributed to kitchen units. The water tower located next to the Mahmudiye Barracks has the characteristic features of such buildings with its square-section body narrowing upwards. It is controversial that Terazi Pavilion and Justice Pavilion, which are claimed to be water towers at the same time, actually have such a function. The well does not differ from its counterparts with its well-curb and stone-woven wall.

Keywords: Edirne Palace, Water Depot, Fountain, Water tower, Water supply line.

Giriş

Edirne Sarayı (Sarayı Cedîd-i Âmire), Edirne'nin Sarayı olarak adlandırılan bölgesinde, Tunca Nehri'nin batısındaki alanda, II. Murad'ın saltanatının son yıllarında inşa edilmeye başlanmış, ancak Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamlanamamıştır. Sonraki dönemlerdeki ilave ve onarımlarla 19. yüzyıl sonlarına kadar kullanılan ve pek çok tarihi olaya tanıklık eden Edirne Sarayı, özellikle Osmanlı-Rus ve Balkan savaşları sırasında büyük oranda tahrip olmuş ve

buradaki yapıların birçoğu yıkılmış, günümüze ise sadece bir kaçı ulaşabilmiştir¹ (Resim 1).

Bünyesindeki yüz kadar yapıyla geniş bir alana yayılan sarayın su ihtiyacını karşılamak için farklı kaynaklardan isale hatları ile sular getirildiği ve bu suların dağıtımı ve kullanımı için su terazileri, maksem, çeşme ve havuz gibi yapıların inşa edildiği de bilinmektedir. Ayrıca, bunlara ilaveten yeraltı sularından faydalanmak için bazı kuyular da açılmıştır. Ancak bunlardan sadece saray maksemi ile birlikte Namazgâhlı Çeşme, Matbah-ı Âmire Çeşmesi, bir su terazisi ve kuyu günümüze gelebilmiştir. Söz konusu maksem ve çeşmelerin, Mustafa Özer başkanlığında yürütülen saraydaki kazılar sırasında içlerindeki dolgular kaldırılarak etrafında kazılar yapılmış, çizim ve resimlerle belgelenecek son durumları ortaya konmuştur². Bu çalışmanın temelini kazıları yapılan maksem ve çeşmeler gibi mevcut yapılar teşkil etmekle birlikte bunlara su sağlayan isale hatları ile günümüzde mevcut olmayan ancak hakkında çizim ve fotoğraf gibi görsel bilgileri bulunan diğer su yapıları üzerinde de durulmuştur. Bu kapsamda çalışmamızda, Edirne Sarayı'na su sağlayan sistem ile sarayın su ihtiyacının karşılanmasına yönelik inşa edilen söz konusu yapılar ele alınarak, bunların kazılar sonrasında ortaya çıkan verilerle birlikte plan, mimari, malzeme-teknik ve işlevleri bakımından değerlendirmesi amaçlanmıştır; aynı zamanda Edirne Sarayı ve Türk mimarisindeki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken saraya su sağlayan suyuolları ile bunların bir parçası niteliğindeki su terazileri bir bütün olarak; saray bünyesindeki maksem, çeşme ve kuyu gibi mevcut yapılar ise ayrı ayrı ele alınmış, sonrasında da benzer nitelikli yapılarla karşılaştırılarak genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

İsale Hatları ve Su Terazileri

Edirne Sarayı'nın su ihtiyacı ilk olarak, Fatih Sultan Mehmet zamanında yaptırı-

- 1 Edirne Sarayı için bk., Ahmed Bâdi Efendi (Yay. haz., N. Adıgüzel, R. Gündoğdu), *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, C 1/1-2, Trakya Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Edirne 2014, s. 77-78; Rifat Osman (Yayımlayan: Süheyl Ünver), *Edirne Sarayı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1989; Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Bellek Yayınları, 2. Baskı, Edirne 2011, s. 43-52; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, C 3, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 234-267; Mustafa Özer, *Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kısa bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- 2 Bk., Mustafa Özer, "Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları", 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Ankara 2015, s. 495-524; Mutfafa Özer, Mesut Dündar, Hasan Uçar, Gökben Ayhan, Yavuz Güner, "Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları", 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Ankara 2016, s. 595-622.

lan Sarayakpınar Köyü civarındaki pınarlara bağlanan suyolları ile sağlanmıştır³. Zamanla eskiyen ve tahrip olan Sarayakpınar Suyolu 1895'te Vali Hacı İzzet Paşa tarafından demir borular döşemek suretiyle yenilenmiş, saray bölgesinde inşa olunan askeri hastane ve kışlalara da buradan su verilmiştir⁴. Bu su yolu üzerindeki su terazilerinden biri, günümüzde kapalı cezaevi olarak kullanılan eski Mahmudiye Kışlası yanında, diğeri de II. Bayezid Külliyesi avlusunda yer almaktadır⁵ (Resim 2). Sarayakpınar'dan getirilen suyun basıncının ayarlanarak saraya ve kışlalara bölüştürüldüğü Mahmudiye Kışlası yanındaki su terazisi (Resim 2.1), yukarı doğru daralan kare planlı bir kule şeklindedir. Bulunduğu sokağa atfen "Dibek Su Terazisi" olarak anılan yapı 1,70 m ebatlarındaki bir tabana oturmakta olup yaklaşık 7,20 m yüksekliğindedir⁶. Düzgün kesme taşla inşa edilen terazinin üst kısmı tahrip olmuştur. Burada görülen demir borular geç dönemlerdeki bir yenilenmeye işaret etmektedir ki, söz konusu su yolunun 19. yüzyılın sonlarında elden geçirildiği bilinmektedir⁷.

Sarayakpınar Köyü'nden getirilen suların dışında, Edirne'nin nüfusunun artışına bağlı olarak ortaya çıkan su ihtiyacını karşılamak için Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hürrem Haseki Sultan adına Mimar Sinan'a inşa ettirilen Taşlmüsellim Suyolu⁸ ile saraya da daimî temiz su sağlanmıştır. Sinanköy (Pravadi) ve Taşlmüsellim Köyü civarındaki pınarlardan kanal ve kemerlerle Edirne'ye getirilen sular, Taşlık'taki merkezi su maksemi ile şehrin diğer bölgelerine dağıtılmış⁹, Taşlık Maksemi'ne bağlı bulunan Buçuktepe Mezarlığı'ndaki su maksemi ile de saray maksemiye ulaştırılmıştır¹⁰. Tepe Mezarlığı'ndaki su makseminden saray maksemiye suyun künkler vasıtasıyla Kanuni ve Fatih köprüleri üzerinden taşındığı, köprü başlarına da "Terazi Kasrı" ve "Adalet Kasrı" olarak bilinen birer su terazisi inşa edildiği belirtilmektedir¹¹. Rifat Osman, Taşlmüsellim Suyolu'nun inşası sırasında

3 Rifat Osman, *age.*, s. 108; Ünal Öziş, Yalçın Arısoy, *Mimar Sinan'ın Su Yolları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987, s. 2-13.

4 Rifat Osman, *age.*, s. 108.

5 Oral Onur, *Edirne Su Kültürü*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1978, s. 48-49.

6 Damla Zeybekoğlu, Hatice Kiran Çakır, Aycan Özenç, "Edirne'deki Su Terazilerinin Analizi", *Trakya Univ. J. Sci.*, S. 8/1 (2007), s. 32.

7 Rifat Osman, *age.*, s. 108.

8 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 446; Öziş-Arısoy, *age.*, s. 2-14.

9 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 446; Peremeci, *age.*, s. 100-101; Öziş-Arısoy, *age.*, s. 2-4.

10 Peremeci, *age.*, s. 102; Rifat Osman, *age.*, s. 156-157; Onur, *age.*, s. 43.

11 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 327; Rifat Osman, *age.*, s. 27; Onur, *age.*, s. 48-49; Tanju Cantay,

Kanuni Köprüsü ile birlikte hem suyun basıncını ayarlamak için hem de seyir amaçlı inşa edilen söz konusu kasırların yaklaşık 21,60 m yüksekliğinde ve 7,20 m ebatlarında olduklarını belirtilerek; Terazi Kasrı'nın 2,50 m kalınlığındaki duvarları içerisindeki 90 cm genişliğindeki mermer merdivenlerle kulenin üstündeki sultana mahsus odaya çıkıldığı, yaklaşık 18 zira'¹² (~8,30 m) boyutlarındaki odanın mermer döşeli olduğu, ortasında bir havuz ile bunun etrafında sedirlerin bulunduğu ifade etmektedir¹³. Yine, Rifat Osman'ın ifadesine göre, üçüncü katında su terazisi haznesi bulunan yapının birinci ve ikinci katlarında hizmetçi odaları yer almaktaydı¹⁴. Oktay Aslanapa da aynı yapıdan bahsederken, 1554'te Mimar Sinan tarafından inşa edildiğini, toplam yüksekliğinin 18 m olduğunu, ortasında havuzu bulunan üstteki sekiz metre karelik odanın su terazisi vazifesi gördüğünü ifade etmektedir¹⁵. Günümüzde mevcut olmayan Terazi Kasrı'nın¹⁶ eski gravür ve fotoğraflarda kare planlı bir kule şeklinde yükseldiği, yol tarafında bir kapısı bulunduğu, seyir köşkünün cephelerdeki ikişer pencere ile dışa açıldığı ve kurşun kaplı yüksek bir pramidal külahla örtülü olduğu görülür (Resim 3). Benzer özellikler gösteren Adalet Kasrı hala ayakta olmakla birlikte iddia edildiği gibi¹⁷ aynı zamanda bir su terazisi vasfı gördüğüne dair bir veri yoktur. Bununla birlikte, 19. yüzyılın sonlarına ait bazı arşiv belgelerinde de yapıdan “su terazisi” olarak bahsedilmektedir¹⁸. Yine, 19. yüzyıl başlarında Edirne'ye gelen G. Eneholm'da Terazi Kasrı ile Adalet Kasrı'ndan su terazileri olarak bahsetmektedir¹⁹. Osman

“Türk Şehirciliğinin Önemli Yapıları: Su Terazileri”, *Erdem*, S. 12/34 (1999), s. 74.

- 12 Mimari, kumaş, marangozluk ve benzerleri için zira' olarak farklı uzunluk ölçüleri verilse de genellikle 1 zira' nın 46,2 cm. olduğu kabul edilmektedir (bk., Mehmet Erkal, “Arşın”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, s. 411-413). Buradaki ölçülerde bu oran baz alınarak hesaplanmıştır.
- 13 Rifat Osman, *age.*, s. 100.
- 14 Rifat Osman, *age.*, s. 100.
- 15 Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 133.
- 16 Harap durumdaki kasrın taşlarının dönemin Edirne valisi Abdurrahman Paşa'nın emriyle 1895'teki Sanayi Mektebi'nin inşasında kullanıldığı belirtilir (bk., Peremeci, *age.*, s.47; Rifat Osman, *age.*, s. 100; Ayverdi, *age.*, s. 237). Bu vesile dönemin resmi yazışmalarında da geçmektedir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO/674-50535, H. 03.03.1313).
- 17 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 327; Rifat Osman, *age.*, s. 27; Onur, *age.*, s. 48-49; Cantay, agm., s.74.
- 18 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO/627-46968 (H. 27.11.1312); BEO/647-48493 (H.07.01.1313); BEO/674-50535 (H. 03.03.1313)
- 19 G. Eneholm, *Notice sur les villes situées au-dela des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829*, De l'imprimerie De Pluchart, St. Pétersbourg 1830, p. 81.

Nuri Peremeci ve Oktay Aslanapa ise Terazi Kasrı'nın aksine, Adalet Kasrı'nın bir su terazisi olmadığını, duvarlardan geçen künklerin kasırdaki havuza su temini için olduğunu ifade ederler²⁰. Teknik olarak, genellikle suyun basıncını ayarlamak ve suyu ölçerek dağıtmak için kullanılan su terazilerinde; yeterli miktarda daimî bir su geliri, suyun toplandığı "sandık" denilen bir havuzun bulunması ve belirli ölçülere göre buna bağlanan çıkış yollarının yer alması gerekir²¹. Bu bağlamda, ortasında bir fiskiyesi bulunan havuzunda buna dair bir uygulama görülmemeyen Adalet Kasrı'nın aynı zamanda bir su terazisi olarak kullanılmış olması pek mümkün görülmemektedir. Aynı şekilde, Adalet Kasrı ile benzer nitelikte olan Terazi Kasrı'nın da esasında bir su terazisi olduğu tartışmalıdır. Belki, bölgede yapılacak arkeolojik kazılar söz konusu yapının saraya giden su yolu ile bağlantısını ve mahiyetini ortaya koyabilir.

Edirne Sarayı'na, Sarayakpınar ve Taşlımüsellim sularından başka, Sultan II. Mustafa zamanında Hıdırlık Sarayı yakınlarındaki "Bönçe Suyu" diye bilinen kaynaktan da yüz sekiz bacalı bir kanalla su getirildiği, bu suyun bazı saray yapıları ile saray meydanı ve has bahçedeki çeşmelere verildiği anlaşılmaktadır²². Bunlar arasında ileride değineceğimiz Namazgâhlı Çeşme ile bugün mevcut olmayan Nezir Ağa Çeşmesi de bulunmaktadır.

Maksem

Edirne Sarayı'na; kanal, kemer, künk, su terazisi ve benzeri sistemlerden oluşan isale hatları ile getirilen suların toplanıp ölçülerek gerekli yapılara dağıtıldığı ana su yapısını olan Maksem²³, Cihannüma Kasrı'nın yaklaşık 100 m kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır. Sarayla ilgili yayınlarda pek yer verilmeyen ve herhangi bir arşiv kaydına rastlanılmayan yapı hakkında fazla bilgi yoktur. Kitabesi bulunmayan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Bazı yayınlarda, Kanuni Sultan

20 Peremeci, *age.*, s. 47; Aslanapa, *age.*, s.131-132.

21 Bk., Par M. Le Comte Andreossy, *Voyage à l'embouchure de la Mer-Noire, ou Essai sur le Bosphore*, Paris 1818, p. 184-186; Ünal Öziş, *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Türkiye'deki Eski Su Yapıları*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s. 135; Kâzım Çeçen, "Suterazileri", *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1994, s. 82; Kâzım Çeçen, Celâl Kolay, *Topkapı Sarayı'na Su Sağlayan İsale Hatları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1997, s. 81; Kâzım Çeçen (Yay. haz., Celâl Kolay), *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2000, s. 187-189; Cantay, *agm.*, s. 74-75.

22 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s.582-583; Peremeci, *age.*, s. 102-103; Rifat Osman, *age.*, s. 38.

23 Maksemlerin yapısı ve işeyişi için bk., Kâzım Çeçen, "Maksem", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 27, Ankara 2003, s. 452-453.

Süleyman zamanında Taşlımüsellim Suyolu ile birlikte yapıldığı ileri sürülse de²⁴ buna dair bir veri bulunmamaktadır. Yapıda kullanılan inşa malzemesi ve tekniği daha erken bir tarihe, 15. yüzyıla işaret etmektedir²⁵. Saray yapılarının su dağıtım merkezini teşkil eden maksem, Fatih Sultan Mehmed zamanında sarayın diğer yapıları ile birlikte tasarlanıp inşa edilmiş olmalıdır. Saraydaki günümüze ulaşabilen ender yapılardan biri olan maksem, bir dönem bölgeye yerleşen askeri birlik tarafından kullanılmış, bu kullanım sırasında haznelerin içerisindeki bazı kısımlar elden geçirilerek çimento ile sıvanmıştır. Sonrasında kendi kaderine terk edilen yapı, Edirne Sarayı kazı çalışmaları sırasında çevresi açılarak içerisindeki dolgular temizlenmiş, rölövesi alınarak fotoğraflarla güncel durumları ortaya konulmuştur²⁶.

Düz bir alana oturan maksem, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim 1, Resim 4). İlk bakışta, dıştan tek katlı dikdörtgen prizmal bir kütle teşkil eden maksem, üstten, ortadaki yükseltilmiş kütleyle üç parçalı bir görünüm arz eder. İçte ise, bir bodrum katın üzerindeki iki bölümlü su haznesi ile ortada bunların üzerine binen daha küçük bir su deposundan oluşmaktadır.

Maksem inşasında malzeme olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarların dış yüzeyi, kaba yonu taş ve tuğla ile bir sıra taş iki sıra tuğla olmak üzere alması şeklinde örülürken, iç kısımlarda moloz taşa yer verilmiştir. Örtü sitemlerinde ise tuğla tercih edilmiştir. Maksem çevresinde yapılan kazılar sırasında belirlenen geniş bir tabaka halinde yoğun kiremit kırıkları örtünün kiremitle kaplı olabileceğini göstermektedir.

Dıştan masif bir kütle teşkil eden maksem güneybatı cephesinde bodruma açılan kapılara, kuzeydoğu cephesinde su dağıtım sistemlerine yer verilmiştir (Çizim 2, Resim 4). Tuğla kemerli kapılardan her biri bodrum kattaki iki ayrı mekâna açılmaktadır. Dikdörtgen planlı bu bodrum katı mekânları beşik tonozla örtülüdür. Yaklaşık bir metre yüksekliğindeki moloz taş örgülü duvarlardan sonra tuğla örgülü tonozlar başlamaktadır. Daha geniş olan güneydoğudaki mekânın ortasında, taş ayaklara binen tuğla örgülü bir takviye kemerine yer verilmiştir (Resim 5.1).

24 Neriman Meriç Köylüoğlu, *Edirne’de Osmanlıdan Günümüze Su Yapıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne 2001, s. 24; Onur, *age.*, s. 48-49.

25 Özer, *age.*, s. 56; Mustafa Özer, Mesut Dündar, Yavuz Güner, Hasan Uçar, “Edirne Yeni Saray (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2011 Yılı Çalışmaları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C 24/1 (2015), s. 95.

26 Mustafa Özer, “Edirne Yeni Saray (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2011 Yılı Çalışmaları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Çorum 2013, s. 350-351; Özer vd., *agm.*, s. 94-96; Özer, “Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları”, s. 507-508.

Yapılan kazılar sırasında, iki kapı arasındaki duvara yaslanan ve basit bir çeşmeye ait olduğunu sandığımız kurşun borulu bir su sistemi belirlenmiştir.

Maksemin bodrum katı üzerinde, iki bölümlü su haznesi yer almaktadır (Çizim 1, Resim 5.2-3). Suların toplanıp dağıtıldığı kısmı teşkil eden hazne ortadaki bir duvarla ikiye bölünmüştür. Yaklaşık aynı boyutlardaki mekânların her biri sivri beşik tonozla örtülüdür. Mekânların içerisi askeri kullanımlar sırasında kısmen tahrip edilerek duvarların yüzeyi çimento ile sıvanmıştır. Kazılar sırasında içerideki dolgular temizlenmiş, suyun dağıtımını sağlayan künklerden bazıları ortaya çıkarılmıştır²⁷. Mekânların gerekli durumlarda bakımı ve temizliği için, üst kısımlarında cepheye açılan dehliz şeklinde küçük birer girişe yer verilmiştir. Bu açıklıklardan içeriye inmek için duvara saplanan taş basamakların bazıları halen mevcuttur. Maksemin en üstünde, ortadaki bölme duvarları üzerine binen küçük bir su haznesi daha bulunur (Çizim 1, Resim 5.4). Kuzeybatı-güneydoğu yönündeki dikdörtgen planlı yapının ortasında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde boydan boya uzanan bu üst depo beşik tonozla örtülüdür. İçten tuğla örgülü olan duvarların mevcut izlerden, tuğla katıklı kireç harcı ile sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla tonoz örtüsünün büyük bir kısmı, dış etkenler nedeniyle çökmüş durumdadır. Kazılar sırasında mekânın içerisindeki göçük dolgu ve molozlar temizlenerek deponun künk bağlantıları ortaya çıkarılmış, alttaki güneydoğu deposuyla bir künk bağı olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen, bu üstteki küçük depo, saray içerisindeki daha yüksek yerlere gerekli suyu ulaştırabilmek için kullanılmış, fazla gelen su da bu künk bağlantısıyla alttaki depoya aktarılmış olmalıdır.

Maksemin kuzeydoğu cephesinde, depolara gelen ve giden suyolları için dikdörtgen kesitli dikey kanallar şeklinde altı adet yuvaya yer verilmiştir (Çizim 2, Resim 6). Suyun sevk edildiği boruların yerleştirildiği bu yuvalardan ortadaki ikisi daha dar olup bunlardan biri en üstteki küçük depoya diğeri de güneydoğu taraftaki büyük deponun üst kısmına uzanmaktadır. Daha geniş olan diğer dördünden ikisi güneydoğudaki depoda, biri kuzeybatıdaki depoda diğeri de ortada yer almaktadır. Aynı kottaki bu dördünün üzerinde boruların bağlandığı taş sandıklar bulunur. Sandıkların üzeri tuğla kemerli nişler şeklinde düzenlenmiştir. Sandıkların bulunduğu dördünün depodaki suyun ölçülerek dağıtılması, diğer ikisinin ise depoya su sağlamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sandıklara uzanan yuvalardaki künk ve kurşun borular sökülmüş olmakla birlikte izleri hala mevcuttur.

27 Özer, "Edirne Sarayı (Sarayı Cedîd-i Âmire) Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları", s. 510.

Yapılan kazılar sırasında, maksemden diğer yapılara uzanan suyolları hakkında da bazı verilere ulaşılmıştır (Resim 7). Mevcut kalıntılardan, suyollarının maksem bağlantılarında daha çok kurşun boruların kullanıldığı²⁸, bazılarının dirsek kısımlarında taş veya pişmiş toprak borulara yer verildiği anlaşılmaktadır. Etrafi keten halatlar sarılarak yalıtılan kurşun borular taş veya tuğlalı harçlı bir yastık üzerine yerleştirilmiş ve etrafı yine horasan harcı ile kapatılarak dışta çatı şeklinde yerleştirilen tuğlalarla koruma altına alınmışlardır. Saray içindeki yapılara dağılan suyollarının devamında ise genellikle pişmiş toprak boruların, künklerin kullanıldığı görülmektedir. Genel hatlarıyla üçgen bir kesit arz eden bu kurşun ve pişmiş toprak borulu suyollarında dıştaki koruyucu tuğlalar, boruların çapına bağlı olarak, bir çatı oluşturacak şekilde enlemesine veya boylamasına yerleştirilmiştir.

Namazgâhlı Çeşme

Edirne Saray alanı içerisinde, Süvari Kışlası karşısındaki Sırık Meydanı olarak bilinen yerin hemen yanında yer almaktadır. Kitabesi bulunmayan çeşmenin inşası için farklı tarihler ileri sürülmektedir. Rifat Osman, kaynağını belirtmeden, Namazgâhın Sultan I. Ahmed tarafından 1612-13 (H.1021) yılında, çeşmenin de Sultan IV. Mehmed zamanında 1678-79 (H.1089) yılında inşa edildiğini yazmaktadır²⁹. Bazı araştırmacılar ise çeşmeyi mimari özelliklerine istinaden 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir³⁰. Edirneli tarihçi Ahmed Bâdi Efendi, “Riyâz-ı Belde-i Edirne” adlı eserinde, Sultan II. Mustafa zamanında Bönce Suyu’nun saraya getirildiği sırada saray meydanında namazgah olan yerde Nezir Ağa Çeşmesi denilen çeşmenin yanında başka çeşmeler yapıldığını ve arkasında mihrabı bulunan çeşme için Şair Kâmi Efendi³¹ tarafından 1115 (M.1703-1704) tarihi düşünüldüğünü belirtmektedir³². Bahsi geçen mahalde yer alan ve arkasında mihrabı bulunan mevcut Namazgâhlı Çeşme de mimari ve süsleme özellikleri bakımından

28 İnsan sağlığı üzerindeki olumsuz etkisi pek bilinmeyen kurşun borular 20. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmıştır. Yapılan kazılar sırasında tespit edilen in-situ halindeki kurşun borular, başta maksem ve çevresinde olmak üzere Edirne Sarayı’nda da yaygın şekilde kullanıldığının göstermektedir.

29 Rifat Osman, *age.*, s. 29, 83.

30 Tahsin Öz, “Edirne Yeni Sarayında Kazı ve Araştırmalar”, *Edirne, Edirne’nin 600. Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 222; İsmail Hakkı Kurtuluş, “Edirne’deki Örnekleri İle Namazgâhlı Çeşmeler (2)”, *Yöre*, S. 119 (2010), s. 80-81.

31 Edirneli divan şairi Kâmi Efendi (1649-1724) için bk., Gülgün Yazıcı, “Kâmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 279-280.

32 Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 582-583.

söz konusu tarihe uygun düşmekte olup 18. yüzyılın başlarını yansıtmaktadır. Saraydan günümüze kalan ender yapılardan biri olan bu çeşme hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Uzun süre kaderine terk edilen ve harap olmaya yüz tutan çeşmenin Edirne Sarayı kazısı kapsamında temizlik ve kazıları yapılarak rölöveleri hazırlanmıştır³³.

Açık alanda yer alan çeşme, kare planlı bir kütle şeklinde yükselir (Çizim 3, Resim 8). Düzgün kesme taş ve mermerle inşa edilen çeşmenin örtüsü mevcut değildir. Rifat Osman'ın "Edirne Sarayı" adlı kitabında yer alan bir fotoğrafta³⁴, çeşmenin kiremit kaplı piramidal bir örtüsü bulunduğu görülür. Dört cepheli çeşmenin kuzey cephesi bir mihrap nişi şeklinde düzenlenmiştir. Yapının kuzey kesiminde, yükseltilmiş bir seki şeklindeki namazgâh yer alır. Namazgâhın bulunduğu kuzey cephe hariç diğer cepheler simetrikdir. Bu her üç cephede de sivri kemerli birer çeşme nişine yer verilmiştir. Kırmızı ve beyaz olmak üzere iki renkli taşla almışık düzende örülen kemerlerin kilit taşları üzerinde birer gülbezek motifi bulunur. Kemerlerin üzerinde dikdörtgen şeklinde büyük panolar yer almaktadır. Muhtemelen kitabelik olarak tasarlanan boş panoların çerçevelerinde kırmızı renkli taşlar kullanılmıştır. Cephelerdeki kemerli nişler ile panoları profilli ince bordürler kuşatmaktadır. Çeşmenin güney taraftaki iki köşesi pahlanarak yumuşatılmıştır. Küçük sebillerin yerleştirildiği bu pahlı yüzeyler üstte üç sıra mukarnasla sonlanmakta olup, alt sıra mukarnasın ortasında bir gülbezeğe yer verilmiştir (Resim 9). Pahlı köşelere yerleştirilen sebiller Lale Devri üslubunu yansıtan zarif tasarım ve süslemeleri ile dikkati çekerler (Resim 9). Dikdörtgen niş şeklindeki sebillerin altında dilimli kurnalar, üstünde de bir palmetle bağlanan dilimli kabartmalara yer verilmiştir. Kurnaların dilimleri aşağı doğru uzanarak bir sap oluşturacak şekilde birleşmekte ve kurnalar adeta bir çiçek demeti görünümü almaktadır. Dikdörtgen çerçeveli sebil nişleri istiridye kabuğu şeklinde işlenmiş alınlıklara sahiptir. Güneydoğudaki sebil nişinin içerisinde, vazodan çıkan lale ve karanfiller ile bunları çevreleyen palmet ve rumiler işlidir. Güneybatıdaki sebilde ise bu süslemeler yarım kalmıştır. Bu iki köşe sebili, çeşmenin doğu ve batı cephelerinin kuzey kenarında da tekrarlanmış olmakla birlikte alınlık ve nişlerin içerisi boş bırakılmıştır. Sebillerdeki süslemelerin yarım kalması, pano ve bordürlerin içinin boş olması çeşmenin

33 Mustafa Özer, "Edirne Yeni Saray Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, C 2, Ankara 2012, s. 294-295; Özer, vd., agm., s. 605-609.

34 Bk., Rifat Osman, *age.*, (Resimler kısmı).

tam olarak tamamlanmadığı görünümünü vermektedir³⁵. Eski fotoğraflarda kırık olduğu görülen mermer çeşme yalıklarının yerinde günümüzde betonarme yalıklar bulunmaktadır. Üç yönden üstteki bir sıra mukarnas ve palmet dizisiyle sonlanan çeşmenin kuzey cephesinde, namazgâha bakan mihrap bulunur (Resim 8). Cephe ortasındaki mihrap nişi mermer kaplıdır. Beşgen kesitli niş sivri kemerli bir kavsara ile sonlanmaktadır. Dilimli kavsaranın alt kısmında, mukarnas şeklinde stalaktit sarkıtlara yer verilmiştir. Sarkıtların yer aldığı kemer üzengi hattı iki yanda dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Bu profilli çıkmaların mihrap nişini kuşatacak şekilde alta ve üstte de devam etmesi muhtemeldir. Nitekim, Tahsin Öz'ün çalışmasında yer verdiği eski bir resimde³⁶ üsttekilerin mevcudiyeti görülebilmektedir. Alta da izleri mevcuttur.

Kaderine terk edilen ve giderek harap olmaya yüz tutan Namazgâhlı Çeşme'nin 2010 yılında rölövesi alınmış³⁷, 2014 yılında da arkeolojik kazı ve temizlik çalışmaları gerçekleştirilerek su ve altyapı sistemleri orta çıkarılmış, rölöveleri güncellenmiştir³⁸. Bahsi geçen kazı çalışmaları sırasında tespit edilen iki tünelin, yükseltilmiş seki şeklindeki namazgâh altından geçerek çeşmeye bağlandığı görülmüştür. Mihrap aksı doğrultusunda kuzeyden gelen bir tünel mihrap altından geçerek çeşmenin içerisine uzanmakta, namazgâhın güney duvarına bitişik olarak doğu yönünden bir diğer tünelde mihrap önünde buna bağlanmaktadır. Yüksekliği 90-100 cm arasında değişen 80 cm genişliğindeki moloz taş örgülü tünellerin üzeri yassı blok taşlarla kapatılmıştır. Her iki tünelin içerisinde de çeşmeye uzanan birer isale hattı yer almaktadır. Tünellerin zeminine döşenen isale hatları, horasan harcı ile teşkil olunan üçgen kesitli tuğla örgü içerisindeki künklerle oluşturulmuştur. Kazılar henüz tamamlanamadığı için bu tünellerin nereye kadar uzandıkları bilinmemekle birlikte hem suyollarının kontrolü hem de çeşmenin bakım ve temizliği için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tünele bağlı bir dehlizle mihrap altından içeri girilen çeşmenin zemininde, tünellerin içinden geçen isale hatlarının çıkışları görülmektedir (Resim 10). Yukarı doğru yönelen çıkışlardan birinde dirsek şeklindeki künye, diğerinde ise taş boruya yer verilmiştir.

35 Şair Kâmi Efendi'nin yukarıdaki çeşme için düştüğü inşa tarihi 1115 (H.1115 / M.1703-1704) banisi Sultan II. Mustafa'nın ölüm yılına tekabül etmektedir. Namazgâhlı Çeşme süslemelerinin yarım kalması, Kâmi efendinin tarih düştüğü çeşme ile bunun aynı çeşme olduğu ve banisi Sultan II. Mustafa öldüğü için tamamlanamadığı kanısı uyandırmaktadır.

36 Öz, agm., Res. 16.

37 Özer, "Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", s. 294-295.

38 Özer, vd., agm., s. 608-609.

Ortada, pek de muntazam olmayan yükseltilmiş bir zemine oturan taş sandık yer almaktadır (Resim 10). Kenarlarındaki deliklerden çeşme lülelerine su verildiği sanılan sandığın, kot itibarıyla özgün yerinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Sandığın üst çevresi, üzerinde çeşitli damgalar bulunan geç dönem tuğlalarıyla örülmüştür. Muhdes olduğu anlaşılan bu tuğla örgü sırasında dört köşedeki sebillere su iletimini sağlayan dehlizlerden bazıları da kapatılmıştır.

Matbah-ı Âmire Çeşmesi

Matbah-ı Âmire'nin kuzeybatı ucuna bitişik olarak yer alır (Resim 11). Söz konusu yapıya sonradan eklendiği anlaşılan çeşmenin inşa tarihi bilinmemektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Fatih sonrası ek olarak belirttiği çeşme³⁹, Taşlümüllim sularının saraya getirildiği sıralarda mutfağa düzenli su sağlamak için 16. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır⁴⁰.

Dıştan dikdörtgen prizmal bir kütle teşkil eden çeşme beşik tonozla örtülüdür. Düzgün kesme taşla inşa edilen çeşmenin tonoz örtüsünde tuğla kullanılmıştır. Yapının kuzey duvarında iki çeşme nişi, doğu duvarında da bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Ortasında birer musluk yuvası bulunan nişlerin kavsaraları üç sıra halinde mukarnaslarla dolgulanmıştır. Sonradan açıldığı belirtilen⁴¹ doğu duvarındaki kapı düz atkılı basit bir açıklık şeklindedir. Çeşmenin, kapı ve nişlerinin bulunduğu cepheleri profilli saçakla sonlanmaktadır. Saçak altlarında, cephelerde öne doğru uzanan ahşap sundurmalara ait olduğu düşünülen metal aksamlar yer almaktadır. Çeşmenin içerisinde ve çevresinde yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sonrasında zeminin tuğla döşeli olduğu, tonoz örtüsünde sonradan kapatılan bir kontrol penceresinin bulunduğu ortaya çıkarılmıştır⁴².

Mabah-ı Âmire ve çeşme çevresinde yapılan kazılar, söz konusu yapının, çeşme işlevi dışında mutfak birimlerine su dağıtımını sağlayan bir tür maksem görevi gördüğünü de ortaya koymaktadır. Çeşitli dönemlerde yapılan kazı çalışmaları sırasında çeşmeye uzanan birden fazla isale hattı ile çeşmeden mutfak birimlerine giden künk sistemleri tespit edilmiştir⁴³. Suyun taksim ve dağıtımını sağlayan yapı

39 Ayverdi, *age.*, s. 265.

40 Özer, *age.*, s. 33.

41 Gönül Cantay, "Edirne Yeni Sarayı (Matbah-ı Âmire) Kazısı 1999", 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara 2001, s. 441.

42 Cantay, *agm.*, s. 441.

43 Cantay, *agm.*, s. 441; Mustafa Özer, "Edirne Yeni Saray Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları", 32. *Kazı*

içerisindeki muhtemel sandıklardan ise bir iz yoktur. Çeşme, yakın zamanda Matbah-ı Âmire ile birlikte restore edilerek koruma altına alınmıştır.

Kuyular

Edirne Sarayı'nda yeraltı sularından faydalanmak için açılan kuyulardan sadece biri günümüze ulaşabilmiştir (Resim 12.1). Babüssade'nin hemen arkasında, bugün mevcut olmayan Kapı Ağası ve nöbetçi odaları ile Arz Odası arasında yer aldığı anlaşılan kuyunun ağzında dairesel bir bilezik bulunmaktadır. Rifat Osman'ın Arzodası'na ait bir çiziminde (Resim 12.2) kuyu ağzı bileziğinin üzerindeki tulumba da gösterilmiştir. Üzeri büyük düzgün taşlarla kaplı olan kuyunun iç çeperi moloz taş örgülüdür. Bunun dışında, Edirne Sarayı'nda 1999 yılında gerçekleştirilen kazılar sırasında, Matbah-ı Âmire Çeşmesi önünde de bir kuyunun belirlendiği ifade edilmektedir⁴⁴. Bu kuyu ile Tahsin Öz'ün maksem civarında bulunduğunu söylediği⁴⁵ bostan kuyusundan günümüzde bir iz kalmamıştır. Sarayda yapılan 2010 yılındaki kazılar sırasında ise, Rifat Osman'ın Kum Kasrı'nın giriş cephesindeki cumbanın altında bulunduğunu belirttiği⁴⁶ büyük kuyunun izlerine ulaşılmıştır (Resim 12.3-4) Yapıyla bir bütünlük arz ettiği görülen kuyunun ağız kısmı taş örgülü olup toprak gövde çeperlerinin ahşapla desteklendiği anlaşılmaktadır.

Havuzlar

Edirne Sarayı'nda günümüze ulaşabilen bir havuz mevcut değildir. Ancak eski çizim ve resimlerden bazıları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bunlardan, Cihannüma Kasrı önünde yer aldığı belirtilen⁴⁷ mermer havuzun Rifat Osman tarafından yapılan bir suluboya resmi mevcuttur (Resim 13.3). Buna göre, parmaklıklarla çevrili teras ortasındaki kare planlı havuzun bir fizikiyesi bulunmaktadır. Rifat Osman, bunun dışında, Kum Meydanı'ndaki bir kapıdan geçilen mermer taşıktaki rokoko tarzı bir havuz ile harem dairelerinin Tunca tarafındaki Dolmabahçe seddi ortasında "Şehvar" adındaki bir havuzun varlığından da bahseder⁴⁸. Mermer taşığın ortasındaki dört köşeli havuzun 12 zira' (~5,54 m) ebatlarında ve 1 zira' (~0,46 m) derinliğinde olduğunu, ortasında 2 zira' (~0,92 m) yüksekliğinin-

Sonuçları Toplantısı, C 2, Ankara 2011, s. 229.

44 Cantay, agm., s. 441.

45 Öz, agm., s. 221.

46 Rifat Osman, *age.*, s. 76.

47 Rifat Osman, *age.*, s. 70.

48 Rifat Osman, *age.*, s. 75,91-92.

de kademeli bir fiskiyesi bulunduğunu belirtmektedir⁴⁹. Sarayın en büyük havuzu olduğunu belirttiği Şehvar Havuzu'nun ise bir resmine yer vererek çizmiş olduğu vaziyet planında da göstermiştir (Resim 13.1-2). Ayrıca havuzun yaklaşık 75 zira' (~34,65 m) uzunluğunda ve 50 zira' (~23,10 m) eninde olduğunu, etrafının ceviz parmaklıklarla kuşatıldığını, bir kenarında oldukça süslü bir köşk yapıldığını belirtmektedir⁵⁰. Çiziminde (Resim 13.1) aynı mahaldeki "Gülhane" olarak adlandırılan seddin üzerinde ikinci bir havuza yer vermekle birlikte kitabında bunun bahsi geçmemektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tunca nehri kenarında, pek çok yapısı ile geniş bir alana yayılan ve inşa edildiği 15. yüzyıl ortalarından 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan Edirne Sarayı'nda, suyun temini ve kullanımı için suyolları, su terazisi, maksem, çeşme, sebil, şadırvan, havuz ve kuyuların bulunduğunu hem arşiv belgeleri ve hem de saha çalışmalarına dayalı olarak söyleyebiliriz. Bununla birlikte, sarayın maruz kalmış olduğu savaş, deprem, yangınların yanı sıra insanların neden olduğu tahribatlarla, sarayı meydana getiren diğer yapılar gibi su yapılarının önemli bir kısmı da ya ortadan kalktığı ya da harap olduğu; sadece, maksem, Namazgâhlı Çeşme, Matbah-ı Âmire Çeşmesi ile bir kuyu ve su terazisi günümüze ulaşabildiği görülmektedir.

Edirne Sarayı'nın su ihtiyacını karşılamak için Fatih Sultan Mehmet döneminde Sarayakpınar, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Taşlmüsellim, Sultan II. Mustafa zamanında da Bönce suyolları yapılmıştır. Bunların üzerinde yer alan su terazilerinden saray alanı içinde kalanlardan sadece eski Mahmudiye Kışlası yanındaki günümüze gelebilmiştir. Yapı, yukarı doğru daralan kare kesitli gövdesiyle su terazilerinin genel özelliklerini yansıtmakta olup, bu tarz terazilere hem Edirne'de⁵¹ hem de başta İstanbul⁵² olmak üzere birçok yerde rastlamak mümkündür. Genellikle bir su terazisi olduğu kabul edilen Terazi Kasrı ile benzer bir işlevi olduğu söylenen Adalet Kasrı'nın durumları ise tartışmalıdır. Günümüzdeki haliyle Adalet Kasrı'nın aynı zamanda bir su terazisi olduğuna dair bir iz yoktur. Mevcut örneklerle bakıldığında da burada olduğu gibi üstte bir seyir köşkü bulunan katlar halindeki bir su terazisine rastlanılmamaktadır. Sadece, Topkapı Sarayı I. Avlu'da

49 Rifat Osman, *age.*, s. 75

50 Rifat Osman, *age.*, s. 91-92

51 Bk., Onur, *age.*, s. 45-48; Zeybekoğlu, *agm.*, s. 29-33; Köylüoğlu, *age.*, s. 21-23.

52 Bk., Çeçen, "Suterazileri", s. 83.

yer alan su terzisinin⁵³ üstte pencereyi odası bulunan kule şeklindeki kütleliyle Edirne Sarayı'ndaki Terazi Kasrı'nı andırdığı söylenebilir. Ancak burada Terazi Kasrı'nda bahsi geçen hizmetçi odaları katları gibi birimler bulunmaz.

Edirne Sarayı'na getirilen suların toplanıp diğer yapılara dağıtıldığı maksem, Saray'ın anıtsal nitelikteki yapılarından birini oluşturmaktadır. Maksem'in hem saray yapılarının ana su kaynağını teşkil etmesi hem de kullanılan malzeme ve teknik bakımından Saray ile birlikte 15. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Anıtsal kütleli ve çok katlı strüktürü ile dikkati çeken bu tarz bir makseme diğer Osmanlı saraylarında rastlanılmaz. Ancak, Topkapı Sarayı'nda daha küçük ölçekli olmakla birlikte çeşitli maksemelere yer verildiği bilinmektedir. Bunlardan biri Bab-ı Humayûn duvarı üzerinde, diğeri de I. Avlu'nun doğusunda yer almaktadır⁵⁴. Tek mekândan ibaret olan Bab-ı Humayûn'daki maksemde suyun basıncını ayarlamak için duvarın yüksekliğinden faydalanırken, avluda yer alan ve aynı zamanda bir terazi işlevi gören maksem bir kule şeklinde yükselmekte olup üzerinde suyun ölçülüp taksim edildiği bir odaya yer verilmiştir. Anıtsal nitelikteki maksemelerin saray dışındaki bilinen örneklerini ise İstanbul'daki Taksim ve Eğrikapı maksemeleri oluşturmaktadır⁵⁵.

Aynı zamanda bir meydan çeşmesi niteliğindeki Namazgâhlı Çeşme'nin, Sultan II. Mustafa tarafından 1703-1704 yıllarında yaptırılan çeşme⁵⁶ olduğunu düşünmekteyiz. Çeşmenin mimari ve süsleme özellikleri de 18. yüzyılın başlarındaki Lale Devri çeşmelerini andırmaktadır⁵⁷. Özellikle köşe sebilleri ve süslemesi Üsküdar'daki III. Ahmed Çeşmesi (1728-29)⁵⁸ ve Galata'daki Bereketzade Çeşmesi (1732)⁵⁹ ile yakın benzerlik göstermektedir. Bunların dışında, Sadâbâd'daki III.

53 Bk., Çeçen, Kolay, *age.*, s. 67-72.

54 Bk., Çeçen, Kolay, *age.*, s. 67-73.

55 Çeçen, "Makseme", s. 452-453. Söz konusu yapılar için ayrıca bk., Rezan Çelebi, "Taksim Maksemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1994, s. 198; Kâzım Çeçen, "Eğrikapı Maksemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1994, s. 144-145.

56 Bk., Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 582-583.

57 Lale devri çeşmeleri için bk., Fazilet Koçyigit, "Lale Devri Çeşmelerinin Karakteristik Özellikleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 16 (2014), s. 291-326. Lale Devri mimarisi ve bezemesi için ayrıca bk., Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 509-516

58 Bk., Doğan Kuban, *age.*, s. 510-514; Ayla Ödekan, "Ahmed III Meydan Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1993, s. 116.

59 Bk., Ayla Ödekan, "Bereketzade Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1994, s. 156.

Ahmed Çeşmesi (1722)⁶⁰ ile de sebiller ve mukarnash saçak uygulaması bakımından yakınlık arz ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Namazgâhlı Çeşme'nin III. Ahmed döneminde yaygınlık kazanan Lale Devri çeşmelerinin bir öncüsü olduğu söylenebilir. Bir cephesinde mihrabı bulunan namazgâhlı çeşmelere ise 16. yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır⁶¹. Topkapı-Edirnekapı yolu güzergâhındaki Vezir Mehmed Paşa Çeşmesi (1588)⁶², Gebze Hünkâr Çayırı'ndaki (Çayırova) Fatih Sultan Mehmed adına yaptırılan Hünkâr Çeşmesi (1659)⁶³, İstanbul Dudullu'daki Adile Sultan Çeşmesi (1730)⁶⁴ arkasında bir mihrabı bulunan namazgâhlı çeşmelerin bilinen önemli örneklerini teşkil etmektedir. Edirne Sarayı'ndaki Namazgâhlı Çeşme ise kare kütsesi ve mihrap hariç üç cephedeki çeşmesi ile bunlardan ayrılmaktadır⁶⁵.

Edirne Sarayı'ndan günümüze kalan Matbah-ı Amire Çeşmesi ise Namazgâhlı Çeşme'ye göre daha mütevazı bir yapıdır. Bir yüzünde iki çeşme nişi bulunan yapının aynı zamanda mutfaka su taksimi içinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir yapıya bağlı bu tür çeşmeli maksemin erken örneklerine bir Selçuklu sarayı olan Kubad-Abad Büyük Saray binasının ön avlusunda da rastlanılmaktadır⁶⁶. Edirne Sarayı'ndaki bu iki çeşme dışında bazı kaynaklarda geçen⁶⁷ namazgâh civarındaki Nezir Ağa Çeşmesi ile haremdeki Valide Dairesi, Kuşhane Matbahı çeşmeleri ve Adalet Kasrı civarındaki çeşmeden bir iz kalmamıştır. Ancak, Kum Kasrı Ha-

60 Bk., Ziya Nur Sezer, "Ahmed III Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1993, s. 115; Koçyiğit, agm., s. 302-305.

61 Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 16.

62 Yılmaz Önge, "İstanbul'un Namazgâhlı Çeşmelerinden Vezir Mehmed Paşa Çeşmesi", *Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1992, s. 189-200; Önge, *age.*, s. 60-62.

63 Önge, agm., s. 190.

64 Önge, agm., s. 190. Ayrıca bk., Semavi Eyice, "Âdile Sultan Namazgâhı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1993, s. 83.

65 Namazgâhlı olmamakla birlikte, üç cepheli çeşmenin yakın bir örneğini Edirne II. Bayezid Külliyesi önündeki Sinan Ağa Çeşmesi teşkil etmektedir (bk., Köylüoğlu, *age.*, s. 83).

66 Mesut Dündar, "Kubad Abad Sarayı Su Kaynakları ve Altyapı Sistemi", *Beyşehir Gölü Kenarında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2018, s. 177.

67 Bk., Rifat Osman, *age.*, s. 38, 85; Ahmed Bâdi Efendi, *age.*, s. 582; Murat Kocaaslan, H. Ahmet Arslantürk, "Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696-1698 Harem Tamiratları", *Turkish Studies*, vol. 9/1(2014), pp. 281, 296, 303.

mamı çevresinde yapılan kazılar sırasında Kum Meydanı'nı doğudan sınırlayan duvar aksında bir çeşmeye ait olması muhtemel künkli kalıntı tespit edilmiştir⁶⁸.

Edirne Sarayı'ndaki bir diğer su yapısı grubunu teşkil eden kuyulardan günümüze pek bir şey kalmamıştır. Sadece bir örneği günümüze ulaşabilen kuyulardan, Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi⁶⁹, Edirne Sarayı'nın muhtelif yerlerinde de çok sayıda bulunması muhtemeldir ki bunlardan bazılarının izlerine Matbah-ı Âmire çeşmesi yanı ile Kum Kasrı'nda rastlanılmıştır.

Sarayda eskiden var olduğu bilinen havuzlardan ise hiçbir iz kalmamıştır. Eski resim ve çizimlerden bilgi sahibi olduğumuz Cihannüma Kasrı önündeki fiskiyeli mermer havuz ile Dolmabahçe seddindeki köşklü büyük havuzlara, Topkapı Sarayı'nın Revan Köşkü ve III. Osman Köşkü ile haremim şimşirlik bahçesi gibi kısımlarında rastlanılmaktadır⁷⁰.

Sonuç olarak, Edirne Sarayı'nda yer alan su yapılarından maksem ve Namazgâhlı Çeşme kendine has mimari özellikleri ile hem saray mimarisi hem de Osmanlı mimarisinin önemli yapılarını teşkil etmektedir. Edirne Sarayı'ndan günümüze ulaşabilen ender yapılardan olan söz konusu maksem ve çeşmeye bugüne kadar gerekli değerin verilmediği görülmektedir. Hem sarayın hem de Türk mimarisinin nadide eserlerini teşkil eden maksem ve Namazgâhlı Çeşme, daha fazla tahrip olmadan projelendirilerek restore edilip korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması gereken yapıların başında gelmektedir.

68 Özer, "Edirne Yeni Saray Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları", s. 233.

69 Bk., Çeçen, Kolay, *age.*, s. 42, 88 (Plan 2).

70 Bk., Sedat Hakkı Eldem, Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 29, 86; Gürü Necipoğlu, *15. ve 16. yüzyıllarda Topkapı Sarayı, Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 199, 142-143, 336-337; Çeçen, Kolay, *age.*, s. 52, 63, 65, 88-95 (Planlar).

KAYNAKLAR

- Ahmed Bâdi Efendi (Yay. haz., Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu), *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, Cilt:1/1-2, Trakya Üniversitesi Yayını, 1. Baskı, Edirne 2014.
- Andreossy, M. Le Comte, *Voyage à l'embouchure de la Mer-Noire, ou Essai sur le Bosphore*, Paris 1818.
- Aslanapa, Oktay, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimârisinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, Cilt: 3, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1989.
- Cantay, Gönül, "Edirne Yeni Sarayı (Matbah-ı Âmire) Kazısı 1999", 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2, Ankara 2001, s. 439-448.
- Cantay, Tanju, "Türk Şehirciliğinin Önemli Yapıları: Su Terazileri", *Erdem*, sy. 12/34 (1999), s. 73-81.
- Çeçen, Kâzım – Kolay, Celâl, *Topkapı Sarayı'na Su Sağlayan İsale Hatları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1997.
- Çeçen, Kâzım (Yay. haz., Celâl Kolay), *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2000.
- Çeçen, Kâzım, "Maksem", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 27, Ankara 2003, s. 452-453.
- Çeçen, Kâzım, "Eğrikapı Maksemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1994, s. 144-145.
- Çeçen, Kâzım, "Suterazileri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1994, s. 82-83.
- Çelebi, Rezan, "Taksim Maksemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1994, s. 198.
- Dündar, Mesut, "Kubad Abad Sarayı Su Kaynakları ve Altyapı Sistemi", *Beşşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2018, s. 157-187.
- Eldem, Sedat Hakkı – Akozan, Feridun, *Topkapı Sarayı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.
- Eneholm, G., *Notice sur les villes situées au-dela des Balkans, occupées par les Eroupes Russes*

- pendant la glorieuse campagne de 1829*, De l'imprimerie De Pluchart, St. Pétersbourg 1830.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, ss. 411-413
- Eyice, Semavi, "Âdile Sultan Namazgâhı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul 1993, s. 83.
- Kocaaslan, Murat – Arslantürk, H. Ahmet, "Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696-1698 Harem Tamiratları", *Turkish Studies*, Vol. 9/1(2014), pp. 271-312.
- Koçyiğit, Fazilet, "Lale Devri Çeşmelerinin Karakteristik Özellikleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16 (2014), s. 291-326.
- Köylüoğlu, Neriman Meriç, *Edirne'de Osmanlıdan Günümüze Su Yapıları*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne 2001.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kurtuluş, İsmail Hakkı, "Edirne'deki Örnekleri İle Namazgâhlı Çeşmeler (2)", *Yöre Aylık Kültür Dergisi*, S. 119 (2010), s. 76-85.
- Necipoglu, Gürü, *15. ve 16. yüzyıllarda Topkapı Sarayı, Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Onur, Oral, *Edirne Su Kültürü*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1978.
- Ödekan, Ayla, "Ahmed III Meydan Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:1, İstanbul 1993, s. 116.
- Ödekan, Ayla, "Bereketzade Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1994, s. 156.
- Önge, Yılmaz, "İstanbul'un Namazgâhlı Çeşmelerinden Vezir Mehmed Paşa Çeşmesi", *Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Yazıları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1992, s. 189-200.
- Önge, Yılmaz, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Öz, Tahsin, "Edirne Yeni Saray'ında Kazı ve Araştırmalar", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 217-222.
- Özer, Mustafa, "Edirne Yeni Saray Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2, Ankara 2011, s. 225-239.

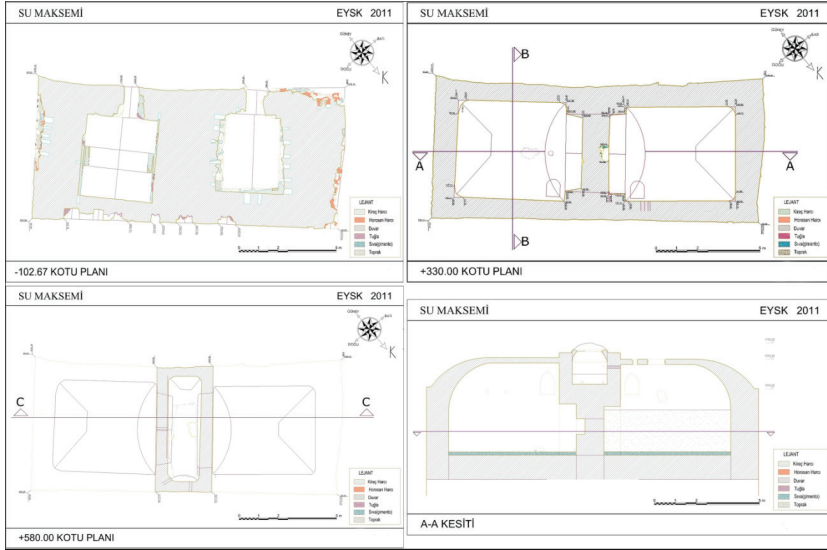
- Özer, Mustafa, “Edirne Yeni Saray Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara 2012, s. 287-311.
- Özer, Mustafa, “Edirne Yeni Saray (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2011 Yılı Çalışmaları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Çorum 2013, s. 347-360.
- Özer, Mustafa, *Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kısa Bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Özer, Mustafa – Dündar, Mesut – Güner, Yavuz – Uçar, Hasan, “Edirne Yeni Saray (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2011 Yılı Çalışmaları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C 24/1 (2015), s. 73-106.
- Özer, Mustafa, “Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Ankara 2015, s. 495-524.
- Özer, Mustafa – Dündar, Mesut – Uçar, Hasan – Ayhan, Gökben – Güner, Yavuz, “Edirne Sarayı (Sarayı Cedid-i Âmire) Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları”, *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, Ankara 2016, s. 595-622.
- Öziş, Ünal – Arısoy, Yalçın, *Mimar Sinan’ın Suyolları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987.
- Öziş, Ünal, *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Türkiye’deki Eski Su Yapıları*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.
- Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Bellek Yayınları, 2. Basım, Edirne 2011.
- Rifat Osman (Yayınlayan: Süheyl Ünver), *Edirne Sarayı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1989.
- Sezer, Ziya Nur, “Ahmed III Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1993, s. 115.
- Yazıcı, Gülgün, “Kâmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 279-280.
- Zeybekoğlu, Damla – Çakır, Hatice Kıran – Özenç, Aycan, “Edirne’deki Su Terazilerinin Analizi”, *Trakya Univ J Sci*, S. 8/1 (2007), s. 29-33.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO/627-46968, H.27.11.1312
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO/647-48493, H.07.01.1313
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BEO/674-50535, H.03.03.1313

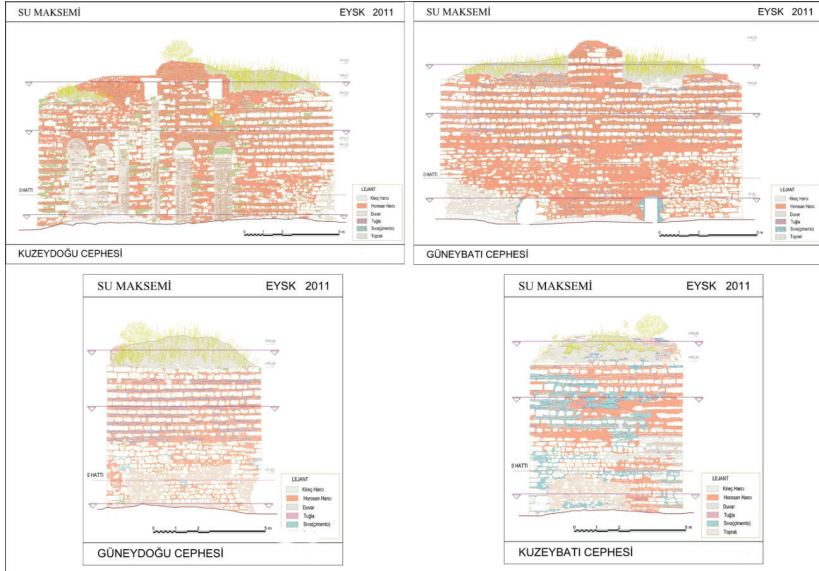
Resim 2: Su terazileri.

Resim 3: Terazi Kasrı.

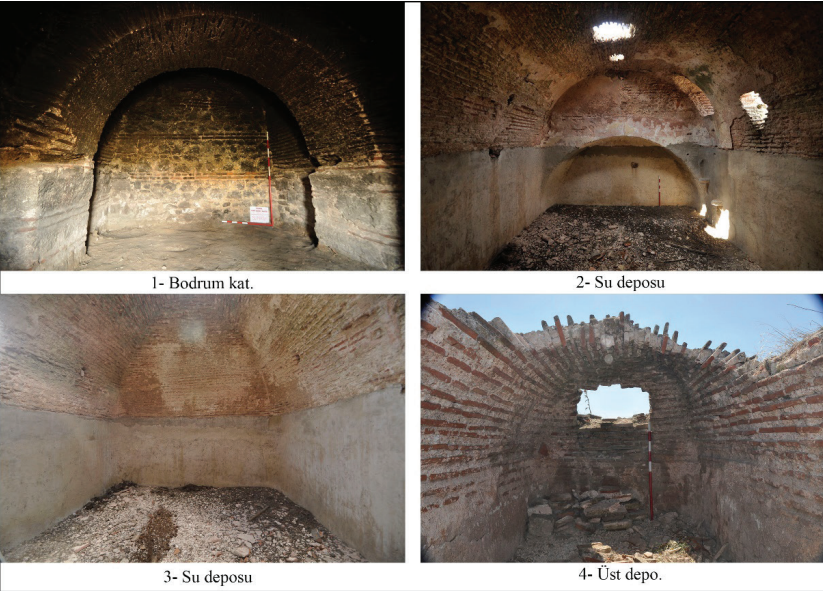
Çizim 1: Maksem, kat planları ve kesiti.

Çizim 2: Maksem, cephe çizimleri.

Resim 4: Maksem.

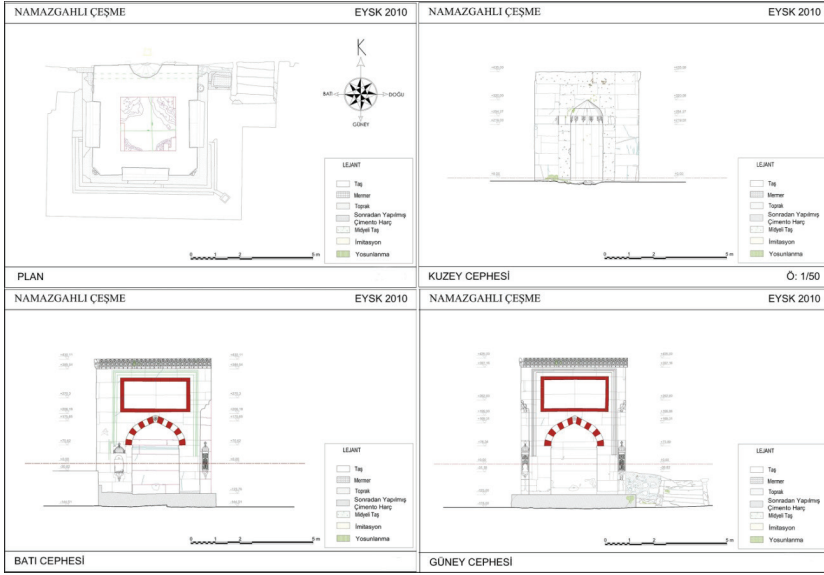
Resim 5: Maksem, iç mekân görünümleri.

Resim 6: Maksem, kuzeydoğu cephesi ve su sistemleri detayları.

Resim 7: Saray içi suyolları ile kullanılan künk ve kurşun borular.

Çizim 3: Namazgâhli Çeşme, plan ve cephe çizimleri.

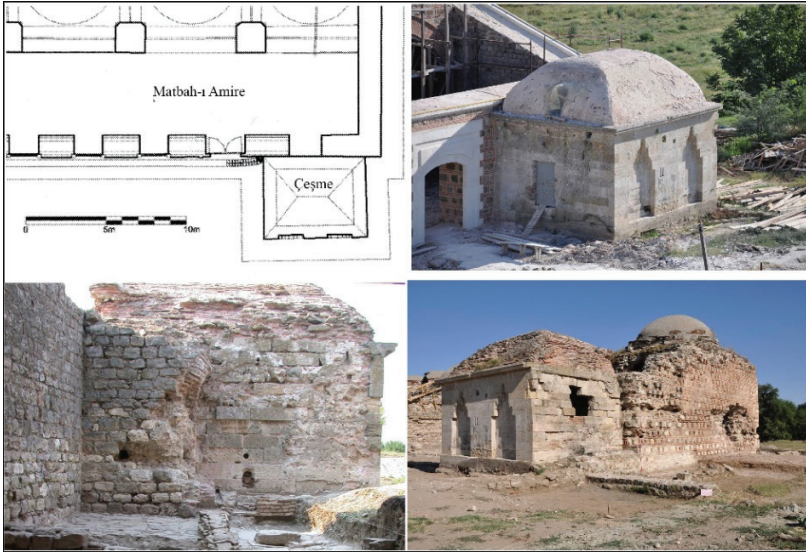
Resim 8: Namazgâhli Çeşme, cephe görünümleri.

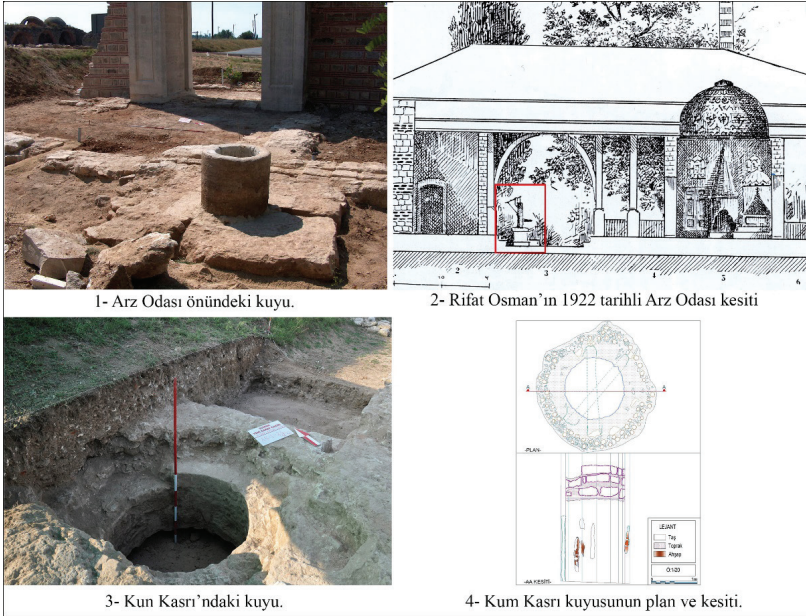
Resim 9: Namazgâhlı Çeşme, süsleme detayları.

Resim 10: Namazgâhlı Çeşme, içerisinden görünüm.

Resim 11: Matbah-ı Âmire Çeşmesi, plan ve görünüşler.

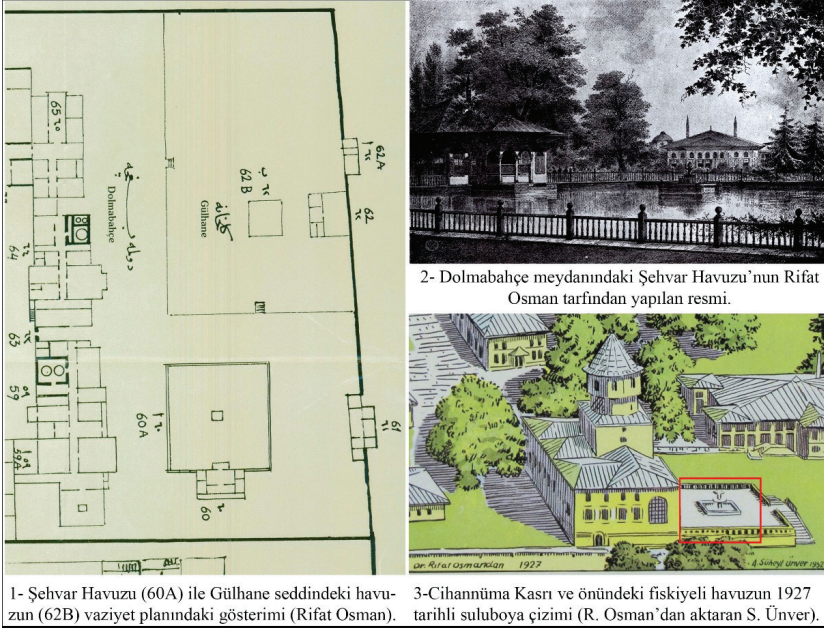
1- Arz Odası önündeki kuyu.

2- Rifat Osman'ın 1922 tarihli Arz Odası kesiti

3- Kum Kasrı'ndaki kuyu.

4- Kum Kasrı kuyusunun plan ve kesiti.

Resim 12: Kuyular.

Resim 13: Havuzlar.

Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler

Halit Çal*

Öz

Merkezdeki küçük çiçekten çıkan ışın kolları biçimli daire tepeliklere güneş tepelikli denilmiştir. Tezler ve yayınlardaki 33911 mezar taşı içinde 311 tane belirledik. Tarihi 261 örnek 1810-1952 yıllarındandır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmıştır. Gövde yatay kesiti olarak yuvarlak kesitli bir tanesi dışındakiler dikdörtgen kesitlidir. Tepelikleri 6, kol düzenlemelerini 7 alt grup içinde ele aldık. Genel biçim 141 tanesinde güneş ışınları, 152 tanesinde bitkisel düzenlemeye yakındır. %91'i kadınlar için yapılmıştır. 1 paşa ve 26 paşa yakını, 1 şeyhülislam oğlu için yapılan dışında çoğu serbest meslek sahipleri, azı orta düzey devlet görevlileri yakınlarına aittir. İncelediğimiz örnekler göre bu tipin Türkiye geneline oranı yüzde birdir. Türkiye'de Selçuklu mimarisi ve paralarında güneş motifleri biliniyor. Çok uçlu yıldız, çok kollu yıldız geçmeleri Selçuklulardan itibaren yaygındır. Osmanlı mimarisinde 19. Yüzyıldaki güneş ışıklı bezemeler ise 17-18. yüzyıl Avrupa mimarisindeki biçimlere benzemektedir. Osmanlı mimarisinde 18. yüzyıl başından beri yaygın olan Avrupa etkili istiridye kabuğu ve kolları düz işlenen yelpaze motifi, 19. yüzyıldaki güneş tepeliklilere esin kaynağı olabilir. Sandık mezar yüzlerine çokça işlenen kare, oval, dikdörtgen biçimli güneş motiflerinin mimarideki örneklerinde tuğra merkezdedir. Bunun Osmanlı arması ile biçim benzerliği mezar taşlarında da bu düşüncenin olabirliğini akla getirmektedir. Ancak örneklerin çoğu orta düzey görevli ve serbest meslekten kişilerin yakını kadınlara aittir. Geneli itibarıyla ana tip ve alt tiplerinin tarih dilimleri, bu tipteki tarihsiz örnekleri tarihlemeye bir ölçü oluşturmaları bakımından da önemlidirler.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, mezar taşı, güneş tepelik, Avrupa.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara /TÜRKİYE, halit.cal@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0001-9541-4350
DOI: 10.37879/belleten.2021.645

Makale Gönderim Tarihi: 11.03.2020 – Makale Kabul Tarihi: 21.12.2020

Tombstone Types of Turkey I: Sun Crests

Abstract

Circular crest motifs in the shape of sunbeams radiating from a central flower are named as sun crests. We have determined 311 out of 33911 tombstones recorded in publications and dissertations. The ones carrying a date are dated between 1810 and 1952. It spreads out in the second half of 19th century. The bodies have rectangular cross-sections except one with a circular cross-section. We have classified the crests under 6 subgroups, and the arms under 7 subgroups. The general shape is close to sunbeams in 141 of them, and more of a floral design in 152 of them. 91% are made for women. 1 for a pasha, 26 were made for a relative of a pasha, 1 for the son of a Sheikh-ul Islam, besides these most are made for self-employment citizens, and few of them belong to minor governmental officials. The scale of this type in whole Turkey is only one percent. The sun motifs are known in Seljuk architecture and coins in Turkey. Multi armed stars and star crossings were widespread since Seljuks. The sunbeam motifs in 19th century Ottoman architecture are similar in shape to the ones seen in 17-18th century European architecture. The European influenced seashell form and fans with plain arms which were widespread since the early 18th century may also have inspired the sunbeam crests of 19th century. Square, oval, and rectangular shaped sun motifs on the sarcophagus tombstones have tughra as their central piece. The similarities of them with Ottoman emblem shape may indicate that same idea was applied to tombstones. Still most of the samples belong to the female relatives of minor governmental officials or self-employers.

Keywords: Ottoman, tombstone, sun crest, Europe.

1. Konu Seçimi, Yöntem ve Kapsam

Türkiye’de sanat tarihinin ilgi alanına giren mezar taşları çalışmalarında tezler, kitaplar, makaleler vb ile kataloğu verilen örneklerin çoğunu veri kütüğümüze girdik ve 33.911 sayısına ulaştık. Az da olsa ulaşamadığımız kitap, makale ve tezler de vardır. Bütün örneklerin envanterinin oluşturulması uzun bir zaman alacaktır. Bu yüzden artık bu örneklerle dayalı genellemeler yapmak da gerekmektedir. Kuşkusuz bunlar birer ön değerlendirme olacaktır. Yıllar sonra bütün örnekler bilindiğinde, bu genelleme ile varılacak sonuçların bir kısmı eksik, hatta yanlış bile çıkabilecektir. Ancak bu alanda ön bilgi niteliğinde de olsa genel sonuçlara varmanın zamanı gelmiştir. Ayrıca bu çalışmada olduğu gibi tiplere dayalı genellemeler, tarihsiz örnekler için sağlam bir tarihleme ölçüsü oluşturmaktadır.

Makale konumuz olan tipin yer aldığı araştırmalarda, kaçınılmaz olarak sınırlı

sayıdaki örneklerle karşılaştırılmakta, bu da bu tipin Türkiye genelindeki durumunun açık ve kesin olarak belirlenmesi ve anlaşılmasını engellemektedir.

Bu yüzden güneş tepelikli mezar taşlarının durumunu ortaya koymaya çalıştık. Bu tipi seçmenin özel bir gerekçesi yoktur. Konu olarak tepelik yerine yüzyıl, gövde kesiti tipi gibi sınırlamalar ölçü alınabilirdi. Ancak seçilecek her yöntem değişik sıkıntılar barındırabilmektedir. Örneğin makale örneklerimizde bile dikdörtgen ve yuvarlak olmak üzere iki değişik gövde kesit tipini barındırmaktadır. Bu yüzden mezar taşlarının gövde yatay kesiti, ön görünüşü ve başlık veya tepeliğini bir arada düşünerek daha önce önerdiğimiz tiplerin ayrı ayrı genel değerlendirmesini sürdürmeyi düşünüyoruz. Böylece ana yapı belirlemeye başladığında, bunlara dayalı genel sonuçları da elde etmeye çalışacağız.

Konu kapsamı Türkiye genelidir. Kitabeleri, tarihleri, fotoğraf veya çizimleri ile tez ve yayınlardan veri kütüğümüze girdiğimiz 27,405 baş ve 6,506 ayak taşı toplam 33,911 tanesinden¹ 252 baş, 59 ayak toplam 311 tanesi bu tiptedir² (% 0,009). Veri kütüğümüz Türkiye genelidir, Makedonya ve Rodos adası için yayınlardan ulaşabildiklerimizi ekledik.

Örnek sayımız az olduğundan tarihleri, kişi adları, tepelik, tepeliği destekleyici yapraklar ve ışın kolları tiplerini ve her örneği aldığımız kaynağı gösterdiğimiz bir tablo (1. EK) sunduk ve her başlık altında ilgili başlığa giren örnekleri dipnotlarla ayrıca belirtmedik. Yine bu ölçüde bir makalede sonuç bölümü genellikle öz-özet hacmini aşmadığından özet verilmekle yetinilmiş ayrıca sonuç yazılmamıştır.

Çizimleri, altında gösterilen kaynaktaki fotoğraflardan oluşturduk. Fotoğraflardan ise 4 numaralı sayın Oktay Gündoğdu'dan alınmış olup diğerleri tarafıma aittir.

- 1 Bu rakamlara ulaştığımız tez ve yayınları da bu makalede vermek istediğimizde, kaynakça 17 sayfa tutmuştur. Günümüzde dergilerin makale sayfa sınırlamaları dikkate alındığında, kaynakçada yalnız makale konusu mezar taşlarının olduğu tez ve yayınlara yer vermek gereği doğmuştur. Bir fikir vermesi için Türkiye genelinde 24,156 mezar taşına göre yaptığımız genel değerlendirmenin kaynakçasına bakılabilir: Halit Çal, "Türkiye Mezar Taşı Araştırmalarının Durumu ve Sorunları", *1. Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları 19-21 Eylül 2018 Bakü – Azerbaycan*, Hazar Üniversitesi Yayını, Bakü 2019, s. 133-160.
- 2 Kaynaklardan veri kütüğümüze girdiğimiz veriler içinde kitabe metni olmasına karşılık fotoğrafı verilmeyenler bu sayıya katılmamıştır. Veri kütüğümüze giremediğimiz eserlerde bu tipte çıkabilecek örneklerin vardığımız sonuçları fazla değiştirmeyeceğini umuyoruz.

2. Güneş Tepelikli Mezar Taşlarının Tarihi (1. EK)

	Tarihi Bilinenler				Tarihi Bilinmeyenler (19.yy)	Toplam
	18.yy	19.yy	20.yy	Cumhuriyet		
Baş	01	165	39	07	40	252
Ayak		37	07	05	10	059
Toplam	01	202	46	12	50	311

252 baş ve 49 ayak taşından tarihli 261 tanesi 1810-1952 yılları arasındandır³. Tarihsiz 40 örnek 19. yüzyıla verilebilir. 59 ayak taşından, baş taşları dolayısıyla tarihi bilinen 51 tanesi 1846-1933 yıllarından olup ağırlık 19. yüzyıldadır. Tarihsiz 9 tanesini 19. yüzyıla tarihleyebiliriz. 19. yüzyıldaki 203 örnekten 17 tanesinin (15 baş+2 ayak) yüzyılın birinci, 186 (151 baş+35 ayak) tanesinin yüzyılın ikinci yarısından olması, bu tipin 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaştığını gösteriyor.

3. Güneş Tepelikli Mezar Taşı Tipleri (1. EK)

- 1.Çiz: 3-A: İstanbul 1886 1. Foto: 3-B-1: Giresun 1874 2. Foto: 3-B2: Kastamonu 1891
(Berk 2016-1:359) (Çal - İltar 2011: 395) (Çal - Çal 2008:116)

- 3 1810 yılı öncesinden tarihli iki örnek gösterilmiştir (Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, 1-2. Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016, s. 434,923). En eskisi İstanbul'da Şerife Fatma Hanım'ın 1148/1735 tarihli mezar taşıdır. Ancak kitaba yanlış fotoğraf basıldığı Sayın Berk ile yaptığımız görüşmede anlaşılmiş olup asıl örnek kadın başlıklıdır. Diğer örnek ise H.1199 / M. 1785 tarihlidir. İlgili yayındaki fotoğraf kalitesi iyi olmadığı için ve taşın alt bölümündeki aşınmadan dolayı okunmasını kontrol edemedik. Sayın Berk de görüşmemizde tarihin 1199 olma seçeneğini yüksek görmekle birlikte aşınmadan dolayı kesinlik olmadığını belirtmiştir. Bu mezar taşı, örneklerimizdeki 3-B2 tipindedir. Güneş tepeliklilerin bu tip gövde biçimli olanlarından tarihi bilinenler 1861-1927 yılları arasındadır. Bu zaman dilimi ve üslup özelliklerine bakarak bu tarihin 1199 değil H. 1299 / M.1881 olabileceğini düşünüyoruz.

Örneklerimizi mezar taşı tipleri ve güneş biçimli tepeliklerin alt tipleri bakımından iki ana grupta ele alacağız.

Gövde Tipleri: Mezar taşı tiplerini, gövde yatay kesiti ve ön görünüşlerini bir arada ele alarak oluşturduğumuzda hepsi güneş tepelikli olmak üzere iki ana tip ortaya çıkmıştır:

3-A (1. Çizim): Yatay kesiti yuvarlak, silindirik gövdeli ve güneş tepelikli olan belirleyebildiğimiz tek örneği İstanbul'dan 1896 tarihli Belkis Hanım'a ait baş taşıdır.

3-B: Gövde yatay kesiti dikdörtgen dediklerimizin arka yüzleri T biçimli, basık kemer yaylı, düz vb. biçimlerde olabilir. Bunlara ayrı ayrı alt kodlar vermek tipolojiyi karmaşıklaştıracağı için hepsini dikdörtgen genel başlığı altında topladık. Bu grubun ön görünüşlerine göre 2 alt tipi vardır.

3-B1 (1. Foto.): Bu kümede gövde kenarları düz veya dalgalı olarak tek ekseninde yukarı doğru genişler, boyun bölümü üstüne güneş tepelik oturtulur. Çoğu baş taşı olmak üzere % 90'ı bu tiptendir.

3-B2 (2. Foto.): Ön görünüşü ile kontrabasa benzetilen⁴ veya lale motifini simgelediği söylenenlerin⁵ alt bölümü oldukça geniş, üst dardır. 1861 – 1927 dilimindeki örneklerin genel içindeki oranı % 9'dur⁶. Çoğu İstanbul'dadır. Taşradaki Bursa,

4 Bacque Grammont Jean Louis - Hans Peter Laqueur - Nicolas Vatin, "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları, Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler", *Erdem*, 6/16, Ankara, 1990, s. 201.

5 Yaşar Erdemir, *Sırcalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya Valiliği Yayını, Konya 2009, s. 111.

6 Bu konuyla ilgili tipleri Ek 1'e sığdıramadık. 3-A tipi metinde söz edilen tek örnektir. 3-B2 tipi aşağıda verdiğimiz listedir. 3-B1 başlığı altındakileri ayrıca göstermedik. Ek 1'de diğer iki tipin dışında kalanlardır.

3-B2 tipi: BAŞ TAŞLARI 19: BURSA 2: Hasan Basri Öcalan - Bedri Mermutlu, *Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Emirsultan Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa 2012, s. 350,388; İSTANBUL 11: Yusuf Açıkgöz, *Anadoluhisari Osmanlı Dönemi Mezar Taşları Kitabelerinin Dil İncelemesi*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 171; Berk, *age.*, I-II, s. 341, 1434, 1556; Mustafa Bulut, *Sultan II. Mahmut Türbesi Haziresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2012, kat. 4; Filiz Çalhan, *Kadıköy – Söğütliçeşme Mahmut Baba Mezarlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, kat.61; Oktay Gündoğdu, *Üsküdar'daki Ahmediye Külliyesi Haziresi*, Marmara Ün. Türkiyat Enst. Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, Kat.80; Mehmet Nuhoglu, *Koca Mustafa Paşa (Sünbül Sinan) Camisi Haziresi Mezar Taşları Üzerine Bir Araştırma*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003, kat. 346,363; KASTAMONU 1: Halit Çal - Özlem Çal, *Kastamonu Atabeygazi Cami-Türbesi Haziresindeki Mezar-Mezar Taşları*, Kastamonu Belediyesi Yayını,

Kastamonu, Samsun, Rodos'takiler doğrudan veya dolaylı deniz ulaşımının olduğu yerlerdir. Konya'daki dört örnek ise daha çok yerel üretim sayılabilir.

Gövde yatay kesitleri	3-A:Yuvarlak kesitli	3-B: Dikdörtgen kesitli		
		3-B1	3-B2	
Baş	01	231	19	
Ayak		051	09	
Toplam	01	282	28	311

4. Tepelikler (Ek 1): Örneklerimizin tamamı güneş tepelikli olmakla birlikte ayrıntılardaki biçim farklarına göre 6 alt tipini belirledik.

Tepelik Tipleri	T1	T2	T3	T4	T5	T6	Kırık	
Baş	210	08	09	04	07	11	02	
Ayak	052	02	03	01		02		
Toplam	262	10	12	05	07	13	02	311

a. Tepelik Tipleri

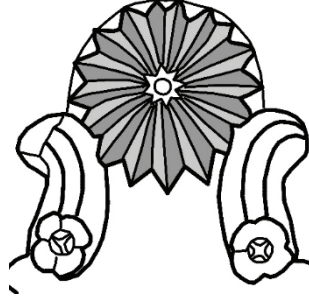
T1 (1. Foto.): % 85 oran ile güneş tepeliklilerin baskın tipidir. Gövdenin boyun bölümünün iki yanından kuşkanadına benzer, ters ve düz S biçimli, C biçimli gibi birer yapraklı dal yükselir. Güneş biçimli tepelik yaklaşık yarısı seviyesinde bu dalların ucuna oturtulur. Tepeliğe güneş denilmekle birlikte örneklerin büyük çoğunluğu bitki biçimlidir. Merkezde, kol/çenek sayısı değişen bir çiçekten çıkan uçları sivri dilimli kollar, bir papatyayı andırır. Ana biçimi çoğunlukla yuvarlak olan bu tepeliğin bu dallara oturtulduğu yerden üstte kalan bölümünde kol uçları dilimlidir ve bu bakımdan tepeliği dilimli kemerlilere benzerler. Alttaki kollar ise gövdeye kabartularak işlenmiştir. Örneklerin yaklaşık yarısı İstanbul'dadır. Çankırı, Kayseri, Konya'daki az sayıdaki örnek dışındakiler deniz ulaşımı olan kıyı kentleri ile karadan İstanbul'a yakın olan şehirlerdedir

Ankara 2008, s. 116; KONYA 2: Erdemir, *age.*, s. 111, 112; SAMSUN 2: Recep Gün, "Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları-I (Celi Ta'lik Kitabeli Olanlar)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, Samsun, 2006, s.114, 123; YUNANİSTAN/RODOS 1: Mehmet İbrahimgil - Ammar İbrahimgil, *Rodos Adası'nda Osmanlı Mimarisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019, s. 532
 AYAK TAŞLARI 9: BURSA 3: Öcalan-Mermetli, *age.*, s. 2012:323, 335, 350; İSTANBUL 2: Bulut, *age.*, kat. 4; Nuhoglu, *age.*, Kat. 363; KASTAMONU 1: Çal - Çal, *age.*, s. 116; KONYA 2: Erdemir, *age.*, s. 111, 112; SAMSUN 1: Gün 2006, *agm.*, s. 123.

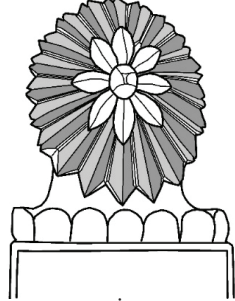
T2 (2. Çizim): % 3 oranlı bu tipin birincisinden farkı, ışın kollarının bütünüyle arkadaki yuvarlağın üstüne kabartma olarak işlenmesi, uçlarının ilk grupta olduğu gibi çıkıntı yapmamasıdır. 1815 – 1922 yılları arasındaki tarihleri, zaman bakımından özel bir anlam taşımadıklarını gösteriyor. Örneklerin hepsi ayrı illerendir ve bitkisel karakter taşımazlar.

3. Foto: T-1: Kastamonu 1869.
(Taşdemir, *age.*, Kat.18)

2. Çiz: T-2: Bursa 1914
(Öcalan-Mermutlu, *age.*, s.350)

3. Çiz: T-3: İstanbul 1849
(Kıvrakoğlu, *age.*, Kat-25)

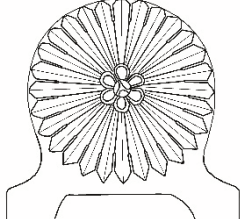
T3 (3. Çizim): % 4 oran ile az görülen tiplerdendir. Birinci tipten farkı, boyun bölümündeki kanat benzeri S biçimli iki dalın olmaması, gövde üstünde kısa bir boyun bölümünden sonra yuvarlak tepeliğin gelmesidir. Yan parçalar olmadığı için, yuvarlağın yaklaşık dörtte üçlük kısmında kol uçları dilimlidir, boyundaki kollar ise yine uçları dilimli olmakla birlikte kabartmalıdır. Bu durumları ile de bir insan başını andırır; içinde bir işleme olmayan düz, yuvarlak tepeliklilere benzerler. İstanbul'daki 1853 tarihli Fatma Hanım'ın mezar taşı tepeliği güneş biçimli iken diğerleri bitkisel karakterlidirler. 1849-1933 zaman dilimi, örneklerin Bursa, Karabük, Konya'daki birer örnek fazla tutulmadığını gösteriyor.

T4 (4. Çizim): Bu gruptakilerde boyun bölümünde yanlardaki dallar yoktur, yuvarlak tepelikte kollar/yaprak uçları dilimli işlenmekle birlikte arkadaki yuvarlak tam olarak görülmektedir. Bu tipin 1846-1933 yılları arasındaki 8 örneğinden İstanbul'daki 1846 tarihli, kollar yaprak biçimli iken diğerlerinde ışın kolları biçimlidir. Her örneği ayrı bir ildedir. İstanbul'da 1846 tarihli merkezdeki çiçekten çıkan kollar⁷, Çanakkale'de 1916 yılından, ciğerparesi nitelemesine göre çocuk ya da genç kız olduğu anlaşılan Fitnat Hanım'ın⁸ baş taşında göbektaki hilal

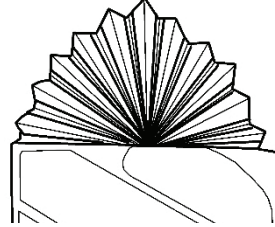
7 Berk, *age.*, s.1208.

8 Korkmaz Şen, *Eceabat'a Bağlı Bazı Merkezlerdeki Türk-İslam Dönemi Mezar Taşları*. Çanakkale

ve yıldızdan çıkan 20 dilimli kol, Uşak'ta Ayşe Kadın'ın 1847 tarihli baş taşında⁹ göbekteki dört çenekli çiçekten çıkan 24 kol, bütünüyle bir yuvarlak üstüne oyma tekniği ile kabartılmıştır. Geride tam yuvarlak görülebilmektedir. Benzer biçimli Konya 1933 tarihli iskeletinde ise boyun bölümündeki kollar işlenmemiştir.¹⁰

4.Çiz: T-4:İstanbul 1846
(Berk 2016-2:1208)

5.Çiz: T-5 Karabük 1897
(Kaya 2013:Kat.SMM 122)

6. Çiz: T-5: Tekirdağ 1895
(Gündoğdu -Yılmaz 2018: Kat.24)

7. Çizim: T-6 İstanbul 1848
(Bayraktar 2019: Kat. 111)

T5 (5-6. Çizim): 7 örnek % 2 oran ile bu tipte yine yanlardaki S biçimli yapraklı dallar yoktur. Mezar taşında boyun bölümü yapılmamıştır. Uçları çıkıntılı ve çeşitli biçimlerde olmak üzere yaklaşık bir yarım daire tepeliği oluşturur. Kol uçları çıkıntılı olmak üzere Düzce'de 1927 tarihli, Konya'da 19. yüzyıldan ve Tekirdağ'daki 1895 tarihli birer örnekte tepelik yarım yuvarlak, Karabük Safranbo-

Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2010, kat. 5.

9 Sedat Bayrakal, *Uşak'ta Osmanlı Mezar Taşları*, İzmir 2016, s. 191.

10 Hacer Kara - Şerife Danişık, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi Yayını, Konya 2005, s. 138.

lu'daki 1816 ve 1897 tarihli 2 örnekte sivri kemer biçimine yakındır. Rodos'taki 1893 ve 1899 yıllarından 2 tanesinde ise yarım güneş biçimi, bütünüyle sivri kemer alınlığını doldurur¹¹. Düzenleme olarak tepeliği yarım güneş biçimlilere benzetmekle birlikte kemer alınlığı dolgusu olduğu için tepelikler içinde ele almadık. 4 tanesi 1816 – 1907 yılları arasındadır. Cumhuriyet döneminden ise 1927 ve 1933 tarihli iki örnek vardır. Tarihsiz tek örneğini 19. Yüzyıla verebiliriz. İstanbul'da bitkisel tepelik içinde de ele alınabilecek 1907 tarihli dışında diğerlerinin İstanbul dışında yer alması, bir tür taşra çeşitlemesi olduğunu gösteriyor. Tamamı kadınlara aittir. Ağa eşi, kızı tanımları ve bazılarında baba ve eş olarak yalnızca bir erkek adı verilmesi, alt ve orta tabaka ailelerden olduklarını düşündürüyor.

18. yüzyıl İstanbul çeşmelerindeki Barok ve Rokoko üslubu bezemelerinde Kemankeş Kara Mustafa Paşa Çeşmesi (1732) kavsarası ve Recai Mehmet Efendi Sebili Çeşmesi'ndeki (1777) yaprakların¹² istiridyeye kabuğu biçimleri yarım güneş biçimli düzenlemeleri andırır. İstanbul'daki 1907 tarihli örneğimiz¹³ bu örneklerle benzer. 1841 tarihli Tarikat levhasında¹⁴ alt ortada içine tuğra yerleştirilen yuvarlakta çıkan ışınların atnalı kemere benzer biçimi, örneklerimizinki ile aynı dönemdedir.

T6 (7. Çizim): 1846-1885 yıllarından 11 baş 2 ayak toplam 13 örneğin oranı % 05'tir. Tamamı İstanbul'da ve kadınlara aittir. Süleymaniye Camisi haziresindeki 1850, 1852, 1854, 1855, 1865 tarihli 7 örneği¹⁵ aynı ışıkta üretilmiş olabilirler. Merkezdeki çiçekten çıkan uçları çıkıntılı kol düzenlemesi esas olmak üzere, uçları sivri kemer yaylı oval ana biçimin yaklaşık üçte ikilik bölümü tepelik olarak kullanılmıştır. Bunlar da mal müdürü, muhasebeci, katip gibi orta seviyede görevlilerin ana, eş ve kızlarına aittir.

11 İbrahimgil – İbrahimgil, *age.*, s. 533,540.

12 Sinem Kanlıçay, *Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1797)*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 60.

13 Esra Arslan, *Sahrayıcedid Mezarlığında Bulunan Kütabeli Mezar Taşları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019, kat. 77.

14 Başak Burcu Tekin, *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2008 Kayseri, s. 209-210.

15 Nadide Uysal, *Süleymaniye Camii Haziresi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2013, Kat.110,142,161,425,467).

b. Tepelikteki Işın Kolları

Tepelikte merkezden çıkan kol sayısı, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 36'dır. Bunların yaklaşık yarısını çokluk sırasına göre 16, 20 ve 24 kollular oluşturur. Kol sayılarına yıllara göre baktığımızda belirgin bir ayırım yoktur. 20 kollular 1810, 16 kollular 1846, 20 kollular 1852 yılında başlamaktadır. Yine kol sayısında belli şehirlerde de yığılma yoktur. Yani kol sayısı – tarihleri ve buldukları şehirlere göre bir hareket noktası oluşturulamıyor. Az da olsa kol sayılarının tek rakamlı toplamları, en azından bir bölümünde tepelik dilimlerinin önceden pergelle çizilmeden işlendiğini düşündürmektedir.

Kolların işlenişi bakımından altı biçim görülür (Ek 1):

K-1 (6. Foto.): 121 örnekte her kolun yatay kesiti ters V biçimlidir. Orta çizgi yüksek ve uzun, yan yüzleri bu çizgiden yanlara, aşağı eğimlidir. Uçları genelde üçgen biçimlidir. Bazı örneklerinde ortadaki uzun sırt bir değil üç çizgilidir. Genelde merkezlerinde çiçekler olmasına karşılık ışın çubuklarına, dolayısıyla güneşe en çok benzeyen bunlardır. 102 tanesinin tarihi bellidir. 1810-1899 yıllarından 76, 1901-1922 yıllarından 19, Cumhuriyet döneminden 7 örnek vardır. Tarihsiz 11 örneği 19. Yüzyıla verebiliriz.

K-2 (4. Çizim): 139 örneği vardır. Bu tipte ilk grubun tersine her kolun kesiti düz V biçimlidir, uzun orta çizgi aşağıda, kısa kenar çizgileri yukarıdadır. Eğim içe doğrudur. Bunların yan yüzleri az içbükey olarak oyulan ve ucu sivri kemer biçimlilerine tam bir yaprak denilebilir. Yan yüzleri düz olanları da eksen çizgisi aşağıda olduğu için yaprağa benzer. Kenarlardaki yüksek olan birleşme yerlerinde iki kenarı ayıran dar bir şerit veya üçlü çizgi de bu algıyı güçlendirir. Diğerleri gibi bunların da merkezinde çenek sayısı değişen çiçek olduğu için bu durumları ile tam bir uzun yapraklı çiçekleri andırırlar. %74'ü İstanbul'dadır. 1785-1899 yıllarından 68, 1900-1916 yıllarından 20, Cumhuriyet döneminden 4 örneği vardır. Tarihsiz 22 örneğini 19. Yüzyıla verebiliriz.

K-3 (8. Çizim): K-1 ve K-2 tipinin karması diyebileceğimiz uygulamada, ışın kolları bir uzun bir kısa sıralamasıyla dizilmiş, uzunlarda orta çizgiden yukarı, kısalarda yukarıda olan orta çizgiden aşağı doğrudur. Kısa kolların ucu üçgen şeklinde çıkıntılı, uzun kollarda ise üçgen şeklinde girintilidir. İstanbul'daki 7 tanesi 1850-1865 yıllarındandır, Antalya'daki 1883, Rodos'taki 1879 tarihlidir.

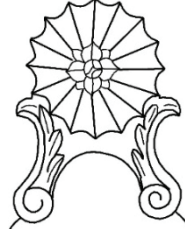
4. Foto: K-3 İstanbul 1855
(Nuhoglu 2003: Kat.293)

8. Çiz: K-3 Antalya 1883
(Keskin 2019: Kat.120)

5. Foto: K-4 Boyabat 1873
(Çal 2015: Kat. 053)

9. Çiz: K-5 Samsun 1878
(Gün 2008: 142)

K-4 (5. Foto.): Birinci tipe benzemekle birlikte, her kolun iki yüzeyinden biri, orta çizgiden itibaren bütünüyle 1 cm kadar diğer parçadan alçaktır. Bu durumu ile yine merkezde çoğunlukla çiçek olmasına karşılık ana tasarım geometrik sayılır. İstanbul'daki 2 örneği 1849, 1862, Sinop/Boyabat'taki ise 1873 tarihlidir.

K-5 (9. Çizim): Tek örneği Samsun'daki 1878 tarihliisidir. Her kol, içe doğru yarım daire kesitlidir. Nuruosmaniye Camisi güneybatı yüzündeki Çeşmede¹⁶ sütunceleri birleştiren atkı taşının üstüne konulan yarım çiçek? tepeliğimizin tam yarısı gibidir kol işlenişi de benzerdir.

K-6 (10-11. Çizim): 14 örneğinin Karabük'teki 1 tanesi dışındakiler İstanbul'dadır. Örnekleri 1848-1899 yılları arasındandır. Merkezden çıkan her kol, eğrelti otu veya akantusa benzer yaprak biçimindedir. Yaprak uçları çıkıntılıdır. Diğer gruplardan farklı olarak kollar düzdür, eğim yoktur. Bazılarında yapraklar? sıralı düzende dizilmiştir. Birincisinde yaprağın iç görünüşü verilmiştir, uzun orta çizgi alttadır. İkinci yaprak ise terstir, uzun orta çizgi üstte kenarlar alttadır.

16 Söylemez, *age*, s.210.

İstanbul'a özgü gibi görünen bu tipin Merkez Efendi haziresindeki 1872, 1898, 1899 tarihlerinin benzerliği, aynı ışıkta üretilmiş olabileceklerini akla getiriyor.

Bitki biçimli olmalarına karşılık, yaprakların daire şeklinde dizilmeleri ve diğerlerinde olduğu gibi bu tepeliği yanlarda iki yaprağın taşınması yüzünden güneş tepelikleri içinde ele aldık.

K-7 (12. Çizim): 9 örneğinden tarihi bilinenleri, 1816, 1848, 1858, 1921 tarihlidir. Merkezden çıkan ışın çubukları düzdür, uçları ters V biçimli çıkıntılı veya girintilidir.

c. Tepelik Göbeği

Güneş biçimli tepelikte, merkezden çıkan ışın kolları veya yaprakların merkezinde çeşitli uygulamalar görülür:

Nokta: İstanbul'da 1907, 1952, Karabük'te 1897, Tekirdağ'da 1895 tarihli 4 örnekte merkez bir noktadan ibarettir.

Daire: Çankırı'da 1864, Sinop'ta 1810 tarihli örneklerinde merkezdeki küçük birer yuvarlak işlenmemiş çiçek olabilir.

Yıldız (6. Fot.): İstanbul'da¹⁷ 1926, Kastamonu'da 1922 tarihlerinde¹⁸ merkezde 5 uçlu yıldız, Giresun'da¹⁹ 1874, Kastamonu'da 1877 tarihlerinde altı uçlu yıldız olmak üzere 4 tanesinde merkezde yıldız yer alır.

Ay-yıldız (13. Çizim): İzmir'de 1908, Çanakkale'de 1916 tarihli 2 tanesinde merkeze ay-yıldız yerleştirilmiştir²⁰.

Çiçek (7. Foto.): Örneklerin büyük bölümünde çoğunlukla çenek sayısı 3 ile 16 arasında değişen bir çiçek yer alır. Çenek sayısı, çok uygulananı 8 olmak üzere 4 ve 6'dır. Çenek sayısı net anlaşılmayan gül, kasımpatı benzeri çiçekler de görülür.

17 Berk, *age.*, s. 341.

18 Meral Taşdemir, *Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Camisi Ve Türbesi Haziresinde Yer Alan Mezar Taşları*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. Kat. 54.

19 Çal-İltar, *age.*, s. 395.

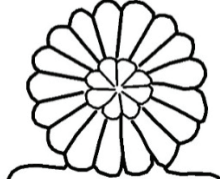
20 Necmi Ülker - Vehbi Günay - Cahit Telci - Turan Gökçe, *İzmir'de Türk Mührü Emir Sultan Dergahı Haziresi Mezar Kitabeleri*, Şenocak Yayınları, İzmir 2008, kat. 3-11; Şen, *age.*, kat. 5.

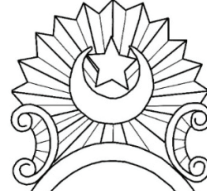
10. Çiz: İst. 1853
(Sürün 2006:246)

11. Çiz: İst. 1872
(Berk 2016-1:260)

12. Çiz: Karabük 1870
(Biçici 2008)

13. Çiz: İzmir 1908
(Ülker vd. 2008:3-11)

d. Tepeliği Taşıyan Yapraklar

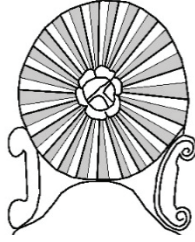
Bu mezar taşı tipinin yaygın kullanımı olan T-1 ile T-2 tiplerinde mezar taşının yaklaşık omuz kısmından başlamak üzere, boynun iki yanına yerleştirilen kuşkancına benzer, yarım kenger yaprağı gibi birer yaprak? üstüne tepeliğin oturtulduğunu belirtmiştik. İç yüzleri birbirine bakar biçimde yerleştirildikleri için, mezar taşına bakışa göre solda olanlara göre bu yaprakları dört ana grupta ele alabiliriz:

6. Foto:Y-1 Giresun 1874
(Çal-İltar, *age.*, s.395)

7.Foto: Y-2 Kastamonu 1870
(Gündoğan, *age.*, s. 27)

14. Çiz: Y-3 Balıkesir 1934
(Gökler, *age.*, Kat.B10-5)

15.Çiz: Y-4 İstanbul 19.yy
(Bayraktar 2019: Kat. 59)

Y-1 (6. Foto): Ana biçimi ters “S” harfini andırır. Alt ucu içe dönüktür, sarmal kıvrımlı veya bir çiçek biçimlidir. Üst ucu tepeliğin yaklaşık yarı yüksekliğinde dışa dönüktür. Toplam 284 örnekten 213 baş ve 21 ayak olmak üzere 234 tanesi bu tiptendir. Güneş başlıklı tiplerin 1785 – 1952 tarih dilimi bu grup için de geçerlidir. Tarih ve iller bakımından genel çizginin dışında bir yığılma yoktur. Genel yapı ortak olmakla birlikte örnekler ayrıntılarda değişiktir. H.1272 / M.1855 yılı örnek alırsak, İstanbul’dan 5, Samsun’dan 2 ve Rodos’tan 1 olmak üzere 8 örnek²¹ mevcuttur. Rodos ve Samsun’dakilerin de İstanbul’dan getirilmiş olmaları seçeneği de dikkate alındığında bile bu 8 örnek, tepelik alt tipleri ve tepeliği taşır durumdaki yapraklar itibarıyla tek kalıptan üretilmemişlerdir. Bu, aynı zamanda İstanbul’da ayrı işliklerde yapıldıklarını düşündürüyor. Makedonya Üsküp’tekilerin işçilikleri kötüdür, yerel örnek denilebilir. Ancak Kalkandelen Harabati Baba Tekkesi’ndekiler İstanbul örneklerine daha yakındır.

Y-2 (7. Foto): Düz “S” harfine benzer. 3 tanedir. Kastamonu’daki 1870 tarihli²² daha açık olarak “S” biçimli olup alt ve üst kıvrımların içine birer çiçek yerleştirilmiştir. Dalların ucu içe dönüktür. Balıkesir’deki 1886 tarihli²³ ve Kastamonu’daki 1877 tarihli²⁴ yapraklı birer dal gibi olup tasarımları farklıdır.

21 Mustafa Sürün, *Şeyh Vefâ Camii Haziresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006 ; Berk, *age.*, s. 501, 502; Nuhuğlu, *age.*, Kat. 299; Uysal *age.*, Kat.188; Samsun: Gün, agm., (2006), s. 116, 119; Rodos: İbrahimgil –İbrahimgil, *age.*, s. 324.

22 Bengü Gündoğan, *Kastamonu Ferhat Paşa Camisi Haziresi Mezar Taşları*, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 27.

23 Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Edincik’te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları*, Edincik Belediyesi, Bursa 2005, kat. 6-3-47.

24 Gündoğan *age.*, s. 27.

Y-3 (14.Çizim): Bu gruptakiler ters “C” biçimlidir. 5 örneğinden Kocaeli’deki²⁵ 1877, İzmir’deki²⁶ 1908, Balıkesir’deki²⁷ 1934 tarihli C biçimi belirgindir, bitkisel karakter ikinci planda iken İstanbul’daki²⁸ 1870 tarihli baş ve ayak taşında bitkisel karakter ön plandadır.

Y-4 (15. Çizim): Bunlarda yaprakların belirgin biçimleri yoktur. Genellikle tepeliğin yuvarlağı ile omuz bölümü arasındaki bölüme bir dolgu gibi işlenmişlerdir. 12 örneği (11 baş ve 1 ayak taşı) 1861-1910 yıllarındandır.²⁹ Kastamonu’daki 1873 tarihli, iyi işçiliği ile İstanbul’dan getirilmiş olabilir. İstanbul dışındakilerinin işçiliği zayıftır, yerel üretim olabilirler.

5. Erkek – Kadın Ayrımı:

20 baş, 4 ayak olmak üzere 24 mezar taşı erkeklere aittir. Tarihleri 1854 – 1933 yılları arasındadır. Güneş tepelikli mezar taşlarının 1810 – 1952 yılları arasında uygulandığı dikkate alınır, erkeklerde daha geç görüldüğü anlaşılıyor. 5 örnek dışında diğerlerinin İstanbul dışında oluşuna göre, erkek mezar taşları taşrada daha çok tercih edilmiştir. Burada taşradan gelen isteklerin bir ön önce yerine getirilmesi gereği dikkate alındığında, ana biçimi verilmiş ama yazısı yazılmamış hazır örneklerin kullanılmasının bu sonuca yol açtığı da düşünülebilir. Konya’daki 6 örnekten 5 tanesinin Mevlevilere ait olması, Mevlevilerin başkent modasını taşraya taşımadaki etkisini gösteriyor.

231 baş ve 34 ayak 265 tanesi (%85) kadınlar için yapılmıştır. 1810 – 1952 zaman aralığı, kadınlar için de süreçte bir zaman dilimi ağırlığı göstermiyor. 16 baş, 3 ayak, 19 tanesinde aşınma, gömülü olma gibi nedenlerle adı okunamayan, metnin kalanından cinsiyet ayrımı yapılamamıştır. Bunları çıkardığımızda, kadınların oranı %91’e çıkmaktadır. Kadınlarda yaşı yazılanlardaki 2 – 80 yaş dilimine göre bu tipin seçiminde yaşa göre bir ölçü yoktur.

25 Ahmed Nezih Galitekin, *Kocaeli Körfez İlçesi (Tarih Ve Kültür Mirası Eserleri)*, 2, Körfez Belediyesi, İstanbul 2008, s. 329.

26 Necmi Ülker, Vehbi Günay, Cahit Telci, Turan Gökçe, *age.*, kat. 3-11.

27 Burak Gökler, *Balıkesir Mezar Taşları*, Atatürk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017, kat. B10-5.

28 Bulut *age.*, kat. 6.

29 Balıkesir 4: Gökler 2017: Kat. B11-2, Z-32, Z-37; İstanbul 2: Gündoğdu 2016: Kat-80, Bayraktar 2019: Kat.59; Kastamonu 3: Taşdemir, *age.*, s. Kat. 21, 26, 54; Konya 1: Bakırcı 1999: Kat. 64; Rize 2: Güvelioğlu, s. 157, 189.

6. Sosyal Konum

252 baş taşından 20 tanesi erkeklere aittir. Kadınların kendileri veya yakınlarının işlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Askerler: Miralay, binbaşı, yüzbaşı, mülazım, kolağası, alay emini olmak üzere 1849-1922 yılları arasında 43 tanedir.

Din adamları: Müftü, imam, müezzin, şeyh. 1854-1933 yılları arasında 23 tanedir.

Hizmet sınıfı: Cariye, kalfa. 1865-1891 yıllarında 5 tanedir.

İdari sınıf: Kadı, kaymakam, hazine emini, idadi müdürü, katip, muhasebeci, muhassıl, çiftlik nazırı, zaim, mektupçu, mal müdürü, veznedar. 1846-1923 yıllarında 56 tanedir.

Serbest meslek: Doktor, hamamcı, hakkak, hattat, kağıtçı, kaptan, şekerçi, tomrukçu, tüccar, yağlıkçı, yemenici, yorgancı. Meslek belirtilmemekle birlikte çok sayıda oğlu, zade diye belirtilenler ile bir sıfat kullanılmadan yalnız ağa, bey, efendi yakını olduğu belirtilenleri de serbest meslek içinde düşünebiliriz. Bunları da kattığımızda 1810-1952 yıllarında 115 örnek ile en kalabalık grubu oluştururlar. Konuya tarihleri olarak baktığımızda, bu başlığın kullanıldığı zaman diliminde meslek gruplarında herhangi bir dilimde yığılma yoktur.

Bu başlıklar en üst düzey görevlilerde askeri sınıftan paşa için, dini sınıftan şeyhülislam oğlu için kullanılmıştır. Örneklerden 26 tanesi paşa, paşa eşi, kızı, torunu için yapılmıştır.

Okunamayanlar dışında doğrudan veya dolaylı olarak meslek belirleyebildiğimiz 235 örnek içinde serbest meslek % 48, idari sınıf %24, askerler % 18, din adamları % 9, hizmet sınıfı % 2 orandadır. 19 - 20. yüzyıllarda mezar taşı yaptırmanın, toplumun orta tabakasında yaygınlaştığı anlaşılıyor.

7. Karşılaştırma

ADI: Bu tipe çengeller üstünde çok köşeli yıldız³⁰, güneş tepelik³¹, ışın halesi³²,

30 Mehmet Önder, "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 12, Ankara 1969, s. 9.

31 Jean Louis Bacque-Grammont, Hans Peter Laqueur, Nicolas Vatin. "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları, Uygulanan Yöntemler Ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler", *Erdem*, 6/16, (1990), F XI tipi.

32 Eyüp Nefes, *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler

çok kollu yıldız şeklinde rozet³³, şemse³⁴, ışınsal³⁵, ışın şualı³⁶, güneş rozeti³⁷, stilize güneş şualı³⁸, çiçek tepelik³⁹, şems⁴⁰, güneş kursu⁴¹ adları önerilmiştir. Çoğunda merkezde bir çiçek bulunduğunu, güneşin tek tanrılı dinler öncesinde Tanrı sembolü oluşunun İslam inancıyla bağdaşmadığını, 19. yüzyıl örneklerine bakıp güneş tepelikli demenin sorgulanması gereğini belirtmiştik⁴².

Bunların tepelik kollarının işlenişine göre oluşturduğumuz K-1, K-3, K-4 tipli 131 tanesi güneş ışınları biçimli tanımına daha yakındır.

311 örneğin büyük bölümünde göbekteki çok çenekli çiçekten çıkan çok kollu yapraklar açıkça bitki biçimlidir. Bunların bir kısmında dış yuvarlağı oluşturan yaprakların uçları doğadaki bazı yapraklar gibi sivri kemer yayı şeklindedir. Bazılarında ise yaprak uçları üçgen gibi düz çizgilerle birleşir. Toplam 8 örnekte ise yaprak uçları çıkıntı oluşturmaz veya yapraklar kabartılarak işlendikleri halde arkadaki zeminde yuvarlak tamdır. Bu tip ile çok yaygın olan birinci tipin, yaprak uç çıkıntıları düz çizgiyle birleşenleri, bu durumları ile bir çiçekten çok merkezden çıkan güneş ışınlarına benzemektedir. Ancak her durumda örneklerin tamamında göbekte bir çiçek vardır. Bu durumda da güneş tepelik denilmesini tartışmak gerekiyor. Aşağıda kısaca açıklamaya çalıştığımız üzere Türk kültüründe güneşle

Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 75.

33 Gül Tunçel, "Üsküp Alaca Camii Haziresi'ndeki Şahideler", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, Ankara, 2005d: 222.

34 Sürün, *age.*, s. 393.

35 Zeynep Kurtbil, *Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 334.

36 Sibel Tığcı, *İstanbul Divanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi'nin Haziresindeki Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s. 384.

37 Şen, *age.*, s. 180

38 Günay Kut-Edhem Eldem, *Rumellihisarı Şehitlik Dergahı Mezar Taşları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2010, s. 81.

39 Fadime Özler, *Taolusun Bezemeli Mezar Taşları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013, s. 270.

40 Nihal Kıvrakoğlu, *İstanbul Çiçekçi Camii Haziresi Mezar Taşları*, Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013, s. 148.

41 Nadide Uysal, *Süleymaniye Camii Haziresi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2013, s. 1552.

42 Halit Çal, *Boyabat Mezar Taşları*, Boyabat Belediyesi Yayını, Ankara 2015, s. 125.

ilgili inanışların ve biçimlerin erken dönemlerdeki varlığına bakarak, güneş tepelik önerisine uyduk.

Burada şemse denilen düzenlemeye bakmakta yarar vardır. İçi çiçek ve yaprak geçmeleriyle doldurulmuş yuvarlak veya oval gövdeden çıkan tığ denilen ince ve bir kısmı yine bitkisel çıkıntılar dışta bir daire oluşturmaktadır. Muhtemelen bu biçimi ile düzenlemeye şemse (şems/güneş) denilmiştir. 15. yüzyılda Amasya 2. Bayezid Külliyesi kubbe bezemesinde şemseden söz edilir (<http://tebdiz.com> erişim tarihi 22-2-2020). Dolayısı ile geleneğimizde, temeli bitki olan bir düzenlemeye de güneş/şems adı verilmiştir. Osmanlı armasının üst bölümündeki çıkıntılı kollara şua-yı zerrin (güneşi temsil eden altın ışıklar) denildiğinin belirtilmesi⁴³ 19. yüzyılda bu algının sürdüğünü gösteriyor.

Güneş eski kültürlerde genellikle Tanrı inancının ana kaynaklarından ve sembollerinden olmuştur.

Orta Asya Okunyeve kültüründe (İ.Ö. 2. binin başı) güneş motifinin içine insan yüzü işlenmiş bir yuvarlaktan güneş ışınlarının çıkması⁴⁴, eski kültürlerdeki tanrı – kral algılamasının bir yansıması olabilir. Çoruhlu⁴⁵, Hunlardan beri değişik Türk topluluklarında güneşe saygı gösterildiği, kurban sunulduğu hatta güneş ışığına tapıldığı ve başında dilimli tacı ile işlenen ve Umay Ana'ya ait olduğu düşünülen resimlerin güneş ile ilgili olduğu görüşlerini aktarmaktadır. Orta Asya Türklerinin, çadırın üst örtüsünü oluşturan iğlerin tepedeki uçlarının takıldığı çangrak denilen yuvarlak parçayı güneşe benzetmeleri⁴⁶, biçim – güneş ilişkisinin eskiliği ve yaygınlığını göstermektedir.

Çin imparatorları için göğün oğlu, Fransa kralları için güneş kral tanımlamaları bilinmektedir. Orta Çağ İran coğrafyası Şii inancında şir ü hurşid adıyla aslan ve güneş ve bununla ilişkili olarak Hz. Ali ile güneş bir arada düşünülmüştür⁴⁷.

Malabadi Köprüsü'nde (1147), Silvan Kalesi (1203), İncir Han (1238) aslanın ya-

43 Selman Can, "Osmanlı Arması'nın Doğuşu", *XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, I, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayını, 2014, s.176.

44 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 37.

45 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 22-40.

46 Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 155.

47 Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı Gezegen Ve Burç Tasvirleri*, Kültür Bakanlığı Yayını, 2002, s. 89-92.

nında veya üstündeki güneş yuvarlağının testere ucu gibi çıkıntıları vardır. Giya-seddin Keyhüsrev'in altın parasında ise iki aslanın üstünde, içine insan yüzü işlenmiş yuvarlaktan ışınlar çıkmaktadır. Kubadabad Sarayı'nın 13. Yüzyıl sonu – 14. Yüzyıl başına tarihlenen yıldız çinilerindeki içine kişi yüzü işlenmiş yuvarlaktan çıkan ışınlar da güneş sembolü kabul edilmiştir⁴⁸. Bir mezar taşında⁴⁹ yazıların altına oyulmuş yuvarlak içinde 16 dilimli, yaprağa daha çok benzeyen motif (15. Yüzyıl?) tepelik tipimizin erken örneklerden sayılabilir. Burç ve gezegenleri göstermek üzere 16-17. Yüzyıl Osmanlı yazmaları ve çinilerinde, daha yaygın olarak 19-20. yüzyıllar İran'ında bu biçimin sürdürüldüğü anlaşılıyor⁵⁰. Yani bu, Türk sanatında İslam öncesinden beri bilinen bir biçimdir.

Paris Saint Paul-Saint Louis Kilisesi (1627) ön yüzünde⁵¹, Roma Churc Of Jesus (Gesu) (1668-1683) apsisinde⁵², Roma SS Apostoli (1702) apsisinde⁵³, Almanya Dresden'de Frauenkirche (1726-1740) altarmında⁵⁴, Fransa Avignon Şapeli'nde⁵⁵ (1739) çeşitli mitolojik sahnelerin arkasında yer verilen merkezden çıkan ışınlar gibi sayısı çoğaltılabilecek örnekler, bu tür düzenlemenin 17 – 18. Yüzyıllar Avrupa Barok ve Rokoko üsluplarında kullanıldığını gösteriyor.

Bu tip tepeliklerin mezar taşlarında 1810 yılından itibaren görülmesi ile 1703-1830 aralığında İstanbul camilerinin taş süslemesinde benzer düzenlemeye yer verilmemesi uyumludur. Osmanlı mimarisinde Konya Mevlana Dergahı onarım kitabesinde⁵⁶ (1834), İstanbul Bezm-i Alem Valide Sultan Çeşmesi (1839) ve Abdülmecid Han Çeşmesi (1845) kitabesi üstünde merkezdeki tuğra işli oval biçimin dışında bir üçgen oluşturacak şekilde verilen ışın demetleri, Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (1856) alınlığındaki bu defa tuğralı oval biçimin üstüne yerleştirilen üçgen biçimli ışınlar, saray görevlilerinden Şevkinihal Usta'nın yaptırdığı

48 Rüstem Bozer – Muharrem Çeken, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası Müze Eserleri*, 1, Selçuklu Belediyesi, Ankara 2016, s. 244.

49 Ali Boran vd, *Ebedi İstirahatgah İlgün Mezar Taşları*, İlgün Belediyesi Yayını, Konya 2019, 428-429.

50 Hayrunnisa Turan, “Şîr ü Hürşîd Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/51, 2017, s. 445-475

51 Yves Bottineau, *L'art Baroque*, Paris 1986, foto. 106.

52 Nicolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture*, 1948, s. 118.

53 Corrado Ricci, *Buildings of Europe Baroque Europe*, E.P. Dutton & Co., Newyork, 1912, s. 47.

54 Cornelius Gurlitt, *Geschichte Barockstiles Und Des Rococo In Deutschland*, Stuttgart 1880, s. 85.

55 Philippe Miguet, *France Baroque*, Paris 1988, s. 260.

56 Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Üsküdarlı Taşçılar ve “Taşçı” İmzalı Mezar Taşları”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 19-21 Ekim 2018*, Bildiriler III, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2019, s. 98.

çeşmede (1847) tuğralı merkezden çıkan oval ışınlar⁵⁷, Teşvikiye Camisi'nin (1854) girişindeki, 2. Abülhamit zamanında son şeklinin verildiği bilgisine göre 1891 onarımında⁵⁸ eklenmiş olabilecek ve Konya Aziziye Camisi (1867) mihrap üstünde birinin göbeği tuğralı iki düzenleme, taşa işlenmiş Osmanlı armasının üstteki tuğra-ışınlı bölümünün öncüsü gibidirler. Aynı zamanda yukarıda verdiğimiz Avrupa örneklerine de benzemektedirler. Bu tarihler, mezar taşlarında da tepeliklerin aynı dönemde uygulandığını gösteriyor.

2. Mahmut Türbe hazire kapısı (1840) kemer içinde metal kapının üst bölümündeki yarım güneş⁵⁹, Kapağası Mustafa Ağa'nın çeşmesinde (1872) kitabe üstündeki taşkın yarım güneş⁶⁰, İstanbul Mehmet Ağa Sebili (1890) pencere metal korkuluğunun yarım ondört uçlu yıldız biçimi⁶¹ ise örneklerimizdeki T-5 tepelik tipi ile benzerdir.

Akseki'de⁶² Ak Ev (20. yüzyıl başı), Çingil'in Evi (20. yüzyıl başı), Hacı Ömer'in evi (1904), Hasan Başman Evi (20. yüzyıl başı), Sami'nin Evi (20.yüzyıl başı), Şükrü Uysal Evi (20. yüzyıl ortası), Vakıf Ev (20.yüzyıl başı), Mehmet Türe Evi (1937), Hüseyin Erdoğan Evi (1936), Mustafa Erdoğan Evi (1938) örneklerinde olduğu gibi (tamamı buraya alınmamıştır), Akseki evlerinde genellikle bitkisel bir göbekten çıkan ışın kolları biçimi, yaygın bir tavan süsleme yoludur. Kayseri Sarı Mustafa Evi tavanında, Avanos Doktor Konağında (19. yüzyıl sonu) Mersin'de bir evde oval biçimde kollar iç bükey-dış bükey sıralaması ile dizilmiştir⁶³, İmamoğlu Evi (1890) giriş sofa tavanında tam, Rifat Çalığa Evi (20. yüzyıl) çıkma altında yarım güneş⁶⁴ vardır.

57 Necdet Ertuğ, *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, C 1-2, İski Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2006, C 1, s. 8, 195, 211; C 2, s. 17.

58 Can, agm., s. 179.

59 Osman Atasaral, *Ampir Üsluplu Bazı İstanbul Yapıları*, Mimar Sinan Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat tarihi ABD Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 90.

60 Ertuğ, *age.*, II, s. 264.

61 Gül Ahraz, *17.-19. Yüzyıl İstanbul Sebillerinde Madeni Şebekeler*, Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2001, s.153, 452.

62 Sibel Yazar, *Geleneksel Akseki Evlerinde Tavan Süslemeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2001, s. 21, 38, 46, 63, 83, 88, 93, 124, 132, 149.

63 Kemal Yıldırımoğlu - Lütfi Hidayetoğlu, "Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, İzmir, 2006, s. 332-341.

64 Vacit İmamoğlu, *Geleneksel Kayseri Evleri*, Türkiye Halk Bankası, Ankara 1992, s. 61-168.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başından bu tür bezeme için yüzlerce örnek bulunabilir. Özellikle Safranbolu'da ince işçilikli örnekleri bilinir. Bunlara Akseki'nin yanı sıra Kastamonu evlerindeki gibi⁶⁵ merkezdeki çeşitli büyüklüklerde çok uçlu-köşeli yıldız olanları da eklersek, Selçuklu küçük rozetlerinden Osmanlı tavanlarındaki yıldızlara kadar yaygın bir motif olduğu görülür.

Samsun Hamidiye Camisi⁶⁶ (1884) kubbedeki kalemîsi bezemede ışınların uçları, örneklerimizden kol uçları girintili olan (K-3) tipi gibidir.

Merkezinde çiçek bulunan güneş biçimi, bu tip tepeliğin kullanılmadığı mezarlarda özellikle sandık mezarların kısa yüzlerinde daire, uzun yüzlerinde ise dikdörtgen veya oval biçimli olarak sıklıkla işlenmiştir: Konya'da⁶⁷ 19.yy tarihli ayak taşında sivri kemer alınlığında; Yozgat'ta⁶⁸ 1875 tarihli kısa yüzde, 1855 tarihli uzun yüzünde, 1877 tarihli kısa ve uzun yüzlerde, 1874 tarihli kısa yüzde, 1894 tarihli uzun yüzde; Kastamonu'da 1883 tarihli uzun yüzde, 1869, 1873, 1891, 1897 tarihli⁷⁰, Karabük'te 1906 tarihli⁷¹, Erzurum'da 1904 tarihli⁷²; İstanbul'da 1892, 1905 tarihli⁷³, 1855, 1860 tarihli⁷⁴ alınlıkta, 1883 tarihli⁷⁵ kısa kenarda. Bu tarihler, güneş tepeliklilerin tarihleri ile uyumludur.

İstanbul'da Divan-ı Harp reisi Said Paşa'nın eşi için 1898 yılında yaptırılan san-

65 Özlem Çal, "Kastamonu Evlerinde Süsleme", "*Üsküdar'a Kadar*" Kastamonu, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul 2008, s. 157-178.

66 Oktay Hatipoğlu, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyînatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 344.

67 Naci Bakırcı, *İç Anadolu Bölgesindeki Mevlevî Mezar Taşlarında Görülen Dekoratif Sanatlar ve Semboller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya 1999, kat. 161.

68 Hakkı Acun, *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*. Ankara, 2005, s. 407, 439, 447, 456, 590

69 Çal – Çal, *age.*, s. 90.

70 Taşdemir, *age.*, Kat.18,21,32.

71 Lütfiye Kaya, *Safranbolu Merkez Mezarlığı Mezar Taşları*, Safranbolu Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 2010, Kat.SMM 52.

72 Canan Hanoğlu, *Erzurum Merkez'de Cami Hazirelerinde Bulunan XVIII.- XIX. YY. Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006, Kat. 5-7-4.

73 Bulut, *age.*, kat. 47, 84.

74 Uysal, *age.*, s. kat. 151, 317.

75 Çalhan, *age.*, kat. 163.

dukada, Osmanlı arması temel alınarak düzenlenmiş armada⁷⁶ iki bayrak arasının çeyrek daire ölçüsünde ışın demeti olarak yapılması, çeşmelerde ışınların tuğra çevresinde veya üstünde olması, İstanbul'da 1858 tarihli mezardaki⁷⁷ başka bir armada üstte ortadaki yuvarlak güneş; 1873, 1906 tarihli beratlarda, tuğrayı kuşatan kenarları tırtıklı oval biçimden çıkan ışın kolları, 1878 tarihli beratta ise güneş tepeliklerimize çok benzer şekilde tuğralı göbeğin 12 kollu yıldız ile çevrilmesi⁷⁸ bir tür hanedan simgesi gibi düşünüldüğünü akla getirir de, Osmanlı soyundan gelmeyenlerin yaptırtdıkları eserlerdeki varlığı, uygulamanın böyle olmadığını gösteriyor. Devlet simgesi gibi görülse bile üst düzey yöneticilerin eserlerinde kullanılması konusunda yasal bir düzenleme yapılmadığı, toplumda yaygınlaşması için bu tür kullanımlara göz yumulduğu da düşünülebilir. Erzurum'da 1846 yılından sandık mezar⁷⁹ kısa yüzünde Osmanlı armasından türetilmiş bezemede merkezdeki bitkisel düzenleme açık olmakla birlikte yine oval güneş düzenlemesine yakındır.

Ortasında tuğra olan kalkan motifinin çevresine çeşitli silahların yerleştirilmesi, bunu da dıştan bazen aralarında ay-yıldız olan ışın çubuklarının çevirmesi biçimli ana tasarım, Osmanlı armasının yanında 1851 tarihli Mecidi Nişanı'nda olduğu gibi, Osmanlı nişanlarına da temel olmuştur. 1862 tarihli nişanda ise merkezde tuğra değil Osmanlı armasının yakın bir biçimi yer alır⁸⁰. Madalyalar ise genelde paralar gibi yuvarlak dış biçimlidir, 1853 tarihliindeki merkezde 6 çenekli çiçek olan 12 kollu düzenleme tepeliklerimizle eş sayılabilir. 1877, 1882, 1906 tarihlerinde yine daire dış biçim içine ay-yıldız – silah – bayraklı düzenleme arkasındaki ışınlar Osmanlı arması etkilidir⁸¹.

2. Abdülhamid'in doğum tebriği kartının tezhibinde (1842), Osmanlı arması gibi yapılan düzenlemenin tepesinde, merkezinde hilal içinde tuğra olan yuvarlağın

76 Esra Arslan, *Sahrayıcedit Mezarlığında Bulunan Kütabeli Mezar Taşları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019, kat. 29.

77 Bulut, *age.*, kat. 2.

78 Başak Burcu Tekin, *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2008, s. 236-237, 265-268

79 Canan Hanoğlu - Hasan Akdağ, "Erzurum Esat Paşa Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları", *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı* 19-21 Ekim 2018 Kuşadası, Aydın 2018, kat. 2.

80 Şaziye Ayan, *Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Osmanlı Dönemi Madalya ve Nişanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, kat. 2, 3, 7.

81 Ayan, *age.*, kat.16, 29, 35, 42

dışı, yarım 16? uçlu yıldız biçimlidir⁸². 2. Mahmut'un 1838 yılından berati, bu tarzın tezhipteki başka bir örneğidir⁸³. Arma dış biçimlenişi damla gibidir. Merkezdeki iri bir damlaya benzer biçimin alt ortasından ışın kolları çıkmakta olup altta davul ve silahlar yanlarda bayraklarla çevrilidir üstte ortada ise ay yıldız yerleştirilmiştir. 1868 tarihli Delail-i Hayrat'ta, merkezdeki ay-yıldız, 1848 tarihli fermanla ise tuğra dıştan uçları içe girintili ışın kolları ile çevrilmiştir⁸⁴.

Osmanlı Armasının 1856 yılında sultan Abdülmecit'in İngiltere ziyaretinde gündeme geldiği, kraliçenin görevlendirdiği Charles Young'ın çiziminin 1857 yılında uygulandığı, 1850 yılındaki Tanzimat madalyasında bulunan sembollerden bazılarının alınarak 1882 yılında son biçiminin oluşturulduğu belirtilmiştir⁸⁵. Ancak tepesinde ışın çubukları olmamasına karşılık Osmanlıda ilk deneme olan 1720 tarihli haritadaki arma, arayışın 18. Yüzyılın başına kadar indiğini gösteriyor. 1799 tarihli 3. Selim'in mühründe ise tuğranın dışındaki ışın kolları gövdeden çıkıntı yapmazlar⁸⁶.

İstanbul Bezm-i Alem Valide Sultan Çeşmesi (1839) ve Abdülmecid Han Çeşmesi'nin (1845) tarihleri, Tanzimatla birlikte arayışların başladığını, ortasına tuğra konulmakla birlikte İstanbul Mekteb-i Tıbbiye kapı kitabesinin üstünde Osmanlı armasındaki (1900)⁸⁷ gibi ışın kolları düzenlemesinin Avrupa örneklerinden alındığını söyleyebiliriz.

Burada ilginç olan güneş tepelikli mezar taşlarının Tanzimat öncesinde uygulanmaya başlanmasıdır. 17. Yüzyıl sonuna kadar Türk sanatında çok kollu – çok uçlu yıldız motiflerinin kullanımı oldukça yaygındır. Tanzimat öncesi güneş biçimli tepeliklerin başlamasını bu geleneğe mi bağlamak, yoksa Tanzimat fermanının 1839 yılında yürürlüğe konulmasına karşılık bunun düşünce alt yapının daha önceden başlamış olması gereğine bağlı olarak yine Batı etkisini mi dikkate almak konusun-

82 Mebruke Tuncel, *Osmanlı Dönemi Tezhip Sanatında Barok-Rokoko Üslubu (18.-19. Yüzyıl)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel El Sanatları Anasanat Dalı Tezhip Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 209.

83 Tekin, *age.*, s.163-164.

84 Tekin, *age.*, s. 200-208.

85 Can, *agm.*

86 Candaş Keskin, *İstanbul'da Bulunan Osmanlı Dönemi Armalı ve Madalyalı Mezar Taşları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 12-13.

87 Elif İlter, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kitabesine Dair Bazı Değerlendirmeler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 19-21 Ekim 2018, Bildiriler III*, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2019, 435.

da açık bir şey söylemek zordur. Türk kültüründe binlerce yıllık bir geçmişi olan güneşle ilgili kavramın 19. Yüzyılda Avrupa etkisiyle yeniden gündeme geldiği söylenebilir. Erzurum Saltuk Kümbeti'ndeki (12.yy) deniz kabuğu motifi ve 1741-1910 yıllarında değişik yapı türlerinde çok sayıda kullanılan istiridye kabuğu motifi ile İncir Han (1238), Selçuk İsa Bey Camisi (1375) taç kapılarındaki yivli tromp düzenlemelerinin, özellikle kolların içbükey kesitli olmayıp düz verildiği ve istiridye kabuğu motifi olmadığı vurgulanarak yelpaze motifi denilenlerin⁸⁸ güneş motifi ile biçim benzerliği açıktır. Özellikle 1709 yılı Emetullah Valide Sultan Çeşmesi'nden başlamak üzere yelpaze motiflerinin güneş tepelikli örneklerin ortaya çıkışında etkisi olabilir. Şeyhülislam Mustafa Aşır Efendi'nin 1804 tarihli lahitindeki bitkisel ağırlıklı benzer düzenleme, tepeliklerimize benzer erken tarihli örneklerdendir⁸⁹. 1804 yılından bir tabanca kundağındaki oval göbekten çıkan ışık kolları, 1808 yılından bir tüfekteki arma benzeri erken düzenlemeler, 1892 yılından tüfek dipçisindeki Osmanlı arması, dar alana işlendikleri için basittirler⁹⁰.

Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin kızı Mihriban Hanım'ın 1987 yılından baş taşına işlenmiş yuvarlak güneş⁹¹ Cumhuriyet dönemi için bile hanedan üyelerinde böyle bir algının olabileceğini gösteriyor.

Nuruosmaniye Camisi (1748) avlu ana kapı yuvarlak kemer alınlığına kabartma olarak işlenmiş yarım dairedeki merkezden çıkan meşaleyi andıran kollar ve Beylerbeyi Camisi (1777) pencere iç alınlıklarında kalemişi bezeme T-5 tipli tepeliğin, Hacı Beşir Ağa Camisi (1744) kütüphane kapısının güneyindeki oval pano⁹² ise sandık mezar yan yüzlerine işlenen ışın kollu düzenlemelerin 18. Yüzyıldaki öncüleri sayılabilir.

88 Salih Yılmaz, *Osmanlı Mimarisinde İstiridye Formu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 3, 14, 170.

89 Bacque-Grammont Jean-Louis - Semavi Eyice - Nathalie Clayer - Thierry - Zarcone, "Stelæ Turcicae VII, Deux cimetières du quartier de Fındıkzade à Istanbul: Molla Gürani et Piri Mehmed Paşa", *Anatolia Moderna* 5, Paris 1994, s. 293.

90 Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca Ve Teçhizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)*. Ankara 1992, s. 18, 19, 25.

91 Bulut, *age.*, kat.129.

92 Rüstem Ünver, *Architecture for a New Age: Imperial Ottoman Mosques in Eighteenth-Century Istanbul*, The degree of Doctor of Philosophy in the subject of History of Art and Architecture Harvard University, 2013, 620, 658, 778.

KAYNAKLAR

- Acun, Hakkı, *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*, Ankara 2005.
- Açıkgöz, Yusuf, *Anadoluhisarı Osmanlı Dönemi Mezar Taşları Kitabelerinin Dil İncelemesi*, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Ahraz, Gül, *17.-19. Yüzyıl İstanbul Sebillerinde Madeni Şebekeler*, Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2001.
- Arslan, Esra, *Sahrayıcedit Mezarlığında Bulunan Kitabeli Mezar Taşları*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Atasara, Osman, *Ampir Üsluplu Bazı İstanbul Yapıları*, Mimar Sinan Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat tarihi ABD Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
- Ayan, Şaziye, *Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Osmanlı Dönemi Madalya ve Nişanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- Bacque Grammont, Jean Louis, “Cimetieres De La Mosquee De Sokollu Mehmed Paşa A Kadıga Limanı, De Bostancı Ali Et Du Türbe De Sokollu Mehmed Paşa A Eyüb”, *İstanbul Mitteilungen, Beiheft 36*, 1990, s. 9-257.
- Bacque Grammont Jean Louis - Hans Peter Laqueur - Nicolas Vatin, “Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları, Uygulanan Yöntemler Ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler”, *Erdem*, 6/16, Ankara, 1990, s. 177-214.
- Bacque-Grammont Jean Louis - Nicolas Vatin, “Stelea Turcicae VI Steles Funeraires de Sinop”, *Yeni Anadolu*, III, Paris 1992, s. 105-207.
- Bacque-Grammont Jean-Louis - Semavi Eyice - Nathalie Clayer - Thierry - Zarccone, “Stelæ Turcicae VII, Deux cimetières du quartier de Fındıkzade à Istanbul: Molla Gürani et Piri Mehmed Paşa”, *Anatolia Moderna* 5, Paris 1994, s. 233-318.
- Bakırcı, Naci, *İç Anadolu Bölgesindeki Mevlevi Mezar Taşlarında Görülen Dekoratif Sanatlar ve Semboller*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya 1999.

- Bayrakal, Sedat, *Uşak'ta Osmanlı Mezar Taşları*, İzmir 2016.
- Berk, Süleyman, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, 1-2. Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016.
- Biçici, Kamil, “Eyüpsultan Mehmet Vusuli Efendi Türbesi Haziresi”, *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu*, III, Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul, 2000, s. 490-501.
- Biçici, Kamil, “Safranbolu Yörük Köyü Mezarlığında Bulunan Süslemeli Mezar Taşları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 2008, s. 297-324.
- Bottineau, Yves, *L'art Baroque*, Paris 1986.
- Bozer, Rüstem – Çeken, Muharrem, Anadolu Selçuklu Çağı Mirası Müze Eserleri, 1, Selçuklu Belediyesi, Ankara 2016.
- Bulut, Mustafa, *Sultan II. Mahmut Türbesi Haziresi*, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Can, Selman, “Osmanlı Arması'nın Doğuşu”, *XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, I, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2014, ss.173-180.
- Çal, Halit, “Göynük (Bolu) Şehri Mezar Taşları”, *Vakıflar Dergisi*, 30, Ankara 2007, s. 307-395.
- Çal, Halit - Ataoğuz Çal, Özlem *Kastamonu Atabeygazi Cami-Türbesi Haziresindeki Mezar-Mezar Taşları*, Kastamonu Belediyesi Yayını, Ankara 2008.
- Çal, Halit, *Boyabat Mezar Taşları*, Boyabat Belediyesi Yayını, Ankara 2015.
- Çal, Halit, “Türkiye Mezar Taşı Araştırmalarının Durumu ve Sorunları”, *1. Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları 19-21 Eylül 2018 Bakü – Azerbaycan*, Hazar Üniversitesi Yayını, Bakü 2019, s. 133-160.
- Çal, Halit - Gazanfer İltar, *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Giresun Valiliği Yayını, Ankara 2011.
- Çal, Özlem, “Kastamonu Evlerinde Süsleme”, *“Üsküdar'a Kadar” Kastamonu*, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul 2008, s. 157-178.
- Çalhan, Filiz, *Kadıköy – Söğütliçeşme Mahmut Baba Mezarlığı (Mezar Taşları Tipoloji-*

- si Hakkında Bir Deneme*), T. C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatı Gezegen Ve Burç Tasvirleri*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Demir, Saniye, *Kalkandelen Bektaşî Tekkesi Haziresi*, TC Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Ve Sanatları Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Erdal, Gültekin, *Sultan II. Bayezid Cami Haziresindeki Mezar Taşlarının Sanatsal İncelenmesi*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim – İş Anasanat Dalı Grafik Eğitimi Sanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Erdemir, Yaşar, *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, Konya Valiliği Yayını, Konya 2009.
- Eren, Sevinç, *Trabzon İli Gülbahar Hatun Ve Tavanlı Camii Hazireleri İle Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2011.
- Esin, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Ertuğ, Necdet, *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyyatı*, 1-2-3, İski Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2006.
- Galitekin, Ahmed Nezih, *Kocaeli Körfez İlçesi (Tarih Ve Kültür Mirası Eserleri)*, 1-2-3, Körfez Belediyesi Yayını, İstanbul 2008.
- Genel, Fatih - Elman, İbrahim, *Havran Kitabeleri*, Havran Kaymakamlığı, Bahkesir 2010.
- Gökler, Burak Muhammet, *Bahkesir Mezar Taşları*, Atatürk Üniv Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2017.
- Gurlitt, Cornelius, *Geschichte Barockstiles Und Des Rococo In Deutschland*, Stuttgart 1880.
- Gümüşdağ, Gökhan, *Kastamonu Şehri Nasrullah Camisi Yılanlı Camisi, Yakup Ağa Camisi, Ahmet Dede Camisi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, Gazi Üniversitesi Sosyal

- Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Gümüšođlu, Dursun, “Mansur Baba Haziresindeki Son Osmanlıca Bektaşı Mezar Taşları”, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 53, 2018, Ankara, s. 9-41.
- Gün, Recep, “Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları-I (Celi Ta’lik Kitabeli Olanlar), *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, Samsun 2006, s.103-143.
- Gün, Recep, Samsun-Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları-II (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26-27, Samsun 2008, s. 117-173.
- Gündoğan, Bengü, *Kastamonu Ferhat Paşa Camisi Haziresi Mezar Taşları*, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst. Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Gündoğdu, Hamza - Zeki Yılmaz, “Çorlu’da Fatih Camii Ve Haziresindeki Mezar Taşları”, *Geleneksel Türk Mezar Taşları 1. Ulusal Sempozyumu (24-26 Mart 2017)* Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2018, s. 145-203.
- Gündoğdu, Oktay, *Üsküdar’daki Ahmediye Külliyesi Haziresi*, Marmara Üniv. Türkiyat Ens. Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Güvelioğlu, İshak Güven - Murat Ümit Hiçyılmaz - Mustafa Gürdal, *Rize Hemşin İlçesi Tarihi Mezar Taşları*, Kaknüs Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Hanoğlu, Canan, *Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 2015.
- Hanoğlu, Canan, *Erzurum Merkez’de Cami Hazirelerinde Bulunan XVIII.- XIX. YY. Mezar Taşları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.
- Hanoğlu, Canan - Akdağ, Hasan, “Erzurum Esat Paşa Camii Haziresi’nde Bulunan Mezar Taşları”, *1. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı 19-21 Ekim 2018 Kuşadası TÜRKİYE* Aydın 2018, s. 282-325.
- Hatipoğlu, Oktay, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyînâtı*, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 2007.

- İbrahimgil, Mehmet - İbrahimgil, Ammar, *Rodos Adası'nda Osmanlı Mimarisi (Mimari Eserler-Kitabeler-Mezar Taşları)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019.
- İlter, Elif, “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kitabesine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* 19-21 Ekim 2018, Bildiriler III, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2019, s. 427-442.
- İmamoğlu, Vacit, *Geleneksel Kayseri Evleri*, Türkiye Halk Bankası, Ankara 1992.
- Kalafat, Nihal, *Çankırı Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2018.
- Kanlıçay, Sinem Sevinçtav, *Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif Ve Terimler (1740-1797)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Kara, Hacer - Şerife Danişık, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi, Konya 2005.
- Keskin, Burcu, *Antalya'da Osmanlı Dönemi Mezar Taşları: Alanya Ve Manavgat İlçeleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019.
- Keskin, Candaş, *İstanbul'da Bulunan Osmanlı Dönemi Armalı ve Madalyalı Mezar Taşları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.
- Kıvrakoğlu, Nihal, *İstanbul Çiçekçi Camii Hazinesi Mezar Taşları*, Erciyes Üniv Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013.
- Kurtbil, Zeynep, *Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 19. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)*, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Kut, Günay - Eldem, Edhem, *Rumelihisarı Şehitlik Dergahı Mezar Taşları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2010.
- Mermutlu, Bedri - Öcalan, Hasan Basri *Tarihi Bursa Mezar Taşları I, Bursa Mezar Taşları*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa 2011.

- Philippe, Miguet, *France Baroque*, Paris, 1988.
- Nefes, Eyüp, *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 2002.
- Nuhoğlu, Mehmet, *Koca Mustafa Paşa (Sünbül Sinan) Camisi Haziresi Mezar Taşları Üzerine Bir Araştırma*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- Öcalan, Hasan Basri - Mermutlu, Bedri, *Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Emirsultan Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, Bursa 2012.
- Önder, Mehmet, “Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 12, Ankara 1969, s. 5-15.
- Özler, Fadime, *Tavlusun Bezemeli Mezar Taşları*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013.
- Özlu, Zeynel, *İlk Çağdan Cumhuriyet’e Bir Batı Karadeniz Kenti DÜZCE*. İstanbul 2015.
- Pevsner, Nicolaus, *An Outline of European Architecture*, 1948.
- Ricci, Corrado, *Buildings of Europe Baroque Europe*, E.P. Dutton & Co., Newyork 1912.
- Ünver, Rüstem, *Architecture for a New Age: Imperial Ottoman Mosques in Eighteenth-Century Istanbul*, The Department of History of Art and Architecture in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History of Art and Architecture Harvard University, Cambridge Massachusetts 2013.
- Söndür, Rabia, *İstanbul Defterdar Camisi Haziresi Mezar Taşları*, Hacı Bayram Veli Ün. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Tezi, Ankara 2019.
- Söylemez, Duygu, *Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703 – 1839)*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı , İstanbul 2010.
- Sürün, Mustafa, *Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)*, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı Türk Sanatı Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

- Şen, Korkmaz, *Eceabat'a Bağlı Bazı Merkezlerdeki Türk-İslam Dönemi Mezar Taşları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2010.
- Şeyban, Lütfi - Altun, Ayşenur, "İzmit Maşûkiye Merkez Câmii Hazîresi'nde Bulunan Osmanlı Mezar Taşları", *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/5, 2014, s. 309-368.
- Tali, Şerife, "Ünye Çamlık Feneraltı Mezarlığı Mezar Taşları Ve Kitabeleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 2018, s. 371-408.
- Tanık, Saliha, *Kocaeli, Gölcük Değirmendere Mezarlığı Mezar Taşları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Taşdemir, Meral, *Kastamonu Şeyh Şaban-ı Veli Camisi Ve Türbesi Hazîresinde Yer Alan Mezar Taşları*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- Tekin, Başak Burcu, *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2008.
- Tığcı, Sibel, *İstanbul Divanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi'nin Hazîresindeki Mezar Taşları*, T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Tunçel, Mebruke, *Osmanlı Dönemi Tezhip Sanatında Barok-Rokoko Üslubu (18.-19. Yüzyıl)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel El Sanatları Anasanat Dalı Tezhip Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- Tunçel, Gül, "Üsküp Sultan Murat Camii Hazîresi'ndeki Mezartaşları", *Bilge*, 43, Ankara 2004, s. 20-38.
- Tunçel, Gül, "Üsküp Mustafa Paşa Camii Hazîresi'ndeki Mezartaşları", *Dini Araştırmalar*, 7/21, 2005a, s. 277-287.
- Tunçel, Gül, "Üsküp İsa Bey Camii Hazîresi'ndeki Şahideler", *Erdem*, 15/43, 2005b, s. 59-85.
- Tunçel, Gül, "Üsküp İsa Bey Camii Hazîresi'ndeki Lahit Şeklinde Mezarlar", *Milli Folklor*, 9/66, 2005c, s. 105-115.

- Tunçel, Gl, “Üsküp Alaca Camii Haziresi’ndeki ahideler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1, 2005d, s. 215-236.
- Turan, Hayrunnisa, “fir  Hrfid Tasvirinin Kökeni Ve İçeriğine Dair Dnnce-ler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/51, 2017, s. 445-475.
- Tfekkioğlu, Abdülhamit, *Edincik’te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları*, Edincik Belediyesi, Bursa 2005.
- Tfekkioğlu, Abdülhamit, “Üsküdarlı Taşçılar ve “Taşçı” İmzalı Mezar Taşları”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 19-21 Ekim 2018*, Bildiriler III, Üsküdar Belediyesi Yayını, İstanbul 2019, s. 93-128.
- Türker Fatma, *Sinop Seyyid Bilal Türbesi Haziresindeki Mezar Taşları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2011.
- Uğurluel, Talha, *İstanbul Tahtakale’de Yavaşa ahin Haziresi*, T. C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Uysal, Nadide, *Süleymaniye Camii Haziresi*, T.C. Erciyes Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri 2013.
- lker, Necmi, “Tire Müzesindeki İslami Kitabeler”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 20-24 Mayıs 1985*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986, ss.5-34.
- lker, Necmi - Günay, Vehbi - Telci, Cahit - Gökçe, Turan, *İzmir’de Türk Mührü Emir Sultan Dergahı Haziresi Mezar Kitabeleri*, Şenocak Yayınları, İzmir 2008.
- Varol, Halim, *Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları*, T. C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Yarar, Sibel, *Geleneksel Akseki Evlerinde Tavan Süslemeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.
- Yasa Aktaş, Azize - Kaya Yiğit, Bilge - Yazar, Turgay, “Bolu Müzesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *21. Yüzyılda Köroğlu ve Bolu Araştırmaları Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri (17-18 Ekim 2009)* Bolu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu 2011, s. 68-107.
- Yeni, zgr, *Sinop Arkeoloği Müzesi’nde Sergilenen Türk-İslam Dönemi Mezar Taşları*,

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.

Yıldırım, Kemal - Hidayetoğlu, Lütfi, “Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, İzmir 2006, s. 332-341.

Yılmaz, Salih, *Osmanlı Mimarisinde İstiridye Formu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Yüksel, Murat, *Trabzon’da Türk - İslam Eserleri ve Kütabeler*, C 1-2-3, Trabzon Valiliği Yayını, İstanbul 1991.

Yüksel, Murat, *Trabzon’da Türk - İslam Eserleri ve Kütabeler*, C 4-5, Trabzon Belediyesi Yayını, Trabzon 2000.

EKLER

İl	Hicri	Miladi	Adı	Meslek	Tepelik	Taşıyıcı Yaparak	İşin Kolu	Kaynak
Ankara		20.yy	Şefika-Fatma	zade kızı - gelini	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2011:Kat.Ş-9
Antalya	1300	1883	Fatma Zehra	ağa eşi	T-1 /	Y1	K3	Keskin 2019:Kat.120
Antalya	1306	1888	Emin	tüccar	/ T-1	Y1	K2	Keskin 2019:Kat.86
Antalya	1311	1893	Fatma	müftü eşi	T-1 /	Y1	K1	Keskin 2019:Kat.112
Aydın	1344	1925	Mevlüt	hafız	/ T-1	Y1	K1	Varol 2015:Kat.05
Balıkesir	1293	1876	okunamamış	muhasebeci eşi	T-1 /	Y1	K1	Gökler 2017:Kat.Ş-35
Balıkesir	1304	1886	Ayşe	efendi eşi	T-1 /	Y2	K1	Tüfekçioğlu 2005:Kat. 6-3-47
Balıkesir	1306	1888	Rıfat	muhasebeci	/ T-4	Y4	K1	Gökler 2017:Kat.Z-32
Balıkesir	1307	1889	Hatice	çiftlik nazırı eşi	T-1 /	Y1	K2	Gökler 2017:Kat.Ş-44
Balıkesir	1309	1891	Rabia	müezzin kızı	T-1 /	Y4	K1	Gökler 2017:Kat. B11-2
Balıkesir	1313	1895	Amine	muhasebeci eşi	T-4 /T-4	Y4/ Y4	K1	Gökler 2017:Kat.Z-37
Balıkesir	1320	1902	Ayşe	eşi	T-1 /	Y1	K2	Genel vd. 2010: 56
Balıkesir	1324	1906	Düriye	hoca	T-1 /	Y1	K2	Genel vd. 2010: 43
Balıkesir	1326	1908	Zarife	...oğlu kızı	T-1 /	Y1	K2	Genel vd. 2010: 78
Balıkesir	1353	1934	Havva	zade eşi	T-4 /	Y3	K1	Gökler 2017:Kat. B10-5
Bolu	1271	1854	Hanife	zade kızı	T-1 /	Y1	K1	Yasa-Yiğit-Yazar 2011:102
Bolu	1291	1874	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Çal 2007:Kat.159
Bolu	1321	1903	Ayşe Server	ıdadi müdürü eşi	T-1 /	Y1	K1	Yasa-Yiğit-Yazar 2011:102
Bursa	1319	1901	Hadice	kolağası anası	T-1 /	Y1	K1	Mermutlu-Öcalan 2012:181
Bursa	1332	1914	Hüsniye	mülazım eşi	T-1 /T-2	Y1	K2	Mermutlu-Öcalan 2012:350

Bursa	1334	1916	Hadice	binbaşı eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Mermutlu-Öcalan 2012:403
Bursa	1339	1923	Abdülhamid	tahrir müdürü	/ T-1	Y1	K1	Mermutlu-Öcalan 2012:323
Bursa	1341	1925	Ulviye	efendi eşi	/ T-3	YOY	K2	Mermutlu-Öcalan 2012:335
Bursa		1927	Cihan	ağa kızı	/ T-4	Y1	K1	Mermutlu-Öcalan 2012:288
Bursa		1927	Halide	kızı	T-1 /	Y1	K1	Mermutlu-Öcalan 2012:388
Çanakkale	1335	1916	Fitnat	zade kızı	T-4 /		K1	Şen 2010:Kat.5
Çanakkale		19.yy	ayak taşı		/ T-1	Y1	K1	Şen 2010:Fot.158
Çankırı	1281	1864	Emine	zade eşi	/ T-1	Y1	K1	Kalafat 2018:Kat. 54
Düzce	1300	1883	Süleyman		/ T-1	Y1	K2	Özlü 2015:390
Düzce	1346	1927	...	kızı	T-5 /		K2	Özlü 2015:385
Erzurum	1325	1909	Gül	efendi eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Hanoğlu 2006:Kat.5- 7-9
Giresun	1290	1874	Gülsüm	Kaymakam eşi	T-1 /	Y1	K1	Çal - İltar 2011: 395
Giresun	1315	1897	Hadice	ağa kızı ağa eşi	T-1 /	Y1	K2	Çal - İltar 2011: 72
İstanbul	1199	1785	Zekiye	kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1434
İstanbul	1245	1829	Veliye	zade kızı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1240
İstanbul	1257	1841	Hesna	yemenici kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:653
İstanbul	1262	1846	yok		T-4 /		K2	Berk 2016-2:1208
İstanbul	1262	1846	Nefise		/ T-1	Y1	K1	Uysal 2013:Kat.96
İstanbul	1262	1846	Rüveyde	kalem halifesi eşi	T-1 /	Y1	K1	Bacque vd 1990:SME D3
İstanbul	1264	1847	Şerife Azize	ağa eşi	T-6 /			Erdal 1998:153
İstanbul	1264	1848	Ayşe Sıdka	muhassıl kızı	T-1 /	Y1	K6	Sürün 2006:205
İstanbul	1264	1848	Şerife Hadice	zaim kızı	T-6 /		K7	Bayraktar 2019:Kat.111
İstanbul	1266	1849	Gülferide	paşa eşi paşa kızı	T-3 /		K2	Kıvrakoğlu 2013:Kat.25
İstanbul	1265	1849	Şerife Şefiye	hattat	T-1 /	Y1	K4	Nuhoğlu 2003:Kat.280
İstanbul	1266	1850	Şerife Fatma	kızı	T-1 /	Y1	K6	Sürün 2006:166

İstanbul	1267	1850	Ayşe	efendi kızı	T-6/T-6		K3	Uysal 2013:Kat.110
İstanbul	1269	1852	Havva	eşi	T-1 /	Y1	K1	Uysal 2013:Kat.120
İstanbul	1269	1852	Ayşe Sıdka	mal müdürü anası	T-6 /T-6		K3	Uysal 2013:Kat.467
İstanbul	1268	1852	Fatma Şemsi	kalem halifesi eşi	T-6 /		K3	Grammont vd1990:S-MKB42
İstanbul	1269	1853	Zekiye	hazine katibi eşi	T-1 /	Y1	K6	Sürün 2006:246
İstanbul	1270	1853	Cemile	ağa eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:792
İstanbul	1269	1853	Fatma	kızı	T-3 /		K1	Berk 2016-2:1138
İstanbul	1270	1853	Fatma Bigenaz	yağlıkçı kızı	T-1 /	Y1	K6	Uğurluel 2007:kat.53
İstanbul	1270	1854	Esmâ	Hamamcı eşi	T-6 /		K3	Uysal 2013:Kat.142
İstanbul	1272	1855	Şerife Samiye	mektupçu kızı	T-1 /	Y1	K1	Sürün 2006:157
İstanbul	1272	1855	Naime	şeyh eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:501
İstanbul	1272	1855	Safvet Feride	zade torunu	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:502
İstanbul	1271	1855	Şerife Fatma	katip anası	T-6 /		K3	Uysal 2013:Kat.161
İstanbul	1271	1855	Şerife Asiye	tomrukçu ağa kızı	T-1 /	Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.293
İstanbul	1271	1855	Şerife Fatma	kızı	T-1 /	Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.295
İstanbul	1271	1855	Şerife Ayşe	muhasebeci eşi	T-1 /	Y1	K1	Nuhoğlu 2003:Kat.296
İstanbul	1272	1855	Hayriye	paşa kardeşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K6	Nuhoğlu 2003:Kat.299
İstanbul	1273	1856	Zehra	tüccar ağa kızı	T-1 /	Y1	K6	Sürün 2006:206
İstanbul	1273	1856	Şefik İbrahim	muhasip	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1208
İstanbul	1273	1856	Habibe	mektupçu kızı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1332
İstanbul	1272	1856	Zühdü	müftü	/ T-1	Y1		Uysal 2013:Kat.188
İstanbul	1273	1857	Fatma İsmet	zade kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:612
İstanbul	1273	1857	Ayşe		T-1 /	Y1	K2	Uysal 2013:Kat.226
İstanbul	1273	1857	Ayşe Sıdka	eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Uysal 2013:Kat.227
İstanbul	1274	1857	Şerife Halime	alay emini eşi	/ T-1	Y1	K1	Erdal 1998:243

İstanbul	1275	1858	Saide	askeri şura azası eşi	T-1 /	Y1	K1	Erdal 1998:321
İstanbul	1275	1859	Emine	binbaşı analığı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:811
İstanbul	1275	1859	Şerife Emine	kızı	T-1 /	Y1	K1	Nuhoğlu 2003:Kat.309
İstanbul	1276	1859	Fatma Nazife	veznedar eşi	T-1 /	Y1		Erdal 1998:289
İstanbul	1277	1860	Cemal-i amire	baş katip eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1314
İstanbul	1276	1860	Asiye	kaymakam yeğeni	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1399
İstanbul	1277	1860	Adviye Fatma	ağa kızı	T-1 /	Y1	K1	Uysal 2013:Kat.329
İstanbul	1277	1860	Fatma	zade eşi	T-1 /	Y1	K1	Uysal 2013:Kat.340
İstanbul	1276	1860	Ayşe	kethuda eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.314
İstanbul	1278	1861	Emine Zahide	imam kızı	T-1 /	Y4	K2	Gündoğdu 2016:Kat.80
İstanbul	1278	1862	Hanife	şekerci eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:954
İstanbul	1279	1862	Fatma Hayriye	paşa kızı	T-1 /T-1	Y1	K4	Uysal 2013:Kat.374
İstanbul	1280	1863	Fatma Nuriye	katip kızı	T-1 /	Y1	K1	Erdal 1998:111
İstanbul	1282	1865	Nesibe	kadı kızı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:971
İstanbul	1281	1865	Kesbikemal	saraylı kalfa	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1307
İstanbul	1282	1865	Revnağ	harem hazine- darı	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Bulut 2012:Kat. 4
İstanbul	1282	1865	Havva	muhasebeci eşi	T-6 /		K3	Uysal 2013:Kat.425
İstanbul	1283	1866	Emine Muhsine	paşa kızı	T-3 /		K2	Kıvrakoğlu 2013:Kat.30
İstanbul	1285	1868	Münire	katip kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:326
İstanbul	1285	1868	Emine	memur analığı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:539
İstanbul	1285	1868	Nefise	paşa yengesi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1125
İstanbul	1284	1868	Şerife Hafize	Arabacı ustası kızı				Bacque-Grammont vd 1991:Mb 43
İstanbul	1285	1869	Şerife Zübeyde	paşa eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:245

İstanbul	1287	1869	Şerife Cemile	ağa kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:528
İstanbul	1287	1870	Münire	zade kızı	T-6 /		K2	Berk 2016-2:837
İstanbul	1287	1870	Şerife Kamile	katip kızı	T-1 /	Y1	K2	Kutlu 2005:Kat.67
İstanbul	1287	1870	Ferahnüma	harem hazinedarı	T-1/T-1	Y3/Y3	K1	Bulut 2012:Kat. 6
İstanbul	1288	1871	Hafize	binbaşı eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:860
İstanbul	1288	1871	Seyfur		T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:869
İstanbul	1288	1871	Şehver	efendi kızı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1349
İstanbul	1288	1871	Emine Scher	müezzin kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1396
İstanbul	1289	1872	Fatma Zehra	paşa gelini	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:103
İstanbul	1289	1872	Şerife Fatma	hakkak torunu	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:260
İstanbul	1290	1873	Amine	yorgancı ağa eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:478
İstanbul	1290	1873	Havva	müezzin kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1480
İstanbul	1291	1874	Rukiye		T-1 /	Y1	K1	Kut -Eldem 2010:227
İstanbul	1292	1875	Bülbülseza	cariye	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:868
İstanbul	1293	1876	Şerife Fatma	hazine emini kızı	kırk		kırk	Berk 2016-1:616
İstanbul	1293	1876	İsmet		T-1 /	Y1	K2	Söndür 2019:Kat.60
İstanbul	1294	1877	Ayşe	kağıtçı ağa eşi	T-1/T-1	Y1/Y1	K2	Uysal 2013:Kat.463
İstanbul	1294	1877	Zeliha Ömre	İmam torunu	T-1/	Y1	K3	Bacque-Grammont vd 1991:Mk D 54
İstanbul	1295	1878	Letafet Fatma	paşa eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:239
İstanbul	1296	1879	Şerife Ayşe	mektupçu eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:1331
İstanbul	1297	1880	Fatma Zineti	maliye halifesi eşi	T-3 /		K1	Berk 2016-2:1170
İstanbul	1298	1881	Nebiye	binbaşı eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1523
İstanbul	1300	1882	Fatma Zehra	silahat kızı nazır eşi	T-1 /	Y1	K1	Açıköz 2007:206
İstanbul	1300	1883	Sabire	kethuda kalfası eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:570
İstanbul	1302	1884	Feleknaz Fatma	efendi eşi	T-1 /	Y1	K2	Açıköz 2007:171

İstanbul	1302	1884	Fatma Firdevs	eşi	T-1 /	Y1	K2	Söndür 2019:Kat.61
İstanbul	1302	1884	Fatma Zehra	şeyh kızı	T-1 /	Y1	K2	Biçici 2000:Kat.7
İstanbul	1302	1885	Mükerrem	şeyh kızı	T-1 /	Y1	K1	Açıkgöz 2007:160
İstanbul	1302	1885	Süreyya	nezaret katibi eşi	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:415
İstanbul	1302	1885	Ayşe	ceride nazırı kızı	T-3 /		K1	Berk 2016-2:1169
İstanbul	1302	1885	Saide	eşi	T-6/T-1	/Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.342
İstanbul	1303	1886	Emine Vehbiye	kalemi halifesi anası	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:181
İstanbul	1304	1886	Belkis	eşi	T-2 /	Y1	K2	Berk 2016-1:359
İstanbul	1303	1886	Saadet		T-6 /		K2	Berk 2016-2:825
İstanbul	1305	1887	Ayşe	şeyh kızı	T-1 /	Y1	K2	Biçici 2000:Kat.8
İstanbul	1304	1887	Fatma Zehra	kethuda kızı bey eşi	T-1 /	Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.346
İstanbul	1307	1889	Münire	paşa eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:288
İstanbul	1306	1889	Bahr-ı Kirfet	cariye azatlı	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-2:808
İstanbul	1307	1890	Fatma Safiyye	memur kızı bey eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1337
İstanbul	1307	1890	Ahmet Faik	şeyhülislam oğlu	/ T-1	Y1		Bulut 2012:kat.39
İstanbul	1309	1891	Asiye	paşa eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Uysal 2013:Kat.484
İstanbul	1309	1891	Şayan	cariye uteka	T-1 /	Y1	K1	Arslan 2019:Kat.20
İstanbul	1310	1892	Fevziye	paşa torunu	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:368
İstanbul	1310	1892	Kaniye	hattat kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:638
İstanbul	1313	1895	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:389
İstanbul	1314	1896	Fatma Vezme	miralay kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:308
İstanbul	1314	1896	Verdigül	saraylı hanım	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:813
İstanbul	1315	1897	YOK	imam eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:116
İstanbul	1313	1898	Müeyyed	harbiye halifesi eşi	T-1 /	Y1	K1	Açıkgöz 2007:178
İstanbul	1316	1898	Ayşe Fethiye	mahkeme azası eşi	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:106

İstanbul	1316	1898	Fatma	paşa analığı	T-1 /	Y1	K2	Uysal 2013:Kat.495
İstanbul	1315	1898	Mehmet Hulusi	doktor	/ T-1	Y1	K1	Arslan 2019:Kat.28
İstanbul	1316	1899	Emetullah	cerrah eşi	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:101
İstanbul	1316	1899	Fatma Behice	muhasibeci kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:377
İstanbul	1316	1899	Servet	muhasibeci anası	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:795
İstanbul	1317	1899	Emine Ferdane	kızı şehit	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1198
İstanbul	1317	1899	Fatma	memur eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.363
İstanbul	1317	1900	Fatma Fitnat	kadı anası	T-1 /	Y1	K2	Nuhoğlu 2003:Kat.361
İstanbul	1319	1901	Adviye	eşi	T-1 /	Y1	K2	Kutlu 2005:Kat.13
İstanbul	1317	1901	Fatma Safvet	şeyh torunu	/ T-1	Y1	K1	Kutlu 2005:Kat.47
İstanbul	1321	1903	Hatice Şerife	paşa eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:751
İstanbul	1321	1903	Vasfiye	eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:932
İstanbul	1322	1904	Hayriye		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:503
İstanbul	1322	1905	Mükerrem	kızı	T-1 /	Y1	K1	Kut -Eldem 2010:197
İstanbul	1322	1907	İffet	eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:327
İstanbul	1325	1907	Fatma Nezhiye	paşa eşi paşa kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1556
İstanbul	1325	1907	Ali Rıza		/ T-1	Y1	K1	Arslan 2019:Kat.76
İstanbul	1325	1907	Ayşe Mefharet	ordu kaymakamı kızı	T-5 /			Arslan 2019:Kat.77
İstanbul	1326	1908	Nuriye	zade kızı zade eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1525
İstanbul	1327	1909	Asiye	meclis azası eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:339
İstanbul	1327	1909	Münire	kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:926
İstanbul	1329	1911	Şerife Fatma	şeyh eşi şeyh kızı	T-1 /	Y1	K2	Kıvrakoğlu 2013:Kat.50
İstanbul	1330	1911	Seniye	kaymakam torunu	T-1 /	Y1	K1	Nuhoğlu 2003:Kat.381
İstanbul	1330	1912	Aliye Kamile	zade ailesi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:254
İstanbul	1332	1916	Münire	müdire	T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:129

İstanbul	1340	1921	okunamamış		T-1 /	Y1	K1	Nuhoğlu 2003:Kat.397
İstanbul		1926	Hamide Semiha	zade eşi zade kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:341
İstanbul		1952	Nacife Çakır	kızı	T-1 /	Y1	K2	Arslan 2019:Kat.238
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1033
İstanbul		19.yy	Fatma	kızı	T-3 /		K6	Gümüšoğlu 2018:Kat.13
İstanbul		19.yy	Nefise Saniye		T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Uysal 2013:Kat.574
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Söndür 2019:Kat.13
İstanbul		19.yy	Ayak taşı		/ T-1	Y4	K2	Bayraktar 2019:Kat.59
İstanbul		19.yy	Ayak taşı		/ T-1	Y1	K7	Bayraktar 2019:Kat.112
İstanbul		19.yy	Ganiye	katip kızı	T-1 /	Y1	K1	Çalhan 2019:Kat.61
İstanbul		19.yy	Şerife	ağa kızı	T-1 /	Y1	K1	Çalhan 2019:Kat.69
İstanbul		19.yy	Neyyir Melek	paşa eşi	T-1 /	Y1	K1	Çalhan 2019:Kat.76
İstanbul		19.yy	Şerife	paşa kızı	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:104
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K1	Berk 2016-1:157
İstanbul		19.yy	okunamamış	binbaşı eşi	T-1 /	Y1	K6	Berk 2016-1:197
İstanbul		19.yy	Zeliha	ağa kızı ağa eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:213
İstanbul		19.yy	Havva	paşa oğlu eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:242
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:253
İstanbul		19.yy	Saide	tabur katibi torunu	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:262
İstanbul		19.yy	Nadire	mektupçu kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:287
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:336
İstanbul		19.yy	Fatma	memur eşi	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:366
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:369
İstanbul		19.yy	okunamamış	kızı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:473
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-1:576
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:799
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:849

İstanbul		19.yy	Şerife	paşa analığı	T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1349
İstanbul		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Berk 2016-2:1529
İstanbul		19.yy	okunamamış		/ T-3		K7	Kurtbil 2009:Kat.2
İstanbul		19.yy	Fatma	kızı	T-3/		K3	Bacque-Grammont vd 1991:Mb 18
İzmir	1317	1899	Hafize Fitnat	yüzbaşı analığı	T-1 /	Y1	K1	Ülker 1985:Kat.16
İzmir	1326	1908	Alime	zade anası	T-1 /	Y3	K1	Ülker vd 2008:3-11
Karabük	1232	1816	Havva	ağa kızı	T-5 /		K7	Kaya 2013:Kat. SMM 102
Karabük	1277	1860	Fatma	zade bey eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K6	Kaya 2013:Kat. SMM 214
Karabük	1282	1865	İbrahim	zade ağa	T-1 /	Y3	K2	Biçici 2008
Karabük	1287	1870	Hatice	zade ağa kızı, eşi	T-1 /	Y3	K2	Biçici 2008
Karabük	1310	1893	Duriyye	zade kızı zade eşi	T-1 /	Y1	K1	Kaya 2013:Kat. SMM 217
Karabük	1315	1897	Zehra	zade efendi eşi	T-5 /		K2	Kaya 2013:Kat. SMM 122
Karabük	1320	1902	Fadime	zade efendi eşi	T-1 /	Y1	K1	Kaya 2013:Kat. SMM 204
Karabük	1325	1907	Lütfiye	doktor analığı	T-1 /	Y1	K1	Kaya 2013:Kat. SMM 185
Karabük		19.yy	Habibe	ağa kızı	T-3 /		K7	Kaya 2013:Kat. SMM 26
Kastamonu	1286	1869	Emine	paşa eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Taşdemir 2003:Kat.18
Kastamonu	1287	1870	Halil	paşa kethudası	/ T-1	Y2	K1	Gündoğan 2007:27
Kastamonu	1290	1873	Fatma	maskat reisi eşi	T-1 /	Y4	K1	Taşdemir 2003:Kat.21
Kastamonu	1294	1877	Ahmet	kolağası	/ T-1	Y2	K1	Gündoğan 2007:39
Kastamonu	1302	1884	Mehmed Ali	paşa oğlu	/ T-1	Y4	K1	Taşdemir 2003:Kat.26
Kastamonu	1308	1891	Feride	zade eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Çal - Çal 2008:116
Kastamonu	1338	1922	Şerife Zeynep	paşa eşi	T-2 /	Y4	K1	Taşdemir 2003:Kat.54
Kastamonu		19.yy	Ayak taşı		/ T-1	Y1	K7	Halit Çal belgeliği

Kastamonu		19.yy	okunamamış	şeyh eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Gümüşdağ 2007:98
Kastamonu		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K7	Gümüşdağ 2007:103
Kayseri	1264	1848	Hatice kadın	oğlu ağa eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Özler 2013:270
Kayseri	1275	1858	okunamamış		T-2 /	Y1	K7	Özler 2013:282
Kayseri		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K1	Özler 2013:50
Kayseri		19.yy	okunamamış	zade anası	T-1/T-1	Y1/ Y1	K2	Özler 2013:172
Kocaeli	1294	1877	Ayşe	kızı	T-1 /	Y3	K1	Galitekin 2008-2:329
Kocaeli	1296	1878	Fatma	eşi	T-1 /	Y1	K1	Şeyban vd 2014:332
Kocaeli	1304	1886	Nesibe	... oğlu kızı	T-1 /	Y1	K1	Şeyban vd 2014:350
Kocaeli	1304	1886	Ayşe	...oğlu eşi	T-1 /	Y1	K2	Tanık 2016:Kat.B-51
Kocaeli	1324	1906	Melek	zade bey kızı	T-1 /	Y1	K1	Şeyban vd 2014:316
Kocaeli		1933	Habibe Hatun	...oğlu kızı	T-5 /		K1	Galitekin 2008-3:211
Kocaeli		19.yy	Rahime	kızı	T-1 /	Y1	K1	Galitekin 2008-3:162
Konya	1270	1854	Ahmed Racih	şeyh torunu	/ T-1	Y1	K1	Bakırcı 1999:Kat.57
Konya	1280	1864	Mehmet Fehmi	mevlevi dedesi	/ T-2	Y4	K1	Bakırcı 1999:Kat.64
Konya	1312	1894	Hasib	mevlevi dedesi	/ T-1	Y1	K1	Bakırcı 1999:Kat.109
Konya	1313	1895	Hadice Nadire	paşa torunu	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Erdemir 2009: 112
Konya	1314	1896	Enise	paşa eşi	T-1/T-1	Y1/ Y1	K1	Erdemir 2009: 111
Konya	1328	1910	Osman Veyisi	mevlevi dedesi	/ T-1	Y1	K2	Bakırcı 1999:Kat.135
Konya		1933	Bekir Sami	zade oğlu	T-4 /		K1	Kara-Danışık 2005:138
Konya		1933	Hüseyin Sıtkı	mevlevi dedesi	/ T-3			Bakırcı 1999:Kat.166
Konya		19.yy	Eşrefhan	eşi	/ T-5		K1	Bakırcı 1999:Kat.158
Ordu		19.yy	Tahir	tabur komutanı	T-1 /	Y1	K2	Tali 2018b:Kat.35
Rize	1321	1903	Fındıka	zade kaptan eşi	T-1 /	Y1	K1	Hanoğlu 2015:Kat.587

Rize	1323	1905	Havva	... oğlu eşi	T-1 /	Y4	K1	Güvelioğlu 2011:189
Rize	1324	1907	Hamide	zade anası	T-1 /	Y1	K1	Güvelioğlu 2011:179
Rize	1328	1910	Hatice		T-1 /	Y4	K1	Güvelioğlu 2011:157
Rize		19.yy	Ayak taşı		/ T-1	Y1	K2	Hanoğlu 2015: Kat.9
Samsun	1272	1855	Fatma	zade eşi	T-1 /	Y1	K2	Gün 2006:116
Samsun	1272	1855	Rukiye	paşa eşi	T-1 /	Y1	K2	Gün 2006:119
Samsun	1295	1878	Emine Melek	kızı	T-1 /	Y1	K1	Nefes 2002: 75
Samsun	1306	1878	Fadiye	kaymakam kızı	T-1 /	Y1	K5	Gün 2008:142
Samsun	1297	1880	Arslan Han	kızı	T-1 /	Y1	K1	Nefes 2002: 79
Samsun	1325	1907	İkbal	zade kızı kolcu eşi	T-1/T-1	Y1/Y1	K2	Gün 2006:123
Samsun		19. yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K1	Nefes 2002:162
Samsun		19. yy	okunamamış	zade eşi	/ T-1	Y1	K2	Gün 2006:114
Sinop	1225	1810	Emine	eşi	T-1 /	Y1	K1	Yeni 2009: kat. 36
Sinop	1290	1873	Ayşe	ağa kızı	T-1 /	Y1	K4	Çal 2015:Kat. 053
Sinop	1312	1895	Tosun	tersane memuru	/ T-1	Y1	K2	Türker 2011:kat. 72
Sinop	1315	1897	Şerife	doktor eşi	T-1 /	Y1	K2	Türker 2011:kat. 75
Sinop	1316	1898	Melek	kızı	T-1 /	Y1	K1	Türker 2011:kat. 76
Tekirdağ	1313	1895	Emine	eşi	T-5 /		K2	Gündoğdu-Yılmaz 2018:Kat.24
Trabzon	1311	1893	Fatma	miralay anası	T-1 /	Y1	K1	Yüksel 1991-2:231
Trabzon	1316	1898	Zübeyde	zade kızı	T-1 /	Y1	K1	Yüksel 2000-1:338
Trabzon		19.yy	okunamamış		kırık /		kırık	Eren2011: 290
Uşak	1263	1847	Ayşe	ağa eşi	T-4 /		K1	Bayrakal 2016:191
Uşak	1288	1871	Şerife	kızı	T-1 /	Y1	K1	Bayrakal 2016:109
Yozgat	1317	1899	Talat Bey		T-1 /	Y1	K1	Acun 2005: 424
Makedonya	1272	1855	Şekire	kızı	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2004:Ş.4
Makedonya	1303	1885	Zehra	katip eşi	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2004:Ş.5
Makedonya	1307	1889	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2004:Ş.6
Makedonya		19.yy	Memduhe	mektupçu kızı	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2004:Ş.12
Makedonya	1299	1881	Tevhide	ağa eşi	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2005b:282
Makedonya	1315	1897	Hanife Fikret	kızı	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2005c:66

Makedonya	1268	1852	Çakire?		T-1 / T-1	Y1	K2	Tunçel 2005d:108
Makedonya		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2005e:222
Makedonya		19.yy	okunamamış	kızı	T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2005e:222
Makedonya		19.yy	Müzeyyen		T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2005e:223
Makedonya		19.yy	okunamamış		T-1 /	Y1	K2	Tunçel 2012:20
Makedonya	1308	1890	Gülziba	bey eşi	T-1 /	Y1	K2	Demir 2016:Kat.C-11
Makedonya	1231	1815	Meymure	ağa kızı bey eşi	T-2 /	Y1	K2	Demir 2016:Kat.C-14
Makedonya	1340	1921	Nazire	kızı	T-2 /	Y1	K7	Demir 2016:Kat.C-17
Makedonya	1331	1912	Meryem	kızı	T-2 /	Y1	K2	Demir 2016:Kat.C-24
Makedonya	1241	1825	Fatma	ağa kızı	T-2 /	Y1	K2	Demir 2016:Kat.C-26
Yunanistan	1272	1855	Mahmud	paşa	/ T-1	Y1	K1	İbrahimgil vd 2019:324
Yunanistan	1295	1879	Saniye	zade eşi	T-2 /		K3	İbrahimgil vd 2019:386
Yunanistan	1321	1903	Münevver	zade ağa kızı	T-1 /	Y1	K2	İbrahimgil vd 2019:532

Kitap Tanıtma:

DİLEK MAKTAL CANKO, *Bizans Sanatında Kadın*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, 224 s. + 63 levha ISBN: 978-605-7800-45-9.

Doktora derecesini Ege Üniversitesi'nde 2016 yılında '*Bizans Dünyasında ve Sanatında Kadının Yeri*' başlıklı tez çalışmasıyla alan Dilek Maktal Canko, özellikle Bizans kronolojisinde kadın olgusuna yoğunlaşmış bir akademik müktesebatla dikkat çekmektedir. Farklı akademik ve popüler platformlarda bu konu etrafında yayımlanmış veya tebliğ edilmiş bir dizi çalışmasının yanında Türk müzeciliğinin yeni türlerine yönelik araştırmaları da bulunmaktadır. Çeşitli yaş gruplarında kültür ve sanat tarihine yönelik ilgi ve farkındalık oluşturmayı amaçlayan projelerde de yer alan yazar, halen Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi bölümünde akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Yazarın Yeditepe Yayınevi tarafından 2019 yılı sonunda *Bizans Sanatında Kadın* başlığıyla yayımlanan kitabı, yukarıda bahsedilen doktora tez çalışmasının belirli bölümlerinin seçilmesiyle türetilmiştir. Kitap, 224 sayfa metin ve metin sonunda 63 adet renkli görselden oluşmaktadır. Metin, giriş ve sonuç dışında iki ana bölümden kurulmuştur. Yazar, giriş bölümünde kitabın ana konusunu teşkil eden kadının Bizans toplumundaki algısına ve karşı cins karşısındaki konumuna ilişkin Kutsal Kitap ve dönem kaynaklarındaki veriler temelinde bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda Canko, daha çok eril özenin egemen olduğu Bizans tarih yazıcılığının erkek egemen ve çoğu zaman negatif ayrımcı penceresinden Bizans kadınının tam olarak kavranamayacağını iddia ederek arkeoloji ve sanat tarihi disiplinlerinin gerçek verilerinden de faydalanmak gerektiğini bildirmektedir. Dolayısıyla, yazarın bu temel önermeden hareket eden çalışmasının, kadının Bizans tarihindeki toplumsal kimliği ve konumunu metinsel veriler yanında görsel sanat çıktılarında izlenen ikonografik unsurlar üzerinden anlama/ anlamlandırma amacını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bizans Toplumunda Kadın başlıklı birinci bölüm, sekiz alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklarda yazar, temelde kadının Bizans toplumundaki algısı ve konumunu dönem kaynakları ışığında tespit etmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede, özel ve kamusal alanlarda kadının yüklediği veya yüklenme eğilimi gösterdiği roller, buna toplumun ürettiği tepkilerle harmanlanarak tartışılmaktadır. Kadının özellikle kamusal alanda kendisine bir rol benimsemeye özgür olmadığını belirten yazar, bu sonuçta imparatorluk yasalarından kültür ve gelenek motivasyonlu toplumsal kodlara bir dizi paradigmanın sınırlayıcı ve dışlayıcı bir etki uyguladığını öne sürmektedir. Yazar bu önermesini Bizans tarihinin farklı dönemlerinde üretilmiş anı, kronik, gezi yazıları gibi çeşitli türde çağdaş metinlerdeki verilerle temellendirmeye çalışmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü *Bizans Sanatında Kadın*, altı alt başlıkta detaylandırılmıştır. Bu bölüm, Meryem ve azizeler gibi kutsal kişiler ile imparatorluk kadınları başta olmak üzere belirli dinsel ve toplumsal üstünlükleriyle öne çıkan kadınların çeşitli yüzeylerdeki imgesel yansımalarını tartışmaktadır. Diğer bir ifadeyle, söz konusu kısım; toplumsal bilinçte yerleşikleşmiş kadın olgusuna bakış açısının bilinç dışının alanı olarak imgelemdeki yansıması veya izdüşümünün bir anlamda denetlendiği alan olarak da tanımlanabilir. Önceki bölümde sosyal bir varlık olarak, Kutsal Kitap, yasa ve gelenek gibi dogmatik ve kültürel paradigmlar karşısındaki konumu değerlendirilen kadının bu bölümde de imparatoriçe, azize veya anne gibi toplumsal roller yüklendiğinde ne tür bir ikonografik kurguyla tasvirli yüzeylerde betimlendiği anlatılmaktadır. Yazar bu çerçevedeki kanaatlerini Bizans kronolojisinin farklı dönemlerinde üretilmiş el yazmalarından mimari anıt ve küçük objelere kadar çeşitli yüzeylerde beliren farklı kimlikteki kadın imgelerinden oluşan bir örneklem eşliğinde ifade etmektedir.

Yazar sonuç bölümünde kadın imgelerini bir yandan dönemsel açıdan, bir taraftan da bu imgelerin prototiplerinin kimliklerine göre kategorik açıdan değerlendirmektedir. Ona göre, imgelerin formel karakteristikleri Erken Bizans döneminde daha çok mitolojik repertuardan etkilenirken 10-11.yy'dan itibaren Hıristiyan kaynaklı metinlerin tesiri altında biçimlenmiştir. Günümüze ulaşan tasvirli yüzeylerin daha çok kutsal ve emperyal kadınlara ilgi gösteren içerikleriyle öne çıktığı belirtilerek özellikle kutsal kadın figürlerinin kadın izleyiciye rol model ilhamı verecek bir ikonografide donatılmış olduğu vurgulanmaktadır. Son tahlilde yazar, dogmatik metinlerle dönem kaynaklarında ortak bir temel üzerinde yükselen kadına yönelik negatif ayrımcı yaklaşımın görsel sanat ürünlerindeki kompozisyonlarda izlenmediğini; bu çerçevede kadının bir dereceye kadar kamusal alanda öne çıktığının anlaşıldığını vurgular.

Dilek Maktal Canko'nun *Bizans Sanatında Kadın* başlıklı çalışması, son dönemlerde sosyoloji araştırmalarında akademik bir tema olarak sıklıkla ele alınan kadın olgusunu Bizans sanat ürünleri çerçevesinde tartışması yönünden değerli bir girişimdir. Belgeleme ve tanıma dayalı bir metottan çok hedef dönemin sosyo-kültürel koşulları bağlamında sanat sürecini anlamaya yönelik bir yöntemin tercih edilmesi de çalışmayı güçlendiren bir faktördür. Zira, yakın döneme kadar Türk sanat tarihi çalışmaları, ölçüsü tutturulamamış bir materyalist metodolojiyle verili bir dönemde üretilen herhangi bir mimari veya sanat ürününün görünen biçim ve sayısal özelliklerinden bir sonuç çıkarmayı hedeflemiştir. Nitekim bu metodolojik yaklaşım, sanatsal üretimdeki insan/usta/atölye faktörü ile bunların parçası olduğu toplumun sosyo-kültürel koşullarının da bu ürünlere birçok yönden anlam kazandırabileceği olasılığının çoğu zaman ihmal edilmesine yol açmıştır. Diğer yandan, Bizans kronolojisinin neredeyse hiçbir döneminde Bizans sanatı ve mimarisinin üretim süreci ve dinamiklerine ilişkin – parçalı içerikleriyle birkaç istisna haricinde – doğrudan veri sağlayan bir kaynağa rastlanmaması biz Bizans araştırmacıları için önemli bir eksikliklerdir. Bu koşullarda, vaaz, söylev, *encomia*, *ekphrasis* gibi edebi metinler çoğu zaman söz konusu süreçle ilişkin atflarıyla önemli çıkarımlara ulaşmamıza olanak sağlar. Bu çerçevede, Canko'nun

çalışması bu türden metinleri birincil veya ikincil kaynak olarak kullanarak meseleyi ilgili bağlamdaki beğeni, algı ve tutumların belirlediği çerçeveye içinde değerlendirmeye girişmesi yönünden de kıymetli bir denemedir.

Buna karşın, çalışmanın sınırları ile örneklemin belirlenmesi aşamalarında daraltılmış bir çerçevenin çizilmemiş olmasından kaynaklanan metodolojik bir problemin göze çarptığı da vurgulanmalıdır. Öyle ki, bu durumun; bir dereceye kadar konuya ilişkin net ve tutarlı sonuçlar çıkarılmasını zorlaştırdığı görülür. Kabaca 4.-15.yy aralığına yerleştirilen bir kronolojinin tamamını içeren bir dönem tespiti, konunun ele alınmış biçimini ve ilerleyişini güçleştirmiş görünüyor. Sosyal bir olgu, ardışık dönemlerde – hatta bazen aynı dönem içinde – benzer ya da farklı içerik ve biçimlerde birbirinden farklı anlamları barındırabilir. Nitekim kutsal bir kişilik olarak sadece Meryem'in temsil ettiği değerler evreni, erken dönemden geçe doğru fark edilir bir değişim geçirmiştir. Erken Bizans'taki Meryem söyleminde iffet ve fazilet gibi erdeme ilişkin kavramlar, Orta Bizans'ta yerini yazarın da önerdiği gibi (s.146) doğurganlık ve annelik gibi duygusal temalara bırakmış görünür. Kaldı ki, Bizans toplumsal hiyerarşisindeki tüm kadınların (kutsal kadın kişilikler, imparatorluk kadınları, çalışan kadınlar ve diğerleri) örnekleme alınması, uzun bir kronolojik çizgide farklı kadın gruplarının her dönem için hem toplumsal konumlarını hem de sanattaki yansımalarını ele almayı gerektirir. Bu da zaman zaman konu bütünlüğünün kaybolmasına, tartışma gerektiren temel konuların ıskalanmasına ve indirgemeci yargılara sapılmasına (örneğin; s. 48'de kilise mekanında Meryem siklusunun süreç içinde farklı bölümlere uygulanması, s. 173-174'te yazıtta aristokrat kadının nasıl tanımlandığı konusu, hiç değinilmemiş Kariye parakklesionundaki Anastasis sahnesinde İsa'nın Havva'ya yaklaşımı ile kitapta yer verilmeyen kadının toplumsal konumunda tarımın yeniden inşacı rolü gibi konular), karmaşık veya birbiriyle çelişen çıkarımların (örneğin; s. 13'te arkeoloji ve sanat tarihinin konusu olan ürünlerin sanki erkek sanatçılar tarafından asla yapılmadığını düşündürten tespiti, s. 16-17'de kadınların iş yaşamındaki durumu, s. 77'de ikonaklasms sonrasında Meryem-Çocuk İsa kompozisyonlarındaki yerleşim düzeninin nedenselliğine ilişkin yazarın önerisi gibi) öne sürülmesine yol açmış görünüyor. Benzer biçimde, yazarın giriş bölümünde, kadın olgusunun tartışılması sürecine dâhil edilmesini önerdiği sanat ürünlerinin hakemliği konusu, anlamlı olduğu kadar sınırlı bir perspektifi de barındırır. Kadını erkek unsurla eş seviyede gören erkek yazarlar olabildiği gibi onu tasvirli yüzeyde negatif ayrımcı anlayış doğrultusunda betimleyen sanatçılar da çıkabilmiştir. Nitekim kimi Anastasis sahnelerinde İsa'nın Âdem ile Havva'yı uyandırdıktan sonra her ikisini ellerinden tutarak lahitlerinden kaldırması, diğer bazılarında da Havva'yı ardında bırakıp sadece Âdem'e bu muamelede bulunması bu türden bir dikotomiye düşündürür.

Öte yandan, çalışmanın ilgilendiği çağdaş dönemdeki birtakım kavram, sosyal grup ya da örgütlenmelerin herhangi bir ek açıklama yapılmaksızın modern terimlerle ifade edilmesi, anlam kargaşasına, bazen de anakronizme sebebiyet verebilecek bir zemin yaratabilir. Kadın dernekleri ve gönüllü kuruluşlar (s. 28), ikinci sınıf vatandaş (s. 16 ve 96), yardım

kuruluşları (s. 23) gibi ibarelerden kastedilen şeyler, çağdaş dönemdeki kaynak dildeki karşılıklarıyla veya böyle bahsedilecekse de okuyucu zihninde net bir anlam haritasının oluşması adına ek açıklamalar eşliğinde verilmeliydi.

Sonuç olarak, çalışmanın ulaştığı bilimsel çıkarımlar yanında Bizans görsel sanat ürünlerindeki kadın imgesini çağdaş sosyo-kültürel koşullar altında değerlendirme girişiminin, gelecekteki benzer çalışmaların yapılmasına ve bunların daha olgun bir zeminde yürütülmesine katkı sağlayacağı kuşkusuzdur. Yine de tasvirli yüzeyler vasıtasıyla tanımlanabilecek bir Bizans kadını olgusu varsa bunu Bizans araştırmacıları olarak kutsal kadın figürler ve emperyal hemcinsleriyle sınırlı bir örnekleme yapmak durumunda olduğumuz kanaatimdeyim. İdeali barındıran tasvirli yüzeylerden beğeni veya zevkleri, tutum ve yaklaşımları okumak bir dereceye kadar mümkün olabilir, ama çağdaş sosyal olguları veya gerçekte olanı ve ötesini görebilmek için çoğu zaman yine kroniklere, resmî belgelere ve diğer dönem kaynaklarına kulak vermekten başka rasyonel bir yol görünmüyor. Bunların da her zaman ilgilenilen bağlamın bütün bir fotoğrafını vermekte yetersiz kaldığı da unutulmamalıdır.

Dr. Şamil YİRŞEN
Akdeniz Üniversitesi

JOHN LEWIS BURCKHARDT, *Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814-Haziran 1815)*, Büyüyenay, İstanbul 2019, 502 s. ISBN 978-605-2071-94-6.

Tarih boyunca, iktisadi ve ticari faaliyetlerle alakalı gereklilikler, merak, ilgi ve alaka gibi unsurlar insanları seyahat etmeye yöneltmiştir. Gerek Doğu'da gerekse Batı'daki seyyahların gezilerini kaleme almalarıyla oluşan seyahatname geleneği uzun bir maziye sahiptir. Seyahatnameler farklı gerekçe ve saiklerle yazılmışlardır. Burada ele alınacak olan seyyahın eseri Said'in Şarkiyatçılık üzerine yazdıkları bağlamında değerlendirilebilir.¹ Bu türe dahil edilecek olan seyahatnameler ve dolayısıyla seyyahlar bireysel bir merak ve çabanın ötesinde, bir kurumun çatısı altında, eğitim alarak, örgütlü halde ve bir görevin parçası olarak gezi ve keşiflerini düzenlemişler, kapsamlı rapor ve gözlemleri içeren eserler kaleme almışlardır. Hentsch'in ifadesiyle tüm bu matbu malzemeler Doğu halklarının tarihini konu alan eserlerle zenginleşecek ve zamanla Doğu ile alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde tasnif edilmesini sağlayacaktır.² Bunlar da bilgi birikimi olarak kütüphane köşelerinde kalmayarak XIX. yüzyıl boyunca Batı'nın Doğu üzerinde siyasi, askeri ve kültürel yönlerden hegemonya kurmasında ve doğudaki toprakları sömürgelere dönüştürmesinde önemli roller icra edeceklerdir. Bu bağlamda, İngiltere'de Yakın Doğu ve Orta Doğu üzerine yapılan araştırmalar, African Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa isimli merkez vasıtasıyla organize edilmiştir.

Burada eserini incelediğimiz müellif Burckhardt eğitilmiş bir merak, dışarıdan bir göz ve bilgili bir seyyah olarak Hicaz bölgesinde seyahatler gerçekleştirmiştir. Asıl adı Johann Ludwig Burckhardt (ö. 1817) olan İsviçre kökenli seyyahın (s. 67) 1809 yılında Londra merkezli Afrika Cemiyeti (African Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa) tarafından, kuzey yolunu takip ederek Fizan üzerinden Sahra'nın güney bölgelerini kapsayacak şekilde bir keşif gerçekleştirmek üzere vazifelendirildiği bilinmektedir.³ Fakat bu incelemenin konusu olan *Arabistan Seyahatleri*'nin Burckhardt'ın ifadesiyle "yetkilendirilmemiş ve basiretsizce ya da fazla gayretkeş bir girişim" olarak seyyahın kendi inisiyatifıyla gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (s. 337). İngilizler adına bölgede bulunan seyyahın burada ele alınacak seyahatnamesinin dışında dört eseri daha bulunmaktadır. Burckhardt'ın eserlerinin tamamı ölümünden sonra basılmıştır. *Travels in Nubia* 1819'da, *Travels in Syria and the Holy Land* 1822'de, *Travels in Arabia* 1829'da, *Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians* 1830'da ve *Notes on the Bedouins and Wahabys* ise 1831'de kendisini görevlendirmiş olan African Association tarafından neşredilmiştir. Seyahatname yazarının oldukça iyi eğitim almış olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Said'in ifa-

- 1 Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 13.
- 2 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 130.
- 3 Cengiz Kallek, "Burckhardt, Johann Ludwig", *İslam Ansiklopedisi*, C VI (1992), s. 420.

desiyle Şarkiyatçı olmak Şark araştırmaları alanında üniversitede eğitim görmek demektir.⁴ Burckhardt da Leipzig ve Göttingen’de eğitim aldıktan sonra 1806-1809 yılları arası Londra ve Cambridge’te tahsiline devam etmiştir. Burada seyahati boyunca karşılaşacağı fiziki-iklimsel zorluklara yönelik de ayrıca eğitimden geçmiştir. Burckhardt eğitimlerini tamamlamasının ardından, 1809’da İngiltere’den ayrılarak yaklaşık 8 sene sürecek olan seyahatine başlamıştır.⁵ Fransız Şarkiyatçılığına nazaran daha “objektif” olan, nasıl gördüğünü değil daha çok ne gördüğünü aktaran ve daha dikkatli bir şekilde gözlemleyen bir İngiliz Şarkiyatçılığı sahada görev icra etmiştir. Said bu durumu İngilizlerin sahip oldukları ve olmayı öngördükleri sömürge hakimiyetleriyle irtibatlandırmıştır.⁶ İngiltere’de aldığı Şarkiyat eğitimi, Burckhardt’ın yukarıdaki hususiyetleri yerine getirerek başarılı bir şekilde İngiliz Şarkiyat geleneğini temsil etmesini sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Arabistan Seyahatleri temelde Cidde, Taif, Mekke, Medine, Yanbu, Kuseyr gibi merkezleri ve bedevi kabilelerinin yaşadığı beldeleri mümkün olduğunca detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Burckhardt eserinin bazı yerlerinde Arapça kaynaklardan yola çıkarak bölgenin siyasi tarihini özet olarak vermiş (s. 180-188); Mekke, Cidde ve Medine’nin iklimine ve orada görülen hastalıklara, salgınlara ayrı başlıklar altında değinmiştir (s. 256-259, 413-414). Seyahatnamede, Burckhardt’ın titizlikle hazırlayarak çizdiği Mekke, Arafat, Mina ve Medine’ye dair yerleşim planları da yer almaktadır (s. 283-84, 296, 340).

John Lewis Burckhardt’ın gideceği bölgeler hakkında, önceden araştırma yaparak ve malumat edinerek seyahatine çıktığı anlaşılmaktadır. Ebu’l-Velîd el-Ezrakî (ö. 864 [?]), Ebü’l-Hasen el-Mes’ûdî (ö. 956), Ebü’t-Tâhir el-Fîrûzâbâdî (ö. 1415), Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 1429), Takıyyüddin el-Makrîzî (ö. 1442), Nureddin es-Semhûdî (ö. 1505), Kutbüddin el-Mekki en-Nehrevâlî (ö. 1582), Muhammed el-İshâkî (ö. 1650), İskoç seyyah James Bruce (ö. 1794), Ignatius Mouradgea d’Ohsson (ö. 1807), Danimarka kralı V. Frederick’in görevlendirmesiyle 1761-1767 yılları arasında Arabistan’a seyahat gerçekleştiren ilk heyetin arasında yer alan⁷ Alman seyyah Carsten Niebuhr⁸ (ö. 1815),⁹ Domènec Badia i Lebllich (Ali Bey el-Abbâsî) (ö. 1818), Dominique Vivant Denon (ö. 1825) ve François-René de Chateaubriand’nın (ö. 1848) eserleri, Burckhardt’ın seyahatnamesini yazarken kullandığı

4 Said, *age.*, s. 203.

5 D. Middleton, “Burckhardt, Johann Ludwig”, *Encyclopædia Britannica*, C IV (1972), s. 419.

6 Said, *age.*, s. 187, 198, 204, 206.

7 Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 338-340.

8 Burckhardt’ın bu görevlendirmeden haberdar olduğu *Arabistan Seyahatleri*’nde görülmektedir (s. 319).

9 Annemarie Schimmel, *Doğu-Batı Yakınlaşmaları: Avrupa’nın İslam Dünyasıyla Karşılaşması*, çev. Hüseyin Ağuiçenoğlu, Avesta Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 89.

kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca gittiği yerlerde yaşamış olan tarihçilerin çalışmalarından da haberdar olduğu görülmektedir.¹⁰

Gezi edebiyatı/seyahatnameler, mevcut deneyimlerin aktarılmasına aracılık etmelerinin yanında siyaset/görev merkezlerine takınılması gereken tutumlara ve takip edilmesi icap eden stratejilere rehberlik görevi üstlenmiştir.¹¹ Dolayısıyla İsviçreli seyyah, kendisinden önce bölgeye seyahat edenlerin eserlerini dikkatlice kullandığı gibi kendisinden sonra bölgeye gidecek olan seyyahlara da önemli tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Örneğin seyyahların Osmanlı askerlerine karşı nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğini kendi yaşadığı bir hadise üzerinden anlatmaktadır (s. 446). Ayrıca hangi bölgelerin seyyahlara daha fazla araştırma konusu sunduğuna değinmiştir (s. 479). Burckhardt, Cidde'nin Avrupalı seyyahların yoksul hacılara yardım ederek ya da küçük miktarlarda erzak alarak hacıları evlerine çekebilecekleri ve böylece onlardan Asya ve Afrika'nın en uzak ve bilinmeyen bölgeleri hakkında birçok bilgi toplayabilecekleri yer olduğunu özellikle belirtmektedir (s. 275). Böylelikle hem buldukları bölge hakkında hem de oraya gelen hacıların memleketlerine dair bilgi edinme fırsatı sonuna kadar değerlendirilmiş oluyordu. Örneğin seyyahın kendisi Malay ve Hintli Müslümanların İngilizlerden nefret etmelerine rağmen İngiliz yönetimini beğendiklerine yönelik tespitini sahadaki gözlemlerinden yola çıkarak yapmıştır (s. 314).

Burckhardt okuduğu eserlerdeki bilgileri yerinde incelemiş ve gerektiğinde teyit ve tenkit ederek Batılılar arasındaki yanlış bilgileri tashih etmeye ayrıca özen göstermiştir. Örneğin Ali Bey el-Abbâsî'nin (Domènec Badia i Leblich) Vehhâbilere dair tanıklığının asılsızlığını ve Bilâdü'l-Harameyn'i özel bir vilayet gibi göstermesini, Chateaubriand'nın abartılı ifadelerini, Niebuhr ve d'Ohsson'un Mescid-i Nebevî çizimlerini açıkça tenkit etmekte ve kendisinden önce Medine'yi ziyaret eden seyyahların abartılı değerlendirmeler yaptıklarına dikkat çekmektedir (s. 270, 302, 349, 352). İsviçreli seyyah, sanılan aksine İslam dininin vebaya karşı herhangi bir tedbiri yasaklamadığını belirtir ve veba ortaya çıktığında neler yapılması gerektiğiyle ilgili hadisi paylaşır (s. 428). Ancak seyahatnamenin yazarı, 1633 tarihli bir hadiseyi aktarırken hatalı bir şekilde Ezrakî'yi referans göstermiştir (s. 155). Tam ölüm tarihi tartışmalı olsa da Ezrakî'nin miladi VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinmektedir. Yine, Burckhardt 1811'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de topluca Memlûkleri öldürdüğü ve tarihe Kale Katliamı olarak geçen hadisenin sebebinin Hicaz'dan dönen Türk hacıların Memlûkler tarafından katledilmesi olduğunu ileri sürer (s. 271). Günümüz kaynaklarında, hadisedeki asıl hedefin Kavalalı'nın,

10 Cambridge Üniversitesi kütüphanesindeki Abdurrahman el-Cebertî'nin eserlerine ait elyazmaları Burckhardt'ın Kahire'de satın aldığı nüshalardan oluşmaktadır. Shmuel Moreh, *The Egyptian historian 'Abd al-Rahmân al-Jabartî: his life, works, autographs, manuscripts and the historical sources of 'ajâ'ib al-âthâr*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 16, 33.

11 İsmail Coşkun, "Öteki ile Karşılaşmalar Gezi Edebiyatı ve Şarkiyatçılık", *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, ed. Lütfi Sunar, İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006, s. 163.

oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz seferi olayını kullanarak Memlük tehlikesini bertaraf etmek olduğu ifade edilmektedir.¹²

Diğer taraftan seyyahın Kur'an'a, dini meselelere, Hanefi, Şafii ve Hanbeli mezheplerindeki farklılıklara ve İslam tarihine dair vukûfiyeti şaşkırtıcı derecededir (s. 357, 365, 381, 383-84, 386, 398, 471). Nitekim seyahatnamedeki hac ile alakalı bilgiler detaylı bir hac rehberi hüviyetini haizdir. Burckhardt, hac menâsikinde yer alan ibadetlerin nasıl ortaya çıktıklarından, cahiliye dönemindeki uygulanma biçimlerinden ve İslam'la birlikte nelerin değiştirilip nelerin aynen kabul edildiğinden, Arapça kaynaklardan da istifade ederek yeri geldikçe bahsetmektedir. Ancak Burckhardt'ın hac ibadetinin pagan Arapların uygulamalarının İslam tarafından sadece devam ettirildiğini ısrarla ileri sürmesi dikkat çekicidir (s. 116, 182).

Dikkatli bir gözlemci olan Burckhardt, şehirlerin mimari, iktisadi, siyasi, içtimai, dinî-mezhebî (Zeydilik, Şiilik vs.) askerî ve etnik, dilbilimsel durumlarına dair oldukça tafsilatlı bilgiyi raporlamıştır. Seyahatname, Osmanlıların bölgedeki vaziyetlerine, Hicaz'ın 1805-1813 arası Vehhâbilerin yönetimine girmesi neticesinde Vehhâbî hareketinin bölgede ortaya çıkardığı duruma ilk elden tanıklık etmekte ve Kavalalı'nın Hicaz seferinin etkilerine dair önemli detaylar sunmaktadır. Yazarın birden fazla kez Kavalalı ile yüz yüze görüşmesi ve görüşmeler üzerinden Paşa'nın Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizlere dair ne düşündüğüne tanıklık etmesi seyahatnameyi özellikle tarihçiler açısından daha da kıymetli hale getirmektedir.

Burckhardt, askerî açıdan, kalelerin durumlarına ve Avrupa topçu birlikleri açısından dayanıklılığına, surlarının kalınlığına, şehirlerin ve yerleşim birimlerinin birbirine olan uzaklıklarına, yol ve güzergahların durumuna, askerler için erzak stoklarının miktarına, askerlerin talim ve eğitim durumlarına, silah ve savunma açısından bedevi kabilelerinin vaziyetine, hangi kabilelerin hangi mezhebe mensup olduklarına, hangi kabilelerin Vehhâbîlere karşı savaştığı ya da hangilerinin Vehhâbîlerle ittifak yaptıklarına, su kaynaklarına ve suyun nasıl temin edildiğine, barut imalatında kullanılan sülfürün nereden elde edildiğine ve hac kervanlarının mola istasyonlarına dair malumatı teferruatlarıyla tasvir etmiştir. Dolayısıyla aktarılan bu bilgi ve gözlemlerin amatör bir seyyahın merakı etrafında oluşan izlenimlerinin çok ötesinde yer aldığı kolaylıkla söylenebilir.

İktisadi açıdan, hangi meslek gruplarının bulunduğu, kimler tarafından icra edildiği, pazara gelen malların hangi güzergâh ve hangi vasıta ile oraya ulaştırıldığı, tedavüldeki para birimleri, döviz kurlarındaki dalgalanma periyotları ve sebepleri, yine mümkün olan en ince ayrıntısına kadar Burckhardt tarafından aktarılmıştır. Fakat Burckhardt'ın her şeyi

12 Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, ed. M. W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 146; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, Longmans, London 1966, s. 179.

kabaca bilgiye dökme ve dönüştürme nezaketsizliğinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Bu, üstlendikleri misyonun seyyahları gezdikleri coğrafyanın mimari, sanatsal, içtimai ve doğal güzelliklerini ve zenginliklerini nötr bir bakışla gözlemlemelerinin önüne geçtiğine işaret etmektedir. Örneğin Burckhardt, Mescid-i Nebevî’de bulunan, oraya gönderilmiş hediyeleri tasvir etmek yerine onlara kıymet biçerek eşyaların 1000 sterlin kıymetinde olabileceğini söylemektedir (s. 356).

Batılı seyyahlarla alakalı dikkat çekici bir diğer husus şüphesiz, Müslüman olmaları ya da Müslüman görünmeleri meselesidir. Ancak Türkçe literatüre bakıldığında buna dikkat çeken ya da konuyu inceleyen herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Netice Yıldız, bazı seyyahların İslam dinini benimseyerek Osmanlı topraklarında yaşamayı tercih ettiklerine sadece temas etmekle yetinmiş, bunun ötesinde herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹³ Örneğin İspanyol gezgin Doméneç Francesc Jordi Badia i Lebllich (ö. 1818) seyahatleri esnasında Ali Bey el-Abbâsî ismini kullanacaktır. John Lewis Burckhardt da Şeyh İbrahim bin Abdullah ismini kullanarak ve Müslüman olduğunu iddia ederek hac vazifesini yerine getirmiştir. Gerek seyahatnamesine takdim yazısını kaleme alan William Ouseley (s. 21) gerekse bizzat seyyahın kendi ifadelerinden (s. 62, 78, 116) Burckhardt’ın Müslümanlığının gerçek olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kallek “Hacca gitmesi, Müslüman bir kadınla evlenmesi, Müslüman ismi alıp İslami âdetlere göre giyinmesi ve yine İslâmî âdetlere göre defnedilmek istemesi yanında mezar taşında yer alan hürmet dolu ifadeler vb. işaretlere bakılarak Burckhardt’ın Müslüman olduğuna” hükmedilebileceğini ileri sürmüştür.¹⁴ Diğer yandan, Kavalalı’nın hiçbir zaman John Lewis Burckhardt’ın Müslüman oluşuna itibar etmediğini, kendisine Müslüman olmanın sadece sakal bırakmak olmadığını söyleyerek Müslümanlığını sorguladığını ve kaç yıldır Müslüman olmasına (görünmesine) rağmen Paşa’nın kendisinden şüphelenmeye devam ettiğini yine kendisi ifade etmiştir. Fakat bu aktarımları yaparken karşı herhangi bir yorumda bulunmamaktadır (s. 90, 92). Seyahatnamenin bir başka yerinde Taif’te dış görünüşü itibariyle Müslüman bir hacı gibi davrandığını belirtir (s. 78). Bunun dışında ihtiyaç duyduğunda kendisini Mısırlı Memlük askeri olarak tanıttacaktır. Seyyahın ifadelerinden bu tür bir kamuflaj tercihinin güvenlik endişesinden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır (s. 119). Burckhardt, Paşa ile Taif’teki görüşmeleri esnasında kendisinden Doğu Hint Adaları’na rapor hazırlamak üzere bölgeye gönderilmiş bir casus olarak şüphelenildiğinden ve sürekli takip edildiğinden bahseder (s. 93). Yine, Paşa’nın Kahire’ye döndükten sonra, Hicaz’dayken kendisinin Müslüman olmadığını çok iyi bildiğini kendisine bizzat söylediğini aktarır (s. 101). Fakat halkın, kendisinin Müslümanlığı ya da ajanlığından şüphelendiğinden bahsetmemiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak, Burckhardt’ın Müslüman kimliğini sahada kolaylık-

13 Netice Yıldız, “İngiliz Yaşamında Türk İmgesi ve Etkileri”, *Türkler*, C XI, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 929.

14 Kallek, agm., s. 920.

la kullandığını, hatta bundan sonuna kadar istifade ettiğini, ancak yönetim kademesinde, özellikle de Kavalalı'nın etrafında aynı kimliğin pek işe yaramadığını söyleyebiliriz.¹⁵ Fakat yönetim kademesinin kendisinden şüphelenmesine rağmen onun sahadaki gezi ve işlerine herhangi bir sorun çıkarmaması neticesinde Burckhardt, Şeyh İbrahim olarak gözlemlerini seyahatnamesine detaylıca aktarmaya devam edecektir.

İsviçreli gezgin, seyahati esnasında bulunduğu bölge insanına dair değerlendirmelerde bulunurken genellemelerden, stereotip/basmakalıp ifadelerden genel itibarıyla uzak kalmaya çalışmıştır. Ancak eserin tümünde, bunda başarılı olduğu söylenemez. Nitekim yer yer çelişkili basmakalıp ifadeler kullandığı görülmektedir. İktisadi değerlendirmelerinde, bölge insanının kültüründe bir ekonomi yaklaşımının yer olmadığını, tarlaların ekilmeyerek heba edildiklerini belirtir (s. 371). Yine, Medinelilerin el işleri ve zanaatkarlıkta gönülsüz olduklarını dile getirir (s. 397). Hicazlıların miskin tabiatı oldukları, Mekke ve Medine'de yaşayanların ölüm korkusu içine düşmedikçe bedeni hizmetçilik yapmadıkları, durumları iyileştiğinde ise hizmet işini terk ederek seyyar satıcı ya da dilenci oldukları kaydedilmiştir. Dolayısıyla Mekke ve Cidde'de dilenci sayısının çok büyük olduğu aktarılmıştır (s. 66-67). Burckhardt, seyahatnamesinin başka bir yerinde Arabistanlıların asil, çok gururlu ve enerjik olduklarından bahsetmektedir. Şehirlerde yaşayanların, gerçek bedevi karakteri bozulmuş olanlarının bile Arapça konuşmayan ya da hayat tarzı farklı toplulukları küçümstediklerini aktarmaktadır (s. 72). Mekkelilerin genelini hafifmeşrep ve savurgan olduklarını, hac sezonunda kazandıkları parayı iyi yaşam, giyim ve berbat haz tatminlerini karşılamak için hesapsızca harcadıklarını belirtir (s. 214). Burckhardt, Doğuluların özellikle de Arapların doğal güzellikler karşısında Avrupalılara nazaran çok daha az duyarlı oldukları genellemesini de yapar (s. 86). Arapların, Kavalalı yönetimine gönülsüz bir şekilde boyun eğdikleri ve ilk fırsatta bunun intikamını alacakları tespitinde bulunmaktadır (s. 74).

Seyyaha göre Türklerin Arapçaya dair bilgilerinin az oluşu ve Kuran okurken dahi telafuzlarının kötü oluşu, onları Araplar nezdinde değersiz ve hazzedilmeyen unsur haline getirmektedir. Diğer yandan Türklerin Araplardan daha fazla nefret ettiklerini belirtmektedir (s. 73, 220). Fakat seyyah, eserinin bir başka kısmında en üst sınıftan olanların Türk tarzı giyimi tercih ettiklerini söylemektedir (s. 201). Bu tespitinin tam aksine eserin ilerleyen bölümlerinde, Türk gibi giyinip kuşanan Arapların kınandığından bahseder (s. 220). Bölge sakinlerinin tersine, Türkler sokakta yiyip içmektedirler ve bu yüzden sürekli tenkide maruz kalırlar (s. 217). Burckhardt, çocukların Türki kelimesini birbirlerine hakaret ederken kullandıklarını dile getirir (s. 220) ve Türk yöneticilerin en önemsizlerini bile yönlendiren duygunun "kılıç ve hazine" sarkacında gidip geldiğini söyler (s. 100). Yine seyyaha göre Türkler, Doğu'nun birçok bölgesinde Avrupa'nın üstünlüğüne ikna olmuş durumdadırlar (s. 223) ve Türkler, fazilette ve adalette hep kusurludurlar ve eski Atinalılar

15 Burckhardt'ın Müslüman görünümünün kendisine sağladığı imkanlara Arapça kaynaklarda da dikkat çekilmiştir. M. Kudür, "Burckhardt, Johann", *el-Mevsûatü'l-Arabîyye*, C V, (2002), s. 510.

gibi doğru olanın ve övgüye değer bulunanın ne olduğunu bilirler, ancak uygulamasını başkasına bırakırlar (s. 392).

Seyahatnamedeki anlatımlarından öyle anlaşılıyor ki Burckhardt Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile yüz yüze görüşmüş, aynı meclislerde bulunmuştu. Kendisinin tanıklıklarından Kavalalı'nın bölgedeki yönetim tarzının izi kolaylıkla sürülebilmektedir. Paşa'nın bölgedeki ticareti kontrol etmesi ve iktisadi tekeller oluşturması seyyahın gözlemlerinde yer almaktadır (s. 43, 47, 56-57, 206-97, 398). Bunun yanı sıra Burckhardt Kavalalı'nın kontrolüne giren bölgelerin güvenli hale geldiğini, seyahat ve ticaretin emniyet içinde yapılabildiğini söyler (s. 444). Diğer taraftan, Kavalalı'nın Arapçasının çok kötü oluşundan dolayı Burckhardt kendisiyle tercüman vasıtasıyla görüşmüştür (s. 91). Yaptıkları görüşmelerde Paşa'nın Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olduğunu kendisine göstermeye çalıştığını ve İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinden duyduğu endişeyi kendisine hissettirdiğini ifade etmektedir (s. 92, 98). Hatta bütün diyalogların arka planında, Kavalalı'nın Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden duyduğu endişe hissedilmektedir (s. 100-101). Bunun yanı sıra, aktarılan ikili sohbetlerden Mehmed Ali Paşa'nın her fırsatta Burckhardt'tan seyahatlerine dair bölgeyle alakalı bilgi almaya çalıştığı görülmektedir. Yukarı Mısır'da oğlu İbrahim Paşa'nın sevilip sevilmediği, Mısır'ın dışarıdan gelecek bir saldırıda savunulması için ne kadar askere ihtiyaç duyulacağına dair sorularla Kavalalı, Burckhardt'ın bilgisine müracaat etmiştir (s. 98-99). Bu görüşmeler esnasında Burckhardt, Paşa'nın okur-yazarlığına dair çok önemli bir detay paylaşır. Önemlidir çünkü, literatür Mehmed Ali'nin okuma yazma bilip bilmediğine dair tartışmalarla doludur. Seyyah, Paris'te sonuçlandırılan bir antlaşmanın Türkçe tercümesini Paşa'nın birkaç kez okuduğunu aktarmaktadır (s. 99). Bu detay, Kavalalı'nın okuma bildiğine ilk elden tanıklık olarak değerlendirilebilir.

Seyahatnamenin en önemli tanıklıklarından bir diğerini ise Vehhâbilerle alakalı izlenimler oluşturmaktadır. Vehhâbilerle ilgili gözlemler içerisinde ele geçirdikleri tüm bölgelerde mezar taşlarını, makamları, kubbeleri ve veli türbelerini, hatta bazı yerleşim birimlerini tahrip etmeleri, mevcut ticaret ve ziraat hayatını ortadan kaldırmaları ve birçok eseri alıp yanlarında götürmeleri yer almaktadır (s. 88, 103, 104, 105, 134, 148, 189, 191, 193, 285, 309, 321, 364, 379, 382, 406). Burckhardt, Vehhâbilerin süslenmemiş olan kabir ve türbelere nadiren zarar verdiklerini de ayrıca belirtmiştir (s. 322). Dolayısıyla Mescid-i Nebvî'nin kubbesi hariç tüm türbelerin yıkıldığı Burckhardt'ın izlenimlerine yansımıştır.¹⁶

16 Burckhardt, Vehhâbilerin Mescid-i Nebvî türbesini de yıkmaya teşebbüs ettiklerini ve orada bulunan küre ve hilali söküp atmaya çalıştıklarını, ancak sağlam bir biçimde yapılması ve kurşun kaplamayla muhafazası sayesinde istedikleri tahribatı gerçekleştiremediklerini ve bunu yapmaya çalışan iki kişinin pürüzsüz ve kaygan çatıdan kayarak düştüklerini, netice itibarıyla de bu işten vazgeçtiğini belirtmektedir (s. 354). Buradaki bilgiler Mısırlı tarihçi Recebî ve Cebertî'nin yazdıklarıyla mukayese edilebilir. Ahmed Recebî, *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâsa*, ed. Daniel Crecelius, Hamza A. Bedr ve Hüsameddin İsmail, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedide, Kahire 1997, s. 127. Abdurrahman Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi'l-Terâcim ve'l-Ahbâr*, ed. Shmuel Moreh, C III, Printiv Press,

1816 sonbaharında İstanbul'dan gönderilen sanatkâr ve ustalarla Vehhâbilerin yaptığı tahribat onarılmaya çalışılacaktır (s. 188, 190). Bunların dışında Vehhâbî işgali neticesinde hacca gidenlerin sayılarında oldukça azalma yaşanmış ve bu da Mekke ve Medine'deki, özellikle de hac ibadeti etrafındaki hizmetlerle geçimlerini sağlayanları ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bunun oldukça kayda değer bir gelir kaybına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Burckhardt, 12 kişilik bir Türk hacı grubuna rehberlik edenin kendisinin ve ailesinin bir yıl ihtiyaç duyacağı geliri kazandığını ileri sürmektedir (s. 213). Ayrıca surre alaylarıyla birlikte Harameyn'e gönderilen yardımlar kesilmiştir (s. 210). Kahire'den gönderilen mahmil sebebiyle hac kervanlarının gelişi engellenmiş (s. 289), tütün ve nargile içilmesi yasaklanmıştır (s. 58). Vehhâbî hadiselerinin çağdaşı olan Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Cebertî, Burckhardt'ın tanıklıklarını doğrular nitelikteki ifadelere eserinde yer vermiştir.¹⁷ Vehhâbî hakimiyeti sonrası bölgedeki değişikliklerden bir diğeri ise bazı kabilelerin vergiden Vehhâbilerin gelişiyle haberdar olmalarıdır. Örneğin Burckhardt, Huzeylî kabilesinin arazi vergisini Vehhâbî yönetimine vermeye başladıklarını, öncesinde ise mevcut durumun tam aksine Mekke Şerifi'nden ve Mekkelilerden yıllık olarak hediyeler aldıklarını kabile sakinlerinin kendisine anlattıklarını aktarmaktadır (s. 87). Genel itibarıyla bakıldığında, Vehhâbî hakimiyetindeki toplulukların Vehhâbî yönetimine farklı tepkiler verdiği görülmektedir. Burckhardt, Mekkelilerin Vehhâbîlere övgüler düzdüklerini, bedevilerin ise birçok suçlama yönelttiklerini, Vehhâbilerin Mescid-i Nebevî'ye Mescid-i Haram kadar saygı göstermediklerinden Medineliler tarafından hiç sevilmediklerini belirtmiştir (s. 325, 372). Fakat Medine hariç bölgedeki tepkinin dinî olmaktan çok iktisadî saiklerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Burckhardt, kendisinde Vehhâbîlerden önce Hicaz bölgesindeki arazilerden vergi alınmadığı izlenimi uyandırdığını belirtmiştir (s. 371). Diğer taraftan, Yanbuluların da ağır baskıdan ve koyulan vergilerden dolayı Vehhâbî yönetimini sevmediklerinden bahsetmiştir (s. 436). Fakat aynı zamanda Burckhardt, Zahran bölgesindeki bedevi Arapların Vehhâbîlerden önce kelime-i tevhidden başka dinlerine dair hiçbir şey bilmediklerini, dolayısıyla Vehhâbîlerin onlara kendi dinlerini öğrettiklerini söyler (s. 459).

Seyahatnamede, Araplar ve Türkler dışında diğer milletler arasında en dikkate çarpan unsurun Hintliler olduğu görülmektedir. Burckhardt Mekke, Taif, Yanbu ve Medine'deki tüm eczacıların Hintlilerden oluştuğunu söyler. Hintlilerin kendi dillerini konuşmaya devam ettiklerini, önemsiz küçük âdetlerini yaşatmayı sürdürerek tamahkarlık ve sahtekarlıkla suçladıkları Araplardan kendilerini ayırt ettiklerini ileri sürer (s. 59). Diğer milletlerden olanların aksine Hintliler kendi yerel kıyafetlerini giymeye devam etmişlerdir (s. 200). Dini

Jerusalem 2013, s. 271. Burada kısaca, Burckhardt ve Cebertî'nin daha tutarlı ve nispeten tarafsız bilgiler sunduğunu; Recebî'nin ise eserini Kavalalı'dan gelen talep üzerine yazması sebebiyle Vehhâbî karşıtı bir tavır geliştirdiğini belirtmek yeterli olacaktır. Halil İbrahim Erol, *Mısır'da Tarih Yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Dönemine*, İLEM Yayınları, İstanbul 2021, s. 267-268.

¹⁷ Cebertî, *age.*, s. 271, 424.

vecibelerin ifasında da hassasiyet sahibidirler (s. 209). Mekke'deki dilencilerin çoğunluğunu Hintliler oluşturmaktadırlar ama dilenciler arasında en alçak gönüllü olanları yine Hintlilerdir. Fakat seyyah eserinin başka bir yerinde Hintlilerin ısrarcı dilenciler olduğundan bahsetmektedir (s. 275). Dilenenlere bakıldığında, zencilerin az bir kesimi oluşturduğu ve genellikle çalışmayı tercih ettikleri belirtilmekte (s. 227), hatta zenciler olmasa Hicaz sakinlerinin ne yapacaklarını bilemez durumda kalacakları ileri sürülmektedir (s. 273).

Seyahatnamenin diğer bir önemli hususiyeti yer yer Doğu-Batı karşılaştırmasına yer vermesidir. Örneğin Batılılara nazaran Doğulu tüccarların riskli spekülasyonlara nadiren girdikleri, ticarete büyük miktarlarda borç altına girilmediği, ticaretin neredeyse tamamının peşin para ile yapıldığı, borçlanma söz konusu olduğunda ise borcun temininde sabırlı bir şekilde hareket edildiği, tüccarın itibarının korunduğu ve iflasının önüne geçildiği aktarılmaktadır (s. 62-63). Tabii ki Burckhardt'ın mukayeseleri bunlarla sınırlı değildir. Mescid-i Nebevî'nin mefruşat ve tezyinatıyla ilgili kıyaslamalarında, Müslümanların en kutsal ve görkemli mabedinin Müslümanlardan yeterli ilgiyi göremediği değerlendirilmesinde bulunur. Hatta bunun da ötesine geçen Burckhardt, Katoliklerin en önemsiz azizlerinin türbelerinin dahi buradan daha gösterişli bir görüntüye sahip olduğunu söyleyerek Müslümanların, Katolik hatta Protestanlara nazaran dinî kurumları için gereken fedakarlığı göstermediklerini iddia etmektedir (s. 356).

Sonuç olarak, bu çevirinin İsviçreli seyyahın Türkçeye kazandırılan ilk eseri olması ve Türkçe literatürde *DİA* maddesi hariç Burckhardt ile alakalı herhangi bir çalışma yapılmamış olması bu çeviriyi daha da anlamlı kılmaktadır. Çevirmenin kitabın başına eklemiş olduğu önsöz ile okuyucuya sunduğu malumat ve Batılı seyahatnamelere dair çizdiği çerçevenin, eserin daha rahat anlaşılmasında genel okuyucuya kolaylık sağlamış olduğunu belirtmek yerinde olacaktır (s. 7-18). Ayrıca mütercim, seyahatname boyunca dipnotlarla yeri geldiğinde para birimlerine, yer isimlerine, dinî ya da meslekî terminolojiye dair yaptığı izahatın okuyucunun tarihsel sürece nüfuz etmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. Yine kitabın sonunda bir dizine yer verilmesi seyahatnameyle alakalı ilk elden hızlıca bir fikir edinmeye imkân sağlamaktadır. Diğer taraftan, kitapta yer alan Burckhardt'ın titizlikle hazırlayarak çizdiği Arafat, Mina ve Medine'ye dair yerleşim planlarının düşük çözünürlüğü okuyucunun bilgi edinmesini engellemektedir (s. 283-84, 296, 340).

Türkçe literatürde yapılmış neşirlere bakıldığında seyahatnameleri bilgi kaynağı olarak kullanan birçok çalışmanın yapıldığı kolaylıkla görülecektir. Ancak, özellikle de Batılı seyyahları ve yazdıkları seyahatnameleri sistematik bir şekilde inceleyen bir araştırmanın Türkçe literatürde henüz yapılmamış olması dikkat çekicidir.¹⁸ Şarkiyatçılık bağlamında

18 Aynı meseleye farklı açıdan dikkat çeken bir çalışma mevcuttur. İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirilmesinin Zorunluluğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 9-20.

bu tür eserlerin analiz edilmesi, onları ortaya çıkaran saiklerin, kurum ve müesseselerin araştırılması, seyyahların nasıl bir eğitime tabi tutularak Doğu'ya gönderildiklerinin incelenmesi, Cemil Meriç'in Şarkiyatçılığı "sömürgeciliğın keşif kolu" olarak tanımlanmasının esash bir şekilde tartışmaya açılmasına olanak sağlayacağı gerçeği önemini korumaya devam etmektedir. Dolayısıyla daha fazla eserin tercüme edilmesi, bu imkânı sağladığı gibi daha derinlikli çalışmaların yapılma ihtiyacını da ziyadesiyle hissettirmekte ve bu alandaki boşluğa dikkatleri daha fazla çekmektedir.

Dr. Halil İbrahim EROL
Kırklareli Üniversitesi

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Dipnot Örnekleri

Kitaplar İçin:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *age.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makaleler İçin:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, C III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atıflarda:

Uzunçarşılı, *agm.*, s. 101.

Yazarın birden fazla makalesi olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea" s. 101.

(Ansiklopedi maddeleri ve Kitap bölümlerinde Makaleler için yukarıda belirtilen atıf usul örnekleri geçerlidir.)

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynaklar İçin Örnekler**Kitaplar İçin:**

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri İçin:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütealea", *Belleten*, C III/ S. 9 [veya III/9] (1939), s. 99-106.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, s. 251-310.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/200

e-posta: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agl.*, (*ibid.*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples on the Footnotes

For Books:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:

İnalçık, *ibid.*, p. 123

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes: İnalçık, *Classical Age*, p.123.

For Articles:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

For the next references:

Uzunçarşılı, *ibid.*, p. 101.

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", p. 101.

(For referring the encyclopedia and book chapters, the aforementioned reference format shall be used.)

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples on the Bibliography

For Books:

İnalcık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

For Articles:

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, pp. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, pp. 251-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in widely spoken European languages, abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ATİLA, CENKER: The Ahhiyawa Question: Reconsidered.....	333
ASLANTÜRK, NURSEL: A Goddess in the Community of Hittite Goddess: Kappariyamu	361
YILDIRIM, ŞAHİN: The Acropolis of Tieion.....	383
HANÇABAY, HALİL İBRAHİM: An Abbāsīd Vizier in 6 th /12 th Century: The Political and Administrative Influence of Adūd al-Dīn Ibn al-Muslima	423
USLUER, FATİH: Faḍlallāh Al-Ḥurūfī and His World: Power, Religion, and Sufism ..	463
KARADAĞ ÇINAR, GÜLAY: Domination and Disobedience on the Instance of Shah Abbas I and Sayinkhani Turkmens.....	507
ACIDUMAN, AHMET - AŞKİT, ÇAĞATAY - ACIDUMAN, GÖZDE: Did Andreas Vesalius's <i>De Humani Corporis Fabrica</i> and/or Juan Valverde's <i>Historia De La Composicion Del Cuerpo Humano</i> Really Influence the Anatomy Knowledge in the Ottoman Empire?A Preliminary Study on Shams al-Dīn 'Itāqī's <i>Tashrīh al-Abdān</i>	545
LU, VI AN: The Ottoman History Studies in Vietnam	577
ÖZER, MUSTAFA - DÜNDAR, MESUT: Water Buildings of the Edirne Palace	615
ÇAL, HALİT: Tombstone Types of Turkey I: Sun Crests	645
Book Review:	
YİRŞEN, ŞAMİL: Dilek Maktal Cankö, <i>Bizans Sanatında Kadın</i>	691
EROL, İBRAHİM HALİL: John Lewis Burckhardt, <i>Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814-Haziran 1815)</i>	695
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish)	705
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English)	709

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 85

Issue: 303

August 2021

ANKARA - 2021